ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№1 (101) 2026
ҚАҢТАР, АҚПАН, НАУРЫЗ 2026
ЯНВАРЬ, ФЕВРАЛЬ, МАРТ 2026
JANUARY, FEBRUARY, MARCH 2026

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2026. №1 (101).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2026. №1 (101).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Свидетельство №KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2026. No.1 (101).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: https://www.tiltanym.kz

Certificate No. KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2026. №1 (101).

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Иманғазина М.А. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Ауесхан Р. философия докторы (PhD), Ка' Фоскари университеті (Италия, Венеция қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Каракоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Күдеринова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Кючуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силезия университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Рахилина Е.В. «Жоғары экономика мектебі» ұлттық зерттеу университеті; Ресей ғылым академиясының В.В. Виноградов атындағы Орыс тілі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2026. №1 (101).

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Имангазина М.А. Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Ауесхан Р. доктор философии (PhD), Университет Ка' Фоскари (Италия, г. Венеция)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Кючуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Рахилина Е.В. Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»; Институт русского языка имени В. Виноградова РАН (Россия, г. Москва)

Сейтова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2026. No.1 (101).

Chief Editor:

Fazylzhanova, A. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible Editors:

Khabiyeva, A. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bissengali, A. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical Editor:

Imangazina, M. A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the Editorial Board:

Auyeskhan, R. Doctor of Philosophy (PhD), Ca’ Foscari University (Italy, Venice)

Bazarbayeva, Z. Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

de Villiers, J. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Smith College (USA, Northampton)

Demir, N. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)

Dzhusupov, M. Doctor of Philological Sciences, Professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)

Dybo, A. Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)

Eker, S. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Başkent University (Turkey, Ankara)

Yessenova, K. Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)

Karakoç, B. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Kuderinova, K. Doctor of Philological Sciences, Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Kyuchukov, H. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, University of Silesia (Poland, Katowice)

Lamazhaa, Ch. Doctor of Philosophy, Scientific Journal “New Studies of Tuva” (Russia, Moscow)

Li, W. Doctor of Philological Sciences, Professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)

Mazhitayeva, Sh. Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)

Musaev, S. Doctor of Philological Sciences, Professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)

Petrova, T. Candidate of Philological Sciences, Docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)

Rakhilina, E. National Research University “Higher School of Economics”; V. V. Vinogradov Institute of the Russian Language, Russian Academy of Sciences (Russia, Moscow)

Seiitova, Sh. Doctor of Philological Sciences, Professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)

Suleimenova, E. Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

Uali, N. Doctor of Philological Sciences, Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Shaimerdinova, N. Doctor of Philological Sciences, Professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

Уәли Н., Көшербай Ж. (Қазақстан, Алматы қ.), Мустафа С. (Түркия, Ыстанбұл қ.)
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ САХА ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ («БАС» СОМАТИЗМІ НЕГІЗІНДЕ)..... 12

Базарбаева З., Жумабаева Ж., Оспангазиева Н. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚЫСАҢ (Y, I, Ū, Ü) ДАУЫСТЫЛАРДЫҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ АРТИКУЛЯТОРЛЫҚ-АКУСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ..... 22

Ғабитханұлы Қ., Рысберген Қ.Қ., Бүркітбаева Г.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)
ТӨРТ, ОН, ҚЫРЫҚ САНДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЕЖЕЛГІ ХАЛЫҚТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ..... 35

Оңалбаева А.Т., Жұмағұлова Б.С. (Қазақстан, Алматы қ.)
АРНАЙЫ ДАСТАРҚАН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ВЕРБАЛДЫ ЖӘНЕ БЕЙВЕРБАЛДЫ КОМПОНЕНТТЕР: ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ..... 46

Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ «ЕСІК» (门) ЭТНОМӘДЕНИ КОНЦЕПТІСІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ШАҢЫРАҚ» ЭТНОМӘДЕНИ КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 55

Мамырбек Г., Сейітбекова А. (Қазақстан, Алматы қ.), Жумаханова Н. (Қазақстан, Астана қ.)
XVIII-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ СӨЗДІКТЕРГЕ ЕНГЕН БАЙЫРҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ..... 66

Махамбет А. (Қазақстан, Алматы қ.), Йылдыз Н. (Түркия, Анкара қ.)
ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ АВТОРЛЫҚ ИНТЕНЦИЯ (Ә.КЕКІЛБАЙҰЛЫНЫҢ «НАРЫҚҚА ДА ПАРЫҚ КЕРЕК» МАҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ..... 79

Ахмет Ә., Авакова Р.А. (Қазақстан, Алматы қ.), Мирзаев И. (Өзбекстан, Самарқанд қ.)
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «МАСА» ЖИНАҒЫ ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТТАМАСЫ..... 90

Абдукалимова А.Н., Қалыбаева Қ.С. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ДӘНДІ ДАҚЫЛДАР АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР..... 102

Қараман А.Қ., Сапашев О.С., Әлиакбарова А.Т. (Қазақстан, Алматы қ.)
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ГИДРОНИМДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЛАНДШАФТТЫҚ НЕГІЗДЕРІ..... 112

Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т. (Қазақстан, Алматы қ.)
ЭПОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУ ҮРДІСІ..... 124

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

Жаңабекова А.Ә., Үсенов М., Тлегенова Г.Б. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҮЛКЕН ТІЛДІК МОДЕЛЬДЕРДІ ҚҰРУ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ЖАҺАНДЫҚ ТРЕНДТЕР..... 135

Есенова Қ.Ө., Балгабаева А.О., Исмаилова Ф.К. (Қазақстан, Алматы қ.)
ВИРТУАЛДЫ ҚАТЫСЫМДАҒЫ ТІЛДІК ЭТИКЕТ: ЦИФРЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР..... 150

Оспанов Е.Т., Кәрібекова А.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.), Тұрарова А.Н. (Қазақстан, Тараз қ.)
АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ..... 164

Исабекова Г., Абдрахман Г., Құрманбекова З. (Қазақстан, Тараз қ.)
«E-AGENT» БІЛІМ БЕРУ САЙТЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ..... 175

Мирзоева Л.Ю. (Қазақстан, Алматы қ.), Балхимбекова П.Ж. (Қазақстан, Астана қ.)
МЕССЕНДЖЕР АРҚЫЛЫ ВИРТУАЛДЫ КОММУНИКАЦИЯ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТІЛДІК КОДТАРДЫҢ АУЫСУЫ..... 186

Барменкулова А.С., Манкеева Ж.А., Амиртаева С.К. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДА ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ..... 196

Тәшпенова Қ.Е., Садирова К.Қ. (Қазақстан, Ақтөбе қ.)
ЦИФРЛЫҚ ДИСКУРС: ТІЛДІК СИПАТЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ МӘТІНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)..... 206

Шынасылова Г.Ж., Кудьярова Ш.Т., Елубаева П.К. (Қазақстан, Алматы қ.)
СТУДЕНТТЕРДІҢ МЕДИАСАУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕДИАМӘДЕНИЕТТІҢ РӨЛІ..... 222

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

Уали Н., Кошербай Ж. (Казахстан, г. Алматы), Мустафа С. (Турция, г. Стамбул)
ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КАЗАХСКОМ И ЯКУТСКОМ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ СОМАТИЗМА «ГОЛОВА»)..... 12

Базарбаева З., Жумабаева Ж., Оспангазиева Н. (Казахстан, г. Алматы)
О ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ И АРТИКУЛЯТОРНО-АКУСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКАХ УЗКИХ (Y, I, Ū, Ü) ГЛАСНЫХ..... 22

Габитханулы К., Рысберген К.К., Буркитбаева Г.Ж. (Казахстан, г. Алматы)
ЯЗЫКОВОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЧИСЕЛ ЧЕТЫРЕ, ДЕСЯТЬ, СОРОК В ДРЕВНЕМ НАРОДНОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ..... 35

Оналбаева А.Т., Жумагулова Б.С. (Казахстан, г. Алматы)
ВЕРБАЛЬНЫЕ И НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ В СТРУКТУРЕ ЦЕЛЕВОГО ДАСТАРХАНА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ..... 46

Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б. (Казахстан, г. Алматы)
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «ДВЕРЬ» (门) В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «ШАНЫРАК» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ..... 55

Мамырбек Г., Сейтбекова А. (Казахстан, г. Алматы), Жумаханова Н. (Казахстан, г. Астана)
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСКОННО КАЗАХСКИХ СЛОВ, ВОШЕДШИХ В СЛОВАРИ XVIII-XX ВЕКОВ..... 66

Махамбет А. (Казахстан, г. Алматы), Йылдыз Н. (Турция, г. Анкара)
АВТОРСКАЯ ИНТЕНЦИЯ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СТАТЬИ А. КЕКИЛБАЕВА «НАРЫҚҚА ДА ПАРЫҚ КЕРЕК»)..... 79

Ахмет А., Авакова Р.А. (Казахстан, г. Алматы), Мирзаев И. (Узбекистан, г. Самарканд)
НАУЧНО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ И СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РУКОПИСИ СБОРНИКА АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ «МАСА»..... 90

Абдукалимова А.Н., Калыбаева К.С. (Казахстан, г. Алматы)
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С НАЗВАНИЯМИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ..... 102

Караман А.К., Сапашев О.С., Алиакбарова А.Т. (Казахстан, г. Алматы)
ЛАНДШАФТНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГИДРОНИМОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ……... 112

Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т. (Казахстан, г. Алматы)
ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ЭПОНИМОВ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ..... 124

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Жанабекова А.А., Усенов М., Тлегенова Г.Б. (Казахстан, г. Алматы)
СОЗДАНИЕ БОЛЬШИХ ЯЗЫКОВЫХ МОДЕЛЕЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ..... 135

Есенова К.О., Балгабаева А.О., Исмаилова Ф.К. (Казахстан, г. Алматы)
ЯЗЫКОВОЙ ЭТИКЕТ В ВИРТУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ: КОГНИТИВНЫЕ И КУЛЬТУРНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ КОММУНИКАЦИИ..... 150

Оспанов Е.Т., Карибекова А.Ж. (Казахстан, г. Алматы), Турарова А.Н. (Казахстан, г. Тараз)
СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИИ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА..... 164

Исабекова Г., Абдрахман Г., Курманбекова З. (Казахстан, г. Тараз)
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ САЙТ «E-AGENT» КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА..... 175

Мирзоева Л.Ю. (Казахстан, г. Алматы), Балхимбекова П.Ж. (Казахстан, г. Астана)
ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ КОДОВ В ПРОЦЕССЕ ВИРТУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ ПОСРЕДСТВОМ МЕССЕНДЖЕРА..... 186

Барменкулова А.С., Манкеева Ж.А., Амиртаева С.К. (Казахстан, г. Алматы)
МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА..... 196

Ташпенова К.Е., Садирова К.К. (Казахстан, г. Актобе)
ЦИФРОВОЙ ДИСКУРС: ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА (НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТОВ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ)..... 206

Шынасылова Г.Ж., Кудьярова Ш.Т., Елубаева П.К. (Казахстан, г. Алматы)
РОЛЬ МЕДИАКУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ МЕДИАГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ..... 222

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

Uali, N., Kosherbay, Zh. (Kazakhstan, Almaty), Mustafa, S. (Turkey, Istanbul)
ETHNOCULTURAL SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN KAZAKH AND YAKUT LANGUAGES (BASED ON THE SOMATISM "HEAD")..... 12

Bazarbayeva, Z., Zhumabayeva, Zh., Ospangaziyeva, N. (Kazakhstan, Almaty)
ON THE PHONOLOGICAL AND ARTICULATORY-ACOUSTIC CHARACTERISTICS OF CLOSE (Y, I, Ū, Ü) VOWELS..... 22

Gabitkhanuly, K., Rysbergen, K., Burkitbayeva, G. (Kazakhstan, Almaty)
LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE NUMBERS FOUR, TEN AND FORTY IN THE ANCIENT FOLK WORLDVIEW..... 35

Onalbayeva, A., Zhumagulova, B. (Kazakhstan, Almaty)
VERBAL AND NONVERBAL COMPONENTS IN THE STRUCTURE OF THE TARGETED DASTARKHAN: A LINGUISTIC PERSPECTIVE..... 46

Tursynali, Zh., Zheldybayeva, R. (Kazakhstan, Almaty)
LINGUOCULTURAL FEATURES OF THE ETHNOCULTURAL CONCEPT OF "DOOR" (门) IN THE CHINESE LANGUAGE AND THE ETHNOCULTURAL CONCEPT OF "SHANYRAQ" IN THE KAZAKH LANGUAGE..... 55

Mamyrbek, G., Seitbekova, A. (Kazakhstan, Almaty), Zhumakhanova, N. (Kazakhstan, Astana)
SEMANTIC FEATURES OF NATIVE KAZAKH WORDS INCLUDED IN THE DICTIONARIES OF THE 18TH-20TH CENTURIES..... 66

Makhambet, A. (Kazakhstan, Almaty), Yıldız, N. (Turkey, Ankara)
AUTHORIAL INTENTION IN PUBLICISTIC DISCOURSE (BASED ON THE ARTICLE «NARYQQA DA PARYQ KEREK» BY A. KEKILBAYEV)..... 79

Akhmet, A., Avakova, R. (Kazakhstan, Almaty), Mirzayev, I. (Uzbekistan, Samarkand)
A SOURCE-CRITICAL AND STRUCTURAL ANALYSIS OF THE MANUSCRIPT OF AKHMET BAITURSYNULY'S POETRY COLLECTION "MASA"..... 90

Abdukalimova A., Kalybayeva K. (Kazakhstan, Almaty)
PHRASEOLOGICAL UNITS RELATED TO CEREAL CROP NAMES IN KAZAKH, RUSSIAN, AND ENGLISH..... 102

Karaman, A., Sapashev, O., Aliakbarova, A. (Kazakhstan, Almaty)
LANDSCAPE FOUNDATIONS OF HYDRONYM FORMATION IN TURKIC LANGUAGES..... 112

Myrzakhanova, D., Taubayev, Zh. (Kazakhstan, Almaty)
TRENDS IN THE STUDY OF EPONYMS IN LINGUOCULTURAL RESEARCH..... 124

APPLIED LINGUISTICS

Zhanabekova, A., Usenov, M., Tlegenova, G. (Kazakhstan, Almaty)
BUILDING LARGE LANGUAGE MODELS IN KAZAKH LANGUAGE: KAZAKHSTAN'S EXPERIENCE AND GLOBAL TRENDS..... 135

Yessenova, K., Balgabayeva, A., Ismailova, F. (Kazakhstan, Almaty)
LINGUISTIC ETIQUETTE IN VIRTUAL COMMUNICATION: COGNITIVE AND CULTURAL-PRAGMATIC ASPECTS IN DIGITAL COMMUNICATION SPACE..... 150

Ospanov, Y., Karibekova, A. (Kazakhstan, Almaty), Turarova, A. (Kazakhstan, Taraz)
APPROACHES TO DEVELOPING ACADEMIC WRITING COMPETENCE..... 164

Issabekova, G., Abdrakhman, G., Kurmanbekova, Z. (Kazakhstan, Taraz)
EDUCATIONAL SITE "E-AGENT" AS AN EFFECTIVE WAY OF LEARNING ENGLISH..... 175

Mirzoyeva, L. (Kazakhstan, Almaty), Balkhimbekova, P. (Kazakhstan, Astana)
CODE-SWITCHING IN THE PROCESS OF VIRTUAL COMMUNICATION VIA MESSENGER..... 186

Barmenkulova, A., Mankeyeva, Zh., Amirtayeva, S. (Kazakhstan, Almaty)
MODELING OF ETHNOCULTURAL UNITS IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE..... 196

Tashpenova, K., Sadirova, K. (Kazakhstan, Aktobe)
DIGITAL DISCOURSE: LINGUISTIC CHARACTERISTICS (BASED ON SOCIAL MEDIA TEXTS)..... 206

Shynassylova, G., Kudyarova, Sh., Yelubayeva, P. (Kazakhstan, Almaty)
THE ROLE OF MEDIA CULTURE IN THE FORMATION OF STUDENTS' MEDIA LITERACY..... 222

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.49 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-12-21

Нұргелді Уәли[1], Жансая Көшербай[2*], Мустафа Синан[3]
[1]филология ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-9906-8317 E-mail: Nuralikhan2020@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, докторант, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0000-2676-2431 E-mail: koktalzhansaya@gmail.com
[3]философия докторы (PhD), профессор, Стамбұл 29 мамыр университеті, Түркия, Ыстанбұл қ., ORCID: 0000-0002-9959-3306 E-mail: mskacalin@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ САХА ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ («БАС» СОМАТИЗМІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Саха ұлты – ерте замандарда Орта Азия жерінен солтүстікке қоныс аударып, түркілік емес ұлттардың тілдік, мәдени ықпалына ұшыраған ұлт. Оңтүстік түркі тілдері секілді араб-парсылық ықпалға ұшырамаған бұл тіл көне түркілік қалыпты сақтаған. Алтай тілдерінің үш бірдей тармағы: түркілік, моңғолдық, тұңғыс-манчьжурлық тілдер тоғысында орналасқан саха тілі зерттеушілерді қызықтырары сөзсіз. Саха тіліндегі моңғолдық, эвенкілік қабатты аршып алса, көне түркілік қалыпқа қол жеткізуге болады деген ғылыми пікір қалыптасқан. Мақалада қазақ және саха тілдеріндегі «бас» соматизмі ұйытқы болуымен жасалған фразеологизмдердің этномәдени семантикалық өрісі, концептілік танымы сөз болады. Зерттеудің басты мақсаты – қазақ және саха тілдеріндегі «бас» сомафразеологизмдерінің этномәдени семантикасын, концептілік таным моделін айқындау. Зерттеу жұмысының міндеттері – қазақ және саха тілдеріндегі соматикалық тұрақты тіркестерді жинақтау, топтастыру, сомафразеологизмдерге семантикалық, ішінара тарихи грамматикалық, концептілік талдау жүргізу. Зерттеу барысында сомафразеологизмдер жинақталып, олардың құрылымдық және мазмұн межесі салыстырыла қарастырылады. Семантикалық әдіс, диахрондық талдау әдісі, антропоөзектік парадигма негізіндегі концептілік талдау әдісі арқылы екі тілге тән параллельдік айқындалады. Қазақ және саха тілдерінің лексика-семантикасын салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы зерделеу – тарихи қазақ тіл білімі үшін өзекті мәселе. Осы орайда көне түркілік сөзформаны барынша сақтаған саха тілін қазақ диахрондық лингвистикасында салыстырмалы әдіс арқылы зерттеудің тиімді тұстары бағамдалады. Қазақ және саха тілдерінде ортақ фразеологизмдердің кездесуі екі тілдің тарихи тамырластығын, екі тілдегі тұрақты сөз орамдарының қалыптасу кезеңі түбірлес болғанын аңғартады. Екі тілдегі лексикологияның терең қабатында орналасқан сомафразеологизмдерді антропоөзектік парадигма тұрғысында қарастыру көне түркілік концептілік таным моделіне реконструкция жасауда ғылыми-теориялық маңыздылыққа ие.

Тірек сөздер: саха тілі; «бас» соматизмі; сомафразеологизмдер; концепт; этномәдени код
Сілтеме жасау үшін: Уәли Н., Көшербай Ж., Мустафа С. Қазақ және саха тілдеріндегі фразеологизмдердің этномәдени семантикасы («бас» соматизмі негізінде). *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 12-21-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-12-21

Нургельды Уали[1], Жансая Кошербай[2*], Мустафа Синан[3]
[1]доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-9906-8317 E-mail: Nuralikhan2020@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0000-2676-2431 E-mail: koktalzhansaya@gmail.com
[3]доктор философии (PhD), профессор, Стамбульский университет 29 мая, Турция, г. Стамбул, ORCID: 0000-0002-9959-3306 E-mail: mskacalin@gmail.com

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КАЗАХСКОМ И ЯКУТСКОМ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ СОМАТИЗМА «ГОЛОВА»)

Аннотация. Саха (якуты) – этнос, мигрировавший на север из Центральной Азии в древние времена и подвергшийся языковому и культурному влиянию со стороны нетюркских народов. Данный язык, в отличие от

южных тюркских языков, не подвергся арабо-персидскому влиянию, и сохранил свою древнюю тюркскую форму. Якутский язык, находящийся на стыке трех ветвей алтайских языков: тюркского, монгольского и тунгусско-маньчжурского, несомненно, представляет интерес для исследователей. Существует научное мнение, что если удалить монгольские и эвенкские слои из якутского языка, то можно реконструировать его древнетюркскую основу. В статье рассматриваются фразеологические единицы, образованные на основе соматизма «голова», в казахском и якутском языках, их этносемантическое поле и концептуальные знания. Основная цель исследования – выявление этнокультурной семантики и концептуально-когнитивной модели сомафразеологизмов с компонентом «голова» в казахском и якутском языках. Задачи исследования включают сбор и систематизацию соматических устойчивых единиц в казахском и якутском языках, а также проведение семантического, частично историко-грамматического и концептуального анализа сомафразеологизмов. В ходе исследования сомафразеологизмы были собраны и проанализированы с точки зрения их структурных и содержательных характеристик в сопоставительном аспекте. Применение семантического метода, диахронического анализа и концептуального анализа в рамках антропоцентрической парадигмы позволяет выявить типологические параллели между двумя языками. Сравнительно-историческое изучение лексико-семантических систем казахского и якутского языков представляет собой актуальную задачу исторического казахского языкознания. В этой связи особую значимость приобретает исследование якутского языка, максимально сохранившего древнетюркские словоформы, с использованием сравнительного метода в диахронической лингвистике казахского языка. Наличие общих фразеологизмов в казахском и якутском языках свидетельствует об их историческом родстве и указывает на общность этапов формирования устойчивых словосочетаний. Рассмотрение сомафразеологизмов, находящихся в глубинных слоях лексико-семантической системы обоих языков, в рамках антропоцентрической парадигмы имеет важное научно-теоретическое значение для реконструкции древнетюркской концептуальной модели познания.

Ключевые слова: якутский язык; соматизм «голова»; сомафразеологизмы; концепт; этнокультурный код

Для цитирования: Уали Н., Кошербай Ж., Мустафа С. Этнокультурная семантика фразеологизмов в казахском и якутском языках (на основе соматизма «голова»). *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 12-21. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-12-21

Nurgeldy Uali[1], Zhansaya Kosherbay[2*], Mustafa Sinan[3]

[1]Doctor of Philology, Professor, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-9906-8317 E-mail: Nuralikhan2020@mail.ru

[2*]Corresponding Author, Doctoral Student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0000-2676-2431 E-mail: koktalzhansaya@gmail.com

[3]Doctor of Philosophy (PhD), Professor, İstanbul 29 Mayıs University, Turkey, Istanbul, ORCID: 0000-0002-9959-3306 E-mail: mskacalin@gmail.com

ETHNOCULTURAL SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN KAZAKH AND YAKUT LANGUAGES (BASED ON THE SOMATISM “HEAD”)

Abstract. The Yakuts are a people who migrated north from Central Asia in ancient times and were subject to linguistic and cultural influences from non-Turkic peoples. This language, unlike the Southern Turkic languages, was not influenced by Arabic-Persian and retained its ancient Turkic form. Situated at the junction of three branches of the Altaic languages – Turkic, Mongolian, and Tungusic – the Yakut language is undoubtedly of interest to researchers. There is a scientific opinion that if the Mongolian and Evenk layers are removed from the Yakut language, an ancient Turkic form can be obtained. The article examines phraseological units formed using somatism as a motif in the Kazakh and Yakut languages, their ethnosemantic field and conceptual knowledge. The main objective of the study is to identify the ethnocultural semantics and conceptual-cognitive model of somatic phraseological units in the Kazakh and Yakut languages. The objectives of the research work: collection and grouping of somatic set phrases in the Kazakh and Yakut languages, conducting a semantic, partially historical, grammatical and conceptual analysis of somatic phraseology. This study compiles somaphraseological units in both languages, conducts a comparative analysis of their structural and semantic features, and identifies the parallelism inherent in the two languages through the application of the semantic method, the diachronic analysis method and the method of conceptual analysis based on the anthropocentric paradigm. The study of the lexical and semantics of the Kazakh and Yakut languages using the comparative-historical method is a pressing issue in historical Kazakh linguistics. In this regard, the advantages of studying the Yakut language, which has preserved ancient Turkic word forms to the greatest extent, are assessed using the comparative method in Kazakh diachronic linguistics. The presence of common phraseological units, idioms and proverbs in the Kazakh and Yakut languages testifies to the historical closeness of these two languages, as well as to the common and close period of formation of set phrases in these two languages. The study of somatisms within the deep lexical-semantic layers of both languages, framed by the anthropocentric paradigm, holds significant theoretical value for reconstructing the ancient Turkic conceptual model of cognition.

Keywords: yakut language; somatism “head”; somaphraseologisms; concept; ethnocultural code

For citation: Uali, N., Kosherbay, Zh., Mustafa, S. Ethnocultural Semantics of Phraseological Units in Kazakh and Yakut Languages (Based on the Somatism “Head”). *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 12-21. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-12-21

Кіріспе

Қазақ және саха тілдері – Н. Баскаковтың классификациясы бойынша, түркі тілдерінің Шығыс Хун және Батыс Хун деген екі үлкен тармағына жататын, туыстас түркі тілдері. Қазақ, қырғыз, өзбек сынды Орта Азия түркі тілдері халықтары өзара аудармашысыз-ақ түсінісе алатын болса, саха тілі – түркі тілдері арасында өзінше тосын тарихи даму бағытын алған, әрі түркі емес тілдер ықпалына ұшыраған тіл. Зерттеушілер өзге түркі тілдерінен дыбыстық, лексикалық өзгеше тіл ретінде чуваш тілін айтар болса, саха тілі де осындай тілдік ерекшеліктерге барынша ие тіл. Оған аталған тілдің тарихи эволюциясы, өзге түркі тілдерінен оқшау жағдаятта дамуы, көршілес тілдер әсері себеп. Бүгінде қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, қазақ жерінде және тысқарыда мекен ететін қазақ ұлтының ана тілі. Саха тілі – саха ұлтының ана тілі, және ол саха ұлтының жергілікті оқу орындарында оқытылады, олонхо батырлық жырлар циклі, көне түркілік танымды сипаттайтын аңыз-ертегілері осы саха тілінде сақталған.

Қазақ және саха тілдері түркі тілдерінің үлкен екі шоғырында орналасқан, сәйкесінше дыбыстық, грамматикалық, лексикалық болмысы да едәуір алшақ тілдер. Десе де, екі тілде тілдік ортақтықтар жоқ емес, әрі ол ортақтық тілдің тарихи қабатынан орын алады. Саха ұлты ерте замандарда Орта Азиядан солтүстікке бірнеше лекпен көшкендігі туралы тарихи деректер бар. Ол сахалардың фольклорынан, шаруашылық лексиконынан да көрініс табады. Бір деректерде бұл көш XIV-XV ғасырларда орын алған десе, тағы бір деректер тым ертеде, IV-V ғасырларда орын алған дейді. Демек, сахалар Орта Азиядан солтүстікке орта түркі дәуірінде (X-XV ғасырларда), тіпті ар жағы көне түркі дәуірінде (V-X ғасырларда) көшкен. Араб-парсылық ықпалға ұшырамастан, көне түркілік сөз қалыбын сақтай көшкен сахалар солтүстікте моңғолдық, эвендік, эвенкілік тілдік ықпалға ұшыраған. Зерттеушілердің пікірінше (Е.И. Убрятова, Н.Широбокова) тілдегі моңғолдық, эвенкілік қабатты аршып алар болсақ, көне түркі тіліне болжалды түрде реконструкция жасауға болады. Осы тұрғыдан алғанда саха тілін лексикалық, этномәдени, семантикалық тұрғыдан қарастыру – бүгінгі тіл білімінде өзекті бағыт.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында қазақ және саха тілдеріндегі *бас* соматизмі арқылы жасалған тұрақты тіркестер этномәдени семантика, концептілік таным тұрғысынан қарастырылады. Соматикалық атаулар – тілдің негізгі қабатын құрайтын базалық лексика. Тілдің бұл базалық қабатына өзге тілдердің тарихи әсер етуі, олардың өзгеріске ұшырауы қиын құбылыс. Түркі тілдерінде соматикалық атаулар – атауыштық мәндегі сөздер ғана емес, олар сонымен қатар бейнелілікті сипаттайтын метафоралық, символдық, концептуалдық мағыналар жүйесін де қалыптастырады. Осы орайда қазақ және саха тілдеріндегі соматизмдерді фразеологизмдер ұйытқысында қарастыруды жөн көрдік. Тілдегі фразеологизмдік қабат – тіл дамуының кейінгі кезеңдерінде қалыптасатын, тілге бейнелеуіштік бояу беретін ұлт танымының көркем ойлау биігіндегі категория. Яғни тілдегі фразеологиялық қабат сол ұлттың тарихи жады сақталған рухани кодын айқындайтын тілдік өлшем деуге болады. *Сомафразеологизмдер* дегеніміз – соматикалық атаулар, яғни дене мүше атаулары ұйықты болуымен жасалған тұрақты тіркестер. Қазақ тіліндегі *бастан құлақ садаға, сау басына сақина тіледі, көзді ашып-жұмғанша,* саха тіліндегі *баскар дылы йэскэ бар (қарызға басымен кіру), күөх сүрэх (көк жүрек – жалқау)* секілді тұрақты тіркестер осы сомафразеологизмдер қатарын құрайды. *Бас* соматизмі антропоцентристік модельдің өзегін құрайтын негізгі, бастаушы концепт ретінде ерекшеленеді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ және саха тілдері – туыс тілдер болғанмен, тарихи даму жағдаяты едәуір алшақ тілдер. Осы себептен екі тілдегі *бас* соматизмінің семантикалық өрісін салыстыра зерттеу көне түркілік дүниетанымның сақталу деңгейін айқындауға мүмкіндік береді.

Материал және әдістер

Қазақ және саха тілдеріндегі *бас* соматизмі ұйытқы болуымен жасалған фразеологизмдерге семантикалық талдау жүргізу үшін алдымен екі тілдегі тұрақты тіркестер жинақталды. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерді жинақтауда «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1980), І.Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігі» (2007) және он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011) қолданылды. Саха тіліндегі тұрақты тіркестер А.Г. Нелуновтың саха-орыс фразеологиялық сөздігінен (Якутско-русский фразеологический словарь, 2002), П.А. Слепцов, В.И. Лиханов, Н.Е. Петровтардың құрастыруымен шыққан саха тілінің түсіндірме сөздігінің

бірінші томынан (Большой толковый словарь якутского языка, 2004), дәл осы сөздіктің Е.Оконешников, Л.А. Афанасьев-Тэрис, П.С. Афанасьевтардың құрастыруымен шыққан екінші томынан (Большой толковый словарь якутского языка, 2005), сонымен қатар SakhaTula.ru онлайн сөздігінен жинақталды (SakhaTyla.ru). Саха тіліндегі тұтас күйдегі тұрақты тіркестерді морфологиялық тұрғыдан жіктеп, лексикалық мағынасын аша алу үшін, аталған тілде базалық білім қажет екендігі даусыз. Мысалы, *баһыттан атаҕар диэри* дегендегі *баһыттан* сөзі *бастан* екендігін анықтау үшін саха тілінде тәуелдену процесінде *с~h* сәйкестігі жүретінін білу керек. Ал *атаҕар* сөзіндегі *-ҕар* тіліміздегі *-ға/-ге/-қа/-ке*-ні береді. Және бұл көнетүркілік *-ғару/-керу*-дің *-ғар/-гер* форманты деп есептеледі. Грамматикалық ерекшеліктерден бөлек лексикалық ерекшеліктер *(мэник – тентек, өндөт – көтеру, салан – басқару, йэс – қарыз)* мен ұқсастықтар да *(бас – бас, атах – аяқ, ыарыйда – ауырды, төбө – төбе, ытта – ытқу, кырбана – қырбану)* қатар жүреді. Зерттеу жүргізіп отырған тілдің тілдік тұлғаларын дәл тани алу үшін Н.Харитоновтың тіл үйренуге арналған оқулығын (Самоучитель якутского языка, 1987) қолдандық.

Қазақ және саха тілдеріндегі *бас* соматизмі ұйытқы болуымен жасалған бас-аяғы 146 тұрақты тіркес жинақталды. Оның 117-сі – қазақ фразеологизмдері болса, 29-ы – саха фразеологизмдері. Саха тіліндегі А.Г. Нелуновтың екі томдық тұрақты тіркестер сөздігінде (Якутско-русский фразеологический словарь, 2002) барлығы 2000 шақты тұрақты тіркес қамтылған. Әрі осы еңбектің алғысөзінде бұл сөздік саха фразеологиясындағы кіріспе еңбек екендігі, алдағы уақытта әлі де кеңінен қамтылған көлемді фразеологиялық сөздіктер жасалатыны туралы айтылып өтілген. Сол себепті де саха тіліндегі *бас* сомафразеологизмдер саны жиырма тоғыздан әлдеқайда мол, тұрақты тіркестердің құрылымдық, мазмұндық сипаты әлдеқайда бай екендігі сөзсіз. Әзірге қолда бар материалдармен семантикалық талдау жұмыстары жүргізіледі, саха тіліндегі мол материалға қол жеткізген кезде жан-жақты толықтырылған зерттеу жұмысы атқарылмақ. Жинақталған тұрақты тіркестер сипатына қарай *динамикалық* (баһым ыарыйда, мэниги атаахтатыма – баскар ыттыа, бас-атах бар, бас-баттах санарыма, бас-атаҕа биллибэт, бас быстыар) және *статикалық* (баһыгар-атаҕар, түс-бас киһи, бас иччитэ, баскар бакаайы, атаххар адаҕа) деген екі топқа бөлінді.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында, алдымен, екі тілдегі тұрақты тіркестер жинақталды, картотека әдісімен топтастырылып, әр тілдік бірлікке талдау жүргізілді. Талдау барысында салыстырмалы әдіс арқылы екі тілдегі параллельдік пен ерекшелік айқындалды. Ішінара екі тілдегі сомафразеологизмдердің танымдық сипатына мән беріліп, антропоөзектік әдіс те қолданылды.

Саха тіліндегі кей тілдік тұлғалар тарихи талдау әдісін қажет етеді, мысалы, *баһыттан атаҕар диэри*-дегі атаҕардың *-ҕар* қосымшасы көне түркілік *-ғару/-геру, баскын кырбана олор*-дағы *кырбана* тіліміздегі *қырбануға* келеді. Саха тілі көне түркі тіліне жақын тіл болғандықтан, диахрондық лингвистика парадигмасында қазақ тілін саха тілімен салыстыра зерттеу өзекті мәселелердің бірі болмақ.

Әдебиетке шолу

Саха тілі тіл тарихы, этимология мәселелері тұрғысынан да қазақ тіл білімінің зерттеу объектісіне енеді. Бұл ретте саха тілі қазақ тіл білімінде Ж. Түймебаев, Г. Сағидолда, М.Ескеевалардың «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» (Түймебаев, Сағидолда, Ескеева, 2017), Ә. Қайдар, М. Оразовтың «Түркітануға кіріспе» (Қайдар, Оразов, 2004) сынды еңбектерінде тарихи фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік тұрғыдан оқулықтар аясында қарастырылып келді. Саха тілін қазақ тіл білімінде, отандық түркітануда толыққанды зерттеу жұмыстары әрі қарай жалғаса беретіні сөзсіз.

Г. Левин «Лексико-семантические параллели орхонско-тюркского и якутского языков» атты еңбегінде саха тілінің лексикасын төмендегідей семантикалық топтарға бөле отырып, статистикалық талдау арқылы бүгінгі саха тілі және көнетүркі тілдеріндегі лексикалық параллельдердің сәйкестігін анықтап, *дене мүше атаулары* мен *ағза атаулары* 100%-ға, *сан есімдер* 94%-ға, *сапалық, өлшем* мен *түр-түс* мәніндегі атаулары 82%-ға, *табиғат құбылыстары* атаулары 81%-ға сәйкес екендігін анықтап берді (Левин, 2001).

Ю.И. Васильев пен И.Ю. Васильев «Огузский компонент в якутском языке» атты еңбегінде саха тілінің оғыз тобы тілдеріне жақын екендігін айтумен қатар, Орхон жазба ескерткіштер тіліне де жақын келетіндігін айтады. Әкелі-балалы Васильевтер аталып отырған еңбекте зерттеуші Абдулкадир Инанның саха тілі туралы пікірін келтіреді: «Якутский язык одним из первых отделился от других тюркских языков и близкородственен языку орхонских тюрков. Так, например, аффикс *-сар,* встречающийся в орхонских письменных памятниках, в таком же значении используется в якутском языке. В области фонетики ...начальному тюркскому *й* в якутском языке соответствует звук *с*, а звуки *ш, з* в якутском языке отсутствуют и соответственно переходят в звук *с (йаз ~ саас, йол ~ суол, йоғурт ~ суорат, йеген ~ сиэн, баш ~ бас* и т.п.), начальный тюркский *с* в якутском языке выпадает *(су ~ уу, сүт ~ үүт, сөз ~ өз* и т.п.), начальный тюркский *а* в якутском языке часто переходит в *ы (ал ~ ыл, ағры ~ ыарыы, ай ~ ый* и т.п.) (Васильев, Васильев, 2012).

Жоғарыда айтып өткендей, саха тілінде көне түркілік қалып біршама сақталған, сонымен қатар тілде моңғолдық, эвенкілік те, ішінара тұңғыс-маньчжурлік те элементтер бар. Осы себепті саха тілі – алтай тілдер тобының үш бірдей тармағы тоғысындағы тіл. Осы сипаттары тұрғысынан саха тілі зерттеушілерді қызықтырып келеді. Н. Баскаков классификациясы негізінде саха тілі Шығыс Хун тармағының ұйғыр-оғыз тобына жатады. Аталған тілде қырғыз, тува тілдерімен (тува, қарағас, саха тілдері Шығыс Хун тілдер тобының ұйғыр-оғыз тобына жатса, қырғыз тілі қырғыз-қыпшақ тобына жатады) біршама лексикалық, фонетикалық ортақтықтар байқалады. Мысалы, саха тіліндегі *сөмүйә* (сұқ саусақ) – қырғыз-қыпшақтық элемент (қырғызша сөөмөйү).

Саха тілінде оғыздық элементтер де көптеп кездеседі. Ю.И. Васильев пен И.Ю. Васильевтің «Огузский компонент в якутском языке» еңбегінде тілдегі оғыздық элементтер кеңінен сипаттала айтылған (Васильев, Васильев, 2012).

Саха тілінің құрылымдық қана емес, мәдени тілдік ерекшеліктері мен заңдылықтарын ескере отырып, С.В. Ястремскийдің «Грамматика якутского языка» (Ястремский, 1900) еңбегімен қоса, А.А. Скрябина мен Д.И. Чиркоеваның «Архаическая лексика в якутских народных преданиях» (Скрябина, Чиркоева, 2021), Ф.Н. Дьячковский мен Е.Р. Николаевтың «Фразеология и лингвокультурология в якутской лингвистике» (Дьячковский, Николаев, 2020) еңбектерін де саралап, тілдік талдау жасауда ескеріп отырдық.

Нәтижелер және талқылау

Саха тіліндегі тұрақты тіркестерді өн бойында қимыл-қозғалыс бар болуына немесе атауыштық мәндегі тіркес болуына байланысты динамикалық және статикалық деп, екіге бөліп қарастырдық.

Динамикалық сипаттағы фразеологизмдер: *баһым ыарыйда (басым ауырды), мэниги атаахтатыма – баскар ыттыа (ақымақты еркелетпе, басыңа шығады), бас-атах бар (бас-аяғына кету, басы аяғына келу/төңкеріліп түсу), бас-баттах санарыма (қалай болса солай сөйлеме), бас-атаҕа биллибэт (бас-аяғын білмейді), бас быстыар (бас піштірер/кесер), бас быстар сыаната (бас кесер бағада), бас быстарынан (бас кесерінен), бас бэрин (бас беру), баскар дылы йэскэ бар (басқа дейін қарызға бату), баскар (төбөҕөр) ытыар (басқа шығу), бас-көс буол (бас-көз бол), бил баһыттан сытыйар (балық басынан шіриді)* т.б.

Статикалық сипаттағы фразеологизмдер: *баһыгар-атаҕар (басынан аяғына дейін), түс-бас киһи (дәрежелі кісі), бас иччитэ (басы қауғадай), баскар бакаайы, атаххар адаҕа (басқа үзеңгі, аяққа тұсау)* т.б.

Бас соматизмі арқылы жасалған тұрақты тіркестер қатарына *төбе* арқылы да жасалған тіркестерді топтастыруды жөн көрдік. Екі тілдегі тұрақты тіркестер кей тұстарда мағыналық жағынан, құрылымдық жағынан өзгешелік танытып жатса, кей тұстарда ортақтықты да байқауға болады. Ортақтық ретінде келесідей тұрақты тіркестерді ұсынуға болады: *баһыттан атаҕар диэри – бастан аяққа дейін, баһым ыарыйда – басым ауырды, мэниги атаахтатыма баскар ыттыа – ақымақты еркелетпе, басыңа шығады (ытқиды), бас-атах бар – басы ауған жаққа бару/кету, бас-атаҕа биллибэт – бас-аяғын білмейді, баскар дылы йэскэ бар (сөзбе-сөз аудармасы: басқа дейін қарызға бару) – қарызға белшесінен бату, баскар (төбөҕөр) ытыар –*

басқа шығу/басқа ытқу, бил баһыттан сытыйар (бил – таймень, балық атауы) – балық басынан шіриді.

Жинақтап, талдау жүргізген саха тіліндегі фразеологизмдерден құрылымы күрделілеу, қазақ тілінде баламасы бар тіркестер ретінде келесі қатарды көрсетсек болады: *бил баһыттан сытыйар; мэниги атаахтатыма – баскар ыттыа; баскар дылы йэскэ бар; баскын кырбана олор.* Әрқайсысын жеке-жеке түсіндірсек, *бил – балық атауы (таймень), баһыттан – басынан, сыт – шіру, сонда тұтас мағынасы балық басынан шіриді.* Бұл тіркес қазақ тілінде де бар. Келесі тіркесіміз *мэниги атаахтатыма – баскар ыттыа, мэник* – тентек, оспадар, *атаахтаа* – еркелету, *ыттыы* – ытқу, секіру, атылу деген мағыналарды береді. Қазақ тілінде *ақымақты еркелетпе, басыңа секіреді (шығады)* деген фразеологизмге *басына шығару, басына көтеру* (Кеңесбаев, 2007), *басына (төбесіне) ойнады* (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1980) т.б. тіркестері сәйкес келеді. *Баскар дылы йэскэ бар: (мал) басына дейін қарызға бару/кіру Баскар* – басқа дейін (көне түркі: -ғару/-геру → бүг. саха т.: -кар/-кэр/-ҕар/-гэр → бүг. қазақ т.: -қа/-ке/-ға/-ге = дейін мағынасын береді), *дылы* – дейін, *йэс* – қарыз, *бар* – бару, кету дегенді білдіреді. *Қарызға белшесінен бату* тіркесімен мағыналық, құрылымдық паралель құра алады. Қазақ тілінде қарызға бату *бел* арқылы, ал саха тілінде *бас* арқылы беріледі. *Баскын кырбана олор*-дың сөзбе-сөз мағынасы *басын кесіп (қырбанып) отырды (жүрді),* тіркестік мағынасы *құр басы жүру, іс тындырмау* дегенді білдіреді.

Қазақ және саха тілдеріндегі *бас* сөзімен келетін тұрақты тіркестерді саралай отырып, екі тілдегі паралельдіктің, тарихи байланыстың ерте кезеңдерден бері келе жатқанын байқаймыз. Соматикалық атаулар – тілде тек дене мүшесі ғана емес, ол сонымен қатар әлеуметтік категория. Мысалы, *бас* сөзімен келетін тұрақты тіркестерден «билік, еркіндік, ақыл» мәнін, *көз* арқылы жасалған тұрақты тіркестерден «бақылау, білім алу, күн көру», *жүрек* арқылы жасалған тұрақты тіркестерден «рухани болмыс, сезім, күй» мәнін байқауға болады.

Жинақталған тұрақты тіркестерді саралай келе, қазақ ұлты танымында *бас* соматизмі төрт концептіден тұратынын анықтадық, олар: когнитивтік-интеллектуалдық концепт (бас ↔ сана ↔ ойлау); онтологиялық-антропологиялық концепт (бас ↔ адам ↔ тұтас болмыс); әлеуметтік-рөлдік концепт (бас ↔ субъект ↔ қоғамдағы орын); экзистенциалдық-еркіндік концепт (бас ↔ дербестік ↔ еркін өмір сүру).

Қазақ тіліндегі «бас» концептісінің мынадай модельдерін ұсынуға болады:

- бас адамның ойлау мүшесі, осыдан ақыл-ойға қатысты тіркестер қалыптасқан: *басқа кірмеу, шақшадай басы шарадай болу, басын қасу, басы жету, бас қату;*

- бас адамның басты ағзасы (сыртқы көзбен қарағанда), осыдан бас арқылы адамның тұтас болмысын айқындайтын тіркестер қалыптасқан: *бас басына, бас-аяғы түзу;* мұнда оң және теріс *бағалауыштық* сипаттарды білдіретін тіркестер де бар: *қу бас, көнек бас, алтын басты еркек, бас терісі келіспеген, басы қадірлі;*

- бас тұтас адамды білдіретіндіктен, синекдохалық сипатта түрлі қатынастарды, қимыл әрекетті бас арқылы беретін тіркестер: *басын ала қашты, басы аман, бауыры бүтін, басы ауған жаққа кету, бас терісі салбырау, басынан құс ұшырмау, бас бермеу, бастан құлақ садаға;*

- бас – басты ағза, содан бас арқылы адам саулығын, еркіндігін, жай-күйін білдіретін тіркестер қалыптасқан: *басы ауырып, балтыры сыздау, сау басына сақина тілеу, бас идіру, бас сауғалау, бас жарып, көз шығару, басқа тебу, шоқпарын басына ойнатты, басқа шауып, төске өрледі.*

Әрине, *бас* сомафразеологизмдер қатарында өмір мен өлім, бостандық, жаугершілік, соғыс әрекеттерін білдіретін тіркестер қатары баршылық. Ол тіркестерді жеке бір концепт ретінде ұсынсақ болар еді. Алайда зерттеуде *бас* сомафразеологизмдері тақырыптық емес, концептуалдық-когнитивтік принцип тұрғысынан топтастырылды. Осылайша, жаугершілік, соғыс әрекеттеріне қатысты пайда болған тіркестер дәстүр, тарих шеңберінде емес, адам саулығы, еркіндігі концептісі құрамында топтастырылды. Бұл шешім фразеологизмнің концептілік сипаты тарихи жағдаятпен емес, дүниетанымдық модельмен анықталатынына негізделеді. Жауынгерлік қолданыстарда бас адамның жай дене мүшесі емес, адамның еркіндігін, дербестігін білдіреді. Сондықтан мұндай тіркестердің мағынасы соғыс тақырыбынан

гөрі кеңірек антропоөзектік мазмұнға ие. Яғни, *бас* сомафразеологизмдері тарихи, мәдени уәжден туындағанымен, олардың семантикалық өзегі – адамның еркін субъект ретіндегі статусы. Сол себепті олар адам саулығы, еркіндігі концептісіне біріктірілді.

Қазақ тілінде аталған фразеологизмдерден жаугершілік, қысым көрсету мәніндегі тіркестер мен түрлі қимылды білдіретін тіркестер ең көп тараған тіркестер екені байқалады. Нақты айтар болсақ, тілімізде «бас» сомафразеологизмдері ақылға қатысты – 6, денсаулыққа қатысты – 5, адами қасиеттерді сипаттайтын – 14, түрлі қимылды білдіретін – 56, бостандық, жаугершілік, қысым турасындағы 36-ны құрайтын барлық саны 117 «бас» соматизмімен келетін тұрақты тіркес жинақталып, саха тілімен семантикалық салыстырмалы тілдік талдау жасалды.

Саха тілінде *бас* сомафразеологизмдері төрт концептіден тұратынын анықтадық, олар: когнитивтік-интеллектуалдық концепт (бас↔ сана ↔ ойлау); онтологиялық-антропологиялық концепт (бас ↔ адам ↔ тұтас болмыс); экзистенциалдық-еркіндік концепт (бас ↔ дербестік ↔ еркін өмір сүру); тіршілік-әрекеттік концепт (бас ↔ адам ↔ әрекет ↔ тіршілік). Саха тіліндегі «бас» концептісінің модельдері:

- бас адамның ойлау мүшесі, осыдан ақыл-ойға қатысты тіркестер қалыптасқан: *бастаах киһи* (ақылды адам), *баскын сыс* (басы қату), *төбөҕүн сыс* (басы қатты, басы жетпеді), *төбөлөөх киһи* (басы істейтін кісі);
- бас адамның басты ағзасы болғандықтан, бас арқылы адамның тұтас болмысын айқындайтын тіркестер қалыптасқан: *баһа биллибэт* (белгісіз адам), *түс-бас киһи* (басы жақсы кісі, жақсы адам), *баһа-атаҕа суох* (ұятсыз кісі), *баһыттан-атаҕар диэри* (бастан аяққа дейін), *баһа биллибэт* (сансыз көп), *бас тутун* (басшы тұту);
- бас тұтас адамды білдіретіндіктен, синекдохалық сипатта түрлі қатынастарды, қимыл әрекетті бас арқылы беретін тіркестер: *бас бэрин* (басын беру, мойынсұну), *баскын холбоон* (бас қосып әрекет ету), *бас баттах* (ойланбай сөйлеу), *баскын салан* (басын басқару), *баскар бакаайы, атаххар адаҕа* (басқа жүген, аяққа тұсау болу), *бас-атах бар* (басы ауған жаққа кету), *баскар ыттыа* (басқа шығу), *баһа батарынан* (басы батқанша, қандай жолмен болсын), *баһын быһа эт* (басын кесердей қып айту, тигізе айту), *баһын хатар* (басын кептіру, мерт қылдыру), *баскар дылы йэскэ бар* (қарызға басымен кіру);
- бас – басты ағза, содан бас арқылы тұтас адам мәні, одан адамның тірі болу үшін әрекетін, еңбек етуін білдіретін тіркестер қалыптасқан: *баһын аһатар* (басын асырау), *баһын көрдөрөр* (басын көрсетеді, тіршілік етеді), *баскын кырбана олор* (ешқандай іспен айналыспау, жұмыс істемеу).

Қазақ және саха тілдеріндегі *бас* концептілік таным моделінде ортақ құбылыс ретінде когнитивтік-интеллектуалдық концептіні, онтологиялық-антропологиялық концептіні, экзистенциалдық-еркіндік концептіні жатқызуға болады. Ал ерекшелік ретінде саха тіліндегі бірқатар фразеологизмнің адамның еңбек етуін, тіршілік етуін білдіретінін көрсетуге болады. Мұнда соматизм синекдохалық жолмен субъектіні атаудан оның қызметін атауға ауысады. Нәтижесінде *бас* адамның еңбек ету, күнкөріс әрекеттерінің таңбасына айналады. Бұл қолданыстарда *бас* әлеуметтік мәртебені емес, тіршілік процесін білдіреді. Яғни адам, ең алдымен, қоғам мүшесі емес, өмір сүруші, әрекет етуші субъект ретінде концептуалданады. Сондықтан фразеологизм мағынасы жұмыс ұғымынан кең, ол күн көру, еңбек ету арқылы өмірін сақтау семантикасын қамтиды. Қазақ тілінде *бас* көбіне «басқару, бас болу, қатынас» және «жауапкершілік» мағынасында дамыса, саха тілінде адамның еңбек әрекетімен тікелей байланысады. Бұл адам ↔ қоғам моделінен адам ↔ тіршілік моделіне деривацияланған семантикалық бағытты көрсетеді.

Саха тіліндегі *бас-куөс буол* тіркесі тіліміздегі *бас-көз бол* тіркесімен мағыналық, құрылымдық тұрғыдан үйлеседі, *бастааһ киһи* тіліміздегі *басы істейтін кісі* дегенге келеді. *Баһа-атаҕа суох* тіліміздегі *бас-аяғы жоқ* тіркесімен тұлғасы жағынан үйлескенімен, мағыналық алшақтық байқалады. Саха тіліндегі *бас-атаҕа суох* – ұялмайтын, ұятсыз кісі болса, қазақ тіліндегі *бас-аяғы жоқ* бір істің, заттың бас-аяғының жоқ екендігін білдіреді. *Баскын кырбана олор* фразеологизмінің сөзбе-сөз мағынасы *басын кесіп отыр, басын қырбанып отыр*, ал тұтас тіркестік мағынасы *түк бітірмеу, іс тындырмау* дегенге келеді. Қазақ тілінде дәл *бас* соматизмі

арқылы адамның жалқаулығын, іс тындырмауын білдіретін тұрақты тіркес кездестірмедік, алайда *желкесі жар бермеу, көк желке, кежегесі кері тарту* секілді тіркестер бар екендігі белгілі. Мұндай құбылыс саха тіліндегі *жүрек* сомафразеологизмінде де байқалды. Мысалы, *күөх сүрэх (көк жүрек) – жалқау,* тіліміздегі *көк желке, көк бармақ* дегенге келеді. Көк түсті соматизм арқылы адамның жағымсыз қасиетін білдіру қазақ тілінің бейнелілік табиғатында бар құбылыс *(көк бармақ, көк долы, көк бет, көк желке).* Осы құбылысты саха тілінен де көріп отырмыз *(күөх сүрэх – жалқау, күөх дьай – жолы болмау, айы оңынан тумау).* Демек, бұл көк түсті соматизмнің көне түркі танымындағы сапалық ерекшелігі болса керек. Екі тілдегі құрылымдық әрі мағыналық ортақ фразеологизмдерді келесідей ұсындық:

Баһыттан атаҕар диэри	Бастан аяққа дейін
Түс-бас киһи	Алтын басты адам
Бас баттах	Басы батқанша (бар мүмкіндігінше)
Бас иччитэ	Басы қауғадай
Баскар бакаайы, атаххар адаҕа	Басқа жүген, аяққа тұсау болу
Баһым ыарыйда	Басым ауырды
Мэниги атаахтатыма-баскар ыттыа	Ақымақты еркелетпе, басыңа шығады
Бас-атах бар	Басы ауған жаққа кету
Бас-атаҕа биллибэт	Бас-аяғын білмейді
Бас быстыар	Бас кесер
Бас бэрин	Бас беру, бой беру
Баскар дылы йэскэ бар	Қарызға белшесінен бату
Баскар (төбөҕөр) ытыар	Басқа шығу
Бас-көс буол	Бас-көз болу
Бил баһыттан сытыйар	Балық басынан шіриді

Фразеологизмнің тарихи қалыптасу кезеңі адамзаттың дүниетанымдық ойы күрделеніп, бейнелі сөйлеу қажеттігі туындаған тұста пайда болады. Түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің қалыптасу кезеңі де осы сипаттағы кезеңдерді бастан кешіру арқылы іске асты деуге болады. Зерттеуші Ж.А. Абитжанова «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің қолданысы» атты зерттеу еңбегінде тас ескерткіштерде жазылған келесідей тұрақты тіркестерді көрсетеді: *түн қатдымыз (түн қаттық), ісіг кучіг бірміс (ісін-күшін беру), башлықық йукунтурміс (бастыны еңкейттік), тізлігіг сокурміс (тізеліні жүгіндірдік), адақ қамаст (аяқ шаршады)* (Абитжанова, 2018). Фразеологизмдік қолданыстар көне түркі дәуірлерде қалыптаса бастап, бүгінгі түркі тілдерінде өңделе, көркемделе, құрылымдық және мазмұндық тұрғыдан байытыла түскен.

Қорытынды

Фразеологизмдер – тек тілдік бірліктер емес, ұлттың жадын, пәлсапалық деңгейдегі танымын, этномәдени кодын сақтаушы құрал. Қазақ және саха тілдерінде фразеологиялық параллельдіктердің орын алуы – ортақ этникалық сана мен ментальды тұтастықтың, ұлт болмысының терең қабаттарындағы рудиментті мұраның тілдік бейнесі. Екі тілдегі *бас* соматизмі негізінде жасалған тұрақты тіркестер *жаугершілік, қысым көрсету, тізе батыру, бас еркіндігін алу* секілді мағыналық топта молынан кездеседі.

Қазақ тілі мен саха тілдерінің тілдік ерекшеліктері дыбыстық жағынан *(с~h, ж~с, ш~с, а~ы, е~э, ү~үү, е~иэ, ү~үө, а~ыа; басым~баһым, бастан~баһыттан, жол~суол, жарық~сырдык күш~күүс, беру~бэр, кел~кэл, бес~биэс, төрт~түөрт),* грамматикалық тұстан *(-ҕар/-гер→көне түркілік -ғару/-геру→қазақ тіліндегі -ға/-ге),* лексикалық бірліктерден *(шығу~таҕыс, ойлау~санаа, жұмсақ~сымнаҕас, дауыс~куолас/саңа, жеу~аһаа)* байқалады.

С~h, е~э сәйкестігі моңғол тілінің әсері болса керек, сонымен қатар *куолас* (дауыс) сөзі де моңғолдық элементке (*дуу хоолой* – дауыс) жақын. Ал *саңа* (дауыс) сөзі *бас баттах саңарыма* (басың батқанша/қалай болса солай сөйлеме) дегендегі *сөйлеу* сөзімен сәйкеседі. Септіктер жүйесіндегі барыс сепітігінің көне түркілік форманы сақтағандығы, көне түркі септіктер жүйесіндей септіктер қатары мол болуы, кей көне септіктердің рудиментті форманттары бүгінгі саха сөзформаларында сақталуы аталған тілдің көне түркілік сипаты мол екендігін аңғартады.

Саха тілін қазақ тілі тарихы нысанында зерттеу өнімді бағыт деуге келеді.

Зерттеу жұмысында екі тілдегі *бас* соматизмі арқылы жасалған 146 тұрақты тіркес жинақталды. Саха тіліндегі тұрақты тіркестер қазақ тұрақты тіркестерінен едәуір аз болды, дегенмен бұл көрсеткіш саха фразеологизмінің шынайы мөлшерлік бағамын бермейді. Себебі саха фразеологиясы әлі де зерттелу үстінде. Олонхо жыр эпостары циклін дүниеге әкелген ұлттың тілдік қуаты, оның көркемдік бояуы да бай екендігі сөзсіз.

Қазақ даласының табиғаты көшпенді өмірге, көш үдерісінде түрлі жоралғы, салттарды орындауға, руаралық, ұлтаралық жортуылдар мен шабуылдар жасауға мүмкіндік беретін климат болса, саха жерінің климаты ондай жұмсақ емес. Қатаң табиғат адам санасын тіршілік етуге, тынбай еңбек етуге, еңбек адамның тіршілік сипаты екендігін ұғынуға итермелейді. Саха «бас» концептісінде *тіршілік, еңбек* моделінің болуы да осыдан болса керек. Екі тілдегі «бас» концептісі арқылы екі ұлттың дүниені қалай модельдейтінін айқындауға болады.

Қазақ және саха сынды тамырлас екі түркі тілдеріндегі лексикалық ұқсастықтар түркі халықтарының ортақ ментальды, мифологиялық, тұрмыстық негіздерін, архаикалық мәдени-әлеуметтік тәжірибелерінің сарқыншағы екендігін аңғартады. Екі тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің мазмұн межесі этномәдени құндылықтар мен антиқұндылықтар тұрғысында үндесіп отырады. *Бас* сомафразеологизмі арқылы екі тілдегі тарихи және этномәдени ұлттық кодты, рухани көріністі, әлемнің тілдік бейнесіндегі ортақтықты байқадық. Тілдік айырмашылықтар болғанымен, ұлттық таным, этнолингвистикалық тұрғыда көптеген құбылыстар ортақтыққа саяды.

Екі тілдегі лексикологияның терең қабатында орналасқан сомафразеологизмдерді антропоөзектік парадигма тұрғысында қарастыру көне түркілік концептілік таным моделіне реконструкция жасауда ғылыми-теориялық маңыздылыққа ие.

Әдебиеттер

Абитжанова Ж.А. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің қолданысы. – Тілтаным, 2018(3). – 44-48-бб.

Большой толковый словарь якутского языка: в 15 т. – 1 т. / Слепцов П.А., Лиханов В.И., Петров Н.Е. – Новосибирск: Наука, 2004. – 679 с.

Большой толковый словарь якутского языка: в 15 т. – 2 т. / Оконешников Е.И., Афанасьев-Тэрис Л.А., Афанасьев П.С. – Новосибирск: Наука, 2005. – 910 с.

Васильев Ю.И., Васильев И.Ю. Огузский компонент в якустком языке (фонетический и лексико-семантический аспект). – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2012. – 357 с.

Дьячковский Ф.Н., Николаев Е.Р. Фразеология и лингвокультурология в якутской лингвистике (на материале трудов к. ф. н. Л.М.Готовцевой). // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2020. Выпуск 1(30).

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. – Алматы, 2011.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. Жалпы ред. басқарған Ысқақов А.Ы. – Алматы: Ғылым, 1980. – 640 б.

Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.

Левин Г.Г. Лексико-семантические параллели орхонско-тюркского и якутского языков (в сравнительном плане с алтайским, хакасском, тувинским языками). – Новосибирск: Наука, 2001. – 187 с.

Нелунов А.Г. Якутско-русский фразеологический словарь. – Новосибирск: Изд-во СО РАН: Гео, 2002. 288 б.

Скрябина А.А., Чиркоев Д.И. Архаическая лексика в якутских народных преданиях. // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2021. Выпуск 4(37)

Слепцов П.А. Якутско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1972. – 605 б.

Түймебаев Ж., Сағидолла Г., Ескеева М. Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы (Фонетика. Морфология). – Алматы: Қазығұрт, 2017. – 324 б.

Убрятова Е.И. Якутский язык и его отношении к другим тюркским языкам, а также к языкам монгольским и тунгусо-маньчжурским. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 73 б.

Харитонов Л.Н. Самоучитель якутского языка. – Якутск: Якусткое книжное издательство, 1987. – 232 с.

Широбокова Н.Н. Отношение якутского языка к тюркским языкам южной Сибири. – Новосибирск: Наука, 2005. – 272 б.

Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. – Иркутск: Издания книжного магазина П.И.Макушкина, 1900. – 300 с.

SakhaTyla.Ru: саха (якут) тілінің онлайн сөздігі [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: https://sakhatyla.ru/ (қаралған күні: 02.02.2026).

References

Abitzhanova, Zh.A. (2018) Orhon-Enisej eskertkishteri tilindegi frazeologizmder men maqal-matelderding qoldanysy. Almaty: Tiltanym, 44-48-bb. [Abitzhanova, Zh.A. (2018) The use of phraseological units and proverbs in the language of the Orkhon-Yenisei monuments. Almaty: Tiltanym. Pp. 44-48.] (in Kazakh)

Bol`shoj tolkovyj slovar` jakutskogo jazyka: v 15 tomah (2004) 1 t./ Slepcov, P.A., Lihanov, V.I., Petrov, N.E. Novosibirsk: Nauka. 679 s. [A large explanatory Dictionary of the Yakut language: in 15 volumes (2004) Vol. 1. / Sleptsov, P.A., Likhanov, V.I., Petrov, N.E. Novosibirsk: Nauka. 679 p.] (in Russian)

Bol`shoj tolkovyj slovar` jakutskogo jazyka: v 15 tomah (2005) 2 t. /Okoneshnikov, E.I., Afanas`ev-Teris, L.A., Afanas`ev, P.S. Novosibirsk: Nauka. 910 s. [A large explanatory Dictionary of the Yakut language: in 15 volumes (2005) Vol. 2. / Okoneshnikov, E.I., Afanasyev-Teris, L.A., Afanasyev, P.S. Novosibirsk: Nauka. 910 p.] (in Russian)

D`jachkovskij, F.N., Nikolaev, E.R. (2020) Phraseologija i lingvocul`turologija v jakutskoj lingvistike (na materiale trudov k.f.n. L.M.Gotovcevoj). Severo-Vostoshnij gumanitarnij vestnik. Jakutsk. No. 1(30). [Dyachkovskiy, F.N., Nikolayev, E.R. (2020) Phraseology and linguoculture in the Yakut language (based on the works of L.M.Gotovtseva). North-East Humanitarian bulletin. Yakutsk. No. 1(30).] (in Russian)

Haritonov, L.N. (1987) Samouchitel` jakutskogo jazyka. Jakutsk. 232 s. [Kharitonov, L.N. (1987) Self-improvement of the Yakut language. Yakutsk: Yakut book publishing house. 232 p.] (in Russian)

Jastremskij, S. (1900) Grammatika jakutskogo jazyka. Irkutsk. 300 s. [Yastremskiy, S. (1900) Grammar of the Yakut language. Irkutsk. 300 p.] (in Russian)

Kengesbaev, I. (2007) Frazeologijalyq sozdik. Almaty: Arys. 800 b. [Kenesbayev, I. (2007) Phraseological dictionary. Almaty: Arys. 800 p.] (in Kazakh)

Levin, G.G. (2001) Leksiko-semantisheskie paralleli orhonsko-tjurkskogo i jakutskogo jazykov (v sravnitel`nom plane s altajskim, hakasskim, tuvinskimi jazykami). Novosibirsk: Nauka. 187 s. [Levin, G.G. (2001) Lexical-semantic parallels of the Orkhon-Turkic and Yakut languages (in comparison with Altai, Khakass, and Tuvan languages). Novosibirsk: Nauka. 187 p.] (in Russian)

Nelunov, A.G. (2002) Jakutsko-russkij frazeologicheskij slovar`. Novosibirsk: izd-vo Co RAN: GEO. 288 s. [Nelunov, A.G. (2002) Yakut-Russian phraseological dictionary. Novosibirsk: izd-vo CO RAN: GEO. 288 p.] (in Russian)

Qaidar, A., Orazov, M. (2004) Turkitanuga kirispe. Almaty: Arys. 360 b. [Kaidar, A., Orazov, M. (2004) Introduction to Turkology. Almaty: Arys. 360 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi. On bes tomdyq (2011) 6-tom. Almaty. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Vol. 6. Almaty.] (in Kazakh)

Qazaq tilining tusindirme sozdigi: 10 tomdyq (1980). Zhalpy red. basqargan: Ysqaqov, A.I. Almaty: Gylym. 640 b. [Kazakh Explanatary Dictionary: in 10 volumes. (1980) Gen. editor: Yskakov, A.I. Almaty: Gylym. 640 p.] (in Kazakh)

SakhaTyla.Ru: saha (jakut) tilining onlajn sozdigi. [Jelektrondyq resurs]. Kiru rezhimi: https://sakhatyla.ru/ (qaralgan kuni: 02.02.2026). [SakhaTyla.Ru: online dictionary of the Sakha (Yakut) language [electronic resource]. Access mode: https://sakhatyla.ru / (review date: 02.02.2026)].

Shirobokova, N.N. (2005) Otnoshenie jakutskogo jazyka k tjurkskim jazykam juzhnoj Sibiri. Novosibirsk: Nauka. 272 s. [Shirobokova, N.N. (2005) The relationship of the Yakut language to the Turkic languages of South Siberia. Novosibirsk: Nauka. 272 p.] (in Russian)

Skrjabina, A.A., Shirkoev, D.I. (2021) Arhaicheskaja leksika v jakutskih narodnyh predanijah. Severo-Vostochnij gumanitarnyj vestnik. Jakutsk. No.4(37). [Skryabina, A.A., Shirkoyev, D.I. (2021) Archaic vocabulary in Yakut folk legends. North-Eastern Humanitarian Bulletin. Yakutsk. No. 4(37).] (in Russian)

Slepcov, P.A. (1972) Jakutsko-russkij slovar`. Moskva: Izd. Sovetskaja jenciklopedija. 605 s. [Sleptsov, P.A. (1972) Yakut-Russian dictionary. Moscow: Sovetskaya ensiclopedya. 605 p.] (in Russian)

Tujmebaev, J., Sagidolla, G., Eskeeva, M. (2017) Turki tilderining salystyrmaly-tarihi grammatikasy. (Fonetika. Morfologija). Almaty: Qazygurt. 324 b. [Tuimebayev, Zh., Sagidolla, G., Yeskeyeva, M. (2017) Comparative historical grammar of Turkic languages. (Phonetics. Morphology). Almaty: Qazygurt. 324 p.] (in Kazakh)

Ubrjatova, E.I. (1960) Jakutskij jazyk i ego otnoshenie k drugim tjurkskim jazykam, a takzhe k jazykam mongol`skim i tunguso-manchzhurskim. Moskva: Izd. vostoshnoj literatury. 73 s. [Ubryatova, E.I. (1960) The Yakut language and its relation to other Turkic languages, as well as to the Mongolian and Tungus-Manshur languages. Moscow: Publishing House of Eastern Literature. 73 p.] (in Russian)

Vasil`ev, Ju.I., Vasil`ev, I.Ju. (2012) Oguzskij component v jakutskom jazyke (foneticheskij i leksiko-semanticheskij aspekt). Jakutsk: Izdatel`skij dom SVFU. 357 s. [Vassilyev, Yu.I., Vassilyev, I.Yu. (2012) The Oguz component in the Yakut language (phonetic and lexical semantic aspect). Yakutsk: SVFU publ. house. 357 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 25.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 29.03.2026.

© Уәли Н., Көшербай Ж., Мустафа С., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.37 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-22-34

Зейнеп Базарбаева[1], Жанар Жумабаева[2], Назгүл Оспангазиева[3*]
[1]филология ғылымдарының докторы, профессор, академик,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: zhanar.zhumabayeva.80@bk.ru
[3*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD),
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru

ҚЫСАҢ (Y, I, Ū, Ü) ДАУЫСТЫЛАРДЫҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ АРТИКУЛЯТОРЛЫҚ-АКУСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Қазіргі кезде ауызша сөз қоғамда ерекше мәртебеге ие болып, оның әлеуметтік мәнділігі күшейе түсті. Ауызша сөз электрондық коммуникациялық жүйелерінде, аудиовизуалды бұқаралық ақпарат құралдарында, сахна өнерінде тілдік қарым-қатынастың негізгі құралы болып отыр. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі синхронды, диахронды аспектіде теориялық және қолданбалы бағытта зерттеліп келеді. Қазақ тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық зерттеу ғылыми аппараты қалыптастырылды. Фонема – күрделі абстрактілі дыбыстық бірлік және әртүрлі акустикалық-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Сөйлеу ағынында олар сигникативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады. Тілдің фонетикалық жүйесінің құрамдас бөлігі бола отырып, фонема әртүрлі өзгерістерге ұшырайды. Егер бір позицияда бір дыбыстың орнына басқа дыбыс қолданылса, сөз мағынасы өзгереді. Мұндай дыбыстар екі фонеманың көрінісі ретінде танылады. Осындай қасиет [u] және [ü] қысаң дауысты дыбыстарының арасында байқалады. Мысалы, *tus* сөзіндегі [u] қысаң дыбысын [ü] қысаң дыбысына алмастырсақ, *tüs* деген жаңа сөз пайда болады. Ал егер туыстас екі дыбыс бір позицияда кездеспесе, олар бір фонеманың комбинаторлық варианты деп есептеледі. Дыбыстардың жасалым, айтылым, естілім сипаттамасы жан-жақты анықталды. Дегенмен, әр дәуірдің өзіне лайық теориялық жетістіктері мен практикалық талаптарына сай қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесін тиянақтап отыру қажет. Ұсынылып отырған зерттеуде қазақ тілінің дыбыс қоры тіл білімінің жаңа бағыттары шеңберінде сипатталады: спектралды, просодикалық, фонологиялық, артикуляторлы-акустикалық талдау негізінде аудиторлық, эксперименттi-компьютерлік әдістер қолданылады.

Тірек сөздер: қысаң дауысты дыбыстар; монофтонг; дифтонг; фонема; үдемелік; ұзақтылық

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993111 «Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы негізінде сөз синтезі жүйесін әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Базарбаева З., Жумабаева Ж., Оспангазиева Н. Қысаң (y, i, ū, ü) дауыстылардың фонологиялық және артикуляторлық-акустикалық сипаты. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 22-34-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-22-34

Зейнеп Базарбаева[1], Жанар Жумабаева[2], Назгуль Оспангазиева[3*]
[1]доктор филологических наук, профессор, академик,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru
[2]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: zhanar.zhumabayeva.80@bk.ru
[3*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD),
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru

О ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ И АРТИКУЛЯТОРНО-АКУСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКАХ УЗКИХ (Y, I, Ū, Ü) ГЛАСНЫХ

Аннотация. В настоящее время устная речь занимает в обществе особое место, и её социальная значимость заметно возросла. Устная речь является основным средством языкового общения в электронных коммуникационных

системах, аудиовизуальных средствах массовой информации и сценическом искусстве. Звуковая система казахского языка исследуется в синхронном и диахронном аспектах, а также в теоретическом и прикладном направлениях. Выявлены собственные закономерности казахского языка и сформирован соответствующий научно-исследовательский аппарат. Фонема – сложная абстрактная звуковая единица и совокупность различных акустико-артикуляционных свойств. В речевом потоке она выполняет сигнификативную (смыслоразличительную) функцию. Будучи составной частью фонетической системы языка, фонема подвергается различным изменениям. Если в одной позиции вместо одного звука употребляется другой, значение слова изменяется. Такие звуки распознаются как проявление двух разных фонем. Подобное свойство наблюдается между узкими гласными звуками [u] и [ü]. Например, если в слове *tus* заменить узкий звук [u] на узкий звук [ü], возникает новое слово *tüs*. Если же два родственных звука не встречаются в одной и той же позиции, они считаются комбинаторными вариантами одной фонемы. Артикуляционные, произносительные и слуховые характеристики звуков определены всесторонне. Тем не менее в соответствии с теоретическими достижениями и практическими требованиями каждой эпохи необходимо постоянно уточнять звуковой состав и систему казахского языка. В предлагаемой работе звуковой состав казахского языка описывается в рамках новых направлений языкознания: на основе спектрального, просодического, фонологического и артикуляторно-акустического анализа применяются аудиторные и экспериментально-компьютерные методы.

Ключевые слова: узкие гласные; монофтонг; дифтонг; фонема; интенсивность; долгота

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR24993111 «Разработка системы синтеза слова на основе орфоэпической нормы казахского языка».

Для цитирования: Базарбаева З., Жумабаева Ж., Оспангазиева Н. О фонологической и артикуляторно-акустической характеристиках узких (у, і, ū, ü) гласных. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 22-34. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-22-34

Zeynep Bazarbayeva[1], Zhanar Zhumabayeva[2], Nazgul Ospangaziyeva[3*]

[1]Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician,
Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru

[2]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: zhanar.zhumabayeva.80@bk.ru

[3*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD),
Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru

ON THE PHONOLOGICAL AND ARTICULATORY-ACOUSTIC CHARACTERISTICS OF CLOSE (Y, I, Ū, Ü) VOWELS

Abstract. At present, spoken language occupies a special place in society, and its social significance has increased markedly. Spoken language is the primary means of linguistic communication in electronic communication systems, audiovisual mass media, and the performing arts. The sound system of the Kazakh language is studied from both synchronic and diachronic perspectives, as well as within theoretical and applied frameworks. The inherent regularities of the Kazakh language have been identified, and a corresponding research apparatus has been developed. The phoneme is a complex abstract sound unit and a set of diverse acoustic and articulatory properties. In the speech stream, it performs a significant (meaning-distinguishing) function. As a component of the phonetic system of a language, the phoneme undergoes various changes. If, in the same position, one sound is replaced by another, the meaning of the word changes; such sounds are recognized as manifestations of two different phonemes. This property is observed between the close vowels [u] and [ü]. For example, if in the word *tus* the close vowel [u] is replaced by the close vowel [ü], a new word *tüs* emerges. If, however, two related sounds do not occur in the same position, they are regarded as combinatorial variants of a single phoneme. The articulatory, pronunciation, and auditory characteristics of sounds have been comprehensively determined. Nevertheless, in accordance with the theoretical advances and practical requirements of each era, it is necessary to continuously refine the sound inventory and system of the Kazakh language. In the present study, the sound inventory of the Kazakh language is described within the framework of new directions in linguistics: auditory and experimental computer-based methods are applied on the basis of spectral, prosodic, phonological, and articulatory-acoustic analysis.

Keywords: close (high) vowels; monophthong; diphthong; phoneme; intensity; length

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993111 “Development of a word synthesis system based on the orthoepical norm of the Kazakh language”.

For citation: Bazarbayeva, Z., Zhumabayeva, Zh., Ospangaziyeva, N. On the Phonological and Articulatory-Acoustic Characteristics of Close (Y, I, Ū, Ü) Vowels. *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 22-34. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-22-34

Кіріспе

Фонеманы үш аспекті бойынша қарастыруға болады: физикалық, физиологиялық және лингвистикалық. Фонеманың физиологиялық және физикалық аспектілері оның акустика-артикуляторлық сипатын қамтиды, ал лингвистикалық аспекті оның функционалды жағын қарастырады. Тілдің дыбыс жүйесін функционалды жағынан зерттейтін лингвистиканың негізгі саласы – фонологияның жалпы тілтанымның қалыптасуына зор үлес қосқаны белгілі. Фонологияның жалпы заңдылықтары, құбылыстары мен ұғымдары тіл білімінің аясын кеңейтіп, тереңдетіп дамытты. Тіл білімінде өзінің даму барысында түрлі өзгерістерге түсіп, жаңарып немесе қайта қалыптасып жататын дыбыстардың табиғатының даму жолдарын анықтайтын фонологияның маңызы зор. Оның ішінде дыбыстар жүйесіндегі дауысты, дауыссыздарды синхрондық және диахрондық аспектіде қарастырудың мәні ерекше. Туыстас түркі тілдерінің вокализм мен консонантизм жүйелерінің даму тарихы мен кезеңдерін салыстырмалы-тарихи және типологиялық әдістер арқылы сипаттау қазақ тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі. Түркітанушылардың пікірлері бойынша, вокализм жүйесіндегі фонемалардың ашық-қысаң сипаттамасы ежелгі фонологиялық айырым белгілерінің бірі. Тілдің даму барысында <а> мен <у> инвариант фонемалардың аллофондары позиция тәуелділігінен құтылып ашық және қысаң фонемалардың қатарын құрған болатын (Bazin, 1961).

Тіл бірліктерінің функционалды негіздерін анықтау қазіргі тілтанымдағы көкейтесті мәселелердің бірі. Фонемалар тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен бірге дыбыс тізбектерінде түрленіп әр алуан өзгерістерге түседі. Сөз легінде естілетін нақты дыбыстар фонемалардың материалдық символы ретінде көрінеді. Сөз ағымындағы сөз тіркестері, сөздер, дыбыстар түрлі өзгерістерге ұшырайды. Сөйлеу барысындағы фонетика-фонологиялық құбылыстардың ерекшелігі әртүрлі мәндермен сипатталып, экспериментті әдістер арқылы тексеріледі. Фонемалардың айырым белгілерінің қасиеттері, оларға көршілес дыбыстардың және просодикалық тәсілдердің ықпалы, көкейтесті мәселелердің біріне жатады.

Қысаң дауысты дыбыстардың сандық редукциясы мен оның түсіп қалуы орфографиялық қиындық тудырады. Қысаң дауысты [у], [і], [u], [ü] дыбыстар екі буынды сөздердің екінші буынында басқаша болып келеді. Басқа жүйедегі тілдерде, оның ішінде орыс тілінің дауысты дыбыстарының артикуляциялық және акустикалық (тембр, ұзақтығы) сипаттамалары жақын болып келгенімен бірдей болмайды. Түркітанушылар арасында қысаң дауысты дыбыс жайында әртүрлі пікір бар. Сондықтан қысаң дауысты [у], [і], [u], [ü] дыбыстарды арнайы зерттеу қажет.

Материал және әдістер

Қазіргі заманғы эксперименттік-фонетикалық зерттеулерде құрылымдық талдау әдісі кеңінен қолданылады. Барлық өзара байланысқан элементтерді тұтас түрде талдауды, физикалық сипаттамалардың (негізгі тон жиілігі, үдемелік пен ұзақтылық) таралуын зерттеу мен сипаттауды көздейтін бұл әдіс В.А. Артемов, Н.Д. Светозарова және т. б. ғалымдар тарапынан әзірленіп, практикаға енгізілген. Нақты тілдік материалды зерттеу барысында субъективті және объективті талдау әдістері қолданылады. Субъективті әдіс деп, әдетте, аспаптық талдаудан жүргізілетін аудиторлық (тыңдап бағалау) талдау түсініледі. Аудиторлық талдаудың ыңғайлылығы – оның көлемді әрі алуан түрлі эксперименттік материалды қамти алуында. Бұл ретте дұрыстығы күмән тудыратын материал зерттеудің алғашқы кезеңінде-ақ алынып тасталады. Аудиторлық талдау, әдетте, бірнеше кезеңнен тұрады, сондықтан аудиторлар да зерттеу мақсатына байланысты әртүрлі міндеттер жүктелетін бірнеше топқа бөлінеді. Алғашқы кезеңде іріктеу талдауы жүргізіліп, сәтсіз тілдік материал (дұрыс оқылмаған немесе тілдің орфоэпиялық нормаларына сай келмейтін) алынып тасталады. Келесі кезеңдерде аудиторлардың қай топқа жататынына қарай нақты міндеттер қойылады.

Аудиторлық талдаудың дәлдігі мен сенімділігі зерттеуші тұжырымдаған сұрақтардың дұрыстығына да байланысты. Бұл сұрақтар нақты әрі түсінікті болуы тиіс, сонда аудиторлар жауап беру кезінде қиналмайды. Аудиторлар ретінде оқытушылар, дикторлар, жақсы есту қабілетіне ие студенттер қатыса алады. Аудиторлардың әр тобына олардың кәсіби деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынылады. Есту арқылы талдау нәтижесінде просодикалық құралдарды

шартты белгілермен көрсететін фонетикалық транскрипция қолданылады.

Дыбыстық сигналды зерттеудің компьютерлік технологияларының дамуы фонетиканы нақты ғылымдарға барған сайын жақындатуда, мұнда дұрыс қойылған сұраққа нақты жауап алуға болады. Компьютерлік революция дыбысталған сөйлеуді зерттеуде жаңа жағдай қалыптастырды. Енді кез келген лингвист фонетикалық редактор көмегімен экранда дыбыс толқынын және сигналдың акустикалық сипаттамаларын – спектрін, тонын, ұзақтылығы мен интенсивтілігін бақылай алады. Аудиторлық және эксперименттік-компьютерлік талдау негізінде сенімді нәтижелер алу үшін жұмыста фонологиялық, артикуляторлық-акустикалық зерттеу әдістері қолданылды. Аудиторлық талдаудан кейін деректер арнайы бағдарламаның көмегімен компьютерлік өңдеуден өтті. Компьютерлік бағдарлама тоналдық, темпоралдық және динамикалық параметрлер бойынша сандық мәліметтерді ұсынды.

Фонемалардың акустикалық сипаттамасы синтагматикалық осьтегі жүзеге асуы негізінде эксперименттік зерттеу әдістері арқылы талданады. Арнайы аппаратура сөйлеу дыбыстарының көптеген белгілерін анықтайды, алайда олардың барлығы бірдей қабылданбайды, қабылданатыны – перцептивтік, яғни қабылдауға жеткізу функциясына ие үлгі-фонемаға сәйкес келетін белгілер ғана. Сөйлеу ағынында бір дыбыстық бірлік бірнеше түрлі жүзеге асу нұсқаларымен көрінуі мүмкін. Бұл нұсқалардың әрқайсысы белгілі бір позициямен байланысты болады, ал бірнеше вариант бір дыбыс типіне сәйкес келуі ықтимал. Бұл құбылыс аудиторлық талдау мен компьютерлік бағдарламалар арқылы зерттеледі.

Әдебиетке шолу

Қазіргі заманғы лингвистика әлемнің әртүрлі ғылыми орталықтарында қарқынды дамып келеді, ол зерттеу бағыттары мен мектептерінің сан алуандығымен, тілді зерттеу әдістері мен тәсілдерінің әртүрлілігімен және проблематикасының байлығымен сипатталады. Қазақ тілі фонетикасы да лингвистикалық ғылымның дамуымен қатар бірнеше кезеңнен өтті. Қазақ тілі фонетикасы жөніндегі алғашқы мәліметтер орыс лингвистері Н.И. Ильминский, П.Мелиоранский, В.В. Радлов еңбектерінде кездеседі, олар түркі тілдеріне тән бірқатар фонетикалық заңдылықтарды анықтады. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесін сегменттік және суперсегменттік деңгейлерде жан-жақты зерттеу отандық лингвистер А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов еңбектерінен бастау алады. Бұл ғалымдар қазақ тілі фонетикасын, фонологиясын және интонологиясын зерттеудің теориялық негіздерін қалады. Бірнеше шет тілін меңгергендіктен, олар қазақ тілінің фонетика-фонологиялық жүйесін басқа тілдермен салыстыра зерттеді. Өткен ғасырдың 40-жылдарының соңы мен 50-жылдарының басында сегменттік және суперсегменттік фонетиканың дамуына Н.Т. Сауранбаев үлес қосқан болатын («Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі». Алматы, 1948; «Қазақ тілі», педагогикалық училищелерге арналған. Алматы, 1953). Педагогикалық училищелерге арналған қазақ тілі оқулығындағы «Фонетика» бөлімінде вокализм мен консонантизм жүйесі, артикуляциялық фонетика мәселелері, дыбыс мен әріп арақатынасы, ассимиляция, сингармонизм, екпін және т.б. қарастырылды. 60-80-жылдары қазақ тілі фонетикасы мен фонологиясы мәселелері С. Кеңесбаев пен Ж. Аралбаев еңбектерінде зерттелді. Олардың еңбектерінде сингармонизм, ассимиляция, акцентуация, дауысты және дауыссыз фонемалардың құрамы мен жіктелуі, буынның түрлері мен жасалу тәсілдері және т.б. мәселелер қарастырылды («Қазіргі қазақ тілі». Алматы, 1962; «Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер». Алматы, 1988). Ғалымдар қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларына ерекше көңіл бөліп, алғаш рет фонетикалық транскрипция жасады.

Өткен ғасырдың 90-жылдарында, Қазақстанның тәуелсіздік алған кезеңінен бастап қазақ тілінің фонетикалық жүйесі сингармонизм тұрғысынан зерттеле бастады. Эксперименттік жұмыстармен қатар фонетика бөлімінің ғылыми қызметкерлері теориялық мәселелермен де айналысты. Сингармониялық бағыт, оның негізгі ұғымдары, лингвистикалық аппараты мен терминологиясы Ә. Жүнісбектің еңбектерінде теориялық тұрғыдан тұжырымдалды («Қазақ фонетикасы». Алматы, 2009, 17 б.; «Сингармониялық фонетикаға кіріспе». Алматы, 2008, 108 б.).

Қазақ тілі фонетикасы сегменттік деңгейде ғана емес, суперсегменттік деңгейде де зерттеледі, өйткені тілдің фонетикалық жүйесін тек сегменттік құралдар ғана емес, фонемалық

сөйлеу құрылымына үстемеленетін суперсегменттік құралдар да құрайды. Егер тілдің дыбыстық жүйесінің ең кіші бірліктері – фонемалар (дауыстылар мен дауыссыздар) сөздер мен морфемалардың дыбыстық қабығының элементтері ретінде сегменттік деңгейді құрап, сөйлеудің сызықтылығын айқындаса, сөйлеу дыбысталуындағы екінші желі суперсегменттік деңгей, яғни интонация болып табылады. Бұл екінші – интонациялық (просодикалық) деңгей күрделі құрылымға ие және сан алуан қызмет атқарады. Қазақ тіл білімінде және түркітануда интонация туралы ғылым тіл білімінің дербес саласы – интонология ретінде бөлініп шықты. Түркі және қазақ интонологиясын зерттеудің теориялық қағидаттары мен әдістері жасалып, қазақ тілі интонациясының теориясы қалыптасты (З. Базарбаева «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі». Алматы, 1996, 11 б.; «Қазақ тілі: интонология, фонология», Алматы, 2008, 20 б.). Синхрониялық тұрғыдан сегменттік және суперсегменттік фонетика бойынша көпжылдық зерттеулердің нәтижелері алғаш рет «Қазақ тілінің академиялық грамматикасына» енді («Қазақ грамматикасы», 2002). Қазақ интонологиясының дамуында тілдегі грамматикалық құралдар мен интонологиялық құралдардың мағынаны жеткізудегі арақатынасы мен үйлесімі, грамматикалық формалардың интонациялық безендірілуіндегі ерекшеліктері (А. Фазылжанова) және интонация бірліктерінің прагмалингвистикалық аспектісі (А. Аманбаева) эксперименттік әдістер арқылы анықталды. Тарихи фонетика саласы Ж. Жумабаеваның және Н. Оспангазиеваның еңбектерінде зерттеліп жатыр. Сегменттік және суперсегменттік фонетика саласындағы зерттеулер дискурс теориясы, когнитивтік лингвистика, прагмалингвистика, психолингвистика, лингвомәдениеттану сияқты тіл білімінің жаңа бағыттарын зерттеуде кең мүмкіндіктер ашады.

Нәтижелер және талқылау

Фонетистердің пікірлері бойынша, қысаң дауысты дыбыстардың сапалық сипаттамасы олардың сандық сипаттамасымен тығыз байланысты және бұл сапа тұрғысынан функционалды болып келеді. Сандық тұрғыдан қысаң дауысты дыбыстар ең қысқа дыбыс болып табылады. Олардың ұзақтылығы фонетикалық ортаға және сөздің қалпына байланысты өзгереді. Бұл дауысты дыбыстарға тән максималды қысқалықты, алайда қазақ дауысты дыбыстар құрылымында дауысты дыбыстардың ұзақтығы жағынан бір-біріне қарама-қарсы келмейтіндіктен, оларды жалаң дауыстылардан ерекшелендіретін фонетикалық белгі ретінде қарастыруға болмайды (Джунисбеков, 1972: 76).

Ә. Жүнісбек басқа тілдердегі қысаң дыбыстардың ұзақтығын талдау тәжірибесін ескере отырып, қазақ тілінің бірқатар лексемаларының жекелеген сөз формаларында қысаң дауыстылар түсіп қалатынын байқап, дауысты дыбыстардың ұзақтылығы қай дәрежеге байланысты екенін білдіретін факторларға назар аударады. Бұл буынның түрі мен оның дыбыстық құрамы, зерттелетін буынның сөздегі орнына байланысты болады екен, яғни қысаң дауыстылардың редукциялануы көбінесе дауыссыз дыбыстардың қоршауына байланысты екенін көрсетті, атап айтқанда, қысаң дауыстылар жуысыңқы ұяң дауыссыздармен көршілес келетін болса, мол ұзақтылыққа, ал қатаң дауыссыздармен көршілес келгенде аз ұзақтылыққа ие болады екен (Джунисбеков, 1972: 77).

Ә. Жүнісбектің пікірі бойынша, қазақ тілі ана тілі болып табылатын адамдардың сөйлеуінде қысаң дауысты дыбыстар толық түсуімен қатар, сақталуы да мүмкін, ал қысаң дауысты дыбыс сақталған кезде одан кейінгі қатаң дауыссыз дыбыс ұяңға айналады. Осы ойды дәлелдеу үшін келесі мысалдар келтіреді:

[serik] «жерсерік» [serigi] жерсерігі
[qoruq] «қорық» [qoruγy] қорығы
[balyq] «балық» [balyγy] балығы
[tulup] «тон» [tulubu] тоны
[žajyn] «жайын» [žajyny] жайыны
[täwüp] «емші» [täwübü] емшісі.

Бұл құбылыс барлық түркі тілдеріне тән мәселе екен. Түркітанушылар оны фонетикалық қоршауына байланысты деп санайды, яғни қысаң дауысты дыбыстардың алдында сонор дауыссыздардың келуі, қысаң дауысты дыбыстардың сапасы, олардың екпінсіз қалпы. Кейбір зерттеушілер осы құбылысты түркі тілдерінің дамуының алғашқы кезеңінде бірінші буыннан

сөздің соңына қарай екпіннің қозғалысымен байланыстырады, функционалдық маңыздылық теориясын, сондай-ақ қолдану жиілігін алға тартады (Джунисбеков, 1972: 83).

Қысаң дауысты [y], [i], [u], [ü] дыбыстар екі буынды сөздердің екінші буынында басқаша болып келеді. Бұл дыбыстардың екі буынды сөздердің екінші буынында келуі фонетикалық заңдылыққа байланысты. Айталық, сөздің алғашқы буыны езулік дыбыс болса, екінші буыны да езулік [y], [i] дыбыс болады, ал егер сөздің бірінші буыны еріндік дыбыс болса, сөздің екінші буыны да еріндік [u], [ü] болады.

Дауысты [y] дыбысы тіл ауыз қуысының бойымен созылып, артқы жағы жұмсақ таңдайға қарай біршама көтеріліп айтылады. Сондықтан бұл дауысты дыбысты аралас дауыстылар қатарына жатқызуға болады. Тілдің түбі мен көмейдің артқы жағы кең ашылып, жуан дауысты дыбыстарға қарағанда кеңірек, бірақ жіңішке дауыстыларға қарағанда әлдеқайда азырақ болады. Тілдің ортаңғы артқы бөлігі сәл ойыстау. Дауысты [a] дыбысының жасалымына қарағанда, тіл жоғары көтеріледі, тілдің шеттері қатты таңдайдың артқы жағына тіреледі. Бұл тілдің артқы жағының көтеріліп тұрғанын көрсетеді (Джунисбеков, 1972: 52).

Дауысты [y] дыбысы дауысты [a] сияқты 1500-2000 гц аралығында (кейде 4000 гц дейінгі жоғары жиілікте де аздап күшею байқалады) жиілігі кең диапазонының күшеюімен сипатталады. Үшінші формантының (1500-1700 гц), екінші формантының (1000-1200 гц), бірінші формантының (400-500 гц) жиіліктері жоғары үдемелігі жағынан мейлінше ерекшеленеді. Олардың барлығы спектрограммасында анық көрінеді, екінші және үшінші форманттар күшейтілген жиілік аймағында қосылып кетеді. Дауысты [y] дыбысының спектрі [a] дыбысына қарағанда бірінші форманттың күшейтілген жиілігінің жолағы тарылып, 400 гц-ке дейін күшейеді, үдемелігі жағынан бірінші формант екінші форманттан басым (Джунисбеков, 1972: 62).

Қысаң дауысты <i> фонемасының акустика-артикуляторлық ерекшеліктері Ж. Аралбаев және Ә. Жүнісбектің еңбектерінде сипатталған. <I> дауыстысы – тіл алды, жіңішке, көтеріңкі-қысаң, езу фонемасы. Ж. Аралбаев [i] дауыстысының редукциялануына көңіл бөледі. <I> қысаң фонемасы [l], [r] сонор дыбыстарының алдында және сөздің екпінсіз позициясында редукцияға ұшырайды: *b[i]lek, t[i]lek, t[i]ri, t[i]kenek, b[i]lim, k[i]lem, s[i]renke, t[i]rek*. Сөздің екпінсіз екінші буынында [i] дыбысы толық редукцияға ұшырайды: *erin-erni, erik-erki, börik-börki.* <I> фонемасы қосымшада <y> фонемасымен комбинаторлы түрде алмасады: *öt – öti, ot – oty* (Аралбаев, 1988: 34).

Қысаң дауысты <i> фонемасының жасалымы кезінде тілдің негізгі бөлігі біршама алға қарай жылжып, ауыз қуысының ортасында орналасады. Тілдің ұшы төменгі күрек тістерге тіреледі, тілдің артқы бөлігінің ортасы қатты таңдайдың артқы жағына қарай көтеріліп, тілдің артқы бөлігі мен түбірінің шеттері қатты дөңестеніп тұрады. Бұл артқы резонаторды біршама кеңейтеді. Жалпы, дауысты [i] дыбысы – орталық қатарлы, алға қарай жылжып тұратын дыбыс. Палатограммаларға сәйкес, [e] дыбысына қарағанда тіл тек шеттерінде сәл із қалдырады. [Y] дыбысының айтылымына қарағанда, ерін мейлінше жиырылып тұрады (Джунисбеков, 1972: 52).

Дауысты [i] спектрінің айрықша белгісі энергияның екі аймақта шоғырлануымен байланысты болады: спектрдің төменгі бөлігіндегі бірінші формант F_1 = 300-500 гц аймағы ұлғайып, ал спектрдің жоғарғы бөлігіндегі екінші формант F_2 = 1700-2000 гц жетекші рөл атқарады. Ал F_3 = 2000-2500 гц үшінші форманты салыстырмалы түрде әлсіз көрінеді. ДЖС спектрограммасында соңғы екі формант күшейтілген жиілік аймағында бірігеді. Спектрограмма бойынша, екінші және үшінші форманты F_1-мен салыстырғанда жиілігінің күшейіп, жолағының тарылуымен сипатталады. Форманттар арасындағы үдемелік қатынасына келетін болсақ, $Ғ_1$ әрқашан $Ғ_2$ және $Ғ_3$-тен басым болады. Спектрдің 600 гц-тен 1600 гц-ке дейінгі формантаралық аймағында жиіліктің үдемелігі көбінесе нөлге дейін төмендейді. Бірінші және екінші форманттар аралығындағы жиіліктің қатты әлсіреуі 1000-1500 гц шамасында байқалады. Негізгі [i] мен [y] арасындағы айырмашылық артикуляция кезінде [i] алдыңғы ауыз қуысы басқаратын екінші формант жоғары қарай көтеріліп, F_3-ке жақындайды (Джунисбеков, 1972: 63).

Қысаң дауысты <ū> фонемасының артикуляторлық-акустикалық жағын Ә. Жүнісбек жан-жақты зерттеген. Бұл – тіл арты, қысаң ерін, артқы шеніне қарай жиырылуынан жасалатын

көтеріңкі-қысаң еріндік фонема. Қазақ тілінде <ū> фонемасы негізінде байырғы сөздердің бас буынында қолданылады: *qūs*, *būzau, qūral, ūly, ūsta, ūzyn, ūşaq*. Сөздің бас позициясында [o], [ū] дыбыстарының біреуі келгенде ауызекі тілде сөздің екінші буынында [ū]-ның айтылуы байқалады: *қолымыз* [qolūmyz], *jūlyn* [jūlūn]. [Ū] дыбысының жасалымында тіл артқа жылжып, тілдің артқы жағының алды басылып тұрады. Мұндай басылып тұру еріндік артқы қатарлы дауыстыларға тән болуы керек. Тілдің артқы жағы жұмсақ таңдайға қарай көтеріледі. Тілдің артқы бөлігінің ортаңғы артқы жағы сәл бүгілген. Ерін алға қарай дөңгелектеніп, мейлінше жиырылады. Дауысты [ū] дыбысының спектрі төмен жиілік аймағындағы энергия концентрациясымен ерекшеленеді, атап айтқанда 300-500 гц, бұл оның бірінші форманты F_1 болып саналады. Екінші формант 1000 гц жиілік диапазонында орналасқан және тар жолға түсіп күшейеді. Дауысты [ū] дыбысының негізгі спектрлік ерекшелігі – бірінші форманттың күшейту жолағынан жоғары орналасқан жиіліктерде, яғни 500-800 гц жиілік диапазонында энергияның жылдам төмендеуі болып табылады (Джунисбеков, 1972: 64).

Қысаң дауысты <ü> фонемасы – таңдайдың алдыңғы шеніне жуықтаудан жасалатын жіңішке қысаң-көтеріңкі, еріндік фонема. <Ü> фонемасы көбіне сөздің бас буынында қолданылады: *ülken, kün, tün, bügin* т. б. татар және башқұрт тілдерінде дәл [ü] дыбысы кездеспейді, оның орнында [ö] дыбысына таяу дыбыс айтылады: қазақ тілінде *üş*, татар тілінде *öş*, қазақ тілінде *kül*, татар тілінде *köl*. Дауысты [ü] дыбысының жасалымы кезінде тіл ауыз қуысының ортасында орналасады, тілдің ұшы төменгі күрек тістерге тіреледі, тілдің артқы жағының ортаңғы бөлігі қатты таңдайдың тікелей артқы жағына емес, біршама артқа қарай, жұмсақ таңдаймен шекаралас жерге дейін көтеріледі. Тілдің артқы жағы мен оның түбі сәл бүгілген. Қазақ тілінің барлық жіңішке дауыстыларында жұтқыншақ резонаторы кең болып келеді. Дауысты [ö] дыбысына қарағанда, ерін алға қарай дөңгелектеніп, толық жиырылып тұр. Тіл қатты таңдайдың алдыңғы жағымен, шеттерімен жанасады, және бір қатардағы және бір сатыдағы тиісті езулік дауысты дыбыстарға қарағанда еріндік дауысты дыбыстар ауыз қуысының артқы бөлігінде жасалады. Мысалы, [i] дыбысының жасалымына қарағанда [ü] дыбысының жасалымы кезінде тіл артқа қарай жылжиды (Аралбаев, 1988: 36; Джунисбеков, 1972: 56).

Қысаң дауысты <ü> фонемасының акустикалық ерекшелігін Ә. Жүнісбек сипаттап берген болатын. Оның спектрі төменгі жиіліктердегі энергияның шоғырлануымен сипатталады, оның жоғарғы шегі [u]-мен салыстырғанда жоғары қарай көтеріліп, 1200 гц жиілік диапазонында көрінеді.

Дауысты [ü]-нің екі форманты [u]-мен салыстырғанда күшейтілген жиіліктердің тар жолақтарына ие болады. Оның спектрограммасында айқын көрініп тұрғандай, жиілікті күшейтудің ең тар жолағы 300-400 гц аймағында орналасып, бірінші формант болып табылады. Осы жолақтан бастап келесі жиіліктерде энергия тез төмендейді, ал тон жиілігінің тұрақты түрде өсуі байқалады. Осылайша, [ü] дауысты дыбыстың екінші форманты [u] дауысты дыбыстың бірінші формантына қарағанда жиілік шкаласында жоғары орын алады. Үдемелік деңгейі бойынша бірінші формант басым болады. Сонымен, [ü] спектрі [u] спектрден екінші форманттың жоғары қарай көтерілуімен, сондай-ақ күшейтілген жиілік диапазонының тарылуымен ерекшеленеді (Джунисбеков, 1972: 64).

Қазақ тілінде [i] мен [u] кірме әріп-дыбыстар бар. Бұл дифтонг дыбыстар [yi], [iu], [ūu], [üu] дыбыс тіркестерінен тұрады. Аталмыш дифтонг дыбыстарды әріптерді үнемдеу принципіне сәйкес і мен u таңбаларымен белгілейтін болды. Тіл иелері бұл дыбыстарды дифтонг фонема ретінде қабылдайды, ал жазуда олар бір әріппен белгіленіп, адамның санасына еніп, фонологизация құбылысына бағынған. Осыған байланысты бірнеше қағидаларды ескерген жөн. Біріншіден, жазу өзінің құрамындағы әріптердің молдығымен емес, ықшамдығымен бағаланады. Сондықтан дыбыс тіркестері кейде бір ғана әріппен таңбаланады. Жалпы графика сөйлеу тілінің дыбыстық жағын, оның ерекшеліктерінің барлығын түгелдей қамтып бере алмайды. Оны фонетикалық транскрипция атқара алады. Сөздердің жазылуы мен айтылуының бір-біріне әрқашан сайма-сай келе беруі шарт емес. Тілдердің әрқайсысының жазылуы мен айтылуының арасында айырмашылықтар бола береді. Орфография сөздердің дыбысталуын дәлме-дәл көрсете

бермейді, ал орфоэпияның ең негізгі қызметі – сөздің дыбыстық құрамын дәлме-дәл көрсету. Орфография мен орфоэпияның айырмашылығы осында.

Сөздердің құрамында [i] мен [u] дифтонгоид дыбыстар болғанда біз ойланбай-ақ *igılık, inabat, iman, institute, universitet, kino, magistratura, aspirantura,* деп жазамыз, транскрипцияда олар былай жазылады *ıigilik, yinabat, yiman, ıinstıitūut, ūunıiversıitet, kıino, magıistratūura, aspıirantūura.*

Тіл ғылымында бұл фонема *«жалған дифтонг»* деп аталады. Бұл дифтонгінің құрамындағы екі элементтің бірі буын жасай алатын, бірі буын жасай алмайтын дыбыс болады. І. Кеңесбаев «Қазіргі қазақ тілі» атты кітабында қосынды дауыстыларды *тұйық дифтонгілер* тобына жатқызады, өйткені әр дифтонгінің алғашқы сыңары – дауысты (буын құрағыш), кейінгісі – дауыссыз (буын құрай алмайтын) болады. Өз ойын ғалым келесі мысалдар арқылы дәлелдейді: *bu, buyn, buu, tu, ıine, bi, Isa, Iqanbai*, және олардың фонетикалық транскрипциясын келтіреді: [būu, būuūn, būuūu, tūu, ıine, bıi, Yisa, Yiqambai]. Сөйтіп, қазақ тілінің u, i әріптері арқылы жазылатын дыбыстар дифтонг дыбыстар болып табылады, өйткені мұның әрқайсысы қос дыбыстан жасалып тұр. *Baru* сияқты сөздегі u дифтонгісінде ū фонемасы да, u (*tau* дегендегі шолақ u) фонемасы да бар, *kelu* сияқты жіңішке u дифтонгісінде ü фонемасы да, u (*jeu* дегендегі шолақ u) фонемасы да бар. Бұл сөздерде дауысты ū, ü фонемалары буын жасай алмайтын шолақ u-дан бұрын келіп тұр. Сол сияқты, *bi* деген жіңішке сөздегі i дифтонгісінде i фонемасы да, ı фонемасы да бар (Кеңесбаев, 1962: 240).

І. Кеңесбаев қазақ тіліндегі дифтонгілерді еуропа тілдерімен салыстыра зерттеген. Еуропа тілдерінде дифтонг фонемалар бөлінбейді, сөздің барлық позициясында дифтонг бір кесек буын құрамын жасайды, ал қазақ тілінде дифтонг қақ жарылып, бірі алғашқы буынға кетіп, екіншісі кейінгі буынға жылысып кетеді. Түркі тілдерінің фонетикалық заңы бойынша *ju-ar, su-at, si-yr, ki-ım* сияқты сөздер [jū-uar, sū-uat, sy-iyr, kı-ıım] түрінде ғана буынға бөліне алады. Сонымен буын жігінің жазуда бөлінуы мен ауызекі тілде бөлінуі әрқашан сәйкес келе бермейді. Әсіресе u және i фонемасы сөз басында дауыстыдан бұрын келсе, ондай сөздерді ауызша буынға бөлген кезде u және i фонемасы өз ішінен екі буынға бөлініп, созылып айтылады, мысалы: *ua-qyt* (жазылуы), ū-ua-qyt (айтылуы), *uys* (жазылуы) – ū-uys (айтылуы). Сондай-ақ *uä-de* [ü-uä-de], *uä-kıl* [ү-уә-кıл], *i-ne* [ıi-ne], *i-mek* [ıi -mek], ki-ım [ki-iım] т.б. (Кеңесбаев, 1962: 241).

Латын жазуына көшкенде сабақтастылықты, оңайлықты және жеңілдікті сақтау қажетті болғандықтан бұл дифтонг фонемалар бір әріппен таңбаланады. Жас және орта ұрпақ, дәстүрлі кирил әліпбиінде өсіп қалыптасқандар осындай жазуды қолдайды, ал сексеннен асқан ақсақалдар, бұрынғы латын әліпбиін пайдаланғандар транскрипциялық жазуды, яғни дыбыстардың бәрін белгілеуді алға тартады. Бұл әлеуметтік лингвистика факторы, кейде бірнеше ұрпақ бірге тұратын бір отбасының өзінде де біріздiлік болмайды. Сондықтан жаңа латыннегізді жазуды түсіндіргенде ғылыми-лингвистикалық негіздемелермен қатар экстралингвистикалық, әлеуметтік факторларды да ескеру керек.

Ж. Аралбаев i, u дыбыстарының фонологиялық қасиетін түсінікті сипаттап берген. Қазіргі кезде i, u фонемалары дифтонг фонемаларға жатады: біріншіден артикуляция жағынан i, u дауыстысының өзге дауыстылардан гөрі ерекшелік жағы бар. Ол ерекшелік i, u-дың күрделі артикуляциялы болуында: i, u-дың бүтін артикуляциясында белгілі тембр сақталмай, бір дыбыстан іле-шала екінші дыбысқа ауысып тұрғанынан байқалады. Бір дыбыстан басталып екінші бір дыбыс элементіне бітеді. Сонда i-дің бірінші компоненті фонетика жағдайына қарай у не ı екінші көмескі компоненті сонор I (й), ал u-дың негізгі компоненті ū не ü, екінші компоненті сонор u өте келте айтылады. Сөйтіп, i, u дауыстысының бірінші компоненті қысаң дауысты да, екінші көмескі компоненті сонор ı (й), u деп білеміз. Дауыстылар артикуляциясында фонациялық ауа кедергісіз еркін шығады да, дауыссызда кедергілі мүкіс шығады. Осыған қарағанда, i, u артикуляциясында екі артикуляциялық басқышты көреміз (іштен келе жатқан фонациялық ауа кедергісіз басқышынан кедергілену басқышына өтіп шығады) (Аралбаев, 1988: 36).

Қысаң i, u дауысты дыбыстарының артикуляциясында ауыз ашылуы да, жұмылуы да кезеңі бар: и дауысты артикуляциясының тесігі-шелі ашық түрінен қысаңға айналып тұрады. Мұндай дауыстыны дифтонг тәрізді деп атауға болады. Дифтонг тәрізді дыбыстар тілде жалаң

дауыстылардан күрделі артикуляциясымен өзгешеленеді. Бұлардың күрделі екендігін сан жағынан да байқауға болады (созылыңқы қасиеті бар). Екіншіден і, u-лардың кейін жалғанатын жалғау дауысты дыбыстан келетін жалғауға ұқсамайды, ал дауыссыздан кейінгі жалғаудай болып тұрады. Қазақ тіліндегі жалаң дауыстылардың дені бірыңғай не жуан, не жіңішке болып келеді. Дауыстылардың жуаны мен жіңішкесінің әрқайсысы тілімізде дербес фонема, ал і, u-дың жуан, жіңішкелігі, негізінде, мағына айқындау кезеңіне емес, фонетика жағдайына байланысты. Осы қасиетіне қарай да і, u дауыстылары өзгелерден оқшауланады (Аралбаев, 1988: 37).

Ескі және қазіргі түркі тілдерінің материалдарына қарағанда бүгінгі қазақ тіліндегі і, u дауыстының орнына екі дыбыс, не созылыңқы дауысты қолданылғанына назар аударып, мысалдар келтіреді: қазақ тілінде *su*, ескі ұйғыр, хакас тілдерінде *suğ*, шор тілінде *sug*, алтай, қырғыз тілдерінде *suu*; қазақ тілінде *ti* [tyi], чагатай тілінде *teg,* өзбек, ұйғыр тілінде *teg,* түркімен тілінде *deg;* қазақ тілінде *bi* [bui], чагатай тілінде *beg*, түркмен тілінде *beg*.

Қарақалпақ тілінде де осындай дифтонгілер бар деп, Ж. Аралбаев қазақ тіліндегі і, u дыбыстарының тарихы өзге дауыстыларға қарағанда басқаша екендігін көрсетеді. Мұндай жағдайды ғалым қазақ тілінің даму тарихымен байланыстырады (Аралбаев, 1988: 37).

Фонетикалық дифтонгілердің фонологиялық табиғатын жан-жақты зерттеген Ә. Жүнісбек бұл сұрақтың жауабын оның фонематикалық жүйесін тұтастай зерттеу негізінде ғана алуға болады, сондықтан, ең алдымен, бізді қызықтыратын тілдік құбылыстарды фонематикалық талдау негізінде анықтауға болады, ал олардың физикалық сипаттамалары қосымша ретінде ғана қызмет етуі тиіс, деп санаған.

Дифтонгтың екінші компоненті – сонанттар [i] және [u]. Олардың құрамына кіретін дауысты дыбыстар басқа дыбыстық тіркестерде де кездеседі. Сонымен, u [ui] (иілу), у [ūu] (у), сый [syi], сурет [süuret] сөздерінде біз [у], [i], [ū], [ü] дауысты дыбыстарына мән береміз, олар көптеген сөздерде кездеседі, мысалы: ін [in], ұн [ūn], сын [syn]. Тілдік фактілерге сүйене отырып, Ә. Жүнісбек дифтонгілердің бифонематикалық жағдайлары туралы айтады. Олардың фонемаларға ыдырауы буын жасау кезінде байқалады. Бұл тіркесімдердің ішінде буын шекаралары бар. Мысалы, етістіктердің бұйрық түрінде тый [tyj] (тыйым салу), ti [tui] (түрту), қу [qūw] сөздері сонанттар [i], [u] арқылы алдыңғы дауысты дыбыстармен бір буын құрайды [у], [i], [ū] (үлкен сенімділік үшін тек бір буынды сөздер алынды). Алайда [-ур/-ір] жұрнақтары қосылғанда [i], [u] сонанттар арқылы пайда болатын сол етістіктердің көсемше формасында буын сақталмайды, яғни [yi], [ui], [ūu] тіркестері әртүрлі буындарға бөлінеді – [qy-iyp] «кесу», [tı-uip] «түрту», [qu-wup] «қуып жету». Оларды [ys], [il], [ur] тіркестерімен салыстырсаңыз, олар сөзсіз етістіктердің бірдей бұйрық формасының құрамындағы бифонематикалық: қыс [qys], тіл [tıl] «кесу», тұр [tūr] «тоқта» сөздерін құрайды. Оларға [-ур/-ір] көсемше жұрнағы жалғанғанда, [s], [l], [r] дауыссыздары келесі буынның құрамына өтеді, мысалы [qy-syp] «қысу», [tı-lıp] «кесу», [tū-rūp] «тұру» (Джунисбеков, 1972: 27).

Ә. Жүнісбек тілдің диахрондық дәйектеріне міндетті түрде тоқталған жөн деп есептейді. Тарихи тұрғыдан [yi], [ui], [ūu], [üu] тіркестеріндегі екінші компоненттер түркі тілдері жүйесіндегі ескітүркі тобында сақталған дауыссыз [g], [k], [γ], [q] дыбыстарға жатады, ал жаңа түркі тобында олардың орнына [i], [u] қолданылады.

Кесте 1 – Түркі тілдер жүйесіндегі дыбыстардың ерекшелігі
Таблица 1 – Специфика звуков в системе тюркских языков
Table 1 – Specific Features of Sounds in the System of Turkic Languages

Ескі түркі	*Қазақ тілі*
тағ [tağ]	тау [tau]
бағ [bağ]	бау [bau]
тұғ [tūğ]	ту [tuu]
тәг [täğ]	ти [tui]

Қазақ тілінде кейбір сөздердің екі варианты да осы күнге дейін сақталған. Мысалы, sūraq [q] – sūrau [u] (сұрақ – сұрау) qūraq [q] – qūrau [u] (құрақ – құрау). Демек, қазақ тілінің

дифтонгілері екі фонеманың тіркесінен тұрады, яғни ол дауысты мен дауыссыздың тіркесі ретінде қарастырылуы керек. Оның бірінші компоненті дауысты [y], [i], [u], [ü] дыбыстан тұрса, ал екінші компоненті [i] (й), [u] сонанттардан тұрады. Фонематикалық транскрипция бойынша yi, ui, ūu, üu болып белгіленеді. Ғалым бұл дифтонгілердің фонематикалық түсініктемесін кесте арқылы береді және тіркестерді фонетикалық тұрғыдан талдап, олардың қайсысы монофтонг, қайсысы дифтонг екенін анықтайды, сонда [i] (й), [u] үнділер басқа да дауыссыз дыбыстар сияқты, барлық дауысты дыбыстармен тіркеседі. Олар ашық дауысты дыбыстармен тіркескенде, екі компоненті де анық естіледі, сондықтан бұл әртүрлі дыбыстардың тіркесімі екені анық көрінеді. Ал қысаң дауысты [y], [i], [ū], [ü] дыбыстарымен [i], [u] үнді дыбыстары тіркескенде, анық естілмейтіндіктен оларды ажыратып алу мүмкін емес дейді ғалым (Джунисбеков, 1972: 35).

Кесте 2 – Дыбыс тіркесі
Таблица 2 – Сочетание звуков
Table 2 – Sound Combination

Жуан дауысты дыбыс + [i]	*Жіңішке дауысты дыбыс + [i]*	*Жуан дауысты дыбыс + [u]*	*Жіңішке дауысты дыбыс + [u]*
ai	äi	au	üu
oi	öi	–	–
yi	ui	–	–
ui	üi	uu	üu
	ei	–	eu

Ә. Жүнісбектің пікірі бойынша, [yi], [ui], [ūu], [üu] тіркестерінің компонеттері акустикалық, артикуляциялық жағынан бір-біріне өте жақын бір бүтін дыбыс ретінде қабылданады, себебі олар бірігіп айтылады. Қазақ тіліндегі дифтонг дауыстылардың ұзақтығы жағынан қарастыратын болсақ, олардың бифонематикалығы айқын көрінеді, өйткені бір фонеманың ұзақтығы басқа фонемалардың ұзақтығынан аспайтын болса, дыбыстар тобын бір фонеманың дыбысталуы деп есептеу керек. Осы ойды дәлелдеу үшін ғалым келесі кестені ұсынады:

Кесте 3 – Қазақ тіліндегі дифтонг дыбыстардың ұзақтығы
Таблица 3 – Долгота дифтонгических звуков в казахском языке
Table 3 – Length of Diphthong Sounds in the Kazakh Language

Транскрипция		Ұзақтығы		
практикалық	фонетикалық	дауысты дыбыс	дауыссыз дыбыс	жалпы
ый	yj	160	190	350
и	ui	140	220	360
ки	kui	160	200	360
ти	tui	130	180	310
түу	tüu	120	170	290
тый	tyj	130	160	290
у	ūu	140	190	330
су	sūu	160	150	310
қи	qyj	120	170	290
шу	sūu	140	160	300
Орташа		140	179	319
ін	in	150	200	350
үн	ün	170	200	370
ым	ym	150	190	340
ұн	un	160	190	350
ұл	ūl	120	210	330
қын	qyn	140	160	300
кір	kir	130	170	300

тіл	til	130	170	300
түн	tün	130	150	280
түр	tür	150	200	350
іл	il	130	150	280
Орташа		143	182	325

Көріп отырғанымыздай, қазақ тіліндегі [yi], [ui], [ūu], [üu] дифтонг дауыстыларының ұзақтығы орташа алғанда [ym], [in], [ul], [ün] және т.б. сияқты тіркестердің, яғни анық бифонематикалық тіркесімдердің ұзақтығына тең. Қалай болғанда да, [yi], [ui], [ūu], [üu] дифтонг дауыстыларының ұзақтығы [y], [i], [ū], [ü] монофтонгілердің ұзақтығынан шамамен 2 есе көп (Джунисбеков, 1972: 41).

Дифтонг дауыстылардың фонетикалық табиғатын эксперименттік тұрғыдан зерттегенде, олардың алғашқы компоненттері сандық жағынан [y], [i], [ū], [ü] монорфтонгтарымен бірдей болып келеді. Ғалым-фонетистердің пікірлері бойынша, қазақ тіліндегі барлық дифтонг дауыстылар фонетикалық тұрғыдан алғанда жалған бәсең дифтонг дауыстыларға жатады.

Қорытынды

Эксперименттік фонетика зертханасында нақты нәтижелерге қол жеткізу үшін тәжірибелік-компьютерлік зерттеу әдістері қолданылады. Жаңа технологияның негізінде дыбысталған сөзді зерттеудің жаңа бағыты пайда болып отыр. Қазіргі тілші мамандар спектр, тон, үдемелілік, ұзақтылық сияқты сигналдың акустикалық сипаты мен дыбыс толқынын фонетикалық редактор арқылы экранда бақылай алады. Дыбыс сигналдарын компьютер технологиясы негізінде зерттеудің дамуы фонетика саласын мейлінше нақты ғылымға жақындатып отыр. Дыбыс бірліктерін сипаттауда, білім берудің тілдегі маңызы (функционалды немесе фонологиялық тәсіл), сондай-ақ оның негізгі материалдық, фонетикалық қасиеті: ол қалай жасалатыны (артикуляторлық аспект), қалай айтылатыны (акустикалық аспект), қалай естілетыны (перцептивті аспект) ескерілуі қажет.

Қысаң [y], [i], [u], [ü] дауыстылардың фонетика-фонологиялық, акустика-артикуляторлық ерекшеліктері қарастырылып сипатталды. Дифтонгілердің екі түрі ажыратылады: біріншіден, кейбір тілдерде дифтонг дыбыстар фонема сапасына келсе, кейбір тілде екі дыбыстың құрамы ретінде айтылады, сонда дыбыс элементерінің өзара қатысына қарай, бір тілдерде дифтонгтегі екі дыбыс элементі де айқын айтылып, буын жасауда екеуі де тең жағдайда болады. Дифтонгтің мұндай түрін «шынайы дифтонг» деп атайды. Дифтонгтің бұл түрі қазақ тілінде жоқ. Кейбір тілдерде дифтонгтегі екі дыбыс элементінің біреуі буын жасауда негізгі болып, айқын айтылады да, ал екіншісі көмескі түрде айтылады. Дифтонгтің осы түрін жалған дифтонг деп атайды.

Қазақ тілінде бұл қосынды дауысты тұйық дифтонгілер тобына жатады: өйткені әр дифтонгінің алғашқы сыңары – дауысты (буын құрағыш), кейінгісі (буын құрай алмайтын) болады. Дифтонг дауыстылардың фонетикалық табиғатын эксперименттік тұрғыдан зерттегенде, олардың алғашқы компоненттері сандық жағынан [y], [i], [u], [ü] қысаң монорфтонгтарымен бірдей. Жоғарыда айтылғандар қазақ тіліндегі жалаң дауыстылар мен дифтонг дауыстылардың спектрографиялық зерттеулерімен де расталды. Монофтонгтардың форманттық құрылымдары мен дифтонг дауыстылардың стационарлық бөлігіндегі алғашқы компоненттері бірдей. Қорыта айтқанда, жүргізілген эксперименттік-фонетикалық және спектрографиялық зерттеулердің нәтижелері қазақ тіліндегі барлық дифтонг дауыстылардың фонетикалық табиғаты жағынан жалған бәсең дифтонгтар қатарына жататынын нақты дәлелдейді.

Әдебиеттер

Аманбаева А.Ж. Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық сипаты (эксперименттік-фонетикалық зерттеу): филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2006.

Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.

Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – 228 с.

Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 326 б.

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Джунисбеков А. Гласные казахского языка: экспериментально-фонетическое исследование. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 94 с.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 362 б.

Жұмабаева Ж.Т. Түркі тілдеріндегі дауыстылардың фонологизациялануы: филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2006. – 130 б.

Жүнісбек А. Сингармониялық фонетикаға кіріспе. – Алматы, 2008.

Жүнісбек А. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.

Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). – Алматы: Қазақтың мемл.оқу-педагогика баспасы, 1962. – 315 б.

Оспангазиева Н.Б. Түркі тілдеріндегі фонологиялық айырым белгілерінің тарихи негіздері: докторлық диссертация (PhD). – Алматы, 2026. – 146 б.

Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілі (педагогикалық училищелерге арналған). – Алматы: Қазақтың мемл.оқу-педагогика баспасы, 1953. – 219 б.

Светозарова Н.Д. Пауза. // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1993. – 175 с.

Фазылжанова А.М. Қазақ тіліндегі қосқұрамды құрмалас сөйлем интонациясы (эксперименттік-фонетикалық зерттеу): филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2000. – 131 б.

Bazin, L. Y a-t-il en turc des alternances vocaliques. // UAIB, 1961. XXXIII, 1-2.

Malmberg, B. Les domaines de la phonétique. / B. Malmberg. Paris: Presses universitaires de France, 1971. – 300 p.

Pinaéva, V. Aperçu de l'intonation française. / V. Pinaéva. Moscou: École supérieure, 1965. 83 p.

References

Amanbaeva, A.Zh. (2006) Intonacijalyq birlikterding pragmalingvistikalyq sipaty (jeksperimenttik-fonetikalyq zertteu): kand. dissertacija. Almaty. [Amanbayeva, A.Zh. (2006) Pragmalinguistic Nature of Intonation Units (Experimental Phonetic Study). Kand. thesis. Almaty.] (in Kazakh)

Aralbaev, Zh. (1988) Qazaq fonetikasy bojynsha jetjudter. Almaty: Gylym. 144 b. [Aralbayev, Zh. (1988) Etudes on Kazakh phonetics. Almaty: Gylym. 144 p.] (in Kazakh)

Artemov, V.A. (1956) Jeksperimental'naja fonetika. Moskva: Izdatel`stvo liter. na inostrannyh jazykah. 228 s. [Artemov, V.A. (1956) Experimental Phonetics, Moscow: Publishing house of literature in foreign languages. 228 p.] (in Russian)

Bajtursynov, A. (1992) Til tagylymy. Almaty: Ana tili. 448 b. [Baitursynov, A. (1992) Language Insights. Almaty: Ana tili. 448 p.] (in Kazakh)

Bazarbaeva, Z.M. (2008) Qazaq tili: intonologija, fonologija. Almaty: Zhibek zholy. 326 b. [Bazarbayeva, Z.M. (2008) Kazakh language: intonology, phonology. Almaty: Zhibek zholy. 326 p.] (in Kazakh)

Bazin, L. (1961) Y a-t-il en turc des alternances vocaliques. UAIB, XXXIII, 1-2. (in French)

Dzhunisbekov, A. (1972) Glasnye kazahskogo jazyka. Alma-Ata, 94 s. [Dzhunisbekov, A. (1972) Vowels of the Kazakh language: experimental and phonetic research. Almaty: Nauka, 94 p.] (in Russian)

Fazylzhanova, A.M. (2000) Qazaq tilindegi qosquramdy qurmalas sojlem intonacijasy (jeksperimenttik-fonetikalyk zertteu). Kand. dissertacija. Almaty. 131 b. [Fazylzhanova, A.M. (2000) Intonation of Double-Compound Sentences in the Kazakh Language (Experimental Phonetic Study). Kand. thesis. Almaty. 131 p.] (in Kazakh)

Kengesbaev, I., Musabaev, G. (1962) Qazirgi qazaq tili (leksika, fonetika). Almaty: Qazaqtyng meml. oqu-pedagogikalyq baspasy. 315 b. [Kenesbayev, I., Musabayev, G. (1962) Contemporary Kazakh Language (vocabulary, phonetics). Almaty: Kazakh state.educational and pedagogical publishing house. 315 p.] (in Kazakh)

Malmberg, B. (1971) Les domaines de la phonétique. Paris: Presses universitaires de France. [in French]

Ospangazieva, N.B. (2026) Turki tilderindegi fonologijalyq aiyrym belgilerining tarihi negizderi. Doktorlyq dissertacija (PhD). Almaty. 146 b. [Ospangaziyeva, N.B. (2026) Historical Foundations of Phonological Distinctions in Turkic Languages. Doctoral dissertation (PhD). Almaty. 146 p.] (in Kazakh)

Pinaéva, V. (1965) Aperçu de l'intonation française. Moscow: École supérieure. [in French]

Sauranbaev, N.T. (1953) Qazaq tili (pedagogikalyq uchilishhelerge arnalgan). Almaty: Qazaqtyng meml. oqu-pedagogikalyq baspasy. 219 b. [Sauranbayev, N.T. (1953) Kazakh Language (for Teacher Training Colleges). Almaty: Kazakh state.educational and pedagogical publishing house. 219 p.] (in Kazakh)

Svetozarova, N.D. (1993) Pauza. Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar'. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija. 175 s. [Svetozarova, N.D. (1993) Pause. Linguistic Encyclopedic Dictionary. Moscow: Soviet Encyclopedia. 175 p.] (in Russian)

Zhubanov, Q. (1999) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. Almaty: Gylym. 362 b. [Zhubanov, K. (1999) Studies On the Kazakh Language. Almaty: Gylym. 362 p.] (in Kazakh)

Zhumabaeva, Zh.T. (2006) Turki tilderindegi dauystylardyng fonologizacijalanuy. Kand. dissertacija. Almaty. 130 b. [Zhumabayeva, Zh.T. (2006) Phonologization of Vowels in Turkic Languages. Kand. thesis. Almaty. 130 p.] (in Kazakh)

Zhunisbek, A. (2008) Singarmonijalyq fonetikaga kirispe. Almaty. [Zhunisbek, A. (2008) Introduction to Singarmonic Phonetics. Almaty.] (in Kazakh)

Zhunisbek, A. (2009) Qazaq fonetikasy. Almaty: Arys. 312 b. [Zhunisbek, A. (2009) Kazakh phonetics. Almaty: Arys. 312 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 09.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.03.2026.

© Базарбаева З., Жумабаева Ж., Оспангазиева Н., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-35-45

Қайрат Ғабитханұлы[1*], Қыздархан Құрмашқызы Рысберген[2], Гаухар Жансапқызы Бүркітбаева[3]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-4434-2291 E-mail: kayrat.g@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-4205-9655 E-mail: ms.rysbergen@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-5131-2563 E-mail: gjbi@mail.ru

ТӨРТ, ОН, ҚЫРЫҚ САНДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЕЖЕЛГІ ХАЛЫҚТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының дүниетанымындағы киелі «төрт», «он», «қырық» сандарының тілдегі, фразеологиядағы, салт-дәстүрдегі, мифологиялық және тарихи санасында сақталған көріністері кешенді түрде талданады. Бұл сандардың бастапқыда тек сандық мәнді ғана емес, кеңістік пен уақыт тұтастығын, көптік пен толықтықты, кемелдік пен шексіздікті білдіретін мәдени-семантикалық код ретінде қалыптасқаны тілдік және тарихи деректер негізінде дәлелденеді. Зерттеу барысында «төрт» санының дүниенің төрт бағытына негізделген көне кеңістік моделін, «он» санының саусақпен санауға байланысты ең жоғарғы мөлшер ретінде орныққанын, ал «қырық» санының осы екі ұғымның синтезі ретінде көптік пен киеліліктің көрсеткішіне айналғаны айқындалады. Мақалада фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер, этнонимдер, топонимдер, тарихи жазба ескерткіштер, ауыз әдебиеті үлгілері мен этнографиялық деректер кеңінен тартылып, киелі сандардың халықтың дүниетанымы мен әлеуметтік тәжірибесінің тілдегі көрінісі екені көрсетіледі. Сонымен қатар «қырық» санының киелілік мәнінің қалыптасуы төрттік кеңістік таным мен ондық санау жүйесінің тоғысуынан туындағаны туралы жаңа тұжырым ұсынылады. Зерттеу нәтижелері киелі сандардың тек сандық категория емес, этномәдени ақпаратты сақтаушы, ұлттық дүниетанымды бейнелейтін когнитивтік-мәдени құбылыс екенін айқындайды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – «төрт», «он», «қырық» сандарының семантикалық эволюциясын өзара байланыста қарастырып, «қырық» санының көптік әрі киелілік мәнінің шығу тегін төрттік кеңістік моделі мен ондық санау жүйесі арқылы түсіндіруінде. Алынған нәтижелер қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану, этнолингвистика және «Қазақ тілінің ұлттық корпусын» мазмұндық тұрғыдан толықтыру бағытында маңызды дереккөз бола алады.

Тірек сөздер: түркі халықтары; көне түркілер; киелі сандар; төрт; он; қырық; салт-дәстүрлер

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Ғабитханұлы Қ., Рысберген Қ.Қ., Бүркітбаева Г.Ж. Төрт, он, қырық сандарына байланысты ежелгі халықтық дүниетаным және оның тілдегі көрінісі. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 35-45-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-35-45

Кайрат Габитханулы[1*], Кыздархан Курмашкызы Рысберген[2], Гаухар Жансапкызы Буркитбай[3]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-4434-2291 E-mail: kayrat.g@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-4205-9655 E-mail: ms.rysbergen@mail.ru
[3]кандидат филологических наук, профессор,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5131-2563 E-mail: gjbi@mail.ru

ЯЗЫКОВОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЧИСЕЛ ЧЕТЫРЕ, ДЕСЯТЬ, СОРОК В ДРЕВНЕМ НАРОДНОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

Аннотация. В статье комплексно анализируются отражения сакральных чисел «четыре», «десять», «сорок» в мировоззрении тюркских народов, в том числе казахского народа, в языке, фразеологии, традициях, мифологических представлениях и историческом сознании. На основе лингвистических и исторических данных доказывается, что данные числительные изначально выступали не только как количественные показатели, но и как культурно-семантические коды, выражающие целостность пространства и времени, множественность, полноту, совершенство и бесконечность. В ходе исследования установлено, что число «четыре» отражает древнюю пространственную модель мира, основанную на четырёх сторонах света; число «десять» закрепилось как высшая мера счёта, связанная с пальцевой системой исчисления; а число «сорок» сформировалось как показатель множественности и сакральности в результате синтеза этих двух представлений. В работе широко используются фразеологические единицы, пословицы и поговорки, этнонимы, топонимы, письменные исторические источники, образцы устного народного творчества и этнографические материалы, что позволяет рассматривать сакральные числа как языковое отражение мировоззрения и социального опыта народа. Одновременно предлагается новая интерпретация происхождения сакральной семантики числа «сорок», выводящая её из взаимодействия четырёхчастной пространственной модели и десятичной системы счёта. Результаты исследования показывают, что сакральные числа представляют собой не только количественную категорию, но и когнитивно-культурный феномен, аккумулирующий этнокультурную информацию и национальное мировоззрение. Научная новизна работы заключается в рассмотрении семантической эволюции чисел «четыре», «десять» и «сорок» во взаимосвязи и в обосновании происхождения множественного и сакрального значения числа «сорок» через призму четырёхчастной пространственной модели и десятичной системы исчисления. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях по лингвокультурологии, этнолингвистике, а также при содержательном расширении Национального корпуса казахского языка.

Ключевые слова: тюркские народы; древние тюрки; сакральные числа; четыре; десять; сорок; обычаи и традиции

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и его функция в разработке лингвистических основ учебного текста».

Для цитирования: Габитханулы К., Рысберген К.К., Буркитбаева Г.Ж. Языковое отражение чисел четыре, десять, сорок в древнем народном мировоззрении. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 35-45. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-35-45

Kairat Gabitkhanuly[1*], Kyzdarkhan Rysbergen[2], Gaukhar Burkitbayeva[3]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-4434-2291 E-mail: kayrat.g@mail.ru

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-4205-9655 E-mail: ms.rysbergen@mail.ru

[3]Candidate of Philological Sciences, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5131-2563 E-mail: gjbi@mail.ru

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE NUMBERS FOUR, TEN AND FORTY IN THE ANCIENT FOLK WORLDVIEW

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the representations of the sacred numbers “four,” “ten,” and “forty” in the worldview of Turkic peoples, particularly the Kazakh people, as reflected in language, phraseology, traditions, mythological concepts, and historical consciousness. Based on linguistic and historical evidence, the study demonstrates that these numerals originally functioned not merely as quantitative indicators but as cultural-semantic codes expressing the integrity of space and time, multiplicity, completeness, perfection, and infinity. The research shows that the number “four” embodies an ancient spatial model of the world structured around the four cardinal directions; the number “ten” became established as the upper limit of counting associated with the finger-based system of enumeration; and the number “forty” emerged as a marker of multiplicity and sacrality through the synthesis of these two conceptual frameworks. The study makes extensive use of phraseological units, proverbs and sayings, ethnonyms, toponyms, written historical sources, samples of oral folk literature, and ethnographic materials, which makes it possible to consider sacred numbers as a linguistic reflection of the worldview and social experience of the people. In addition, a new interpretation of the origin of the sacred semantics of the number “forty” is proposed, linking it to the interaction between the fourfold spatial model and the decimal counting system. The findings indicate that sacred numbers constitute not merely a numerical category but a cognitive-cultural phenomenon that preserves ethnocultural information and reflects the national worldview. The scientific

novelty of the study lies in examining the semantic evolution of the numbers “four,” “ten,” and “forty” in their interrelation and in substantiating the origin of the multiplicative and sacred meanings of “forty” through the prism of the four-part spatial model and the decimal system of enumeration. The results may be applied in research on linguoculturology and ethnolinguistics, as well as in enriching the content of the National Corpus of the Kazakh Language.

Keywords: Turkic peoples; ancient Turks; sacred numbers; four; ten; forty; customs and traditions

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993133 “Studying the Kazakh language in linguosynergetic, linguoecological, linguodidactic aspects and its function in developing the linguistic foundations of educational text”.

For citation: Gabitkhanuly, K., Rysbergen, K., Burkitbayeva, G. Linguistic Representation of the Numbers Four, Ten and Forty in the Ancient Folk Worldview. *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 35-45. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-35-45

Кіріспе

Қазақ тілінде «үш», «төрт», «жеті», «тоғыз», «он», «он екі», «қырық» сан есімдері әдеттегі сандық, реттік қолданыстармен қатар, өзге сан есімдерден бөлек мәндік реңк беретіндігімен ерекшеленеді. Мұндай жағдай, әсіресе, осы сандардың тілдік бірліктердегі қолданысынан, салт-дәстүрлер мен аңыз-әңгімелерден, жыр-дастандардан, дүниетанымға байланысты басқа да ұғымдардан көрініс тапқан. Сонымен бірге бұл құбылыстардың кейбірінің тарихы сонау ғұндар, көне түркілер заманынан бастау алғанын байқаймыз.

Тілдегі бұл құбылыстар туралы академик І. Кеңесбаев былай деп жазады: «Түрік халықтарында «жеті» саны айырықша орын теуіп, идеологияның бір саласы – тілге терең тамырын жіберген, көп халықтарда «жетінің» арнаулы «киелі» қасиеті болған... «үш», «тоғыз», «қырық» сандары да «жеті» тәрізді тілде «киелі функцияда» қолданылған» (Кеңесбаев, 1946: 14). Сандарға киелік ұғым телу дүниедегі көптеген халықтарға тән қасиет. Қазақ тілінде этнос өмірінің дереккөзі саналатын, материалдық және рухани мәдениетті сипаттайтын құбылыстар белгілі бір сандарға қатысты болып келеді, мысалы: *жеті ата, жеті қазына, жеті жұт, Жетіқарақшы, төрт құбыла, төрт тұрман, тоғыз сый, тоғыз айып, үш жұрт, он оқ, он сан, қырқынан шығару, қырқын беру* т.б. Сол сияқты дүниетаным, салт-дәстүрлер мен тілдік құбылыстар өзіндік қалыптасу тарихы мен әлеуметтік-мәдени мәні бар құндылықтар саналады.

Пифагор (б.э.д. 580-500 жылдар шамасы) – ертеде өмір сүрген, математика мен философияны жетік меңгеріп, өзіндік мектебін қалыптастырған Грекияның әйгілі ғалымы. Ол математикалық заңдылықтар мен философиялық қағидалар арасында тығыз байланыс бар деп есептеп, «сан – бүкіл дүниенің негізі» деген тұжырым жасаған және шәкірттерімен бірге сандарға әртүрлі «қасиеттерді» теліген. Мысалы, олар: 1 – ақыл, 2 – пікір, 3 – ерлік, 4 – әділеттік, 5 – неке (үйлену), 6 – жетілгендік, яғни сұлулық, 7 – денсаулық, 8 – өлімнің немесе құрып бітудің ишараты, 9 – тұрақтылықтың белгісі, 10 – дүние жүйесінің негізі, 13 – қырсық, 36 – бүкіл әлем, 666 – хайуан т.б. деген пікірлер айтқан. Мысалы, 7-ні не үшін денсаулықпен байланыстырғанын түсіндіргенде, олар адамның басында жеті «терезе» – екі көз, екі құлақ, екі танау және ауыз бар, денсаулық осы жеті қуысқа байланысты деген. Сол сияқты 18, 27, 36, 45 т.с.с. сандар 9-ға бөлінеді, бұлардың цифрларының қосындысы үнемі 9-ға тең болып келеді: 1+8=9, 2+7=9, 3+6=9, 4+5=9 т.с.с. Сондықтан тоғыз тұрақтылықты билейді деген (Ысқақов, 1965).

Адамдардың сандар туралы осындай танымдары көптеген ырымдар мен тыйымдардың, салт-дәстүрлердің қалыптасуына негіз болған. Мысалы, қытайларда «сегіз» саны жағымды сан болып есептеледі, себебі оның дыбысталуы «баю» деген мағына беретін «фа» сөзіне жуық естіледі. Құрамында «8» саны бар кез келген нөмірлер қытайлар үшін ұнамды. Керісінше, «төрт» және «жеті» сандары жағымсыз сан саналады. «Төрт» саны дыбысталуы жағынан «сы», яғни «өлім» деген сөзге ұқсайды. Сол себепті қытайлар «4» санына қатысты үйдің қабаты мен нөмірін, көлік, телефон т.б. нөмірлерді алудан қашады. «Жеті» саны да өліммен байланысты: қытайларда адам қайтыс болған соң «жетісін», «үш жетісін», «жеті жетісін» беру дәстүрі бар. Осыған ұқсас, еврейлер 13 санын «М» таңбасымен белгілеген. Ескі еврей тілінде «М» таңбасы «мем» (өлім) дегенді білдірген. Сол себепті Еуропаның көптеген елдерінде көшеде № 13 үйді, кино залдарынан 13-қатарды немесе 13-орынды таба алмайсыз т.б. Мұның бәрі сөздің адамға

әсер ететініне, сөз магиясына сенуден қалыптасқан.

Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін сипаттайтын, дүниетанымы мен тілінде ерекше қолданысқа ие «үш», «төрт», «жеті», «тоғыз», «он», «он екі», «қырық» сандары туралы бұған дейін талай зерттеулер жазылған. Ол зерттеулер көбінесе сипаттау сипатында болып, «неге?» деген сұраққа толық жауап берілмеген. Тіліміздегі көптеген тұрақты тіркестерге ұйытқы болып тұратын, сонымен бірге салт-дәстүрлерімізде мызғымастай орын тепкен «қырықтың» киелілік мәнінің қалыптасу тарихы «төрт» және «он» сандары туралы дүниетаныммен байланысты. Және бұл тек түркі халықтарына ғана тән құбылыс.

Материал және әдістер

Зерттеуге С. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (2007), академик Ә.Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты үш томдық еңбегі (Қайдар, 2013: 8), «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» (1-5 т., 2017), «Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» (ЖТҚҚД, 1-том, 1998), Ш.Б. Сейітованың «Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі» (2019), қазақ мақал-мәтелдері мен салт-дәстүр жайлы еңбектер, интернет ресурстары пайдаланылды. Мақалада зерттеу материалын іріктеу, тақырыптық топтастыру, жүйелеу, талдау, сипаттау, тарихи-этимологиялық талдау, салғастыру тәрізді дәстүрлі әдіс-тәсілдер қолданылды. Бұл әдістер тілдік бірліктердің этномәдени семантикасындағы жасырын мағынаны, кодты ашуға көмектеседі.

Әдебиетке шолу

Зерттеу жұмысында отандық және шетелдік ғалымдардың осы бағытта жүргізген зерттеу еңбектеріне талдау жасалды. Мысалы, басқа сандық ұғымдарға қарағанда алтай тілдері жүйесінде «төрт» саны туралы жалпылама ұғым өте ертеден қалыптасқаны байқалады. Бұл туралы белгілі түркітанушы ғалым М. Томанов: «Тіліміздегі сан, санақ мөлшері жайлы ұғымдарды білдіретін сөздер бірнеше түрлі және олардың құрамы жағынан да әртүрлі. Сөз таптарының ішінде бір-бірінен алшақ, бір-біріне сай түспей жататыны да осы сан есімдер. Рамстедт алтай тілдеріне ортақ сан есім деп тек қана «төрт» сөзін көрсетеді», – дейді (Томанов, 1988: 200).

Түркі, моңғол, манжур тілдеріндегі деректер «төрт» санының алтай тілді халықтарға ортақ екенін көрсетеді. Түркі халықтарында төрт, дөрт, дөрд, диөрт т.б. түрлерде кездессе, көне моңғол тілінде дөр, көне манжур тілінде дүр түрінде айтылады (额尔敦巴根, 2021). Алтай тілдері жүйесіндегі халықтарда «төрт» сөзінің дыбысталуы жағынан ұқсас болуы, кең таралуы оның бір кезде ортақ танымнан туған, өте көне сөз екендігін дәлелдейді. Мұндай деректерді біз тілдік бірліктердегі жалпылама қолданыстардан ғана емес, ауыз әдебиеті үлгілерінен, көне жазба мұралардан да байқаймыз.

Мысалы, IX-X ғасырларда хатқа түсіріліп, кейін XIII-XIV ғасырларда көне ұйғыр жазуына көшірілген «Оғызнама» дастанында: «Тоғыз оғыз бектері, халқы, бұл сөзімді мұқият тыңда, терең ұқ: ілгері – күн шығыста, оң жақта – күн ортасында (оңтүстік), кейін – күн батысында, сол жақта – түн ортасында (солтүстік), оның ішіндегі халықтың бәрі маған қарайды, халықты осынша көп еттім» десе, VII-VIII ғасырлардағы көне түркі жазбаларында: «Биікте көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-тегім Бумын қаған, Істеми қаған отырған. Отырып түркі халқының ел-жұртын қалыптастырған, иелік еткен. Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен, сарбаздарымен аттанып, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт еткен, бастыны еңкейткен, тізеліні бүктірген», «... және бұдан соң Оғұз қаған төрт тарапқа жарлық жүргізді», «жердің төрт бұрышының қағаны болсам керек-ті» деген жолдар кездеседі (Қыраубаева, 1991: 6-71).

Әрине, түркі халықтарының «дүние төрт бұрыш» деген түсінігі бұдан әлдеқайда ертерек қалыптасқаны қытай деректерінде де көрініс тапқан. «Тарихнаманың» ғұндар туралы тарауында: «Ғұндар өз қосындарын төрт түрлі түстегі атқа мінгізіп, төрт бағытта қарсы жақты қоршауға алады: шығыстан – көк аттылар, батыстан – ақ боз аттылар, оңтүстіктен – торы аттылар, солтүстіктен – қара аттылар жауына шабуыл жасайды екен», – деп жазылған (ЖТҚҚД, 1998: 83). Бұдан шығыс – көк түс, оңтүстік – қызыл түс, батыс – ақ түс, солтүстік – қара түс деген, күн айналымына негізделген төрттік бағдар ұғымымен бірге әр бағыттың символдық рең-түсі де

болғанын байқаймыз. Көк түс шығысты, қызыл түс оңтүстікті, ақ түс батысты, қара түс солтүстікті білдірген.

Біздіңше, бұл күн тәңіріне табынған ғұндардың «күн тәңірімен бірге болсақ, жолымыз болады, жауды жеңеміз» деген сенімімен байланысты. Себебі шығыстан көк аспан астынан күн шығады, оңтүстікке келгенде қызарады, батыста ағарып батады, солтүстікте қараңғылық түседі. Яғни күн қозғалысына байланысты әр бағытта аспанның рең-түсі де өзгеріп отырады.

Сонау ежелгі ғұндардан бастап көне түркілер заманында қалыптасқан «дүние төрт бұрыш» деген таныммен бірге әр бағыттың рең-түс символикасы қазақ тілінде де айқын көрініс тапқан. «Тарихшылардың айтуына қарағанда, Көк Орда о баста Қазақстанның шығыс аймағы – Алакөл мен Ертіс бойларында болып, кейін Сырдария жағасындағы Сығанақ қаласына ауысады, ал Ақ Орда Көк Орданың батысында, яғни Жайықтың арғы бетіндегі Сарай қаласының маңында болады. Сөйтіп, өз кезінде Ақ Орда – кейін Алтын Орда – Жошы ұлысының оң қанатындағы хан әулетінің батыс орталығы, ал Көк Орда осы ұлыстың сол қанатындағы шығыс орталығы болып есептелінеді. Бұл арада ақ түстің «батыс», көк түстің «шығыс» мағынасындағы геосимволикалық қызметі айқын көрініп отыр» (Султанов, 1972: 71-74). Ал «Алтын Орда» (сары түс) – екеуінің ортасында тұрған бас орда болғаны бұл тұжырымды растай түседі.

Рең-түстердің геосимволикасы қазақтың ру-тайпа атауларында да жақсы сақталған. Қазақты құраған ірі рулардың бірі Қаңлы шежіресінде қаңлылар – қара қаңлы, сары қаңлы, ақ қаңлы, қызыл қаңлы деп төртке бөлінеді. Бұл олардың сыртқы түр-түсіне байланысты емес, бір орталыққа қатысты батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік аймақтарды мекен етуіне байланысты қалыптасқан (Қайдаров, 1992: 112-113). Сол сияқты Үйсін, Найман, Керей т.б. рулар да өз ішінде ақ, қара, қызыл, сары болып бөлінеді. Мысалы, Үйсін руы Ақ Үйсін, Қара Үйсін, Сары Үйсін болып жіктеледі. Төрелер шежіресінде төрелер «Арқар» ұранды болып төрт туға бөлінеді: Саняз – ақ тулы, Абылай – жасыл тулы, Әбілпейіз – қызыл тулы, Жолбарыс хан – шұбар тулы. Керей руын төрт би-төре билеген. Қазақтың киіз үйінің шаңырағы қақ ортасында қосу белгісі (+) тәрізді бір-бірімен айқасып тұрады. Бұл төрткүл дүниені төрт бөлікке теңдей бөлген көне түркі ұғымына сәйкес келеді. Ортағасырлық авторлар әл-Кашканди мен әл-Мухиббидің мәліметтеріне қарағанда, Жошы Ұлысында ең жоғарғы мемлекеттік басқару аппаратының басты органы «төрт бас әмірлер кеңесі» болған (Тизенгаузен, 1884: 1, 347).

Халықтық дүниетанымда да төртке қатысты ұғымдар өте көп. Мысалы, бүкіл әлем от, су, жел, жер – осы төрт негізден жаралған деп түсінген, сондай-ақ бұл төрт элементті төрт түлік малдың табиғи бастауымен байланыстырған: жылқы – желден, қой – оттан, түйе – жерден (сордан), сиыр – судан жаралған дейді. Төрт құбыла – шығыс, оңтүстік, батыс, солтүстік; төрт маусым – көктем, жаз, күз, қыс; төрт тоқсан – көк тоқсан, шілде тоқсан, жел тоқсан, ақ тоқсан; жұлдыздарды топтап «төрт жұлдыз» дейді – топырақ жұлдызы, от жұлдызы, жел жұлдызы, су жұлдызы т.б.

Нәтижелер және талқылау

Ежелгі ата-бабалар ұғымында «төрт», ең алдымен, нақты 4 санын емес, жазықтықтағы күншығыс, күнбатыс, оңтүстік, солтүстік төрт бағытпен бірге дүниенің шексіз төрт бұрышын, айналаны, төңіректі, тұрақтылықты, тұтастықты, кемелділікті, толықтықты, көптікті білдірген. Яғни бағзы замандарда төрт саны сан атаулының ең үлкені, киелісі болған. Тілімізде «төрт» сөзі ұйытқы болып келетін тілдік бірліктерден соны аңғаруға болады.

«Төрт» саны ұйытқы болып келетін фразеологиялық бірліктер: *төңіректің төрт бұрышы* – жер жүзі; *дүниенің төрт бұрышынан* – барлық жерден; *төрткүл дүние* – жер жүзі, бар әлем; *төрт арыстың баласы* – бүкіл ел, күллі халық; *төрт қанаты түгел* – ештеңеден кем емес, бәрі бар; *төрт көз түгел* – бәрі бас қосқан; *төрт құбыласы түгел* – бәріне қолы жеткен, кемел, кемдігі жоқ; *төрт жолдың торабы* – көп жолдың түйіскен жері; *екі көзі төрт болу* – зарығу, күту; төрт жақ болу – берекесіз, ынтымақсыз болу; *төрт көзбен күту* – асыға күту (жан-жағына көз салу); *төрт түлігі сай* – ештеңеден кем емес, бәрі бар; *түн ұйқысын төрт бөлу* – түнде көп рет ояну, ұйықтамау; *төрт тұрманы түгел сай* – керек-жарағы түгел сай т.б.

IX-X ғасырларда хатқа түскен, көне түркілердің мифтік сюжеттегі шығармасы – «Оғызнамада»: Оғыз қаған туылып, «*қырық* күннен соң үлкен болды, жүрді, ойнады», қаған

әйелі ұл босанып, халқына үлкен той жасайды; тойға арнап *қырық орындық, қырық стол* жасайды; жорық кезінде *қырық күннен* соң Мұздай деген таудың түбіне келді; оң жағына *қырық құлаш* ағаш бағана орнатты; «... *қырық күн, қырық түн іші*ті, қуанышқа бөленді» деген жолдар кездеседі (Қыраубаева, 1991: 68-76). «Қорқыт ата кітабында» *қырық жігіт, қырық қыз, қырық күн, қырық жора, қырық зұлым, қырық күн тойлау, қырық шатыр* тәрізді тіркестер ұшырасады.

Қазақ салт-дәстүрлері мен ырымдарында қырықпен байланысты көптеген ғұрыптар бар. Соның бірі – жаңа туған нәрестені *қырқынан шығару*. Халқымыз бала туғаннан кейінгі қырық күнді қауіп-қатерлі кезең деп сенген. Осы уақыт аралығында балаға көз тимеу үшін көпшілік ортаға шығармаған. Қарын шашын қырқынан шығарған соң алған. Қырық жерден су әкеліп (қырық ожау не қырық қасық) баланы жуындырған. Бала шомылған легеннің түбіне қырық құмалақ тас, сақина, жүзік сияқты заттар салған. Баланың мойны қатсын деп ырымдап, қалжаға сойылған малдың мойын сүйегін мұжып болған соң, бүтін күйінде қырық күнге дейін керегенің басына іліп қойған. Туған кезде кигізілген ит жейдесін нәрестенің қырқы өткен соң шешіп алған т.б.

Ертеде жазалаудың ең ауыр түрі – қырық қамшы дүре соғу болған. Қырық жасты адам өміріндегі бір белең, қауіпті кез деп те түсіндіреді. Дәстүрлі қазақ дүниетанымында «адам жаны қырық күннен соң шығады» деген ұғым бар. Қазақ жерлеу дәстүрінде 40 күнге дейін шырақ жағып қою, қырық күннен соң қырқын беру ғұрпы бар. Көз тиген баланы қырық ожау немесе қырық қасық суға шомылдырады. Адамның сүйегі сынған, мертіккенде қырық үйден мертік асын жинап әкеліп береді. Суық тиіп ауырған адамды қырық ағаштың жапырағын қайнатып бұлауға салған. Нағашы мен жиен арасында *қырық серкеш* деген кәде болады. *Қызға қырық үйден тыйым* (қыз бала тәрбиесіне көңіл бөлу керек, қыздың жолы жіңішке деген мағынада) дейді. *Ана – қырық шырақты* (ана қамқор, бәріне төзеді деген мағынада). *Әйелдің қырық жаны бар* (әйел адамның мойнына артылған жүк ауыр деген мағынада). *Қырық жыл жарлылық, қырық жыл байлық жо*қ (адам бірде бай, бірде кедей болады, дүние мәңгілік емес деген мағынада). *Қырық жылда қыр жаңа* (белгілі ұзақ уақыттан соң дүние өзгереді деген мағынада) дейді. Бұлардың бәрінде 40 нақты санды білдірмейді, көптік, әрі киелі мағынада жұмсалады.

«Қырық» саны ұйытқы болып келетін фразеологиялық бірліктер: қырық құрау – тозығы жеткен, ескі жамау-жасқау, біртектес емес; *қырық жамау* – тозығы жеткен, ескі бұйым, көңілі күпті, ренішті; *қырық қабаттанып отыру* – қырсыстанып, құрыстанып отыру; *қырықтың бірі – қыдыр* – көптің бірі – қасиетті, құт әкелетін жан; *қырық қазанның құлағын тістеді* – қыдырымпаз, әр жерде жүруші; *қырық жыл жатқан қылыштың қынабындай* – құны жоқ, пайдасыз; *қырық құбылды* – сөзінде тұрмады, сан алуан күйге түсті; *қырық тесік* – сау тамтығы жоқ, әбден тозған; *қырық кемпірдің қылауынан жиылған қырық ру* – әртүрлі, ала-құла; *қырық пышақ қылды* – біреуді біреуге айдап салды, араздастырды; *қырық пышақ болды* – жанжалдасты, қырқысты; *қырық саққа жүгіртті* – сан түрлі құбылтты; *қырық жілік болғыр* – қарғыс мәніндегі тіркес; *қырық жапырақ* – көп бөлік, сан тарам; *қырық сідік* – әкесі белгісіз, некесіз туған бала; *қырықтың қылауынан* – көп асылдың сынығы, ерекше; *қырық қалта* – қу, айлакер адам; *қырық иттің құйрығын түйістірген қу* – аса айлакер адам; *Тазшаның қырық өтірігі* – сансыз өтіріктің бірі; *қырық күн шілде* – жаздың ең ыстық кезеңі; *қысқа күнде қырық өлді* – қайта-қайта қорлық көрді; *қырық ру* – көп рудан құралған құрама; *қысқа күнде қырық жерге қойма қойды* – қайта-қайта бәле тудырды, айла жасады т.б. фразеологиялық тіркестерде «қырық» нақты санды емес, көптік әрі киелі мағынаны білдіреді.

Тілімізде «қырық» ұйытқы болып келетін мақал-мәтелдер де аз емес. Мысалы: *Жақсы атаның аруағы қырық жыл сүйрейді; Бір күн ашыққаннан қырық күн ақыл сұрама; Бір күн ұрыстың қырық күндік қырсығы бар; Қыз қырық жанды келеді; Қырық жыл байлық бар, қырық жыл тарлық бар; Қырық жыл қырғын болса да, ажалы жоқ өлмейді; Қызға қырық жігіт сөйлеседі, бірі алады; Қырық жыл жатқан қылыштың қынабындық құны жоқ; Қырық атан ұстама, қырық тамыр ұста; Қырық жылғы пышақ қыл кесуге жарайды; Қырық жылда бай мен кедей теңесер; Қырық кәрі жілік тағылған малды ұры алмайды; Қырық күн аштық, қырық күн тоқтық жоқ; Қырық күн байлық, қырық күн жарлылық жоқ; Қырық кісі – бір жақ, қырың кісі – бір жақ; Қырық қатын толғатса, бір еркектің белі ауырмайды; Қырсық қырық*

ағайынды; Қырық сиыр бұзауласа, бір өгіздің несі кетеді; Қырыққа жеткенше өлім артында жүреді, қырықтан соң алдыңнан күтеді; Қырыққа келсе де, ырыққа келмеген; Қырықта – қылаң, елуде – елес; Қырықтан артық жас жоқ, қымыздан артық ас жоқ; Қатыннан жаман қас жоқ, ұйқыдан жаман нас жоқ; Арыстанда бір кісінің күші бар, қырық кісінің жүрегі бар; Жолбарыста бір кісінің жүрегі бар, қырық кісінің күші бар; Бір кісі таққа отырса – қырық кісі атқа қонар; Бір есек қырық түйені жетелеп, жолдан шығарып әкетеді; Қырықтың бірі – қыдыр, мыңның бірі – уәлі т.б. Бұл мақал-мәтелдердің көбінде «қырық» сөзі нақты бір санды емес, көптік мағынаны білдіреді.

Ономастикалық атауларда да бұл кездеседі: *Қырық рулы ел* – бүкіл халық, күллі жұрт; *Қырыққұдық* – Қазақстанның бірнеше өңірінде кездесетін елді мекен атауы; *Қырыққез* – Оңтүстік Қазақстанда кездесетін жер атауы; *Қырықоба* – көне обалар орналасқан тарихи орын атауы; *Қырықтал* – жер атауы; *Қырыққжылғалы* – шығыс немесе оңтүстік өңірлерде кездесетін жер атауы; *Қырықмешіт* – көне қалашық атауы; *Қырыққүй* – көшпенділер мекеніне қатысты тарихи атау немесе жер атауы; *Қырықмылтық* – Кіші жүз құрамындағы ру атауы т.б.

Ертегілер мен жыр-дастандардан, жұмбақтардан да көреміз: «Қырымның қырық батыры», «Қырық уәзір», «Қырық шілтен», «Тазшаның қырық өтірігі», «Қырық қыз», «Бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс», «қырыққабат» т.б.

М. Томанов: «Қырық сан есімнің этимологиясы да айқын емес. Алайда түркі халықтарында, солардың бірі қазақ халқында қырық сөзі діни тотемдік ұғымдармен байланысты айтылатыны белгілі. Өлген кісінің артынан қырық күннен соң еске түсіру – «қырқын беру» немесе фольклорлық нұсқаларда кездесетін «қырық күн, қырық түн» тәрізді қолданыстар сондай ұғымнан туса керек. Академик Гордлевский қырық және төрт сөздерінің арасында ешқандай ұқсастық жоқ екенін айта келіп, қырық о баста жалпы көп, мөлшерсіз көп ұғымын берген болу керек. Қырық сөзінің соңғы «қ» элементі сондай көптік ұғымының көрсеткіші болуы мүмкін деген жорамал жасайды» (Томанов, 1988: 203). Бұл жерде Томанов өзінің академик Гордлевскийдің көзқарасына қосылатынын не қосылмайтынын ашып айтпаған.

Гордлевскийдің «қырық» о баста жалпы көп, мөлшерсіз көп ұғымын беріп, төртпен қатыссыз, ал «қырық» сөзінің соңғы дыбысы «қ» көптік мағына беріп отырған болар деген пікірімен келісуге болмайды. Көптік мағына беріп отырған «қ» дыбысы емес. «Қырық» санының көптік мағына алып, киелі саналуына «төрт» санының тікелей қатысы бар. Және бұл осыған қоса «он» санымен де байланысты.

Алғашқы арифметикалық есептерді шығаруға септігін тигізген он саусақ және басқа заттар екені анықталған. Рамстедтің сандар саусаққа қатысты шыққан деген тұжырымы, әсіресе бес сан есімінің этимологиясын білекпен байланыстыруы сол тұста ғалымдар тарапынан жоғары бағаланып, осы бағытта ізденістер жүргізілді. Тілімізде «саны аз, санаулы, мардымсыз» деудің орнына «саусақпен санарлықтай» дейді; істің жөнін жетік білемін деудің орнына «бес саусақтай білемін», «он саусағындай біледі» деп айтатын үрдіс бар. Мұның бәрі ертедегі саусақпен сан санаудың тілде қалған ізі.

Бабаларымыз, ең алдымен, бір қолындағы бес саусақты санап шығарып, одан соң оған екінші қолындағы бес саусақты қосып, саусақ саны – онды (10) тапқан. «Он» бір мезетте санаудың ең жоғарғы шегі болған. Ертеректе түркі тілдерінде «мүш» – он деген ұғымды білдірген. Түркі тілдерінде «атмүш» (алпыс) – алты он, «йәтмүш» (жетпіс) – жеті он. «Мүшел жыл» дегендегі «мүшел» – «мүш + ел (жыл)» – он жыл деген сөз. Мүшел кейінгі кезде ғана басқа мәдениеттің әсерінен он екіге телінген. Оған қазақ тіліндегі он екі жыл жануарларының қазақша аталып, екеуінің (лу/лұң – ұлу және мешін) қытай тілінен енген нұсқада қолданылуы дәлел бола алады: 龙 (lóng) – «аждаһар», 眉猩 (méi xīng) – маймылдың бір түрі. Қытай деректерінде ғұндарда «аждаһар қаласы», «аждаһар жылы» дегеннің болғаны да айтылады (ЖТҚҚД, 1998).

О. Сүлейменов осыдан 6 мың жыл бұрынғы шумер тіліндегі 10 (у/он) мен кейінгі ата түркі заманындағы 10 (ун/он) сандарының дыбысталуы сәйкес келеді дейді (Сүлейменов, 1992: 229). Түркі тілдерінде ғана емес, алтай тілдерінің бірсыпырасында да «он» сөзі осыған жуық дыбыстық формада кездеседі. Көне манжур тілінде хон (гүр хон – үш он, яғни отыз; дүр хон – төрт он, яғни қырық), көне моңғол тілінде де «он» сөзі хон деп дыбысталады (额尔敦巴根, 2021).

Мұндай кең таралу, сіңісті болу – сөздің байырғылығының дәлелі болса керек.

«Он» сөзі түркі халықтарының тілінде көп, қалың, шексіз, кемел, толық, мәңгілік деген мәндерде, мезгіл-мекеннің шегі, санның ең көбі ретінде «қырық» саны көптік ұғымын білдіретін сан болып қалыптасқанға дейін халық санасында орныққанын тарихи жазба ескерткіштер тілінен, ондағы этноним атауларынан да байқауға болады. Мысалы: *Он оқ бодун* (бодун – ел, халық, қауым, тайпа) – Батыс Түрік қағанатындағы негізгі этникалық-саяси ұйытқы болған тайпалар одағының көне түркі тіліндегі атауы. 603 жылы Түрік қағанаты Батыс және Шығыс болып екіге айырылды. Батыс Түрік қағанатының орталығы Шу өзені бойындағы Суяб қаласы болды, жазғы ордасы Мыңбұлақта орналасты. Ол Жамбыл облысында Қаратаудың шығыс баурайынан Жоңғарияға дейінгі жерді алып жатты. Батыс Түрік қағанаты «Он оқ бодун» (он оқ жұрты) атанды. Яғни «он оқ» сөзі өз кезінде бүтін бір елдің атына айналған. Орхон бітіктастарында «Он оқ бұдуны», «Он оқ жұрты» деп жазылған. Шындығында қағанат құрамындағы ру-тайпалардың саны оннан әлдеқайда көп болған. Бұл жерде «он» саны көптік мағынада қолданылып тұрғаны байқалады.

Он оғұз (on oghuz), Оғыздар (ежелгі түркіше – оғуз; қазақша – оғыз) – орта ғасырларда Орталық Азияда өмір сүрген түркі тілдес тайпалар одағының атауы. Он оғыз дегендегі «он» сөзі қалың, көп, барлық деген мағынада жұмсалғанын аңғартады. Шын мәнінде он оғыз еліндегі тайпалар саны оннан көп болған. Махмұд Қашғари «Диуани лұғат-ат түрк» еңбегінде XI ғасырда оғыздар 22 тайпа болды деп, олардың тізімін береді (Қашқари, 1997). Тарихта «тоғыз оғыз», «сегіз оғыз» этнонимдері де кездеседі. Мұндағы «тоғыз» санының да ертеде көп, қалың, күшті, шексіз, барлық деген мәнде жұмсалғанын ескерген жөн. «Сегіз» санының да шартарап, барлық деген мағынасы бар. Қазақы дүниетанымда шексіз аспанды тоғыз қабат аспан десе, жердің тереңдігін де тоғыз қабат дейді. Тоғыз айып, тоғыз сый дәстүрі бар. Тілімізде тоғыз саққа жүгірту – сөзбұйдаға салу, әртүрлі айту, өтірік айту; тоғыз қабат торқа – қат-қабат асыл киім; тоғыз тұрып, тоқсан толғанды (тоғыз толғанып, тоқсан ойланды) – жан-жақты қарастырды, көп ойланды; тоғыз қатынның толғағы қатар келу – бар жұмыс қатар келу, жұмысбасты болу, қарбалас болу; тоғыз жолдың торабы – көп жолдың қиылысқан жері т.б. қолданыстар жоғарыда айтылғанды дәлелдейді.

Он сан алаш. Қазақ тілінде ертеректе бүкіл қазақ, бүкіл қазақ рулары дегенді он сан алаш деп қолданғаны белгілі. «Алаш» аты ертеде жалпы қазақ қауымының ұраны болған; қазақтың байырғы шежірелерінде «Алаш» сөзі «Қазақ» атауының синонимі ретінде қолданылған. Қазақ шежіресінде *алты алаш* сөзі кейде *алты сан алаш* деп те айтылады.

Он ұйғыр. «Ұйғыр» этнонимі «ұю, бірігу, ынтымақтасу» деген мағына берген. Бұл термин Елетміш Білге қағанның үшінші ескерткішіне ойып жазылған. Ұйғыр қағанаты (745–844) дәуіріне тән көне түркі жазуындағы ескерткіште: «anta qalmyšy bodun on ujγur toquz oγuz üze ýüz jyl olurmyš ...» (ол жерде қалған халық – он ұйғыр, тоғыз оғыз үстінде жүз жыл отырып...) деген жолдар кездеседі. VIII ғ. Орхон даласында мемлекет құрған ұйғырлар бүгінгі көптеген түркі халықтарының ұлт болып қалыптасуына негіз болған (Зәкенұлы, 2009).

Он сан оймауыт. «Ер Тарғын» жырында: «Олар Олалай, Бұлалай деген ханның он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт деген елдері еді» деген жолдар бар. Мұндағы «он сан оймауыт», «тоғыз сан торғауыт» – жоғарыда айтқандай, Еділ-Жайық бойына ауып келген қалмақ руларының атауы. Әбілғазы баһадүр «Түрік шежіресінде» Оймауыт туралы: «Оймауыт елі Моңғол Нүкүз ұрпақтарынан тараған... Барша Оймауыт елі – осы кісінің нәсілінен» деп жазады. Оймауыт руының о баста жан саны көп болған, жаугершілік соғыстарда моңғол, қазақ, қарақалпақ т.б. халықтар құрамына сіңіп кеткен.

Он сан ноғай. Күллі ноғай, қалың ноғай деген мағынада. Бұл – Алтын Орданың ыдырауымен пайда болған Ноғай Ордасының халқын құраған түркі-монғол текті тайпалардың ортақ атауы. Қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, қарақалпақ, түрікмен т.б. түркі халықтарының тегін құрайтын тайпалар осы Ноғай Ордасында бірігіп, «ноғайлы» деп аталған. Қазақ шежіресі мен ауыз әдебиетінде «ноғайлы» этнонимі «он сан ноғай» түрінде де ұшырасады: «Орманбет би өлгенде, он сан ноғай айырылды...» деген жыр жолдары бар.

Он сан қазақ. «Он сан қазақ тізгіні, Ер Абылай төремде» (Бұқар жырау). Бұл жерде қалың

қазақ, яки бүкіл қазақ деген мағынада айтылғаны түсінікті.

Он сан орта жүз. Бүкіл Орта жүз, саны көп Орта жүз рулары деген мағынада. Тілдік қолданыста он сан орта жүз деген бар да, ал он сан Ұлы жүз, он сан Кіші жүз деп айтылмайды. Мұның мәнісі Орта жүз руларының саны көптігімен байланысты болса керек.

Түркі халықтары «он оқ бодун», «он оғыз», «он ұйғыр», «он сан оймауыт», «он сан ноғай», «он сан алаш», «он сан халық», «он сан найман», «он сан орта жүз», «он сан қазақ» т.б. үлгілер арқылы «ондық халық моделін» бертінге дейін тұрақты қолданғанын жоғарыдағы мысалдардан байқауға болады. Бұған қоса 3, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 40 сияқты сан есімдер топонимдер мен этнонимдердің құрамында келіп, анықтауыш ретінде тұрақты тіркес компонентін құратынын, қосымша мағыналық реңк беретінін, поэтикалық-тілдік бірлікке айналғанын көрсететін мысалдар көп. Шетелдік және отандық тарихшылар этнонимдердің алдына келетін үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он екі, қырық т.б. сандарды нақты сан деп түсініп, ру-тайпа санын дәл солай қабылдап жүргені де сондықтан.

Қазақ мақал-мәтелдерінде де «он» санының көптік мағынада жұмсалғанын байқауға болады. Мысалы: *Он аққуға бір басшы; Он баланы бір әке асырайды, бір әкені он бала асырай алмайды; Он болса да, орны болсын; Он жыл іздеген жоқты бір күн табасың. Он жыл шақпаған шөлмекті бір күн шағасың; Он итке талатқанша, бір бөріге жегіз; Он кәсіпті шала білгенше, бір кәсіпті қанық біл; Он қожадан бір жалақшы жаман; Он пәленің тоғызы тілден; Он саусақ бірдей емес; Он саусақтың саны бірдей болғанымен, тұрқы бірдей емес; Он рет естігеннен бір рет көрген артық; Бір адамның жаққан оты он адамды жылытады* т.б.

«Он» саны ұйытқы болып келетін фразеологиялық тіркестер: он саусағынан (қолынан, бармағынан) өнер тамған – өте өнерлі, қолынан келмейтіні жоқ; *он ойланып, мың толғану* – көп ойлану, әрі-сәрі болу, бір байламға келе алмау; *он салса бір баспайды* – ауыр қимылдайды, жұмысқа бейімі жоқ, жатыпішер жалқау; *он саусағындай біледі* – жақсы біледі, толық біледі, бәрін біледі т.б.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында «төрт», «он», «қырық» сандарының тек сандық мәнді ғана білдірмей, кеңістік, уақыт, тұтастық, толықтық, көптік және кемелдік ұғымдарын жинақтаған мәдени-семантикалық категория ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Әсіресе «төрт» саны дүниенің төрт бағытына негізделген көне кеңістік моделінің тілдік көрінісі болып табылады. Бұл модель халық санасында тұрақтылық, тұтастық, әлемнің құрылымы және үйлесім ұғымдарымен сабақтасып, көптеген фразеологиялық бірліктер мен дәстүрлі түсініктердің қалыптасуына негіз болған.

«Он» саны ежелгі санау тәжірибесінде ең жоғарғы шек ретінде орнығып, саусақпен санауға байланысты әмбебап өлшем қызметін атқарған. Түркі халықтарының тарихи жазба ескерткіштеріндегі этнонимдер мен қоғамдық атаулар құрамында «он» сөзінің қалың, көп, барлық деген жалпылама мәнде қолданылуы оның сандық шектен мәдени-әлеуметтік ұғымға айналғанын дәлелдейді.

Ал «қырық» санының киелі әрі көптік мағынада қалыптасуы төрттік кеңістік дүниетанымы мен ондық санау жүйесінің өзара тоғысуымен байланысты екені айқындалды. Дүниені төрт бұрыш деп таныған көне түркілердің түсінігі бойынша, әр бағыттағы мөлшердің ең жоғарғы шегі – он, ал төрт бағыттағы жиынтық мөлшер – төрт он, яғни «қырық» болып қабылданған. Сондықтан «қырық» сөзі бастапқыда нақты сандық мәннен гөрі, *көп, толық, бүтін, мінсіз, кемел, шексіз, мәңгілік* деген мағыналарды білдіретін символдық-мәдени ұғым ретінде қалыптасқан. Бұл мағына кейін фразеологияда, мақал-мәтелдерде, салт-дәстүрлерде, мифологиялық түсініктерде, этнонимдер мен топонимдерде кеңінен сақталған.

Осылайша, киелі сандар халықтың тарихи тәжірибесі мен дүниені тану үлгісін бейнелейтін ерекше тілдік код ретінде қызмет атқарады. Олар ұлттық мәдени жадты, әлеуметтік қатынастарды, моральдық құндылықтарды және космологиялық түсініктерді сақтайтын этномәдени ақпарат тасымалдаушы болып табылады. «Төрт», «он», «қырық» сандарына ерекше қасиет беру дәстүрі ежелгі ғұндар мен көне түркілер дәуірінен басталып, қазіргі қазақ мәдениетінде де үздіксіз жалғасып келе жатқан құбылыс екені анықталды.

Зерттеу нәтижелері киелі сандардың сандық категориядан әлдеқайда кең, когнитивтік-мәдени мәнге ие екенін, олардың тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған рухани мұраның маңызды құрамдас бөлігі екенін көрсетеді. Бұл тұжырымдар қазақ тіл біліміндегі этнолингвистика, лингвомәдениеттану бағыттарын дамытуға, сондай-ақ ұлттық тілдік деректерді жүйелеу мен «Қазақ тілінің ұлттық корпусын» мазмұндық тұрғыдан толықтыруға ғылыми негіз бола алады.

Әдебиеттер

ЖТҚҚД: Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. – 1-том. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1998.

Зәкенұлы Т. Біріккен түркі қағанаты және «ұйғыр» этнонимі. – Журнал: Вестник КАСУ. – №4. – 2009. https://www.vestnik-kafu.info/journal/20/838/).

Кеңесбаев І. Жеті, үш, тоғыз, қырықпен байланысты ұғымдар // Қазақ ССР ҒА хабарлары. Филология сериясы. №4/26/. – Алматы, 1946. – 3-14-бб.

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.

Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б. (https://on.kz/shezhire/sezire-oimauyt-pen-bogezil-ruy-56854/).

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі [Мәтін] : энциклопедия; ғыл. ред. Н. Әлімбай; мәтінд. дайынд. Ж. Бабақұлы. – Алматы: Әлем. Даму. Интеграция, 2017.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). – Алматы: Сардар, 2013. – 867 б.

Қайдаров Ә. және басқалар. Түр-түстердің тілдегі көріністері. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 158 б.

Қашқари М. Диуани Лұғат ат-Түрк. – Алматы: Хант, 1997.

Құмарұлы Я. Қазақтың шежіре мәдениеті. – Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2014. – 133-169-бб.

Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.

Марғұлан Ә. Х. Шығармалары. / Ә. Х. Марғұлан. 3-том. – Алматы: Алатау, 2007. – 488 б.

Султанов А.Т. О терминах Ак Орда, Көк Орда и Иуз Орда. // Известия АН Каз ССР. Серия общ. наук, 1972. – Вып. 3. – С. 71-74.

Сүлейменов О. АЗ и Я. – Алматы: Еңбек, 1992. – 229 б.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – 563 с.

Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 200 б.

Ысқақов М. Ғылым және соқыр сенімдер. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 171 б.

额尔敦巴根:满蒙语数词的比较（http://www.360doc.com/content/21/0424/00/31873237_973837770.shtml)

References

额尔敦巴根:满蒙语数词的比较 [Erdun, Bagan: Comparison of Manchu and Mongolian Numerals (http://www.360doc.com/content/21/0424/00/31873237973837770.shtml)] (in Chinese)

Kengesbaev, I. (1946) Zheti, ush, togyz, qyryqpen bajlanysty ugymdar. QazSSR GA Habarlary, filol. serijasy. №4. Almaty. 3-14-bb. [Kenesbayev, I. (1946) Concepts related to seven, three, nine and forty. Reports of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philology series. No.4. Almaty. Pp. 3-14.] (in Kazakh)

Kengesbaev, I. (2007) Frazeologijalyq sozdik. Almaty: Arys. 800 b. [Kenesbayev, I. (2007) Phraseological dictionary. Almaty: Arys. 800 p.] (in Kazakh)

Margulan, A.H. (2007) Shygarmalary. 3-tom. Almaty: Alatau. 488 b. [Margulan, A.Kh. (2007) Works. Vol. 3. Almaty: Alatau. 488 p.] (in Kazakh)

Qajdar, A. (2013) Qazaqtar ana tili aleminde (jetnolingvistikalyq sozdik). Almaty: Sardar. 867 b. [Kaidar, A. (2013) Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary). Almaty: Sardar. 867 p.] (in Kazakh)

Qajdarov, A. zhane basqalar (1992) Tur-tusterding tildegi korinisteri. Almaty: Ana tili. 158 b. [Kaidarov, A. et al. (1992) Species-manifestations of colors in the language. Almaty: Ana tili. 158 p.] (in Kazakh)

Qashqari, M. (1997) Diuani Lugat at-Turk. Almaty: Hant [Kashkari, M. (1997) Diuani Lugat at-Turk. Almaty: Hant] (in Kazakh)

Qazaqtyng jetnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyng dasturli zhujesi (2017) 1-5 t.: jenciklopedija: gyl. red. Alimbaj N.; matind. dajyndagan Zh. Babaquly. Almaty: Alem. Damu. Integracija. [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names (2017) 1-5 Technical Sciences. Ed. Alimbai N.; text. prepare. Zh. Babakuly. Almaty: Alem. Damu. Integratsiya.] (in Kazakh)

Qumaruly, Ja. (2014) Qazaqtyng shezhire madenieti. Urimzhi: Shynzhang halyq baspasy. 133-169-bb. [Kumaruly, Ya. (2014) Kazakh genealogical culture. Urumqi: Zincan Halyk publishing house. Pp. 133-169.] (in Kazakh)

Qyraubaeva, A. (1991) Ezhelgi dauir adebieti. Almaty: Ana tili. 280 b. [Kyraubayeva, A. (1991) Literature of antiquity. Almaty. 280 p.] (in Kazakh)

Sulejmenov, O. (1992) AZiJa. Almaty: Engbek. 229 b. [Suleimenov, O. (1992) Asia. Almaty: Enbek. 229 p.] (in Kazakh)

Sultanov, A.T. (1972) O terminah Ak Orda, Kok Orda i Juz Orda. Izvestija AN Kaz SSR. Serija obshh. nauk. Vyp. 3. S. 71-74. [Sultanov, A.T. (1972) About the terms Ak Orda, Kok Orda and Yuz Orda. News SA Kaz SSR. Series overall. Science. Iss. 3. Pp. 71-74.] (in Russian)

Tizengauzen, V.G. (1884) Sbornik materialov, otnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. T. 1. Izvlechenija iz sochinenij arabskih. SPb. 563 s. [Tizenhausen, V.G. (1884) A collection of materials related to the history of the Golden Horde. Vol. 1. Extracts from Arabic writings. SPb. 563 p.] (in Russian)

Tomanov, M. (1988) Qazaq tilining tarihi grammatikasy. Almaty: Mektep. 200 b. [Tomanov, M. (1988) Historical grammar of the Kazakh language. Almaty: Mektep. 200 p.] (in Kazakh)

Ysqaqov, M. (1965) Gylym zhane soqyr senimder. Almaty: Qazaqstan. 171 b. [Iskakov, M. (1965) Science and blind beliefs. Almaty: Kazakhstan. 171 p.] (in Kazakh)

Zakenuly, T. (2009) Birikken turki qaganaty zhane «ujgyr» jetnonimi. Zhurnal: Vestnik KASU. No.4. [Zakenuly, T. (2009) United Turkic kaganate and ethnonym “Uyghur”. Journal: Herald KASU. No.4. https://www.vestnik-kafu.info/journal/20/838/)] (in Kazakh)

Zhalajyr, Qadyrgali (1997) Shezhireler zhinagy. Almaty: Qazaqstan. 128 b. [Zhalajyr, Qadyrgali (1997) In the collection of Chronicles. Almaty: Kazakhstan. 128 p. (https://on.kz/shezhire/sezire-oimauyt-pen-bogezil-ruy-56854] (in Kazakh)

ZhTQQD: Zhungo tarihnamalaryndagy qazaqqa qatysty derekter. (1998) 1-tom. Bejzhing: Ulttar baspasy. [DKHD: Data on the Kazakhs in the Historiography of Dzhungo. (1998) Vol. 1. Beizhing: Nations publishing house.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.09.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.02.2026.

© Ғабитханұлы Қ., Рысберген Қ.Қ., Бүркітбаева Г.Ж., 2026

CC BY 4.0

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-46-54

Айгуль Тыныбековна Оналбаева[1], Бакитгуль Сакеновна Жумагулова[2*]
[1]доктор филологических наук, доцент,
Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы
ORCID: 0000-0002-6267-1104 E-mail: aigul4814@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, доктор филологических наук, доцент,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы
ORCID: 0000-0002-9422-427X E-mail: bakitgul@inbox.ru

ВЕРБАЛЬНЫЕ И НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ В СТРУКТУРЕ ЦЕЛЕВОГО ДАСТАРХАНА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. Современная гуманитарная наука всё чаще обращается к невербальным формам коммуникации как к самостоятельным и содержательно насыщенным источникам информации о культуре, менталитете и социальных структурах этносов. В рамках настоящего исследования предпринята попытка комплексного осмысления казахской гастики – малоизученной, но перспективной области невербальной семиотики, которая рассматривает как ритуал приема пищи, так и его коммуникативные, символические и культурные функции. Целью исследования является выявление семиотической природы *дастархана* как культурного пространства, через которое транслируются архетипические образы, этнокультурные ценности и ментальные установки казахского народа. Основное внимание уделяется изучению *целевых дастарханов* (*ас, той, мерекелік дастархан* и др.) как структур культурной памяти и механизмов культурной репрезентации. Научная и практическая значимость работы заключается в расширении границ исследования невербальной коммуникации и актуализации гастрономической культуры как объекта лингвокультурного анализа. Впервые предпринята попытка систематизации понятийного аппарата казахской гастики и осмысления ее как знаковой системы. Методология исследования основана на семиотическом и культурологическом подходах с элементами лингвостилистического анализа. Ключевым эмпирическим материалом выступают художественные произведения казахской литературы (М.Ауэзов, О.Сарсенбаев, Т.Асемкулов и др.), в которых отражены ритуалы приема пищи и их символическая нагрузка. Основные результаты включают описание структурных и смысловых компонентов *дастархана* как знаковой системы, интерпретацию символики национальных блюд, а также анализ гастрономического пространства как элемента этнокультурной идентичности. Выводы исследования подтверждают гипотезу о существовании особой невербальной семиотики еды, устойчиво функционирующей в казахской культуре. Ценность работы заключается в формировании теоретических основ для дальнейшего изучения гастики как направления в этнолингвистике и семиотике. Практическая значимость проявляется в возможности использования полученных результатов в курсах по лингвокультурологии, этнологии, межкультурной коммуникации, а также в сфере сохранения и популяризации нематериального культурного наследия.

Ключевые слова: гастика; невербальная семиотика; целевой дастархан; ритуал; символика; этикет; лингвокультурология

Для цитирования: Оналбаева А.Т., Жумагулова Б.С. Вербальные и невербальные компоненты в структуре целевого дастархана: лингвистический аспект. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). С. 46-54.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-46-54

Айгүл Тыныбекқызы Оңалбаева[1], Бақытгүл Сәкенқызы Жұмағұлова[2*]
[1]филология ғылымдарының докторы, доцент,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-6267-1104 E-mail: aigul4814@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, доцент,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
ORCID: 0000-0002-9422-427X E-mail: bakitgul@inbox.ru

АРНАЙЫ ДАСТАРҚАН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ВЕРБАЛДЫ ЖӘНЕ БЕЙВЕРБАЛДЫ КОМПОНЕНТТЕР: ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ

Аңдатпа. Замануи гуманитарлық ғылым этностардың мәдениеті, менталитеті және әлеуметтік құрылымдары туралы дербес әрі мазмұнды ақпарат көзі ретіндегі бейвербалды коммуникация формаларына барған сайын жиі жүгінуде. Осы зерттеу аясында қазақ гастикасын кешенді зерделеуге талпыныс жасалады. Гастика – ас ішу рәсімін және оның коммуникативтік, символдық, мәдени қызметтерін қарастыратын бейвербалды семиотиканың аз

зерттелген, бірақ келешегі зор салаларының бірі. Зерттеудің мақсаты – мәдени кеңістік ретіндегі арнайы *дастарқанның* семиотикалық табиғатын анықтау, сол арқылы көрініс табатын қазақ халқының архетиптік бейнелері, этномәдени құндылықтары мен менталдық ұстанымдарын айқындау. Осы орайда *арнайы жайылатын дастарқан (ас, той, мерекелік дастарқан* және т.б.) негізінен мәдени жад құрылымы мен мәдени репрезентация механизмдері ретінде қарастырылады. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы бейвербалды коммуникацияның зерттелу шеңберін кеңейту және лингвомәдени талдау нысаны ретіндегі гастрономиялық мәдениетті өзектендіруден көрінеді. Зерттеуде алғаш рет қазақ гастикасының ұғымдық аппаратын жүйелеп, оны таңбалық жүйе ретінде саралауға талпыныс жасалады. Зерттеу әдістемесі лингвостилистикалық талдау элементтеріне сүйенген семиотикалық және мәдениеттанушылық тәсілдерге негізделген. Эмпирикалық материал ретінде ас ішу рәсімдері мен олардың символдық мәні көрініс тапқан қазақ әдебиеті туындылары (М.Әуезов, О.Сәрсенбаев, Т.Әсемқұлов және т.б.) алынған. Зерттеу нәтижелері арнайы дастарқандардың құрылымдық және мазмұндық компоненттерін таңбалық жүйе ретінде сипаттауды, ұлттық тағамдардың символикасын бейнелеу және гастрономиялық кеңістікті этномәдени бірегейліктің элементі ретінде талдауды қамтиды. Зерттеудің негізгі нәтижелері таңбалық жүйе ретіндегі *дастарханның* құрылымдық және мағыналық компоненттерінің сипаттамасын, ұлттық тағамдар символикасының интерпретациясын, сондай-ақ этномәдени бірегейлік элемент ретіндегі гастрономиялық кеңістік талдауын қамтиды. Зерттеу қорытындылары қазақ мәдениетінде тұрақты түрде қызмет ететін ерекше бейвербалды тағам семиотикасының бар екендігі туралы гипотезаны растайды. Жұмыстың құндылығы этнолингвистика мен семиотика бағыты ретіндегі гастиканы одан әрі зерттеуге арналған теориялық негіздерді қалыптастыратындығынан көрінеді. Практикалық маңыздылығы алынған нәтижелерді лингвомәдениеттану, этнология, мәдениетаралық коммуникация курстарында, сондай-ақ материалдық емес мәдени мұраны сақтау және насихаттау саласында пайдалану мүмкіндігімен айқындалады.

Тірек сөздер: гастика; бейвербалды семиотика; арнайы дастархан; рәсім; символика; этикет; лингвомәдениеттану

Сілтеме жасау үшін: Оңалбаева А.Т., Жұмағұлова Б.С. Арнайы дастарқан құрылымындағы вербалды және бейвербалды компоненттер: лингвистикалық аспект. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). 46-54-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-46-54

Aigul Onalbayeva[1], Bakitgul Zhumagulova[2*]

[1]Doctor of Philological Sciences, Associate Professor,
Kazakhstan National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty
ORCID ID: 0000-0002-6267-1104 E-mail: aigul4814@gmail.com

[2*]Corresponding Author, Doctor of Philological Sciences, Associate Professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
ORCID ID: 0000-0002-9422-427X E-mail: bakitgul@inbox.ru

VERBAL AND NONVERBAL COMPONENTS IN THE STRUCTURE OF THE TARGETED DASTARKHAN: A LINGUISTIC PERSPECTIVE

Abstract. Contemporary humanities increasingly turn to nonverbal forms of communication as independent and meaningful sources of information about the culture, mentality, and social structures of ethnic groups. This study attempts a comprehensive conceptualization of Kazakh gastics – a relatively unexplored but promising field within nonverbal semiotics that focuses both food-related rituals and its communicative, symbolic, and cultural functions. The aim of the research is to reveal the semiotic nature of the *dastarkhan* as a cultural space through which archetypal images, ethnocultural values, and mental frameworks of the Kazakh people are transmitted. Particular attention is paid to targeted *dastarkhans* (such as *as*, *toi*, *merekelik dastarkhan*, etc.) as structures of cultural memory and mechanisms of cultural representation. The scientific and practical significance of the work lies in expanding the boundaries of research on nonverbal communication and actualizing gastronomic culture as an object of linguocultural analysis. For the first time, an attempt is made to systematize the conceptual framework of Kazakh gastics and to interpret it as a sign system. The methodology of the study is based on semiotic and cultural approaches with elements of linguistic and stylistic analysis. The main empirical material includes works of Kazakh literature (M. Auezov, O. Sarsenbayev, T. Asemkulov, and others), in which food rituals and their symbolic meanings are reflected. The main results include a structural and semantic description of the *dastarkhan* as a sign system, an interpretation of the symbolism of national dishes, and an analysis of the gastronomic space as a component of ethnocultural identity. The findings confirm the hypothesis about the existence of a distinct nonverbal semiotics of food that functions stably within Kazakh culture. The scholarly value of the work lies in forming a theoretical foundation for further research into gastics within ethnolinguistics and semiotics. The practical significance is manifested in the potential application of the results in courses on linguoculturology, ethnology, intercultural communication, as well as in the field of preservation and promotion of intangible cultural heritage.

Keywords: gastics; non-verbal semiotics; target dastarkhan; ritual; symbolism; etiquette; linguoculturology

For citation: Onalbayeva, A., Zhumagulova, B. Verbal and Nonverbal Components in the Structure of the Targeted Dastarkhan: a Linguistic Perspective. *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 46-54. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-46-54

Введение

В настоящее время в лингвистике усиливается интерес к исследованию невербальных форм коммуникации как к значимым каналам передачи культурной информации. Среди таких форм особое место занимает гастрономическая культура, которая в ряде этнокультурных традиций приобретает символическое и знаковое измерение. Несмотря на возрастающее количество работ в области семиотики культуры, исследование пищи и связанных с ней ритуалов как структурированной системы знаков остается фрагментарным. В частности, практически не разработана теория гастики в контексте казахской культуры, хотя именно здесь наблюдается высокая степень ритуализации и символизации актов приема пищи.

В данной статье предпринимается попытка осмысления казахской гастики как самостоятельной дисциплинарной области в рамках невербальной семиотики. Под гастикой понимается совокупность устойчивых культурных практик, связанных с приемом пищи, угощением и организацией застолья, обладающих четко выраженными коммуникативными, ритуальными и ценностными функциями. В казахской культуре гастика формирует знаковое пространство, в котором отражаются ключевые элементы этнического менталитета, социальной организации и сакральной символики.

Цель настоящего исследования – выявить семиотические параметры казахской гастической системы на основе анализа ритуалов приема пищи и организации *дастархана* как структурно завершенной знаковой модели. Исследование сосредоточено на изучении *целевого дастархана – көңілшай* – как формы символического представления социальных ролей, отношений и коллективных установок. Особое внимание уделяется тому, каким образом гастрономическое пространство выступает медиатором между индивидуальным и коллективным, сакральным и профанным, вербальным и невербальным уровнями коммуникации.

Научная новизна статьи заключается в том, что в ней гастика рассматривается как автономная система, поддающаяся семиотическому описанию. Теоретическая основа работы опирается на достижения семиотики культуры, этнолингвистики, а также на труды по лингвокультурологии. Методологически исследование строится на семиотическом анализе ритуальных практик и лингвостилистической интерпретации текстов казахской художественной прозы (произведения М. Ауэзова, О. Сарсенбаева, Т. Асемкулова и др.), в которых гастрономический код представлен как элемент этнокультурного нарратива.

Таким образом, данная работа направлена на теоретическое осмысление гастики как значимого компонента казахской семиотической системы, формирующего культурную память, символический порядок и этническую идентичность через ритуализированное пространство принятия пищи.

Материалы и методы

В рамках настоящего исследования использован комплекс лингвистических и междисциплинарных методов, обусловленных целью и задачами анализа гастики в казахской культуре. Основу фактического материала составили художественные произведения казахской литературы XX-XXI веков, в которых представлены фрагменты, содержащие описания ритуалов приема пищи, национальных блюд и моделей взаимодействия за дастарханом. Дополнительным источником послужили данные, собранные в результате полуструктурированных бесед с информантами старшего поколения, а также сведения из специализированных толковых и этнографических словарей, справочников и историко-культурных исследований.

Применяемые методы обеспечили комплексное и всестороннее рассмотрение гастрономической культуры как системы невербальных знаков. Описательно-аналитический метод позволил систематизировать и интерпретировать лексико-семантические и прагматические единицы, относящиеся к теме дастархана. Элементы психолингвистического анализа способствовали выявлению этнокультурных коннотаций и мировоззренческих установок, зафиксированных в коллективной памяти и языковом сознании. Методы конверсационного анализа были использованы при расшифровке и интерпретации устных текстов, зафиксированных в живом речевом взаимодействии. Кроме того, в исследовании использовался приём интроспекции, обусловленный культурной принадлежностью автора и

позволяющий учитывать личный эмпирический опыт как дополнительный источник наблюдений. Исследование осуществлялось поэтапно: на начальной стадии проводился сбор и предварительная обработка материала, затем – его типологизация, интерпретация и соотнесение с ключевыми концептами казахского менталитета. Методологическая новизна работы заключается в синтезе семиотического, культурологического и лингвокультурологического подходов, что позволяет рассматривать гастику не только как элемент повседневности, но и как культурный код, отражающий базовые представления этноса о мире, обществе и человеке.

Обзор литературы

Проблематика невербального общения как одного из ключевых элементов культурной коммуникации активно исследуется в лингвистике, культурологии и смежных гуманитарных науках. С начала XXI века наметилась тенденция к комплексному осмыслению роли невербальных средств как самостоятельного семиотического кода, отражающего национально-культурные особенности коммуникации. В ряде работ подчеркивается, что невербальные практики – в том числе телодвижения, пространственные структуры, ритуалы, поведенческие паттерны – обладают устойчивыми семантическими характеристиками и культурной маркированностью (Крейдлин, 2002; Колшанский, 2017; Гуревич, 2014).

В настоящее время особое внимание уделяется гастрономической составляющей невербального общения – гастике, пространству еды как социокультурному феномену. Работы таких исследователей, как Р. Барт, К. Кунихан, П. Ван Эстерик, заложили основы современной гастрономической антропологии, в рамках которой пища рассматривается как социальный маркер, средство идентичности и символическая практика (Barthes, 2008; Counihan, Van Esterik, 2013). Эти идеи находят продолжение в отечественных исследованиях, в которых фиксируется переход от утилитарного понимания еды к ее рассмотрению как сложного культурного текста (Бейсембаева, 2019; Халилова, 2020).

Исследование ритуального взаимодействия, в том числе концептуализации ритуала как коммуникативного действия, позволяет по-новому осмыслить гастрономические практики как форму упорядоченного, социально закрепленного обмена символическими значениями. Ритуалы питания, как и вербальные ритуалы, не являются спонтанными – они структурированы культурными ожиданиями, нормами, распределенными ролями и др. (Kadar, 2024). В казахской культуре принятие пищи во время обряда сопровождается сложной совокупностью вербальных и невербальных знаков, образующих единый ритуальный комплекс, который в семиотическом плане может рассматриваться как гастическая система. Анализ ритуальных актов необходимо проводить с учетом вербального и невербального компонентов: участники, цели, нормы взаимодействия, жанра (Naitili, 2024). Этот подход значим и для казахских ритуалов, где гастические элементы выступают самостоятельным коммуникативным кодом: порядок рассадки гостей, очередность подачи блюд, коммуникация во время приема пищи и др. Эти компоненты составляют «параязыковой» слой ритуала, под которым выявляется система знаков с четко распределенными функциями.

В контексте казахской культуры важное место занимает концепт *дастархан* как неотъемлемый элемент института гостеприимства. В работах А.И. Левшина и С.Е. Толыбекова дана подробная этнографическая характеристика форм застолья, этикета и символики угощения, что подтверждает устойчивость и ритуализованность пищевых практик казахов (Левшин, 1832; Толыбеков, 1959). Их наблюдения получили развитие в исследованиях современных казахстанских ученых, в частности, Д. Катрана, А.Т. Оналбаевой, Г. Жанабаевой, которые акцентируют внимание на гастрономической культуре как медиаторе этнического опыта и механизме трансляции ценностей (Катран, 2008; Оналбаева, 2010; Жанабаева, 2022).

Работы Оналбаевой особенно значимы с точки зрения разработки теоретико-методологических оснований гастики как частной дисциплины в рамках невербальной семиотики. Автор предлагает рассматривать ритуалы приёма пищи как устойчивую форму культурной коммуникации, имеющую как синтаксическую, так и прагматическую структуру, что позволяет применять к гастике методы анализа, заимствованные из лингвистики текста и дискурса (Оналбаева, 2010).

Таким образом, современные исследования подчеркивают необходимость междисциплинарного подхода к изучению гастрономических ритуалов. В центре внимания оказывается гастика как семиотическая система, способная отразить глубинные ментальные структуры этноса, специфику восприятия мира и систему ценностей, транслируемых через пищевое поведение.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования нами были выделены два устойчивых типа дастархана в казахской культуре: *целевой дастархан* и *нецелевой дастархан*. Особое внимание в работе было уделено *целевому дастархану* как знаково организованной системе, в которой пища, действия и речевые формулы функционируют как элементы символического пространства, обеспечивающего культурную преемственность, социальную поддержку и воспроизводство этнической идентичности.

Одной из наиболее значимых форм *целевого дастархана* является *көңілшай* – ритуальный утешительный чай, организуемый для близких родственников покойного. Его семантика не сводится исключительно к выражению соболезнования, но охватывает более широкие философские и мировоззренческие категории, напрямую связанные с представлениями о жизни и смерти, укорененными в казахском менталитете. В традиционном мировоззрении казахов смерть рассматривается не как абсолютный конец, а как переход в иную форму бытия, продолжающуюся в памяти рода, в потомках, в духовной связи поколений. Именно поэтому *көңілшай* воспринимается не только как акт сочувствия, но и как форма поддержания жизненного равновесия в общине, способ возвращения человека в привычную культурную и моральную структуру после утраты.

Данный ритуал представляет собой не просто акт совместного чаепития, а глубоко ритуализированное взаимодействие, в котором каждый элемент – от посадки гостей до подачи конкретных блюд – имеет чётко заданное значение. *Көңілшай* выполняет важную *социальную функцию*, способствуя восстановлению нарушенного ритуального порядка, возникшего в результате смерти одного из членов общины. Это особенно важно для коллективных обществ, в которых устойчивость социума поддерживается через символические и ритуальные действия.

Кроме того, *көңілшай* реализует переход от траура к жизни, является точкой, в которой сообщество коллективно трансформирует боль утраты в силу сопричастности и духовной поддержки. Психологически данный обряд помогает семье умершего интегрироваться в общественную жизнь, а эмоционально – восполнить разрыв, вызванный утратой. В этом контексте дастархан становится не только физическим пространством трапезы, но и *символическим мостом между мирами – живых и ушедших*, а сам акт угощения – знаком продолжения жизни и утверждения культурных ценностей. Именно здесь реализуется глубинный философский принцип: *«Тіріге тілек, өліге иман»* – *«Живому – благословение, усопшему – упокой»*.

Таким образом, *көңілшай* встраивается в систему казахской гастики как ритуал с многоуровневой семиотикой: это одновременно акт коллективной памяти, моральной поддержки, социального признания и передачи культурной традиции. Его устойчивость и повторяемость подтверждают статус *көңілшай* как культурного архетипа, в котором сочетаются символика еды, этикет, социальная этика и мировоззренческая философия казахского этноса.

Как гласит казахская пословица: **«***Өлген артынан өлмек жоқ***»** – *«За умершим не умирают»*, что отражает ключевую идею продолжения жизни, необходимости поддерживать живых, несмотря на утрату.

В художественной литературе также зафиксированы сцены организации *көңілшай* как важного ритуала в системе казахского гостеприимства и коллективной морали. Так, в романе Мухтара Ауэзова «Путь Абая» подробно описываются события, связанные с похоронами и траурными дастарханами. Эти эпизоды становятся местом не только скорби и прощания, но и *ритуального воспроизводства социального порядка*, выражения уважения к умершему и духовной поддержки его семьи.

После смерти деда Абая в доме по традиции собираются старейшины рода, родственники,

соседи. Абай как представитель младшего поколения впервые включается в траурный ритуал как полноправный участник, и для него становится важным моментом осознания долга перед родом:

«…Абай өзіне қараған қариялардың жүзінен сабыр тауып, осы отырысқа сай болуға тырысты. Бас табаққа қарайласа, үлкендерге лайық жамбасты, төс пен кәрі жілікті бөлек тарттырып жатқанын көріп, әке жолын жалғастыру керек екенін түйсінді» (Ауэзов, 1985).

В этом эпизоде демонстрируется, как через образ *дастархана* осуществляется передача ответственности и закрепление традиционных норм поведения. Наблюдая за строго упорядоченной последовательностью подачи блюд и тем, как старшие члены рода управляют всем ритуальным действием, герой романа Абай начинает осознавать свое положение в семейно-родовой иерархии. Пространство *дастархана* выступает здесь как четко структурированная социальная сцена: каждому участнику отведена определенная роль, а действия регулируются устоявшимися нормами, которые строго регламентированы. Такие части туши как *бас* (голова), *жамбас* (тазовая кость / окорок), *төс* (грудинка) традиционно подаются старшим в знак уважения и признания их статуса, младшие выполняют обслуживающие функции, демонстрируя почтение и соблюдение иерархических правил, гости же участвуют в обряде, выражая соболезнование не только словами, но и молчаливым присутствием, которое становится частью общего ритуального поведения.

Подобные художественные описания подтверждают: *көңілшай* – это не только форма соболезнования, но и инструмент культурной преемственности, через который происходит социализация, воспитание и моральная консолидация сообщества.

Например, у О. Сарсенбаева в повести *«Қызыл жалау»* сцена дастархана после похорон представлена не только как этнографическое описание ритуального действия, но и как важный смысловой узел повествования: через детали трапезы и поведение участников автор раскрывает внутренние переживания героя, его размышления о долге живого перед умершими, о необходимости поддержания связи поколений и ответственности перед родом и сообществом. Автор подчёркивает, что участие в *көңілшай* не является формальностью – это акт внутреннего обязательства, принятия ответственности за продолжение прерванной линии жизни.

«Әкесі қайтқан үйдің дастарқанына отырарда, Ораз ішінен: «Бұл – менің ендігі жолым, менің сөзім, менің аманатым» деп ойлады. Әке кеткенмен, артыңда сөз бен із қалады. Сол сөзді айту, сол ізді жалғастыру – тірінің борышы» (Сарсенбаев, 1980).

В этом эпизоде явно прослеживается идея духовной преемственности, при которой *дастархан* становится символом не только соболезнования, но и принятия социальной и родовой миссии. Герой осознает, что в его культуре трапеза – это не просто знак уважения к памяти, но и момент перехода ответственности за сохранение памяти, традиций, чести рода.

Подобные примеры демонстрируют, что трапеза в художественном повествовании выступает структурообразующим ритуальным компонентом, несущим ключевые культурные смыслы, а также раскрывают одну из ключевых функций *көңілшай – ритуализацию памяти через символическое включение живого в пространство культурного долга*. Тем самым подтверждается вывод исследования: *дастархан* в казахской культуре – это не просто место приема пищи, а сакральное пространство, где совершается акт культурного и морального наследования.

Гонорификационная функция реализуется в таких невербальных средствах, как *приветственное обнятие, сопровождение под руку, предоставление почетного места*. Эти действия являются не просто проявлением этикета, а элементами национального культурного кода. Пословицы подтверждают это: «*Қонаққа төр*» – *«Гостю место на почётной стороне»* и «*Қонақ келсе – құт*» – *«С приходом гостя – благодать»*.

Информативная функция *көңілшай* выражается в обновлении информации в сообществе: за дастарханом обсуждаются события, новости, укрепляется социальная связность рода. Преемственность традиции происходит и через совместную подготовку к ритуалу, что подчеркивается в повести Таласа Асемкулова *«Талтүс»*. Здесь сцена накрытия *дастархана* приобретает характер своеобразного «урока жизни», в котором пожилые члены семьи целенаправленно вовлекают молодого героя в воспроизведение норм культурного поведения,

пищевого этикета и системы иерархии.

«– Етті қалай турайтыныңды білесің бе? – деді атасы. – Әр қонақтың жасы мен орны бар, соған лайық кесіп бересің. Төсті кімге береді, білмесең, масқара боласың. Дастарқан – жай ғана ас емес, ата-бабаның жолы» (Асемкулов, 2033).

Этот эпизод демонстрирует, как организация приема пищи служит средством воспитания младших, передавая им знания не только о ритуализированном распределении мяса, но и об устройстве социальной структуры. Через нарезку мяса, выбор блюд, соблюдение иерархии подаваемых частей туши формируется не просто кулинарный навык, а *ценностное восприятие мира*, где старший почитается, младший – учится, а еда выступает способом выражения уважения и продолжения традиции.

Таким образом, в художественном тексте ритуал совместного приема пищи интерпретируется как *культурный код*, где каждый элемент – будь то жест, блюдо или порядок действий – служит средством усвоения норм и ценностей. *Дастархан* в данном случае выполняет не только коммуникативную и символическую, но и *педагогическую функцию*, воспроизводя через бытовое действие целостную модель этнического мировоззрения.

Таким образом, *көңілшай* можно рассматривать как комплексную модель культуры, в которой реализуются ключевые концепты казахского мировоззрения: *«намыс» (честь), «ата-баба рухы» (память предков), «туыстар» (близкие), «үлкен-кіші» (старший – младший), «тіршілік – өткіншілік» (жизнь – бренность).*

Символическая структура дастархана строится по принципу иерархии: значение блюда соотносится со статусом человека. Эту систему отражает пословица: *«Ас – адамның арқауы» – «Еда – опора человека»,* и не просто биологическая, а в первую очередь – социально-духовная.

Сравнение с другими культурами подтверждает универсальность феномена ритуализированного застолья (Counihan, Van Esterik, 2013), однако в казахском контексте наблюдается уникальная глубина символической проработки ритуала, что подчёркивают современные исследователи (Бейсембаева, 2019; Оналбаева, 2010). В отличие от западных моделей, где еда чаще маркирует индивидуальность, в казахской культуре она служит подтверждением и укреплением коллективной идентичности.

Таким образом, целевой дастархан – это семиотически насыщенное коммуникативное пространство, где каждый компонент – от жеста до угощения – участвует в воспроизводстве культурных норм, иерархий, морали и образа мира.

Заключение

Цель настоящего исследования заключается в выявлении семиотической природы казахского *дастархана* как значимого элемента национальной гастрономической культуры и формы невербальной коммуникации, отражающей этнокультурные ценности и ментальные установки казахского народа. Методологическая база работы включает описательно-аналитический, психолингвистический, семиотический и интроспективный методы, позволяющие осуществить комплексный анализ структуры целевого дастархана, его символических компонентов и функций в коммуникативной системе этноса.

В рамках исследования подтверждается выдвинутая гипотеза о том, что целевой дастархан представляет собой не только часть материальной культуры, но и сложную знаковую систему, посредством которой транслируются базовые ценности, социальные роли, иерархия и модели поведения. Особое внимание уделяется ритуалу *көңілшай* – утешительному дастархану, накрываемому для родственников умершего. Установлено, что в его основе лежат ключевые культурные концепты: «*уважение памяти предков*», «*намыс», «личность–социум», «старший–младший», «гостеприимство*».

Основным блюдом ритуала выступает *ет* (үлкен тамақ), подающееся в соответствии с социальной и возрастной иерархией, что демонстрирует устойчивую связь пищевого поведения с социальной структурой и символикой.

Анализ показал, что *көңілшай* выполняет ряд функций:

– *регулятивную* – стабилизация эмоционального и социального состояния семьи в ситуации утраты;

– *гонорификативную* – выражение уважения через невербальные средства общения (тактильные, пространственные, гастрономические элементы);

– *информативную* – укрепление родственных и общественных связей через вербальное взаимодействие за *дастарханом*;

– *трансляционную* – передача моделей поведения, норм и ценностей от старшего поколения к младшему.

Таким образом, полученные результаты дополняют существующие представления о казахской гастрономической культуре и позволяют трактовать *дастархан* как сложное полифункциональное пространство, одновременно выполняющее коммуникативные, ритуальные и идентификационные функции. Проведенный анализ демонстрирует, что гастика как частная теория невербальной коммуникации обладает высоким потенциалом для дальнейшего исследования гастических ритуалов и обрядов в рамках лингвокультурологии, этнолингвистики и семиотики культуры.

Полученные результаты открывают перспективы расширения исследования с позиции межкультурных и типологических сопоставлений *целевого дастархана* в других этнокультурных традициях тюркского мира, что позволит выявить общие структурные принципы и уникальные национальные особенности совместного приема пищи. Кроме того, сформулированные положения имеют практическую значимость для образовательной среды: в курсах по межкультурной коммуникации, этнолингвистике, лингвокультурологии, а также при разработке программ и методических материалов, направленных на сохранение и популяризацию нематериального культурного наследия Казахстана.

Литература

Асемқұлов Т. Талтүс. – Алматы: Жалын, 2003. – 272 б.

Ауэзов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.

Барт Р.К мифологии современной гастрономии. В.Р. Барт, Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва: Прогресс, 1989. – С. 512–524.

Бейсембаева М.Т. Невербальная коммуникация в тюркском дискурсе: Этнолингвистический аспект. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

Ван Эстерик П. Пища и идентичность // Еда и культура: антология. / ред. К. Кунихан, П. Ван Эстерик. – Москва: Академический проект, 2013. – С. 201-220.

Гуревич П.С. Культурная антропология: Человек, знаки, символы. – Москва: Академический проект, 2014.

Жанабаева Г.К. Гастрономическая семиотика в современной казахской прозе // Язык и культура. 2022. – №4. – С. 95-101.

Катран Д. Казахские свадебные обычаи: краткий экскурс в прошлое и настоящее. Справочник государственного служащего, 2008. – №3. – С. 31-40.

Колшанский Г.В. Коммуникация и национально-культурная специфика. – Санкт-Петербург: РХГА, 2017.

Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. – Москва: Новое литературное обозрение, 2002.

Кунихан К., Ван Эстерик П. Еда и культура: Антология (3-е изд.). – Москва: Академический проект, 2013.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1832.

Оналбаева А.Т. Стратификация невербального общения в социокультурном контексте: дис. ... д-ра филол. наук. – Кокшетау, 2010.

Сарсенбаев О. Қызыл жалау. – Алматы: Жазушы, 1980. – 336 б.

Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. – Алматы: Казгосиздат, 1959.

Халилова К.Н. Гастрономическая культура как форма коммуникативного поведения. – Казань: Казанский университет, 2020.

Kadar, D.Z. Interaction Ritual: The Basics. In: Ritual and Language. Cambridge: Cambridge University Press; 2024. Pp. 13-36.

Naitili, N.W., Bustan, F., Akoli, M. An Analysis of Speech Event in Hel Keta Ritual Using Dell Hyme's Speaking Concept in Dawan Community. Sparkle. Journal of Language, Education and Culture, 2024. No. 5 (1). Pp. 48-54.

References

Asemqulov, T. (2003) Taltus. Almaty: Zhalyn, 2003. 272 b. [Asemkulov, T. (2003) Valley. Almaty: Zhalyn. 272 p.] (in Kazakh)

Auezov, M. (1985) Abaj zholy. Almaty: Zhazushy. 496 b. [Auezov, M. (1985) The Path of Abai. Almaty: Zhazushy. 496 p.] (in Kazakh)

Bart, R. (1989) K mifologii sovremennoj gastronomii; V.R. Bart. Izbrannye raboty: Semiotika. Pojetika. Moskva: Progress. S. 512-524. [Bart, R. (1989) Towards the mythology of modern gastronomy. In R. Barth. Selected Works: Semiotics. Poetics. Moscow: Progress. Pp. 512-524.] (in Russian)

Bejsembaeva, M.T. (2019) Neverbal'naja kommunikacija v tjurkskom diskurse: Jetnolingvisticheskij aspekt. Almaty: Qazaq universiteti. [Beisembayeva, M.T. (2019) Non-verbal communication in Turkic discourse: An ethnolinguistic aspect. Almaty: Qazaq University.] (in Russian)

Counihan, C., Van Jesterik, P. (2013) Eda i kul'tura: Antologija (3-e izd.). Moskva: Akademicheskij projekt. [Counihan, C., Van Esterik, P. (2013) Food and Culture: An Anthology (3rd ed.). Moscow: Academic Project.] (in Russian)

Gurevich, P.S. (2014) Kul'turnaja antropologija: Chelovek, znaki, simvoly. Moskva: Akademicheskij projekt. [Gurevich, P.S. (2014) Cultural anthropology: Man, signs, symbols. Moscow: Academic Project.] (in Russian)

Halilova, K.N. (2020) Gastronomicheskaja kul'tura kak forma kommunikativnogo povedenija. Kazan': Kazanskij universitet. [Khalilova, K.N. (2020) Gastronomic culture as a form of communicative behavior. Kazan: Kazan University.] (in Russian)

Kadar, D. Z. (2024) Interaction Ritual: The Basics. In Ritual and Language, Cambridge: Cambridge University Press. Chapter. Pp. 13-36. (in English)

Katran, D. (2008) Kazahskie svadebnye obychai: kratkij jekskurs v proshloe i nastojashhee. Spravochnik gosudarstvennogo sluzhashhego. No. 3. S. 31-40. [Katran, D. (2008) Kazakh wedding customs: a brief digression into the past and present. Civil Servants Handbook. No. 3. Pp. 31-40.] (in Russian)

Kolshanskij, G.V. (2017) Kommunikacija i nacional'no-kul'turnaja specifika. Sankt-Peterburg: RHGA. [Kolshanskiy, G.V. Communication and national and cultural specifics. St. Petersburg: Russian Christian Humanitarian Academy.] (in Russian)

Krejdlin, G.E. (2002) Neverbal'naja semiotika. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [Kreidlin, G.E. (2002) Nonverbal semiotics. Moscow: New Literary Review.] (in Russian)

Levshin, A.I. (1832) Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. Sankt-Peterburg: Tipografija Karla Krajja. [Levshin, A.I. (1832) Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes. St. Petersburg: Printing House of Karl Kraya.] (in Russian)

Naitili, N.W., Bustan, F., Akoli, M. (2024) An Analysis of Speech Event in Hel Keta Ritual Using Dell Hyme's Speaking Concept in Dawan Community. Sparkle. Journal of Language, Education and Culture, 5 (1). Pp. 48-54. (in English)

Ongalbaeva, A.T. (2010) Stratifikacija neverbal'nogo obshhenija v sociokul'turnom kontekste: Dis. d-ra filol. nauk. Kokshetau. [Onalbayeva, A.T. (2010) Stratification of nonverbal communication in a socio-cultural context: Dis. Doctor of Philology. Kokshetau.] (in Russian)

Sarsenbaev, O. (1980) Qyzyl zhalau. Almaty: Zhazushy. 336 b. [Sarsenbayev, O. (1980) The Red Banner. Almaty: Zhazushy. 336 p.] (in Kazakh)

Tolybekov, S.E. (1959) Obshhestvenno-jekonomicheskij stroj kazahov v XVII-XIX vekah. Almaty: Kazgosizdat. [Tolybekov, S.E. (1959) Socio-economic system of the Kazakhs in the XVII-XIX centuries. Almaty: Kazakh State Publishing House.] (in Russian)

Van Esterik, P. (2013) Pishha i identichnost'. Eda i kul'tura: antologija. / red. C. Counihan, P. Van Esterik. Moskva: Akademicheskij projekt. S. 201-220. [Van Esterik, P. (2013) Food and identity. Food and culture: an anthology. / ed. by C. Counihan, P. Van Esterik. Moscow: Academic Project. Pp. 201-220.] (in Russian)

Zhanabaeva, G.K. (2022) Gastronomicheskaja semiotika v sovremennoj kazahskoj proze. Jazyk i kul'tura. No. 4. S. 95-101. [Zhanabayeva, G.K. (2022) Gastronomic semiotics in modern Kazakh prose. Language and culture. No. 4. Pp. 95-101.] (in Russian)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 24.04.2025.
Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 24.03.2026.

© Оналбаева А.Т., Жумагулова Б.С., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-55-65

Жазира Турсынали[1], Раушан Базикенқызы Джельдыбаева[2*]
[1]филология ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0007-0212-2545 E-mail: jazen_25@hotmail.com
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-3912-3054 E-mail: nawrao@mail.ru

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ «ЕСІК» (门) ЭТНОМӘДЕНИ КОНЦЕПТІСІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ШАҢЫРАҚ» ЭТНОМӘДЕНИ КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Тіл – халықтың мәдениеті мен дүниетанымын бейнелейтін маңызды құралдардың бірі. Әр халықтың ұлттық танымы мен өмір салты тілдегі концептілер арқылы көрініс табады. Қытай мәдениетінде «үй» концептісінің негізгі бір бөлігі – «есік» (门) ұғымы тек материалдық нысан ғана емес, рухани және мәдени мәнге ие символ ретінде қарастырылады. Ал қазақ мәдениетінде «шаңырақ» ұғымы отбасы, бірлік және өмір жалғастығының белгісі ретінде ерекше мағынаға ие. Мақаланың мақсаты – қытай тіліндегі «есік» (门) концептісінің қытай халқы мәдениеті мен салт-дәстүріндегі маңызын олардың тұрмыс-тіршілігі, өмір сүрген ортасы, наным-сенімі мен дүниетанымы негізінде этномәдени аспектіде талдау және оны қазақ тіліндегі «шаңырақ» концептісімен салғастыра қарастыру. «Есік» (门) концептісі – қытай халқы үшін материалдық болмыс қана емес, рухани өркениеттің тасымалдаушысы. Феодалдық этикет жүйесінің бір бөлігі ретінде есіктің өзіндік қытай дәстүріне тән мәдени ерекшеліктері бар. Қытай танымында есіктер иерархиялық және мәдени символизмге бай. Қытай тіліндегі «есік» (门) концептісінің тілдік таңбасын этномәдени қырынан қарастыру қытай халқының мәдениеті мен дүниетанымын тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар қазақ тіліндегі «шаңырақ» концептісінің этномәдени негізіне үңіле отырып, оны салғастыра зерттеу арқылы екі халықтың мәдени ерекшеліктеріндегі айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтау зерттеу жұмысымыздың маңыздылығын құрайды. Зерттеу нәтижелері қытай халқының ежелден отырықшы өмір салтын ұстануына байланысты үй кеңістігі қауіпсіздік пен қорғаныс ұғымымен тығыз байланысты қалыптасқанын көрсетеді. Осыған байланысты «есік» сыртқы әлеммен байланыс орнататын негізгі өткел ретінде ерекше мәдени мәнге ие болған. Қытай мәдениетінде есік иерархиялық жүйемен, дәстүрлі этикет нормаларымен және түрлі ырым-салттармен тығыз байланысты символ болып табылады. Ал қазақ халқының көшпелі өмір салтына байланысты киіз үй құрылымындағы «шаңырақ» отбасының бірлігі мен өмірдің жалғастығын білдіретін маңызды мәдени белгі ретінде қалыптасқан. Зерттеу нәтижелері қытай және қазақ халықтарының дүниетанымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға негіз болады. Алынған ғылыми тұжырымдар тіл мамандарын даярлау, аудармашыларды оқыту, сондай-ақ магистранттар мен докторанттардың зерттеу жұмыстарында қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: шаңырақ; есік (门); «үй» концептісі; киіз үй; микроконцепт

Сілтеме жасау үшін: Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б. Қытай тіліндегі «есік» (门) этномәдени концептісі мен қазақ тіліндегі «шаңырақ» этномәдени концептісінің лингвомәдени ерекшеліктері. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 55-65-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-55-65

Жазира Турсынали[1], Раушан Базикенкызы Джельдыбаева[2*]
[1]кандидат филологических наук,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0007-0212-2545 E-mail: jazen_25@hotmail.com
[2*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-3912-3054 E-mail: nawrao@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «ДВЕРЬ» (门) В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «ШАНЫРАК» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Язык является одним из важнейших средств, отражающих культуру и мировоззрение народа. Национальное сознание и образ жизни каждого народа находят отражение в языковых концептах. В китайской культуре одной из основных составляющих концепта «дом» является понятие «дверь» (门), которое рассматривается не только как материальный объект, но и как символ, обладающий духовным и культурным значением. В казахской культуре, в свою очередь, понятие «шанырак» является символом семьи, единства и продолжения жизни. Целью статьи является этнокультурный анализ значения концепта «дверь» (门) в китайском языке в контексте культуры и традиций китайского народа, а также его сопоставительное рассмотрение с концептом «шанырак» в казахском языке с учетом особенностей образа жизни, среды обитания, верований и мировоззрения. Концепт «дверь» (门) для китайского народа представляет собой не только материальный объект, но и является носителем духовной цивилизации. Будучи частью феодальной системы этикета, дверь обладает специфическими культурными особенностями в китайской традиции. В китайской культурной традиции двери наполнены иерархическим и культурным символизмом. Рассмотрение языкового знака концепта «дверь» (门) с этнокультурной точки зрения позволяет глубже понять культуру и мировоззрение китайского народа. Кроме того, обращение к этнокультурным основам концепта «шанырак» в казахском языке и его сопоставительное изучение дает возможность выявить сходства и различия в культурных особенностях двух народов, что и определяет значимость данного исследования. Результаты исследования показывают, что в сознании китайского народа, который издавна вел оседлый образ жизни, пространство дома тесно связано с представлениями о безопасности и защите. В связи с этим «дверь» приобрела особое культурное значение как основной переход между внешним миром и внутренним пространством. В китайской культуре дверь является символом, тесно связанным с иерархической системой, традиционными нормами этикета и различными обрядами и поверьями. В свою очередь, у казахского народа, ведущего кочевой образ жизни, «шанырақ» в структуре юрты сформировался как важный культурный символ, выражающий единство семьи и продолжение жизни. Результаты исследования позволяют выявить сходства и различия в мировоззрении китайского и казахского народов. Полученные результаты могут быть использованы при подготовке специалистов в области языкознания, при подготовке переводчиков, а также в научных исследованиях магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: шанырак; дверь (门); концепт «дом»; юрта; микроконцепт

Для цитирования: Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б. Лингвокультурные особенности этнокультурного концепта «дверь» (门) в китайском языке и этнокультурного концепта «шанырак» в казахском языке. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). С. 55-65. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-55-65

Zhazira Tursynali[1], Raushan Zheldybayeva[2*]

[1]Candidate of Philological Sciences,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0007-0212-2545 E-mail: jazen_25@hotmail.com

[2*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-3912-3054 E-mail: nawrao@mail.ru

LINGUOCULTURAL FEATURES OF THE ETHNOCULTURAL CONCEPT OF “DOOR” (门) IN THE CHINESE LANGUAGE AND THE ETHNOCULTURAL CONCEPT OF “SHANYRAQ” IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Language is one of the most important means of reflecting the culture and worldview of a people. The national consciousness and way of life of every nation are manifested through linguistic concepts. In Chinese culture, one of the main components of the concept of “home” is the concept of “door” (门), which is considered not only as a material object, but also as a symbol with spiritual and cultural meaning. In Kazakh culture, the concept of the “shanyraq (the central roof ring of the Kazakh yurt)” represents a symbol of family, unity, and the continuity of life. The purpose of this article is to analyze the significance of the concept of the “door” (门) in the Chinese language from an ethnocultural perspective, considering the lifestyle, living environment, beliefs, and worldview of the Chinese people, and to conduct a comparative analysis with the concept of the “shanyraq” in the Kazakh language. For the Chinese people, the concept of the “door” (门) represents not only a material reality but also a carrier of spiritual culture. As part of the feudal etiquette system, the door possesses specific cultural features characteristic of Chinese tradition. In Chinese cultural tradition, doors are rich in hierarchical and cultural symbolism. The analysis of the linguistic representation of the concept of the “door” (门) from an ethnocultural perspective allows for a deeper understanding of Chinese culture and worldview. In addition, studying the ethnocultural foundations of the concept of the “shanyraq” in the Kazakh language and comparing it with the Chinese concept makes it possible to identify similarities and differences in the cultural characteristics of the two peoples, which determines the significance of this research. The research results show that, due to the long-standing sedentary lifestyle of the Chinese people, the space of the house has historically been associated with ideas of safety and protection. In this context, the “door” acquired special cultural significance as the main passage connecting the external world with the inner

space. In Chinese culture, the door is a symbol closely associated with hierarchical systems, traditional etiquette norms, and various rituals and beliefs. In contrast, among the Kazakh people, who historically led a nomadic lifestyle, the “shanyraq” in the structure of the yurt has become an important cultural symbol representing family unity and the continuity of life. The results of the study make it possible to identify similarities and differences in the worldviews of the Chinese and Kazakh peoples. The findings can be used in the training of linguists and translators, as well as in the research work of master’s and doctoral students.

Keywords: shanyraq; door (门); concept “home”; yurt; microconcept

For citation: Tursynali, Zh., Zheldybayeva, R. Linguocultural Features of the Ethnocultural Concept of “Door” (门) in the Chinese Language and the Ethnocultural Concept of “Shanyraq” in the Kazakh Language. *Tiltanym,* 2026. No.1 (101). Pp. 55-65. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-55-65

Кіріспе

Әр ұлттың өзіне тән болмыс-бітімі, дүниетанымы, ұғым-түсініктері, ділі (менталитеті), діні, мәдениеті болады. Бұл ерекшеліктер мен айырмашылықтар ұлттық концептіде көрініп отыратыны белгілі. Сонымен қатар, әр халықтың тарихында, мәдениетінде, дүниетанымында ерекше орын алатын, тұрмыстық ерекшелігінен дерек беретін ұлттық феномендері болатыны белгілі. Жалпы адамзаттың тұрмыс-тіршілігінде ерекше маңызға ие «үй» концепциясының әрбір элементтері әр халықтың дүниетанымында ұқсамайтын мән-мағынаға ие. Ол сол халықтың тұрмыс тіршілік еткен ортасына, наным-сеніміне байланысты қалыптасқан. Соған байланысты ұлттың этномәдени концептісінде когнитивтік модель құралады.

Мақалада салғастыра зерттеудің нысаны ретінде «үй» концептісінің элементтері – есік пен шаңырақ алынып отыр. Себебі бұл екі элемент – салғастырып отырған екі ұлттың мәдениетін айшықтайтын мәдени код ретінде қалыптасқан эталоны, олар әртүрлі мәдени-өркениеттік ортада қалыптасқанмен, олардың екеуі де тұрғын үй құрылымының негізгі элементтері ретінде ұлттық дүниетанымда терең символдық мәнге ие. Аталған концептілер халықтардың әлеуметтік құрылымы, отбасы моделі, рухани құндылықтары мен әлемді қабылдау ерекшеліктерін тіл арқылы бейнелейді. Осы арқылы біз екі ұлт дүниетанымындағы және наным сенімі мен мәдениетіндегі айырмашылығын көре аламыз. Бұл ұлттар арасында сапалы қарым-қатынас орнатуға септігін тигізеді.

Тілдің әрбір бірлігі өзіне тиесілі мәдениетті азды-көпті көрсете алады, әсіресе тілдегі лексиканың орны ерекше деуге болады. Лингвист Чен Юан: «Лексика тілдегі ең белсенді фактор ретінде, қоғамдық өмірдегі және әлеуметтік идиологиядағы өзгерістерді ең дәл көрсете алады” (陈原, 北, 1980) деген. Демек, белгілі бір тілдің лексикасын меңгеру сол тілде сөйлейтін ұлттың мәдениетімен танысқанмен бірдей, қоғамдық мәдениеттің өзгерістері мен дамуын зерттеп, ұлттың дүниетанымдық құндылықтарын, ой-өрісін, эстетикалық талғамын зерделеу – тіл мен мәдениетті тереңдеп меңгерудің тиімді жолы. Лексикологияда сөз мағынасы мен мәдениеттің арақатынасына назар аударылады.

«Үй» концептісінің маңызды бір элементі есік (门) қытай халқының санасында үйдің ішкі жағы мен сыртқы әлемді тұтастыратын, яғни үйдің ішіндегі адамдар үшін өзінен сыртқы әлемге, ал сыртқы әлемнен үйдің ішінде еркін тұруға мүмкіндік беретін маңызды өткел ретінде қалыптасқан. Ол сыртқы әлеммен бір қадам ғана қашықтықта болса да, оның ерекше маңызы бар. Ол адамдардың мінез-құлқы мен психологиясына орасан зор өзгерістер әкеледі, сөйтіп, терең сана мен ойлауға есік (门) сөзінің мағынасына әсер етіп, байытады. Сондықтан есіктер туралы тек көзге көрінетін нақты формасы бар зат ретінде үстірт таным-түсінік қана емес, оған қатысты функциялар мен ақпараттық тұжырымдамалары негізінде біртұтас танымдық ұғым қалыптасқан.

Ал қазақ халқының дүниетанымында шаңырақ «үй» концептісінің маңызды бір феномені болып қалыптасқан. «Шаңырақ» концептісі қазақ дүниетанымында күн семантикасымен сабақтасып, сакралды-символдық мәнге ие мәдени таңба ретінде көрініс табады. Оның архетиптік негіздері тәңіршілдік дүниетаныммен байланысты. Шаңырақтың шеңбер пішіні мен уықтарды бір орталыққа тоғыстыратын құрылымдық қызметі, оның ғаламмен байланыстырушы өткелі ретінде санаған. Қазақ мәдениетінде шаңырақ жоғары деңгейдегі семиотикалық және сакралды мәнге ие реалий болып саналады. Көптеген көне, мифологиялық және діни рәсімдер

үйдің, ошақтың, отбасының және ұрпақ жалғастығының ритуалдық символы – шаңырақтың қатысуымен орындалған. Ал «макрокосм мен тұрғын үй» арасындағы сәйкестік жүйесінде киіз үйдің ең жоғарғы бөлігі болып саналатын шаңырақ аспанмен сәйкестендіріледі (Yegizbayeva, 2019). Киіз үйдің құрамдас бөлігі ретіндегі шаңырақ отбасылық мұра болып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған; әке үйінің шаңырағын ұлдары қасиетті жәдігер ретінде қастерлеген. Өмірдің ең маңызды сәттерінде қазақтар шаңыраққа қарап ант берген (Темиргазина, 2022).

Материал және әдістер

Мақалада қытай және қазақ тілдеріндегі «үй» концептісінің феномені болған, *есік* және *шаңырақ* сөздеріне байланысты екі халықтың лингвомәдени және дүниетанымдық ерекшеліктіктерін айқындау мақсатында талдау, сипаттау, тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы және әлеуметтік ғылыми-зерттеу әдістері қолданылды.

Қытай мен қазақ тілдеріндегі *есік* (门) және *шаңырақ* сөздері ұлттық мәнді білдіретін, этномәдени мазмұнды лексиканың ерекше элементтері болып табылады. Бұл сөздер арқылы халықтың мәдениеті, дәстүрлері және дүниетанымы туралы терең түсінік алуға болады. Әр концептіні зерттеу барысында семантикалық, прагматикалық контекстері, сонымен қатар екі мәдениеттегі әлеуметтік функциялар салыстырылады.

Әдебиетке шолу

Қазіргі лингвистиканың бір саласы лингвомәдениеттану – тіл, мәдениет, этнос арасындағы байланысты зерттейтін ғылым. Оның басты нысаны халық пен тіл, халық дүниетанымы мен дәстүрі болса, онымен жиектес ғылым этнолингвистиканың нысаны – сол халықтың тіліндегі тілдік белгілер арқылы ұлттық ерекшелікті анықтау және тілдік деректерге сүйене отырып халық дүниетанымының қалыптасу заңдылықтарын, себебін анықтау.

Тіл білімі саласында «концепт» ұғымы – бүгінде жиі қолданылатын терминдердің бірі. Ол философия мен логикада ертеден белгілі болғанымен, тіл білімінде өзіндік орны бар, мазмұнға ие, когнитивті лингвистиканың негізгі категорияларының біріне айналды.

«Концептінің мазмұны әрқашан ұлттық ерекшелікке ие және нақты тіл-мәдени қауымдастықтың мәдениеті мен дүниетанымын тілдік бірлік немесе бірліктер жиыны арқылы бейнелейді. Сондықтан кез келген концептіні зерттеу әлемнің тілдік бейнесі үшін ерекше маңызға ие», – деп зерттеуші В.И. Карасик өз пікірін білдірген (Карасик, 1996).

Тіл мен мәдениет байланысы – лингвомәдениеттанудың өзегі. Бұл салада зерттеу жүргізген ғалымдар тілдің тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің көрінісі, ұлттың танымы мен дүниетанымын жеткізуші құрал екенін дәлелдеген. Тіл мен мәдениет байланысын зерттеген қазақ ғалымдары Ә. Қайдаров, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Н. Уәли, Г.Смағұлова , А. Ислам, Г. Исаева т.б. еңбектерін атап айтсақ болады.

Лингвистикадағы концепт ұғымы мен концептілік өріс түсінігінің аясында «отбасы», «шаңырақ» концептісі біраз ғалымдардың зерттеу нысаны болып келеді. Қытай және қазақ халықтарының дүниетанымы мен мінез-құлқынан дерек беретін және ұлттық ерекшелігін айқындайтын феномендері бар. Олар – қытай халқында «есік» (门) микроконцептісі болса, қазақ халқында «шаңырақ» микроконцептісі.

«Шаңырақ» концептісін баспана микроконцептісі тұрғысынан қараған А. Ислам зерттеу жұмысында жалпы шаңырақты атадан әкеге, әкеден балаға мұра ретінде берілетін үлкен үй деп қарастырған (Ислам, 2004).

Қытай халқының этномәдени ерекшелігін, ұлттық дәстүрі мен ұлт болмысын тіл арқылы танып білу Цуи Ианбин, Жоу Югуаң, Цын Юан қатарлы қытай тіл мамандарынан басталды. Біз қарастырып отырған тақырып бойынша Таң Гаң, У Юишың, Бан Гуджуан, Иан Шыгу қатарлы ғалымдар тереңдеп қарастырған.

Киіз үй – тек қазақ мәдениетінің құнды қазынасы ғана емес, әлем өркениетінің де қайталанбас феномені екені мәлім. Қазақ халқының дүниетанымынан дерек беретін киіз үйдің «шаңырақ» концептісін қазақ тілінің этномәдени концептісінің басты көрсеткіші әрі осындай феномендердің ең бір көрнектісі деуге болады. Г.С. Исаева: «Шаңырақ қазіргі қазақ тілінде кездесетін тұрақты оралымдарда «киіз үйдің негізгі құрылымдық элементі» деген бастапқы мағыналық сипатпен қатар, ерекше ұлттық ақпаратты да білдіреді. Сол себепті киіз үйдің

құрылымдық элементін когнитивті тұрғыдан қарастыру барысында, шаңырақ ұғымын өзара танымдық аспектіде зерделей келе, оны этномәдени концепт деп қабылдаймыз» (Исаева, 2009: 61), – деген. Қара шаңырақтың этнолингвистикалық тұтастығы қазақ халқы үшін қасиетті. «Қара шаңырақ» – үлкен үй, адамның өсіп-өнген, ұшқан ұясы (Кеңесбаев, 2007). Шаңырақ – қазақ мәдениетінің ұлттық болмысын бейнелейтін лингвомәдени бірліктердің бірі. Қазақ танымында шаңырақ тек киіз үйдің бір бөлігі ғана емес, символдық мағынасы бар сакралды ұғым. Шаңырақ – ұрпақ сабақтастығын білдіретін қазақ мәдениетінің биік үлгісі. Осыған байланысты қазақ халқында «отау тігу», «шаңырақ көрсету» сияқты дәстүрлер қалыптасқан. Сонымен бірге «шаңырақ иесі», «шаңырағы берік», «шаңырағы биік», «шаңырағы бар», «шаңырақ көтерді», «шаңырағы ортасына түсті», «шаңырағына ат ойнатты», «шаңырағы қирады», «қара шаңырақ» сияқты тұрақты тіркестер де қалыптасқан. Қазақ тіліндегі «шаңырақ» сөзі кең лексика-семантикалық және когнитивтік өріске ие. Ол «отбасы», «әулет», «үй», «отау», «Отан», мемлекет, білім ордасы сияқты мағыналарды да білдіреді (Темиргазина, 2022: 270). Шаңырақ отбасы мағынасын білдіріп қана қоймай, бүкіл бір әулет, ұлыстың, бір елдің де символы ретінде қалыптасқан.

Нәтижелер және талқылау

Қытайда есік (门) Қытайдың дәстүрлі сәулет өнерінің ажырамас бөлігі болып қана қоймай, оның пішіні, саны, материалы, түсі мен безендірілуі арқылы онда қытай халқының ғасырлар бойы қалыптасқан «әдеп» таңбалары да айқын көрініс табады. Есік мұрагерлік, трансформация және интеграция рөлін атқарады. Швед ғалымы Ширенлун «Пекин қаласының тамдары мен қақпалары» кітабының алғысөзінде: «Қақпалар (есік) өткеннің ізі мен жазбаларынан мол деректерге толы» деп жазды (奥斯伍尔德, 1985: 89). Екінші жағынан ол әртүрлі қоғамдық қатынастарды көрсетеді. Адамның әлеуметтік қарым-қатынасындағы тектілік, жақындық, үлкен-кішілік, құрметтілік пен төмендік сияқты психологиялық факторлар есіктер арқылы терең сипатталып, есіктің бай мәдени символдық мәнін айқындай түседі.

Ежелден қытай халқының есікке байланысты ырым-салттарынан қытайдың этномәдени таңбаларын көптеп кездестіреміз. Қытайлар үйінің ауласын да қоршау жасап, оған үлкен қақпа қойып, өз территориясын қорғап отырған. Қытайдағы әлемге әйгілі сәулет құрылысы «Ұлы қорғанның» салынуы да олардың сыртқы күштерден қорғану мақсатында екені белгілі. Бұл олардың мінез-құлқындағы еңбекқорлықты, ұқыптылықты және сақтанғыш қасиеттерді айқындаса керек.

«Есік» (门) этномәдени концептісі қытай мәдениетінен дерек беретін маңызды феномен деп санау артық емес. Ежелгі Қытайда жөн-жосық, қалыптасқан қоғамдық ортаның әдеп қағидаттарын бұлжытпай ұстауға ерекше назар аударатын. Атап айтар болсақ, жоғары жік өкілдері мен төменгі жік өкілдері, қожайын мен жалшы немесе малайы арасында, ағайындар мен достар арасында бұлжытпай орындауға тиіс адалдық пен қамқорлық, мейірімділік пен әділдік сынды қағидаттарды айтуға болады. Сонымен қатар әлеуметтік дәрежесі мен жағдайы да есік арқылы көрінген. Қытай дүниетанымында «есік» (门) – үйдің негізгі элементтерінің бірі ретінде ежелгі Қытай қоғамының әдеп қағидаттарынан мәлімет бере алатын маңызды нысан. Сол себепті бір үйдің сыртқы есік мен қақпасына қарап, сол үй иесінің қоғамдағы орны мен мансап деңгейін, әлеуметтік жағдайын біле алатын болған. Есіктің материалы, түсі, есіктің шегесінің саны, ілгегі, есікке салынған жануардың бейнесі, әшекейлерінің барлығы да мәдени коннотацияға ие. Ашып айтар болсақ, ежелгі Қытайда патшалардың, хандар мен бектердің және олардың туматуысқандарының есігі қызыл және сары түстермен боялатын болған, өйткені қытай мәдениетінде қызыл мен сары түстердің мәні билік пен байлықтың символы болып саналады. Одан кейінгі бірінші және екінші дәрежелі билік өкілдерінің есігі жасыл түспен, үшінші, төртінші дәрежелі мансаптылардың есігі жылтыр қара бояумен боялатын болған, одан төменгілерінің есігі жәй қара есік, яғни боялмаған. Қытай тілінің лексиконындағы 朱门 zhumen қызыл есік (қақпа) сөзі кейін келе алғашқы лексикалық мағынасынан бөлек, мансаптылар мен бай манаптарды меңзейтін ауыспалы мағынаға ие болған (吴裕成, 2004). Мысалы: Қытайдың ежелгі әйгілі ақыны 杜甫Ду Фу -дың 朱门酒肉臭 zhumen jiu rou chou, 路有冻死骨 lu you dongsi gou өлең жолдарында 朱门

(қақпа) zhumen қызыл есік сөзі мансаптылар немесе бай манаптар мағынасында қолданылып тұр. *Аудармасы:* Қызыл есікте (мансаптылардың үйінде) арақ пен ет сасып жатыр, көшеде үсіп өлген (аштықтан) өлік жатыр. Бұл өлең жолдарында қоғамдық жіктің ерекше алшақ өмір сүру деңгейін салыстыру арқылы образды жеткізуді көздеген. Қытайдың төрт ұлы классикалық шығармаларының бірі саналатын «Қызыл сарай түсіндегі» кейбір әңгімелер толығымен есіктің (门) иерархиялық жүйесіне сәйкес жазылған. Мысалы: қожайын мен малайлар бір есіктен кіріп шықпайды. Осы романдағы Цзя сарайының негізгі кіреберісі де иерархиялық жүйеге негізделген. Қарапайым адамдар алдыңғы есіктен кіре алмайды, бірақ бұрыштық есіктен өтуге мәжбүр. Алдыңғы есіктен тек кәниза Юань ғана өте алады. Ауылдан келген туысы Лю әжей үнемі артқы есіктен өтеді. Әжесі Рунго сарайына екінші рет кіргеннен кейін, оны жіберген жер бұрыштық қақпа болды. Артқы есіктен бұрыштық қақпаға ауысу Лю әженің Цзя әулетіндегі жағдайының белгілі бір дәрежеде жақсарғанын көрсетті. Автордың ізденісі бойынша «Қызыл сарай түсі» романындағы 120 тараудың 116-сының сюжеті бастан-аяқ есіктер немесе есіктен кіріп-шығатын кейіпкерлер арқылы сомдалады. Қарап отырсақ, «есік» бір жағынан қоғамдық байланыстың статусын білдіретін құралы қызметін атқаратындығын байқаймыз.

Неміс антропологы Липпс «Заттардың пайда болуы» еңбегінде атап өткендей: «Алғашқы адамдар анимизм мен елестерге толы әлемде өмір сүреміз деп сенеді, табиғаттың тікелей қауіп-қатеріне ұшырайтынын жақсы біледі. Сондықтан да «үй» туралы ұғымы табиғатты толық түсінетін өркениетті адамдарға қарағанда ауқымды әрі терең» (利普斯, 2000). Ежелгі заманда адам санасы жетпейтін, тылсым дүниелер тым көп болғандықтан, оларды тек табиғаттан тыс тылсым әлемге жатқызған. Әрқашан дүниедегі барлық нәрселерге құдіретті күш үстемдік етеді деп есептелді. Құдайлар мен аруақтарға деген құрметі мен үрейін қандай да бір формада, белгілі бір құралдармен білдіру қажет болды

Есік – үйдің сыртқы әлеммен байланысатын кіретін және шығатын орны. Ол «үй» мен «сыртқы әлем» арасындағы дәнекер. Демек, сыртқы әлем мен үй іші арасындағы анонимдік шекара адамдардың кіру-шығуын жеңілдетіп, әртүрлі қоғамдық жұмыстармен айналысып, үйді сырттан қорғап қана қоймайды, сонымен қатар ол ежелгі қытай халқының танымында рухани әлемдегі жағымды-жағымсыз кейіпкерлердің яғни жақсылық әкелетін періштелер мен жамандық әкелетін ібіліс, жындардың кіретін шығатын өткелі ретінде қытай халқының санасында қалыптасты. Сондықтан қытай танымында есік үйдің ең қастерлі және маңызды бөлігі болып табылады және оған үйдің киелі бөлігі ретінде табынатын болған. Сол себепті де есікке салынатын суреттер ежелгі қытай халқының бақыт пен байлыққа, жақсылық пен сәттілікке деген тілегін білдірген. Есікке қытай наным-сенімі негізінде жамандықтан, зұлым күштерден қорғау миссиясы бар аңыз кейіпкерлер немесе аңызға айналған батыр тұлғалардың суреті, байлық шақыратын бала періште суреті салынады. Биліктегі адамдар қылмыс жасаса, бүкіл әулетіне апат әкелетін жағдайды门诛 menzhu (门есік + 诛 жазалау) деп атаған. Әулетке келген қарғыс, нала, пәле-жала есіктен кіреді деген мағынада қолданылады.

Ежелгі Қытайда есіктерді орнату қатты суық пен ыстыққа, боран мен бұрқасынға төтеп беріп қана қоймай, жыртқыш аңдардың адамдарға шабуыл жасауына жол бермеді, сонымен қатар жылуды жақсы сақтады. Ең бастысы, адамның физиологиялық және рухани эволюциясы мен дамуы барысында есіктердің орнатылуы аралас топтарда өмір сүретін адамдарға салыстырмалы түрде жабық кеңістікте тайпалар мен тұрақты топтар құруға мүмкіндік берді. Бұл адамның негізгі әлеуметтік тобының негізі болған «отбасы» формасының қалыптасуына ықпал етеді. Бұл негізгі форма қалыптасқан соң, ол үлкен отбасы (әулет) болып қалыптасады, одан кейін туыстық тәртіптер мен отбасылық жүйелер тізбегі қалыптасады, ал одан әрі отбасы ұғымынан елдік ұғымға дамып ұласады (Турсынали, Джельдыбаева, 2022). Қытай дүниетанымы бойынша бір үйдегі немесе бір үлкен отбасы адамдарының бір есіктен кіріп, бір есіктен шығатын схемасының мидағы көрінісі есік (门men) лексемасының метафора арқылы топтасуының тілдегі көрінісі деп тани аламыз. Өйткені қытай дәстүрлі мәдениетінде қандастық туысқандықты негіз етіп, бір әулеттің бір үлкен аулада тұруы қоғамдық дәстүрге айналған. Ал осы бір әулеттің ұйысып отырған ауласының үлкен есігі (қақпасы) қытай дүниетанымында сол әулеттің немесе үйдің қоғамдық статусын белгілейтін және салт-дәстүрі мен наным-сенімдерінің айғағы ретінде

ең маңызды элементі болып саналады (班固撰, 颜师古注). Қытайдың ежелгі дәуір ақыны Бай Жуийдың 谁家起第宅，朱门大道 。主人此中坐，十载为大官。(жолдың бойына қарап тұрған қызыл түсті қақпа кімнің үйі десеңіз, сол үйдің қожайыны жоғары мансаптылардың бірі екені күмәнсыз) өлең жолдарынан қызыл қақпаның қоғамдағы орны жоғары, үлкен мансаптылардың үйі болатынын біле аламыз (班固撰, 颜师古注).

Қазақ тіліндегі «шаңырақ» концептісін алып қарасақ, қазақ тілінде де шаңырақ бір әулетті, бір отбасын меңзейтіндігін жоғарыда айтып өткенбіз. «Шаңырақ» этномәдени концептісінің когнитивтік моделін Г.С. Исаева «шаңырақ – баспана»; «шаңырақ – отбасы»; «шаңырақ – кіші әлем»; «шаңырақ – обсерватория» деп бірнеше микроконцептіге бөлген. «Шаңырақ – баспана»; «шаңырақ – отбасы» қазақ тілінде бір шаңырақ астындағы адамдар (бір әулет, бір отбасы) деген ұғымды білдіреді. «Шаңыраққа қара» (кімнің отбасында екеніңді біл), «шаңырағың шайқалмасын», «қара шаңырақ (үлкен үй)» тіркестері арқылы аңғаруға болады. Бұл тұста «шаңырақ» ұғымының мағынасы қытай тіліндегі есік (门) сөзіне қарағанда кеңірек екенін байқаймыз. Қазақтың ұлттық дүниетанымында «шаңырақ» ұғымы «отбасы» ұғымынан басталып, бір ел «Отан» мағынасына кеңейеді. Мысалы: «алтын шаңырақ» тіркесі туған елді, отанды білдіреді.

Қазақ халқы үшін шаңырақтың тура мағынасынан бөлек «отбасы», «ұрпақ» деген метафоралық жанама мағынасы да бар. Мысалы, тұрақты тіркестерде: *шаңырақ көтеру* (тура мағынасы: «киіз үйді тұрғызғанда шаңырақты көтеру») – «жаңа отбасы құру, үй болу»; *қара шаңырақ* – «әке үйі (ұлдарға қатысты)»; *шаңырағы ортасына түсті* (тура мағынасы: «шаңырақ киіз үйдің ортасына құлады») – «отбасының тірегінен айырылу, шаңырақтың күйреуі»; *шаңырағына ат ойнату* (тура мағынасы: «шаңырағында ат жүргізу») – «үйін, отбасын күйрету»; *шаңырақ иесі* – «отбасы басшысы» (https://sozdik.kz,); қазақ тіліндегі «қара шаңырақ» сөзі атадан балаға мұра болып қалатын үй дегенді білдіреді. Дәстүр бойынша үлкен ұлдар үйленгенде жеке отау болып, еншісін алып бөлініп шығады да, кенже ұл қара шаңырақ иесі әрі мұрагері болады. Мал-мүлікке ие болумен бірге, ол қара шаңырақтың барлық жауапкершілігін өз мойнына алады. Қазақтар үшін қара шаңырақ қасиетті әрі құрметті ұғым болып саналады.

Шаңырақты киелі санайтын қазақ халқының дүниетанымы мен наным-сенімдерімен байланысты қалыптасқан салт-дәстүрлері мен ырым-жырымдары баршылық. Айталық, шаңырақ көтеріп жатқанда сөйлемеу керек, өйткені шаңырақ көтеру ерекше маңызға ие киелі жұмыс. Үй тіккен кезде шаңырақты ер адам көтеріп ұстауы керек, ұлы үйленіп отауын тіккенде шаңырақ көтерді деп айтады. Ер адам үйдің иесі, басы болғандықтан ер адамның ұстағанын лайық көруі заңды. Одан басқа үйге құт құйылсын деген ырыммен шаңыраққа үрлеген қойдың қарынын іліп қоятын болған.

Қытайлар инь-ян іліміне негізделіп, әлемдегі заттардың барлығы 阴(инь) 阳(ян) тепе-теңдігін сақтау керек деген философияны ұстанады. Ерлер ян болса, әйелдер инь болады. Тақ сандар ян болса, жұп сандар инь саналады. Міне, осы философиялық ілім негізінде қалыптасқан есікке (қақпа) байланысты салт-дәстүрлері баршылық. Қытай халқы қақпаларының берік болуы үшін іш жағынан бірнеше жерден ені төрт-бес елідей кеңдіктегі ағаш немесе метал тақтайшаларды жуан шеге қағып бекітеді. Шегенің басы есіктің сырт жағында болғандықтан әсемдік үшін оны үлкендеу етіп, түрлеп әшекейлеп жасайтын болған. Шеге саны мен шегенің қандай металдан жасалғандығы да үй иесінің мансабы мен дәрежесіне қарай болады. Тақ сандар, яғни ян сандардың ішінде 9 саны ең үлкен сан болғандықтан, сандардың ішінде тоғыз санын қасиетті сан деп танып, ерекше қадір тұтады. Сол себепті де патшалардың, хандар мен бектердің есігінде көлденеңінен тоғыз шеге, тігінен тоғыз шеге, жалпы сексен бір шеге қағылатын болған. Одан кейінгі дәрежелеріне қарай шегенің саны да азая береді. Қара халықтың есігінде шеге болмайды. Сол себепті де 白丁儿 baidinger (сөзбе-сөз аударма мағынасы – «ақ шеге» яғни шегесіз жәй қақпа) сөзі қара халықты меңзейтін болған. Осыған байланысты қытай халқы арасында 摸门钉(есік шегесін сипау) салты қалыптасқан. Яғни, бала сүюді армандап жүрген жас әйелдер мансаптылар мен бай манаптардың есігіндегі шегені барып сипалайтын болған. Бір себебі болашақ дүниеге келетін балам атқа мінер ел ағасы болсын деген тілек болса, енді бір

себебі, шеге дегендегі 钉ding отбасының бір мүшесі, баланы білдіретін 人丁rending сөзімен дыбыстық ұқсастығы тұрғысынан басымызға бас қосылсын деген тілек жатқандығы мәлім. Патша сарайының есігіне қағылған шеге алтыннан жасалады. Одан кейінгілері мансабының дәрежесіне қарай күміс, мыс, жез, темір болып келеді. Бұл жазылмаған тәртіптерді бұзғандар қудалануы да мүмкін.

Бұдан басқа, мереке, мейрамдарда есікке мерекеге арналған тақпақтар және «福» бақыт мағынасын білдіретін иероглиф каллиграфиясын төңкеріп төмен қаратып жапсырып қояды. Өйткені мұны көрген адам бірден 福倒了fu daole (сөзбе-сөз мағынасы: 福 әріпі төңкеріліп қалыпты) деп айтады. Бірақ бұл сөз дыбыстық жағынан 福到了(бақыт келді, бақ қонды) сөзімен бірдей естілетіндіктен, сөздің сиқырлы күшіне сенетін қытайлар бақыт келдіге балап, ырымдайды, содан осындай әдет қалыптасқан. Жаңа жылдың бірінші күні тауықтың, балықтың суретін есікке жапсырады, қабыр сыпыру мерекесінде есікке тал қыстырып қою, Дуан У мерекесінде есікке 艾菖 aichang (дәрілік шөп) іліп қою тағысын тағылар. Қытай халқының дүниетанымы бойынша бақ пен байлық, жақсылық болсын мейлі жамандық, пәле жала дегендердің барлығы есіктен кіреді деген сенім қалыптасқандығын көре аламыз.

Қазақ халқында бақ, береке немесе бәле-жала, жамандық дегендер шаңырақтан кіреді деген ұғым бар. Жаңа туылған нәрестенің шетінеуін алып қарақұс немесе албастының қастандығымен байланыстыратын қазақ танымында сол жауыз күштер киіз үйдің шаңырағынан кіріп нәрестенің жанын алып кетеді деген сенім қалыптасқан. Соған байланысты қалыптасқан ырым-жырымдар да бар. Мысалы: жаңа туылған баланы жөргекке орап, жіппен байлайды да оны жеті киіз үйдің шаңырағы немесе жеті қарияның тақымының астынан өткізетін болған; жаңа босанған әйел мен нәрестені алып қарақұс пен албасты алып кетуден сақтау үшін алғашқы күндері киіз үйдің түндігін жауып қоятын болған (Каракузова, Хасанов, 1993).

Есік қытай халқы үшін шаңырақ – өрлеу мен құлдыраудың, ата-баба құрметіне ғана емес, келешек ұрпақтың өркендеуі үшін де мәртебеге сай безендірілген әлеуметтік айқын мінез-құлық санасы (沈卓亚, 江南大学, 2008).

Қытайлар есіктің табалдырығына да ерекше мән берген. Табалдырықтың биік не аласа болуы, әшекейленуі, сол үй иелерінің қоғамдағы орнына, әлеуметтік жағдайына байланысты болған. Ежелгі қытайда ауқатты отбасыларын 有门槛人家 you menkan renjia (сөзбе-сөз аударсақ: Табалдырығы биік отбасы) деп атайтын болған. Қытайларда да қазақтар секілді есіктің табалдырығын басуға болмайды деп ырымдайды. Қытай тіліндегі «қырсық шалу» мағынасын білдіретін 倒霉 daomei сөзі де есіктің маңдайшалығына байланысты қалыптасқан. Яғни 倒楣 daomei «маңдайшалықтың құлауы» сөзінен келіп шыққан. Миң династиясы кезінде 科举制度 keju zhidu (академиялық тестілеу режимі) бойынша мансапқа отыру үшін ғылыми тестілеуден өтетін болған. Егер емтихан тапсырушы жергілікті іріктеу емтиханынан өткен болса, есігіне тігінен ту тігіп, оған 捷 jie иероглифін жазып қояды, келесі орталықта өтетін шешуші сынақтан сүрінбей өтсе, онда есікке көлденеңінен бір ту қосып шаншып қояды. Егер өтпей қалса, алдыңғы тіккен туын да алып тастайды. Осы әрекетті ежелгі қытай тілінде 倒楣 daomei (қақпаның маңдайшалығының түсірілуі) деп атаған. Кейін келе 倒楣 daomei «маңдайшалықтың түсірілуі» сөзі дыбыстық ұқсас болғандықтан «қырсық шалу» мағынасын білдіретін 倒霉 daomei сөзінің қалыптасуына негіз болған.

Қазақ ұлтында жаңа үйленген жас отбасын жеке шаңырақ көтертіп бөлек отырғызады, ол жаңа отаудың құрылғаны, жаңа бір шаңырақтың көтерілгенін білдіреді.

Қазақ халқында да бір отбасының қоғамдық орнының өрлеуі мен құлдырауы, беделі сынды ұғымдар шаңырақ лексиконымен бейнеленген тіркестерде кездеседі. Мысалы, жаңа үйленген отбасына «шаңырағың биік болсын» деп тілек айтады. Бұл отбасының қоғамдағы беделі биік болсын деген мағынада екені белгілі.

Жаңа отбасында сәбидің дүниеге келуі – әрбір халықтың мәдениетінде үлкен қуаныш пен маңызды оқиға. Қазақ халқының дәстүрінде бұл ерекше мәнге ие. Әсіресе, ұл баланың дүниеге келуі – тек бір жанның өмірге келуі емес, шаңырақ иесі, ұрпақ жалғастырушы, атаның мұрагері келді деп қабылданған.

Ежелгі қытайда ер бала дүниеге келсе, сол отбасы есігінің сол жағына садақ іліп қоятын болған. Әрине, садақ сол заманда ерлердің қаруы, жанбағу үшін аң аулайтын құралы болғандықтан, бала кезінен садақ атуға жаттығып, қолынан тастамай алып жүреді. Сол себепті де ер баланың символы ретінде қарастыруға негіз бар. Ал қыз бала дүниеге келсе, үлбіреген мата жаулықты есіктің сол жағына іліп қоятын болған. Бұл, әрине, қыз баланың нәзіктігінің символы. Ер баланың орнын жоғары қоятын ежелгі қытайлар танымында сол жақты құрмет тұтатыны осымен тікелей байланысты, қытайда патшалардың сол қол уәзірлерінің орны оң қол уәзіріне қарағанда жоғары тұратыны да осыдан болса керек. Біз «оң-солы» деп айтсақ, олар «сол-оңы» 左右 zuoyou (左 zuo сол жақ, 右 you оң жақ) деп айтатыны дәл осы дүниетанымның тілдегі көрінісі екені күмән тудырмайды. Демек, бұл есіктің қытай мәдениетінің, наным-сенімдерінің, дүниетанымына байланысты ырым, салттарының есік арқылы көрініс тауып отырғанын айғақтай алады.

Отбасының абыройын асқақтатып, шаңырақтың мақтанышына айналған істер 光大门楣 guangda menmei (сөзбе-сөз аударғанда: есік маңдайшалығының кеңейуі) деп аталады. Қазақ тілінде, әрине, мұндай ұғымдар шаңырақ сөзімен байланысты тіркестер арқылы беріледі. Мысалы: *шаңырағы биік, шаңырағыңнан шаттық кетпесін, шаңырағы көкке жету.*

Жас жұбайлар үйленген соң үш күннен кейін қыздың үйіне төркінге қайту салтын 回门 huimen (есікке қайту), жігіт қайын жағымен күшік күйеу болып бірге тұрса, 上门郎 shangmenlang (есікке келген жігіт) немесе 倒插门 daochamen деп атаған. 倒插门ның мағынасы: есіктің ілгегі сыртынан орнатылып, сыртынан іліп қою, бұл қалыптан тыс санаға қонбайтын әрекет. Қалыптасқан стереотип бойынша қыз бала жат-жұрттық, ұзатылып басқа бір отбасына барады. Ал жігіттің қыздың үйіне барып тұруы теріс қылық саналады. Осы әрекетті ілгекті есіктің сыртынан орнатуға ұқсатып, метафоралық жолмен қалыптасқан дағдылы тіркес. Қыз баланың тұрмысқа шығуын 出门子 chumenzi (есіктен шығу) деп атаған. Қарап отырсақ, қытай тіліндегі есік морфемасымен жасалған, отбасының қыз ұзату, тұрмыс құру сынды сияқты келелі мәселелері есік ұғымымен тығыз байланыста фразеологиялық тіркестер аз емес.

Шаңырақ – кіші әлем деп қарастырған қазақ ғалымдары «шаңырақты» шексіз әлемнің белгісі деп таныған. Киіз үйдің шаңырағы күн болса, уықтары оның шашыраған сәулесі. Шаңырақтың ортасындағы айқасып өтіп төрт құбыланы көрсетіп тұрған күлдіреуіштері шығыс, оңтүстік, батыс, солтүстік төрт бағытқа созылып, төрт атыраптың бағытын білдіреді. Шаңырақтың үстін түнде жауып қойып, күн шыққанда түсіріп қояды. Күннің нұры шаңырақ арқылы үйге түсуіне ерекше мән берген. Көшпенділер философиясы әлемнің шексіздігін шаңырақ тоғынының шеңберлі формада берілуімен байланыстырған деп пайымдаймыз (Исаева, 2009: 65).

Қазақтардың баспанасын кеңістік әлеммен бөлектемей бір формада жасағаны, олардың дарқандығы мен ержүректігін, шексіз кеңістікке ұмтылатын, еркін халық екенін аңғартса керек. Қазақ халқы шаңырақ арқылы мезгілді бақылап, астрономиялық тұрғыда уақыттың жылжуын, төрт мезгілді, күн мен айды, жұлдыздарды зерделеген.

Қорытынды

Есік (қақпа) күллі адамзат үшін шексіз сыртқы әлемдегі көптеген белгісіз қауіптерге тосқауыл қоятын және отбасы меншігі үшін маңызды қорғаныс есептеледі. Құрылыс функцияларының қажеттіліктерін ескере отырып, оған архитектуралық пішін, географиялық климат, өмір салты, тұрғын үй қажеттіліктері, құрылыс индустриясының дамуы және өнеркәсіптік өндіріс технологиясының жетістіктері сияқты көптеген факторлар әсер етеді. Сондай-ақ әртүрлі аймақтар мен өңірлерге тән әртүрлі сипаттамалары мен стильдері бар екенін көрсетеді. Қытайдың дәстүрлі ғимараттарының есіктері «жасау әдісі» мен «жасау ережелерінде шағын ағаш бұйымдары» ретінде жіктелсе де, олардың символдық мәні тривиальды емес. Дегенмен Қытай халқының танымында қалыптасқан этномәдени модельдер оны Қытайдың дәстүрлі мәдениетінің жарқын тасымалдаушысы және маңызды мәдени мұра етеді. Есік пішіні арқылы монарх пен министрдің ғұрыптық жүйесінің әсерінен кемелдікке шақыру, симметрияға көңіл бөлу, береке, мейірімділік, ізгілік, әділдікке ұмтылу т.б ұғымдарды білдіреді. Бұл түсініктер адамдардың күллі дүниені тану түсінігіне еніп, дәстүрлі Қытай мәдениетін көрсету

формасына айналды. Мұның бәрі табиғи түрде әртүрлі тұрмыстық дағдылардың, салт-дәстүрлердің қалыптасуына негіз болды. Есіктің формасы мен мазмұны тарих пен мәдениеттен дерек береді. Есіктегі оюлар, әшекейлер мен түс схемалары әртүрлі дәрежеде ежелгі мәдени коннотацияны, феодалдық ғұрыптарды, этиканы, идеалды ұмтылыстарды және т.б. көрсетеді. Есіктің пішіні сонымен қатар әртүрлі аймақтардағы әртүрлі этникалық топтар мен әртүрлі діндердің ерекшеліктерін де көрсетеді.

Қазақ халқының дүниетанымында «отбасы» концептісіндегі маңызды ұлттық феноменге ие *шаңырақ* пен Қытай халқының танымындағы *есік* концептісінің когнитивтік моделіндегі «баспана» және «отбасы» мағынасында ұқсастықтарды байқаймыз. *Шаңырақ* кіші әлем моделін қалыптастырса, қытайда *есік,* керісінше, сыртқы әлем мен ішкі әлемді оқшаулайтын қорған моделін қалыптастырады. Сонымен қатар есік қытай халқының танымында қоғамдық статус пен адамдар арасындағы қарым-қатынастың айқын көрсеткіші. Ал қазақ халқының дүниетанымы «шаңырақ – обсерватория» когнитивтік моделінің болуымен ерекшеленеді.

Әдебиеттер

Исаева Г.С. «Шаңырақ» этномәдени концептісінің когнитивтік моделі // Известия НАН РК 2009. – №4.

Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. д-ры дис., 10.02.02. – Алматы, 2004. – 340 б.

Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 82 с.

Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996. – 331 с.

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007.

Темиргазина З., Рахимжанов К., Акошева М. Семиотика семьи в казахских свадебных тостах с точки зрения межкультурной коммуникции // Метафора и социальный мир. – Том 12. – Вып. 2. – Октябрь 2022. – С. 270-291.

Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б. / Қазіргі қытай тіліндегі көптік мағынаны білдіретін “们” жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуының тарихи-этномәдени танымдық негізі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы: Полилингва, 2022.

Aosiwuerde, Xi Renlong zhu, Xu Yongquan yi. (奥斯伍尔德·喜仁龙著,许永全译.) 《北京的城墙和城门》北京:北京燕山出版社, 1985. P. 1.

Ban, Gu (班固撰), 颜师古注. 《汉书》北京:中华书局出版社 1983, P. 78.

Chen, Yuan (陈原)《语言与社会生活——社会语言学札记》.北京:三联书店 1980. P. 1

https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=bcb9b842494080665ea6bcdb6e45df2b&site=xueshuse

Lips (利普斯).《事物的起源》[M]. 汪宁生 译. 兰州: 敦煌文艺出版社, 2000. Pp. 1–2.

Shen, Zhuoya (沈卓亚) 《中国门文化特性的系统研究》.江南大学 2008, P. 67.

Tang, Gang (唐刚). 《中国传统门文化》[硕士学位论文]. 浅析“门”的隐含意义. 《四川师范大学学报》(社会科学版), 2008, 12(增刊): Pp. 82–84.

Wu, Yucheng (吴裕成.) 《中国的门文化》. 天津: 天津人民出版社, 2004. P. 272.

Yegizbayeva, M.A., Meirmanova, G.A. (2019) / The yurt and world view features of the Kazakhs. Farabi Journal of Social Sciences, 3(3), Pp. 24-28. Retrieved from https://jhumansoc-sc.kaznu.kz/index.php/1-eurasian/article/view/349Sciences.

References

Aosiwuerde, Xi Renlong zhu, Xu, Yongquan yi (1985) Beijing de chengqiang he chengmen. Beijing: Beijing Yanshan Chubanshe. 8: 1. [Oswald Sirén (1985) The Walls and Gates of Beijing. Translated by Xu Yongquan. Beijing: Beijing Yanshan Publishing House. P. 1.] (in Chinese)

Ban Gu, Yan Shigu zhu. Hanshu (1983) Beijing: Zhonghua Shuju Chubanshe, 1983, 6: 78.[Ban Gu (compiled), Yan Shigu (annotated). The Book of Han (Hanshu). Beijing: Zhonghua Book Company. Vol. 6. 78 p.] (in Chinese)

Chen, Yuan (1980) Yuyan yu shehui shenghuo – Shehui yuyanxue zaji. Beijing: Sanlian Shudian. 1. [Chen, Yuan (1980) Language and Social Life: Notes on Sociolinguistics. Beijing: SDX Joint Publishing Company. P. 1.] https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=bcb9b842494080665ea6bcdb6e45df2b&site=xueshu_se (in Chinese)

Isayeva, G. (2009) «Shangyraq» jetnomadeni konceptisining kognitivtik modeli. Izvestija NAN RK. No. 4. [Isayeva, G. (2009) The Cognitive Model of the Ethnocultural Concept “Shanyraq”. Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. No. 4. P. 66.] (in Kazakh)

Islam, A. (2004) Ulttyq madeniet kontekstindegi duniening tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni saraptama): Filol. gyl. d-ry dis., 10.02.02. Almaty. 340 b. [Islam, A. (2004) The linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural analysis): Author's abstr. of Doct. of Philol. Sci. dis. Almaty. 340 p.] (in Kazakh)

Karakuzova, Zh.K., Hasanov, M.Sh. (1993) Kosmos kazahskoj kul'tury. Almaty: Yevrazija. 82 s. [Karakuzova, Zh.K., Khasanov, M.Sh. (1993) The Cosmos of Kazakh Culture. Almaty: Eurasia. 82 p.] (in Russian)

Karasik, V.I. (1996) Kul`turnye dominanty v jazyke. Jazykovaja lichnost`: kulturnye koncepty. Volgograd-Arhangel`sk. 331 s. [Karasik, V. I. (1996) Cultural Dominants in Language. Linguistic Personality: Cultural Concepts. Volgograd-Arkhangelsk. 331 p.] (in Russian)

Kengesbaev, I. (2007) Frazeologijalyq sozdik. Almaty: Arys. [Kenesbayev, I. (2007) Phraseological Dictionary. Almaty: Arys Publishing House.] (in Kazakh)

Lips, Shiwu de qiyuan (2000) Wang Ningsheng yi. Lanzhou: Dunhuang Wenyi Chubanshe. 1-2. [Lips, J.E. (2000) The Origin of Things. Translated by Wang Ningsheng. Lanzhou: Dunhuang Literature and Art Publishing House. Pp. 1-2.] (in Chinese)

Shen, Zhuoya (2008) Zhongguo men wenhua texing de xitong yanjiu. Jiangnan Daxue. 67. [Shen, Zhuoya, (2008) A Systematic Study of the Characteristics of Chinese Gate Culture. Jiangnan University. 67 p.] (in Chinese)

Tang, Gang (2008) Zhongguo chuantong men wenhua [Shuoshi xuewei lunwen]. Qianxi "men" de yinhan yiyi. Sichuan Shifan Daxue Xuebao (Shehui Kexue ban). 12 (zengkan): 82-84. [Tang Gang (2008) Traditional Chinese Gate Culture. Master's thesis, Sichuan Normal University; An Analysis of the Implicit Meaning of "Gate". // Journal of Sichuan Normal University (Social Sciences Edition). No. 12 (Supplement). Pp. 82-84.] (in Chinese)

Temirgazina, Z., Rakhimzhanov, K., Akosheva, M. (2022) Semiotika semi v kazahskih svadebnyh tostah s tochki zrenija mezhkul`turnoj kommunikacii. Metafora i socialnyj mir. Tom 12. Vyp. 2. Oktjabr`. S. 270-291. [Temirgazina, Z., Rakhimzhanov, K., Akosheva, M. (2022) The Semiotics of Family in Kazakh Wedding Toasts from the Perspective of Intercultural Communication. // Metaphor and the Social World. Vol. 12. Issue 2. October. Pp. 270-291.] (in Russian)

Tursynali, Zh., Zheldybayeva, R.B. (2022) Qazirgi qytaj tilindegi koptik magynany bildiretin «men» zhurnagynyng morfologijalyq, korsetkish retinde qalyptasuynyng tarihi-jetnomadeni tanymdyq negizi. Abylaj han atyndagy QazHQ zhane ATU Habarshysy. Filologija serijasy. Almaty: Polilingva. [Tursynali, Zh., Dzheldybayeva, R. B. (2022) The Historical and Ethnocultural Cognitive Foundations of the Formation of the Suffix "们" as a Morphological Marker of Plurality in Modern Chinese. // Bulletin of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Series "Philological Sciences". Almaty: Polilingva Publishing House.] (in Kazakh)

Wu, Yucheng (2004) Zhongguo de men wenhua. Tianjin: Tianjin Renmin Chubanshe. 272. [Wu, Yucheng (2004) The Culture of Gates in China. Tianjin: Tianjin People's Publishing House. 272 p.] (in Chinese)

Yegizbayeva, M.A., Meirmanova, G.A. (2019) The yurt and world view features of the Kazakhs. Farabi Journal of Social Sciences, 3(3), 24-28. Retrieved from https://jhumansoc-sc.kaznu.kz/index.php/1-eurasian/article/view/349 (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.02.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.03.2026.

© Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-66-78

Гүлфар Мамырбек[1*], Айнұр Сейітбекова[2], Назым Жумаханова[3]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-7399-2122 E-mail: gulfar76@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-4268-1572 E-mail: ainurseit@mail.ru
[3]магистр, ҚР ҒЖБМ «Ұлттық тестілеу орталығы» ШЖҚ РМК, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0009-0001-2296-1262 E-mail: 8533467@mail.ru

XVIII-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ СӨЗДІКТЕРГЕ ЕНГЕН БАЙЫРҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Қазақ тілінің лексикалық қоры – ұлттың тарихи даму жолын, дүниетанымын, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін айқын көрсететін негізгі қабаттардың бірі. Әсіресе байырғы қазақ сөздері тілдің ең көне қабаты. XVIII-XX ғасырлар аралығында түзілген сөздіктердегі қазақ тіліне қатысты мәліметтер тіліміздің дамуы мен қалыптасу кезеңдерін айқындауда айрықша маңызға ие құнды дереккөз болып табылады. Бұл сөздіктерде қамтылған байырғы қазақ сөздері тек атауыштық қызметімен ғана емес, сол дәуірлердегі қоғамдық қатынастарды, тұрмыс-салт ерекшеліктерін, этномәдени құндылықтарды танытатын тілдік бірліктер. Бұл кезеңдегі лексикографиялық еңбектерде тіркелген байырғы сөздердің мағыналық құрылымын талдау олардың семантикалық дамуы мен ауыспалы мағыналарының қалыптасуы сияқты үдерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты – XVIII-XX ғасырлардағы сөздіктерде тіркелген байырғы қазақ сөздерінің семантикалық құрылымын талдау арқылы олардың тарихи даму ерекшеліктерін айқындау. Сондай-ақ бұл зерттеу байырғы сөздердің тарихи-әлеуметтік және мәдени факторлармен байланысын көрсетуге бағытталған. XVIII-XX ғасырлардағы сөздіктерге енген байырғы қазақ сөздерінің семантикалық ерекшеліктерін зерттеу тарихи лексикография, тарихи лексикология мен тарихи семасиология салалары үшін өзекті мәселелердің бірі және тіл тарихын кешенді түрде тануға бағытталған маңызды ғылыми міндеттердің бірі. Мақалада байырғы сөз мағыналарының тарихи-әлеуметтік, мәдени факторлармен байланысы айқындалды және олардың ұлттық дүниетанымдағы орны көрсетілді. Зерттеу нәтижелері тіл тарихы, тарихи лексикология, тарихи сөзжасам мәселелерін зерттеуде маңызды дереккөз бола алады.

Тірек сөздер: сөздік; байырғы сөз, лексикалық қор; тарихи сөздік қор; лексикалық бірліктер

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP23488372 «Қазақ лексикографиясының тарихы: XVIII-XX ғг. аралығындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (тарихи лексикографиялық, лексика-семантикалық аспект)» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Мамырбек Г., Сейітбекова А., Жумаханова Н. XVIII-XX ғасырлардағы сөздіктерге енген байырғы қазақ сөздерінің семантикалық ерекшелігі. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). 66-78-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-66-78

Гульфар Мамырбек[1*], Айнур Сейтбекова[2], Назым Жумаханова[3]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-7399-2122 E-mail: gulfar76@mail.ru
[2]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-4268-1572 E-mail: ainurseit@mail.ru
[3]магистр, РГП на ПХВ «Национальный центр тестирования» МНВО РК, Казахстан, г. Астана,
ORCID: 0009-0001-2296-1262 E-mail: 8533467@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСКОННО КАЗАХСКИХ СЛОВ, ВОШЕДШИХ В СЛОВАРИ XVIII-XX ВЕКОВ

Аннотация. Лексический фонд казахского языка является одним из основных слоев, отражающих исторический путь развития нации, ее мировоззрение, культуру и быт. Особое место в нём занимают исконно казахские слова, составляющие древнейший пласт языка. Сведения о казахском языке, зафиксированные в словарях

XVIII-XX веков, представляют собой ценный источник для определения этапов развития и становления языка. Исконно казахские слова, включенные в данные словари, выполняют не только номинативную функцию, но и отражают общественные отношения, особенности быта и этнокультурные ценности соответствующих эпох. Анализ семантической структуры исконных слов, зафиксированных в лексикографических трудах данного периода, позволяет выявить процессы их семантического развития и формирования переносных значений. Цель статьи – выявить особенности исторического развития исконно казахских слов, зафиксированных в словарях XVIII-XX веков, посредством анализа их семантической структуры. Также исследование направлено на раскрытие связи исконной лексики с историко-социальными и культурными факторами. Исследование семантических особенностей исконно казахских слов, вошедших в словари XVIII-XX веков, является одной из актуальных задач исторической лексикографии, исторической лексикологии и исторической семасиологии, а также важной научной проблемой, направленной на комплексное изучение истории языка. В статье определена взаимосвязь значений исконных слов с историко-социальными и культурными факторами, а также показано их место в национальном мировоззрении. Результаты исследования могут служить важным источником при изучении истории языка, исторической лексикологии и исторического словообразования.

Ключевые слова: словарь; исконное слово; лексический фонд; исторический словарный фонд; лексические единицы

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP23488372 «История казахской лексикографии: лексикографирование и кодификация казахских слов XVIII-XX вв. (историко-лексикографический, лексико-семантический аспект)».

Для цитирования: Мамырбек Г., Сейтбекова А., Жумаханова Н. Семантические особенности исконно казахских слов, вошедших в словари XVIII-XX веков. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 66-78. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-66-78

Gulfar Mamyrbek[1*], Ainur Seitbekova[2], Nazym Zhumakhanova[3]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-7399-2122 E-mail: gulfar76@mail.ru

[2]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-4268-1572 E-mail: ainurseit@mail.ru

[3]Master, Republican State Enterprise on the Right of Economic Management «National Testing Center»
of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Kazakhstan, Astana, ORCID: 0009-0001-2296-1262 E-mail: 8533467@mail.ru

SEMANTIC FEATURES OF NATIVE KAZAKH WORDS INCLUDED IN THE DICTIONARIES OF THE 18th-20th CENTURIES

Abstract. The lexical fund of the Kazakh language is one of the principal layers reflecting the historical development of the nation, its worldview, culture, and way of life. A special place within it is occupied by native Kazakh words, which constitute the most ancient stratum of the language. The data on the Kazakh language recorded in dictionaries of the 18th-20th centuries represent a valuable source for identifying the stages of its development and formation. The native Kazakh words included in these dictionaries perform not only a nominative function but also reflect the social relations, everyday life, and ethnocultural values of their respective periods. An analysis of the semantic structure of native words documented in the lexicographic works of this period makes it possible to identify the processes of their semantic development and the formation of figurative meanings. The aim of the article is to identify the features of the historical development of native Kazakh words recorded in the dictionaries of the 18th-20th centuries through the analysis of their semantic structure. The study also seeks to demonstrate the connection of native vocabulary with historical, social, and cultural factors. The study of the semantic features of native Kazakh words incorporated into dictionaries of the 18th-20th centuries is one of the pressing issues in historical lexicography, historical lexicology, and historical semasiology, as well as an important scholarly task aimed at a comprehensive understanding of the history of the language. The article identifies the relationship between the meanings of native words and historical, social, and cultural factors and demonstrates their place in the national worldview. The research findings may serve as an important source for the study of language history, historical lexicology, and historical word formation.

Keywords: dictionary; native word; lexical stock; historical vocabulary; lexical units

Source of financing: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP23488372 “The history of Kazakh lexicography: lexicography and codification of Kazakh words of the XVIII-XX centuries (historical-lexicographic, lexico-semantic aspect)”.

For citation: Mamyrbek, G., Seitbekova, A., Zhumakhanova, N. Semantic Features of Native Kazakh Words

Included in the Dictionaries of the 18th-20th Centuries. *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 66-78. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-66-78

Кіріспе

Қазақ тіліндегі байырғы лексиканы анықтап, ғылыми тұрғыдан негіздеуде алғаш шыққан сөздіктердің маңызы зор. Осындай іргелі зерттеулердің қатарында Ильминский мен Будаговтың еңбектері ерекше мәнге ие. Мақалада түркі, соның ішінде қазақ тілінің лексикалық қабатын танытатын екі іргелі еңбек – Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия» және Л.З. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» атты сөздіктеріндегі байырғы қазақ сөздері талданады. Бұл екі сөздік те – қазақ лексикасын айқындауда құнды материал.

Н.И. Ильминскийдің аталған еңбегі 1861 жылы жарық көрген, ол – қазақ тілін (сол кездегі атауы «киргизское наречие») жүйелі түрде сипаттауға арналған алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі. Еңбек фонетика, грамматика және сөздік берілген үш бөлімнен тұрады. Ал Л.З. Будаговтың 1869 және 1871 жылдары шыққан екі томдық «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» еңбегі – түркі тілдерін салыстыра зерттеуге арналған лексикографиялық еңбек. Бұл сөздікте түркі халықтарының, соның ішінде қазақ тілінің де лексикалық бірліктері кеңінен қамтылған. Будагов сөздігінен лексикалық бірліктердің түркі тілдеріндегі қолданысы мен ерекшелігін көре аламыз. Екі сөздіктің де қазақ тілі үшін маңызы мынада:

1) қазақ тілінің лексикалық қорын таныта отырып, тілдің тарихи дамуы мен жалпытүркілік негізін айқындауға мүмкіндік береді;

2) қазақ тілінің сөздік құрамынан көнерген немесе қолданыстан шыққан лексемаларды анықтауға, яғни диахрондық лексикологияны зерттеуге дереккөз бола алады;

3) қазақ сөздерінің басқа түркі тілдерімен ұқсастығы мен айырмашылығын анықтау үшін салыстырмалы-тарихи зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді;

4) тілдік нормалардың тарихи кезеңдердегі көрінісін айқындауға көмектеседі;

5) қазақ сөздеріне қатысты алғашқы лексикографиялық еңбектердің қалыптасуы мен дамуын, алғашқы сөздік жасау тәжірибесін көрсете алады.

Лазарь Захарович Будагов «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» еңбегінің алғы сөзінде тіл үйренушілердің, сауда адамдарының, сонымен қатар шенеунік пен аудармашылардың тұрғындармен байланыс жасай алуына қажетті ең көп қолданылатын сөздерді жинақтағанын ескерткен (Будагов, 1869; Будагов 1871).

Ал Николай Иванович Ильминский «Материалы к изучению киргизского наречия» атты еңбегінің алғы сөзінде қазақ тілінің лингвистикалық деректері бұрын ғылыми түрде жинақталмағанын, сондықтан бұл еңбекте тілдік материалдар бірінші рет жүйелі түрде жинақталып берілгенін және қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары мен грамматикалық формалары, сөздік құрамы татар тілінен ерекшеленетіндіктен, қазақ тілі жеке қарастырылуы тиіс екендігін айтқан. Ильминский бұл еңбекті тек деректерді жинау мақсатында емес, қазақ тілінің құрылысын ғылыми тұрғыдан (фонетика, грамматика, сөздік) талдап, ғылыми айналымға енгізу үшін жазғанын айтады (Ильминский, 1861).

Бұл екі еңбек те – XIX ғасырдағы түркі тілдерін, оның ішінде қазақ тілін ғылыми тұрғыдан зерттеудегі алғашқы дереккөздер. Бұл зерттеулерде қазақ сөздерінің семантикасы, көпмағыналылығы, ауыспалы мағынада қолданылуы тарихи тұрғыдан көрсетілген. Мысалы, Будагов сөздігінен қазақ тіліндегі байырғы лексемаларды басқа түркі тілдерімен салыстыру арқылы олардың арасындағы семантикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқын аңғаруға болады. Мұндай салыстырмалы талдау қазақ сөздерінің бастапқы мағынасы мен кейінгі мағыналық дамуын анықтауға мүмкіндік береді. Ал Ильминский еңбегінде байырғы қазақ сөздерінің контексте қолданылуы мен семантикалық ерекшеліктері кеңінен қамтылған. Бұл қазақ тіліндегі байырғы сөздердің семантикалық өрісін анықтауға жол ашады. Мақалада Будагов пен Ильминский еңбектеріндегі деректер қазіргі тілдік бірліктермен салыстырыла талданып, байырғы қазақ сөздерінің мағыналық өзгерісі анықталды.

Материал және әдістер

Зерттеудің негізгі материалы – Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского

наречия» (1861) атты зерттеуі мен Л.З. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869, 1871) сөздігінде берілген байырғы қазақ сөздері. Байырғы сөздердің семантикасын қазіргі тілдік бірліктермен салыстырып, тарихи даму үдерісіндегі өзгерістерін анықтау үшін әдіснамалық тұрғыдан салыстырмалы әдіс қолданылды. Сонымен қатар қазіргі қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздіктері негізге алына отырып, байырғы сөздердің мағынасын талдау үшін жүйелеу, сұрыптау, лексика-семантикалық топтарға жіктеу және этимологиялық талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ лексикографиясы тарихына қатысты XVIII-XX ғасырларға жататын сөздіктер қатарына: «Скалон» сөздігі (1774), И.П. Фальктың «Немісше-татарша-қазақша-бұқарша-қалмақша» глоссарийі (1770-1774), Г.Ю. Клапроттың «Азия журналына» шыққан мақаласында берілген қысқаша французша-қазақша сөздік (1825), М. Бекчуриннің «Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана» атты еңбегіндегі сөздік (1859), Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия» атты еңбегінде берілген сөздік (1861), Л.З. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» атты 2 томдық сөздігі (1869, 1871), А.Старчевскийдің «Спутник русского человека в Средней Азии» еңбегіндегі қазақша-орысша сөздік (1878), Е. Букиннің «Орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігі» (1883), В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігі (1888-1911), Н. Жетпісбаевтың «Начальное руководство арабского, персидского и киргизского языков» атты еңбегіндегі орысша-арабша-парсыша-қазақша сөздік (1890), В.В. Катаринскийдің редакторлығымен шыққан «Қазақша-орысша сөздік» (1897), И. Лаптевтің «Материалы по казак-киргизскому языку» деген еңбегінде берілген шағын қазақша-орысша сөздік (1900), Ж. Көшербаевтың «Краткий русско-киргизский дорожник со словарем» атты орысша-қазақша сөздігі (1906), Т. Бокиннің «Орысша-қазақша сөздігі» (1913) жатады.

«Сөздердің мағынасын айқындайтын аудармалар, сөздіктер көне заманнан бастап халықтар арасында үлкен қоғамдық сұранысқа ие болған» (Туякбаев, 2025: 249). «Өз кезегінде сөздіктер мен анықтамалықтар тілді кодификациялау құралы ретінде жазба тіл мен сөз өнерінің, әдеби, ресми және ғылыми функционалдық стильдердің, жалпы ғылыми тіл мен ғылымның, техниканың, өндірістің жекелеген салаларының ішкі тілдерінің дамуына ықпал етеді. Әрине, лингвистикалық зерттеулер көбіне географиялық, жаратылыстану, этнографиялық ізденістермен, сондай-ақ әдістемелік-педагогикалық қызметпен қатар жүргізіледі. Бұған мысал ретінде Н.Ильминский, В.В. Радлов, П.С. Паллас, П.К. Услар, В.Н. Васильев, еңбектерін жатқызуға болады» (Шелестюк, 2024: 103).

Қазақ тілінің ғылыми тұрғыдан зерттелуіне алғаш үлес қосқан орыс ғалымдары Н.Ильминский, В. Катаринский, М.А. Терентьев, П.М. Мелиоранский, Н. Лаптев, Е. Аллекторов, Г.В. Архангельский, В.В. Радлов, Л.З. Будагов, Н.Н. Пантусов, В.В. Григорьев, В.В. Бартольд, С.Е. Малов болды. Қазақ ғалымдары тарапынан А. Байтұрсынұлы, Қ. Кемеңгерұлы т.б. алаш зиялылары қазақ тіл білімінің ұлттық негізде қалыптасуына зор үлес қосты. Олар қазақ тілінің фонетикасы, морфологиясы, синтаксисі мен лексикологиясын жүйелеуге, ғылыми терминологиясын қалыптастыруға және ана тілін оқыту әдістемесін жасауға бағытталған ең алғашқы іргелі еңбектерді жазды. А. Байтұрсынұлының әліпби, емле, тіл құрылымы жөніндегі зерттеулері қазақ тіл білімінің теориялық негізін қалап, ұлттық лингвистиканың дамуына жол ашты. Қ. Кемеңгерұлының тіл, әдебиет және терминология саласындағы еңбектері қазақ тілінің ғылыми тұрғыдан сипатталуына айрықша ықпал етті. Одан кейінгі Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І.Кеңесбаев, М. Балақаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық сынды ғалымдар қазақ тілін құрылымдық, тарихи-салыстырмалы және функционалдық тұрғыдан зерттеп, ұлттық тіл білімін жаңа ғылыми деңгейге көтерді.

Қазақ халқы тілінің орыс түркітанушылары тарапынан зерттеу нысанына алынуының ең басты себебін В. Радлов «туыс түркі елдерімен салыстырғанда қазақтар сөзге шешендігімен ерекше көзге түскен» (Радлов, 1880: 70), – деп көрсетсе, В. Бартольд «Ресейдің көрші қазақтармен қарым-қатынас жасауы бәрінен де маңызды болғандығымен» (Бартольд, 1906)

байланыстырады. Осыған орай П.М. Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» (Мелиоранский, 1894; 1897), М.А. Терентьев «Грамматика турецкая, персидская и киргизская, узбекская» (Терентьев, 1875), В.В. Катаринский «Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология, синтаксис» (Катаринский, 1897), В.В. Катаринский «Материалы по этнографии киргиз» (Катаринский, 1899) тәрізді еңбектер қалдырды. А.Н. Кононов, Н. Баскаков, І.К. Кеңесбаев, С.А. Аманжолов, Р.Ғ. Сыздықова өз зерттеулерінде орыс ғалымдарының бұл еңбектерін айрықша бағалап, олардың қазақ тілінің грамматикалық құрылымын алғаш рет ғылыми түрде жүйелеудегі маңызын атап көрсетті.

Нәтижелер және талқылау

Байырғы сөздер тіліміздің негізгі сөздік қорын құрайтын лексикалық қабат, олар басқа тілдерден енбеген, халықтың ертедегі тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен, мәдениетімен тығыз байланысты болып табылатын төл лексикалық бірліктер. Байырғы сөздер негізінен түркі тілдерінің ортақ қоры мен қазақ тілінің ішкі даму нәтижесінде қалыптасады. Қазақ тіл біліміндегі зерттеулерде байырғы сөздер мәселесі тарихи лексикология, этимология және семантика салалары аясында қарастырылады. Байырғы сөздер көбіне ежелгі түркі лексикасы, төл сөздер, негізгі сөздік қор ұғымдарымен сабақтас. Л.З. Будагов пен Н.И. Ильминский еңбектерінде мұндай сөздер қазақ тілінің семантикалық және функционалдық ерекшеліктерін танытатын басты көрсеткіш ретінде сипатталған. Байырғы қазақ сөздерінің негізгі белгілеріне біздің тұжырымымызша мыналар жатады:

1. Төлдік сипат. Бұндай сөздер түркілік негізде жасалады (ай, күн, жер (йер) т.б.);
2. Көнелік сипат және тұрақтылық. Байырғы сөздер тілдің ерте кезеңдерінен бері қолданылатындықтан, семантикасы да салыстырмалы түрде тұрақты болады (кейбірі мағыналық дамуға, өзгеріске ұшыраганымен, түпкі мағынасы сақталады);
3. Қолданыс жиілігі. Байырғы сөздер, әсіресе, ауызекі сөйлеу тілінде өте жиі қолданылады;
4. Жаңа сөз жасау. Байырғы түбір сөздердің сөзжасамдық қабілеті жоғары болады.

«Ең қажетті ұғым-түсініктерді қамтитын, сол тілде сөйлеуші халықтың бәріне бірдей түсінікті ортақ сөздер құрамынан құралған тарихи сөздік қор жалпыхалықтық тілдегі сөздердің ұйтқысы, олардың ең тұрақты бөлігі болып саналады. Ұланғайыр тарихи кеңістік пен уақытта жасап келе жатқан бұл сөздік қордың құрамына тұрақтылық тән» (Малбақов, Қайрат, 2025: 15). Енді осы тарихи сөздік қорымыздың негізгі қайнар көзі болып табылатын байырғы сөздердің Ильминский мен Будагов еңбектерінде берілуіне назар аударайық. Мәселен, Будаговта: а*байсыз* – непонятливый, ничего не замечающий, нечаянный; *абайламақ* – всматриваться, остерегаться, обдумывать; *абайлы* – осмотрительный (корень *абай* отдельно не употребляется – Ильм.). По собранным мною сведениям, *абай* значит: внимание, наблюдение и говорится напр.: *Сен оған абай бол* – ты за ним наблюдай (Будагов, 1869: 3).

Сөздік мақаладан көріп тұрғанымыздай, Будагов *абай* сөзі «түбір ретінде қолданылмайды» деген Ильминскийдің тұжырымын жоққа шығарып, бұл сөздің түбір күйінде қолданылатынын мысал арқылы дәлелдеген. Демек, *абай* сөзі әу баста нақты семантикалық мазмұны бар дербес түбір ретінде қолданылған. Будаговтың талдауына сүйенсек, *абай* сөзі «назар, бақылау, қырағылық» мәнін білдірген. Бұл мағына қазіргі тілімізде де *абай бол* тіркесі арқылы сақталып келеді.

Ал Н.И. Ильминскийдің еңбегінде: «*Абай* сам по себе не употребительный корень следующих слов» деп көрсетіліп: *абайсыз* – невнимательный, ничего не замечающий, нечаянный; *абайла* – обращать внимание, всматриваться, остерегаться, обдумывать; *абайлы* – осмотрительный, осторожный – деп берілген (Ильминский, 1861: 40).

Көріп тұрғанымыздай, Будагов пен Ильминскийдің *абайсыз* сөзінің мағынасын ашуда сәл айырмашылық бар: непонятливый (Будагов), невнимательный (Ильминский). Ал Будагов пен Ильминский көрсеткен нұсқалардың ішінде *абайлы* деген сөз қазіргі тілдік қолданыста жоқ екені мәлім.

Л.З. Будагов сөздігінде берілген *атқармақ* сөзі Ильминскийде *атқар* формасында берілген. Мысалы: *Атқармақ* – окончить дело, исполнять обязанность (Будагов, 1869: 10). *Атқар* – окончить дело, исполнить обязанность (Ильминский, 1861: 43).

Көріп тұрғанымыздай, екі автор да семантикасын бірдей ашқанмен, реестрге бірдей форманы алмаған. Будагов етістіктің келер шақ формасын (*атқармақ*), ал Ильминский түбір күйінде (*атқар*) көрсеткен. Семантикалық тұрғыдан екеуі де «жүктелген істі аяқтап, міндетті орындап шығу» мағынасын білдіреді. Алайда лексикографиялық заңдылық бойынша реестрге сөздің грамматикалық емес, лексикалық негізгі түбірін беру дұрыс болып танылады. Егер *атқармақ* реестрге алынатын болса, онда *атқарды, атқарар, атқаратын* т.б. формалардың бәрі қамтылуы тиіс. Десек те, ең алғашқы лексикографиялық жұмыстар қатарына жататындықтан, Будагов сөздігіндегі *атқармақ* формасын сол дәуірдегі автор ұстанымының нәтижесі ретінде бағалау қажет. Яғни қазіргі нормативтік лексикография талабымен емес, XIX ғасырдағы түркологияда қалыптасқан сипаттамалық дәстүрдің көрінісі ретінде қабылдаған дұрыс.

Будагов *ай* сөзін түрік және татар тілінің лексикасы ретінде көрсеткен, дегенмен қазақ тіліне тән деп мынадай мысалдарды алады:

Айшылық – на месячное расстояние, в продолжении месяца;

Ай туған – восхождение луны;

Ай бату – захождение луны;

Ай тұтұлу – затмение луны;

Туатұғын ай – будущий месяц (Будагов, 1869: 171).

Ал Ильминскийдің еңбегінде *ай* сөзінің екі мағынасы көрсетіліп, кең көлемде талданған: 1) Луна; 2) Месяц.

Бірінші мағынаға мынадай мысалдар келтірген: *ай кесігі* – отрезок луны; *он бестен туған ай секілді* – подобная луна в пятнадцатую ночь (оба выражения в похвалу красоты). Ал екінші мағынаға қатысты бірқатар семантикалық талдаулар беріп, қазақ халқының айға қатысты дүниетанымын барынша қамтуға тырысқан. Қазақтардың айдың алғашқы он бес күнін *жаңа*, қалған күндерін *ескі* деп айтатынын ескерте отырып: *айдың бір жаңасы, үш жаңасы, жиырма ескісі* дегендер айдың бірінші, үшінші және жиырмасыншы түндері екенін айтады. Сонымен қатар Ильминский наурыз айы қазақ халқы үшін жыл басы болып саналатынын, наурыз, сәуір айларында: *қой қоздайды, бие байлайды*, мамыр айында: *құралай* болатынын талдап көрсеткен. Құралайдан кейін қырық күн *шілде*, ал *тамызда* нағыз жаздың ыстық күндері болады, қыркүйекте қойға *күйек байлайды*, *қазан* нағыз күз айы, қараша мен желтоқсан айының басында *соғым* сойылады, қаңтар, ақпан қыстың нағыз суық кезеңі, ал мұсылман айларында *құрман айы, айт айы* деген екі басты мереке бар – деп жазған (Ильминский, 1861: 37). Мұндағы курсивпен берілген мысалдардың барлығы Ильминский еңбегінде берілген деректер.

Жоғарыдағы салыстырудан *ай* сөзінің қазақ тіліндегі семантикасы мен қолданысын Будагов сөз, сөз тіркестері негізінде ғана аз мысалмен берсе, Ильминский дүниетанымдық тұрғыдан кеңірек талдауға тырысқанын аңғарамыз. Жоғарыдағы мысалдардың ішінде Ильминский көрсеткен *ай кесігі* деген қолданыс қазіргі тілімізде кездеспейтіні мәлім. Мұндағы *кесік* сөзі «қиылған, кесілген, тілік» деген ұғымдарды білдіреді. Яғни белгілі бір заттың жартылай көрінген пішінін білдіреді. Біздің тұжырымымызша, *ай кесігі* сол кезеңдерде айдың сыртқы формасына қатысты «жаңа туған ай, жарты ай» ұғымдарын білдірген. Бұл қолданыстың қазіргі тілде кездеспеуі – лексикалық варианттардың ауызекі тілдегі қолданыс жиілігіне қарай сұрыпталуымен тікелей байланысты. Уақыт өте келе бір ұғымды білдіретін бірнеше атаудың ішінен жиі қолданылатын, нормаланған нұсқалар ғана сақталып, қалғандары пассив қабатқа ауысады немесе мүлде қолданыстан шығады. *Жаңа ай, туған ай, жарты ай* сияқты тіркестер әдеби нормаға айналып, ал *ай кесігі* тарихи сөздік қор аясында қалған болуы ықтимал. Бұл сөздің Ильминский еңбегінде тіркелуі оның XIX ғасырда қолданыста болғандығын дәлелдейді. Ал қазіргі сөздіктерде тіркелмеуі, оның сөйлеу тілінен ығыстырылып, семантикалық тарылуға ұшырағанын көрсетеді.

Аң аулау мағынасын білдіретін көне түркілік *ау* сөзін Будагов түрік және қазақ тіліне тән сөз ретінде көрсеткен:

Ау – охота, ловля, ловитва ханская, сеть, тенета;

Аучы – охотник, ловец, рыболов;

Аучылық – охотничество, ремесло охоты;

Аучылық етмек – заниматься охотой, ловлей птиц, рыб, охотиться (Будагов, 1869: 105).

Ал Ильминский сөздігінде:

Ау – рыболовная сеть;

Аула – охотиться;

Аң аула – охотиться на зверя;

Біреудің көңлүн аула – обольстить кого нибудь (Ильминский, 1861: 39).

Радлов пен Ильминский сөздіктерін салыстыра отырып, *ау* сөзінің мағыналық өрісі көне түркі дәуірінен бастап екі негізгі бағытта дамығанын байқауға болады. Радлов материалдарында *ау* сөзі «охота», «ловля», «сеть» мағыналарында беріліп, әрі заттық (тор), әрі әрекеттік (аңшылық, аулау) ұғымдарды қамтиды. *Аучы, аучылық, аучылық етмек* тәрізді сөзқолданыстардан өнімді түбір болғандығы көрінеді. Будагов *ау* сөзін жалпытүркілік деңгейде кең әрі жалпылама мағыналарда көрсеткен, түбірдің тарихи-этимологиялық және түркіаралық сипатына басымдық берген. Ал Ильминский сөздігінде *ау* мағынасы тарылып, негізінен «рыболовная сеть» ретінде нақты құрал атауын білдіреді. Сонымен бірге етістік тұлғаларында (*аула, аң аула*) «охотиться» мағынасы сақталған. Бұған қоса *аула* етістігінің ауыспалы мағынада (обольстить кого нибудь) қолданылуы сөздің семантикалық кеңею үрдісін аңғартады. Осылайша, Радлов сөздігінде *ау* сөзі неғұрлым кең әрі жалпы «аңшылық», «аулау» ұғымын білдірсе, Ильминскийде ол көбіне нақты құрал атауы ретінде көрсетіледі. Ильминский *ау* сөзінің қазақ тіліндегі «балық аулайтын ау» деген қолданыстық мағынасын нақты әрі дәл берген. Сонымен қатар *аула, аң аула* деген етістік негіздегі қолданысын да тіркеп, сөздің қазақ тіліндегі функционалдық өрісін көрсетуге тырысқан. Бұл талдаулар *ау* сөзінің қазақ тілінің байырғы лексикалық қорына жататын, тарихи негізі терең, көне түбірлердің бірі екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдейді.

Ильминский мен Будагов сөздіктерінің басты бір ерекшелігіне қазақ сөздерінің еріндікпен жазылуын жатқызуға болады. Бұның себебі не? VIII ғасырдан бастап түркі және қазақ қоғамында қолданылған араб жазуының қадим, жадид түрлерінде ерін үндестігі жүйелі түрде таңбаланып отырды: *бұрун, түтүн, үшүн, көзү* т.б. Тіпті бірінші буында немесе бірінші, екінші буында езулік дауысты тұрса да, қалған буындарды еріндікпен таңбалау дәстүрі А. Байтұрсынұлы өзгерткен емлеге дейін сақталды: *қалуб, айтур, жасуруб, баратуғун, келетүн* т.б. Бұлайша жазылудың басты себебі – жазуда фонетикалық принциптің (айтылуы бойынша жазу) сақталуы. Сондықтан тек Ильминский мен Будагов қана емес, А. Алекторовтың 1907 жылы шыққан «Қырғыз хрестоматиясында», В. Радловтың 1911 жылы шыққан «Опыт словаря тюркских наречий» деген сөздігінде, тіпті Ы. Алтынсариннің 1879 жылы шыққан «Қырғыз хрестоматиясында» байырғы қазақ сөздері еріндікпен таңбаланған. Мысалы, Ы. Алтынсаринде *құмурсқа, ушуп, жүгүрүп, жұмыс, күнүнде, ұғуп, ушурды, үшүн, құрып, құтұлды, бүгүлді, салатұғун, күнүңде, жұмұртқа, жұлқуп, күндүз, тұрып-тұрып, жүрүп, сүйтүп, бүгүн* тәрізді еріндікпен таңбаланған сөздер қатары біршама. В. Радловта: *ойлу (кең ойлу кісі), оқу (намаз оқуду), отур (отурунуз, жоғары отур, тауық жұмұртқада отурады); көйлөк (өзүннен бір көйлөк бурун тоздурғаннан сура); көгөршүн* т.б.

Ерін үндестігі қай уақыттан бастап таңбаланбайтын болды? XX ғасырдың басында қазақ зиялылары арасында бұл аса даулы мәселелердің қатарынан орын алды. 1924 жылы өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде» Елдес Омарұлы: «Жүре келе қазақ тілі басқа түрік тілінен жігі ашылып, *ұ* дыбысы бар сөздердің көбі *ы*-мен айтылатын болған. Бұл қазақ тілінің өз еркімен болған өзгерісі. Қазақ тілінде *ұ* өзгеріп *ы* болып бара жатқандығы себебі, *ы* мен *ұ*-ның көмескі естілген жерінде *ұ*-ның орнына *ы* жазатын болсақ, жазуымыз тілдің өзгерісінің жөніне дәл келеді» – десе, Халел Досмұхаммедұлы: «Біздің қазақ тілінде *ұ* өзгеріп *ы*-ға айналып барады. Қырғыз тілінде *ұ* сақталған. Біздің *үшін*-ді қырғыздар *үчүн* дейді, *оқы*-ны *оқу* дейді, дұрысы қырғызша болуға тиіс» – деп қарсы пікір білдірген болатын. Бұл дау 1929 жылы Қызылордада өткен конференцияда да жалғасты. Т. Шонанұлы: «Мұнан 50-60 жыл бұрын академик Радлов тілімізде ерін үндестігі өте күшті екенін байқап, қазақ сөздерін былай жазған: *өкшөсүнө сартылдап, ақ төбөнүң басында*... Біздің тұсымызда ерін үндестігі бірте-бірте құрып бара жатқанын байқаймыз. Біз енді Радловша жаз деп ешкімді зорлай алмаймыз. Сондықтан

емлемізде ерін үндестігі болмасқа керек» – деген. Ерін үндестігін таңбаламау ХХ ғасырдың басында бірте-бірте орнығып, жазба коммуникацияда қазақ тілінің өз еркімен болған өзгерісі ретінде қабылданды.

Енді Ильминский мен Будагов сөздіктерінде ерін үндестігімен таңбаланған байырғы сөздерге тоқталайық:

Өрүс – место за аулом, где пасутся лошади (Будагов, 1869: 128; Ильминский, 1861: 71);

Ұрұс – битва, бой, драка (Будагов, 1869: 128; Ильминский, 1861: 74);

Үрүм бұтақ – родство восходящее и нисходящее. *Үрүм бұтағымен өлді* – все померли (Будагов, 1 том, 128 б.; (Ильминский, 1861: 79);

Үзүк – кошма (Будагов, 1869: 134);

Үскү – род большого шила (Будагов, 1869: 134);

Орұн – место. *Ұлұ орұн* – начальственное место, лицо, уважаемый бій (Ильминский, 1861: 67);

Отұр – сидеть, сесть (Ильминский, 1861: 67);

Орұс – русский, не мусульманин (Ильминский, 1861: 67);

Ойұн – игра; шутка, слова сказанные не серьезно (противоп. *шын*). *Ойұн түбі шын болұр, осұрұқ түбі боқ болұр* – шутка иногда оканчивается серьезной неприятностью (Ильминский, 1861: 68);

Оңдұ – порядочный (Ильминский, 1861: 70);

Өмүлдүрүк – подргудник (у лошади) (Ильминский, 1861: 70);

Өтүрүк – ложь (Ильминский, 1861: 70);

Өзүм – я сам. *Өзүм өзү болғалы* – с тех пор как я стал человеком (Ильминский, 1861: 70);

Өсүм – рость, проценты (Ильминский, 1861: 71);

Өгүз – бык (Ильминский, 1861: 72);

Ұқ – палки в кибитке, составляющие род стропил (по-казачьи – унины) (Ильминский, 1861: 73);

Ұмұт – забывать (Ильминский, 1861: 73);

Ұзұн – длинный (Ильминский, 1861: 73);

Ұрлұқ – воровство; краденый (Ильминский, 1861: 75);

Бұжұр – рябина от оспы (Ильминский, 1861: 93);

Бұрұш – угол (Ильминский, 1861: 93);

Бұрұн – (Ильминский, 1861: 93).

Ұрұн – тайный, тайна, скрытно, тихонько. *Ұрұн келді* – тайно приходить (жениху дозволяется посещать свою невесту до совершения брака, только ночью, если уже калым заплачен) (Будагов, 1869: 129); *ұрұн келеді* – тайно приходить (после того как калым отдан за невесту, но пока еще не было свадьбы, жених имеет право посещать свою невесту; он приезжает с подарками к тестю и останавливается вдали от аула в шатре. Днем он не может приходить в аул невесты, а ходить к ней ночью – *ұрұн*) (Ильминский, 1861: 75).

Еріндікпен таңбаланған барлық сөздерді бір мақала көлеміне сыйдыру мүмкін емес. Байырғы сөздер құрамына жататын лексемаларды ғана беріп отырмыз. Ильминский мен Будагов сөздіктерінде ерін үндестігі неге сақталған? Біздің ойымызша:

- ол кезеңде қазақ жазуы әлі нормаланбады;
- кез келген жазба коммуникация фонетикалық принципті басшылыққа алды;
- XIX ғасырдағы түркітану ғылымында түркі тілдері толық үндестікке бағынады деген көзқарас басым болды.

Жоғарыдағы *ұрын келу* тіркесіне қатысты түсіндірмелерден Ильминскийдің анықтамасы қазақ әдет-ғұрпын барынша суреттеуге бағытталғанын аңғарамыз. Будагов «құқықтық рұқсат, некеге дейінгі заңды рұқсат етілген қатынас формасы» ретінде қысқа анықтама берсе, Ильминский «күйеу жігіттің сыйлықпен келуі, ауылдан тыс шатыр тігуі, күндіз келе алмауы» тәрізді т.б. этнографиялық детальдарды да барынша қамтыған. Бұл Будаговтың сөз мағынасын ықшам беретін лексикограф болғандығын, сондықтан нормативті мазмұнға мән бергенін, ал Ильминскийдің миссионер лингвист ретінде халықтың тұрмыс-салтына назар аударғанын

айғақтайды. Бұл салыстырудан «ұрын келу» отбасы құндылықтары негізінде қалыптасқан институт болғандығын, ол бейберекет емес, өзіндік жүйесімен орындалатынын, қоғамдық бақылауға алынатынын (күндіз келмеу) және күйеу жігіттің мәртебесі қалың мал төлегеннен кейін өзгеретінін білдіреді.

Ильминский реестрге алынған кейбір лексикалардың анықтамасын халықтың өмір сүру салтымен, дәстүрімен байланысты тереңірек түсіндіруге тырысқан. Мысалы, *үй* деген сөздің мағынасын былай ашады: *Үй* – кибитка (киіз үй), дом (ағаш үй, тас). *Үлкен үй* – старшая жена, *кіші үй* – младшая жена. *Алты қанат үй* – кибитка в шесть полотень или звеньев. *Үй тігу* – поставить кибитку. *Үй жығу* – снять кибитку. *Үй көтеру* – перенести кибитку с одного места на другое не разбирая а целиком. *Үй басу* – прикрепить кибитку веревками во время ветра, чтобы не снесло. *Үйдүң тұрманы* – устройство, части дома. *Кереге* – решетка составляющая основание или лучше стены, она состоит из полотен. Сонымен қатар *үй* реестрінде *кереге басы, кереге аяғы, сағанақ, көз, уық, уық бау, шаңырақ, күлдіреуіш, таяныш, маңдайша, ит кірмес, сықырлауық, туырлық, үзік, түңдік, есік, басқұр, жапсар, төр, босаға, бақан, ши* сөздерінің түсіндірмелерін берген (Ильминский, 1861:7-78). Осылайша, Ильминский қазақ халқының үй құрылымы мен тұрмыс-салт ерекшеліктерін жан-жақты, толық сипаттап берген. Ол тек үйдің физикалық бөліктерін ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік рөлі мен тұрмыстық функциясын да көрсеткен.

Ильминский *ұран* сөзінің де қазақ халқы үшін қандай ұғымды білдіретінін тереңінен талдап береді: *ұран* – военный крик. Общий киргизскому народу ұран – алаш, его произносять в схватке с людьми другой наций, например с туркменцами. Каждый род имеет свой *ұран*, который произносят в ссоре с киргизами же другого рода. Вот некоторые *ұраны* Малой Орды: табынский – тостаған, таминский – қара бура, кердеринский – Қожа Ахмет, алачинский – байбарақ, байбактинский – дауғара, маскарский – қаратай, танинский – тана, серкешский – шағырай, тазовский – бақай, есентемировский – алдуңғар, адаевский – бекет, также адай, исыковский – бәйтерек. Отделения и подотделения кричать названия отдельный, или ими своего батыра. *Ұран шақыру* – кричать ұран (Ильминский, 1861: 74).

Ильминскийдің «ұран» туралы келтірген бұл анықтамасы қазақ халқының әскери-рухани мәдениетінің сол кезеңдегі нақты көрінісін бейнелеп тұр. Анықтамадан ұран тек әскери айғай емес, қазақ халқының рухын көтеретін құралы, этникалық бірегейлігінің белгісі, әлеуметтік жіктелуінің көрінісі екенін көреміз.

Ильминский қазақ халқының жалпыұлттық ұраны «алаш» деп көрсетеді. *Алаш* үш жүздің бірлігін білдіретін ұғым және ұлттық тұтастықтың символы ретіндегі байырғы қазақ сөзі. Жауға қарсы ұрыста «алаш» деп ұрандату – жүз бен руға бөлінуден жоғары тұратын ұлттық тұтастықты білдіреді. Демек, *алаш* сөзі барша қауымды ортақ іске, қауіпке қарсы жұмылдыратын идеологиялық формула. Ильминскийдің дерегіне сүйене отырып мынадай тұжырым жасауға болады:

1) ұран – қазақ қоғамындағы бірегейліктің белгісі;
2) жалпыұлттық деңгейде *алаш* сөзі қолданылады;
3) рулық деңгейде жеке ұран қолданылады;
4) әр ұран белгілі бір мәнді білдіреді (әулие, батыр, тотем т.б.).

Ал Будагов сөздігінде *ұран* сөзі шағатай тілінің лексикасы ретінде реестрге алынып, мынадай анықтама берілген: «*Ұран* – кличь, перекличка заблудившихся ночью, со своими товарищами; во время войны, например, для отличия одного рода или отряда от другого, каждый из них присвоив себе наименование своего начальника или условно принятый термин, пароль, определяющий как бы знамя их или герб этим словом сзывает свой род или партию. По словам Бабура *ұран* в военное время состоит из двух паролей, терминов клички, один для рода, партий, а другой для всего войска» (Будагов, 1869: 121). Ал қазақ тіліне қатысты: «*Ұран шақыру* – кричать ұран, употреблялось в смысле клич, кричать, дать пароль, сзывать свою партию» (Будагов, 1869: 121), – деген анықтама береді. Будагов *ұран* сөзін әскери жағдайда руды немесе отрядты ажырату үшін қолданылатын белгі ретінде түсіндірген. Демек, Ильминский бұл сөздің этномәдени және тілдік ерекшелігін тікелей қазақ халқына қатысты талдап көрсетсе, Будагов

түркі тілдері аясындағы жалпы қолданысына назар аударған.

Байырғы сөздердің ішінде *бәйге* лексикасына Ильминский мынадай анықтама берген:

Бәйге – приз, преимущественно на скачке; скачка. Киргизы охотники до скачек, особенно свадьба и поминки никогда не обходятся без скачки. Лошадей пускают по прямому направлению верст за 40 и более. На место, откуда лошади должны скакать, едут легкой рысью с зари дня скачки, оттуда пускають всех лошадей враз – *ат жібереді.* На лошадей сажают для легкости мальчишек, но и тех за несколько верст до цели (қарақшы) снимают с лошадей. У киргизов есть обычай подмогать лошадям, кроме того что кричать и гикают по лошади несколько всадников принимающих к сердцу успех лошади, ее тащать веревками, за стремена, это называется *көтерме*. *Әуелі келді* – первая прибежавшая лошадь. Первый приз *бәйге басы* бывает значительный. *Бәйге алды* – получил приз. Кроме того, призы дают борцам, искусным в стрельбе, кто собьет *алтын қабақ* (Ильминский, 1861: 82).

Будагов сөздігінде *бәйге* қазақ тіліне тән лексика ретінде реестрге алынып негізінен бәйге жарысына қатысты ғана анықтамасы көрсетіледі: *бәйге* – приз, преимущественно на скачке; скачка (на скачке лошадей пускают верст за 40, сначала рысцою, а на возвратном пути всех разом – *ат жібереді.* На лошадей сажают для легкости мальчиков, но их снимают за несколько верст до цели – *қарақшы,* помогают, гаркают, а иногда тащат лошадей веревками за стремена и это называется – *көтерме. Әуелі келді* – первая прибежавшая лошадь. *Бәйге басы* – первый приз. *Бәйге алды* – получил приз (Будагов, 1869: 241).

Авторлардың түсіндірмесінде бұл сөздің екі мағынасы көрсетілген: жүлде (приз) және ат жарыс (скачка). Ильминский *бәйге* сөзіне тілдік әрі этнографиялық тұрғыдан кеңінен анықтама берген. Автор *бәйге* деген жарыстың өзі және жарыста берілетін жүлде екенін дәл анықтап, оның тек спорттық қана емес, әлеуметтік-ритуалдық мазмұнды да білдіретінін жақсы талдаған. Біздің тұжырымымызша, Ильминский анықтамасындағы *бәйге*:

- әлеуметтік жиындардың (той, ас, жарыс) құрамдас бөлігі;
- әлеуметтік бірлікті нығайтатын дәстүр;
- мықтыны анықтаудың жолы.

Анықтамада бәйгеге қатысты екі авторда да бірқатар атаулар көрсетілген: *ат жібереді* (жарыстың басалуы), *қарақшы* (меже), *көтерме* (жанкүйерлердің қолдауы), *әуелі келді* (бірінші келген ат), *бәйге басы* (бас жүлде), *алтын қабақ* (көздейтін нысана). Бұдан бөлек Ильминский «свадьба и поминки никогда не обходятся без скачки» деген анықтамасы арқылы «бәйге» ұғымының тек спорттық емес, әлеуметтік-мәдени феномен екенін дәлелдеуге тырысқан.

Байырғы қазақ сөздері қатарына жататын *ру, ұрпақ* лексемалары Ильминский сөздігінде көрсетілмеген, ал Будагов сөздігінде қазақ лексикасы ретінде реестрге алынып, мынадай түсіндірме берілген: *ұру* – род, родство, клан, поколение, фамилия, порода, семья. *Ұруұннан* – из рода (такого-то) (Будагов, 1869: 128). *Ұрпақ* – происхождение, род (Будагов, 1869: 121).

Сондай-ақ байырғы қазақ сөздері қатарындағы *ожау* сөзі Будаговта: «*Ожау* – ковшик деревянный (которым переливают кумыс в большой суповой чашке; если он большого размера то называется – *шөміш)* (Будагов, 1869: 115) – деп түсіндірілсе, Ильминскийде: «Ожау – с корот. ручкой (для кумыса)» (Ильминский, 1861: 67) – деп берілген.

Будагов *ожау* сөзін кеңірек сипаттап, оны қымыз құюға арналған ағаш құрал ретінде түсіндіреді және көлеміне қарай «шөміш» деген түрінен ажыратылатынын айта отырып, ожаудың материалына, қызметіне және көлемдік ерекшелігіне мән берген. Ал Ильминский оны қысқа сабы бар, қымызға арналған ыдыс ретінде ықшам түрде анықтаған.

Будагов сөздігінің Ильминский сөздігінен басты ерекшелігінің бірі:

1. Реестрге алынған сөздердің барлығы араб жазуымен берілген де, түсіндірмелері кирил әрпімен орысша жазылған. Яғни Будагов екі графикалық жүйені қатар қолданып, түркі сөздерін беруде олардың дәстүрлі жазу үлгісін сақтаса, ғылыми түсіндірмені орыс оқырманына ыңғайлы графикада ұсынған;

2. Араб және парсы тілдерінен енген кірме лексикалардың қазақ тіліндегі дыбысталымы реестрге енгізіліп, олардың шығу тілі жақша ішінде көрсетіліп, түпнұсқа жазылымы қоса берілген. Мысалы: *апта* (п. هفته) неделя (Будагов, 1869: 6); *арам* (حرام) (Будагов, 1869: 23),

орамал (п. رومال) т.б.

Яғни Будагов графикалық жүйе тұрғысынан түркі халқына да, орыс оқырманына да түсінікті ғылыми аппарат қалыптастырды және екі графикалық жүйені қатар қолдану арқылы еңбектің академиялық әрі практикалық құндылығын арттырды. Кірме лексиканы беру тәсілі тұрғысынан сөздің этимологиясын, фонетикалық бейімделуін және тарихи қабатын бір мезгілде көруге мүмкіндік берді. Яғни Будагов сөздігі графика, этимология және тарихи фонетика мәселелерін кешенді түрде ұсынуымен ерекшеленеді. Татар ғалымдары Будагов сөздігінің артықшылығын былай сипаттайды: «Материал в словаре построен в алфавитном порядке арабского языка, и слова представлены в арабской графике. В первом томе слова даны только в арабской графике, без транслитерации русскими буквами, во втором томе русскими буквами указана транскрипция каждой лексической единицы. Естественно, это намного облегчало задачу тем, кто обучался татарскому языку. Л.З. Будагов стремился также указывать происхождение слов, для чего использовал сокращения: а. = арабское, алт. = алтайское, баш. = башкирское, бух. = бухарское, к. = казанское, кир. = киргизское, п. = персидское, тур. = турецкое» (Юсупова, 2012: 224).

Жоғарыдағы барлық талдаулардан түйетініміз, «адамдар бір-бірінен тек визуалды-антропологиялық тұрғыдан ғана емес, сондай-ақ ойлау қабілеті субъектілері ретінде де ерекшеленеді: әрбіреудің өз ішкі дүниесі, өз когнитивтік базасы, өз тезаурусы бар» (Халиков, 2025: 133). Яғни қазақ деген ұлттың өзіне тән менталитетін тілдік деректер арқылы ашып беруде екі автор да көп еңбектенген. Ильминский байырғы сөздердің қолданыстық және мағыналық қырларын жүйелі түрде көрсеткен. Сондықтан оның «лингвоелтанымдық, лингвомәдениет-танымдық құндылығы жоғары еңбек болып саналатыны анық» (Малбақов, 2025: 117). Ал Будагов байырғы қазақ сөздерін жалпы түркі тілдері аясында салыстыра қарастырып, олардың ортақ семантикалық негізін айқындаған. Сондықтан олардың «түркі тілдеріндегі ортақ бір түбірден өрбіген туынды сөздердің семантикасын ашуда, жеке сөздің сөз тудыру қабілетін айқындауда, кейбір бірліктердің этимологиясын беруде жетістіктері болды» (Малбақов, 2025: 118). Екі еңбек те қазақ тілінің сол кезеңдегі жай-күйін сипаттайтын құнды практикалық материалдармен ерекшеленеді.

Қорытынды

Н.И. Ильминский мен Л.З. Будагов еңбектерінде жинақталған тілдік деректер мен жасалған тұжырымдар кейінгі қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуына берік ғылыми негіз болды. Бұл зерттеулердің тарихи-танымдық құндылығы мен деректік нақтылығы жоғары және кейінгі ғалымдар үшін салыстырмалы-типологиялық талдауларға жол ашып берді. Сондықтан қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік жүйесін кешенді түрде танып-білуге мүмкіндік берген алғашқы ғылыми зерттеулер деп айта аламыз.

Мәселен, Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия» атты зерттеуі қазақ тілінің лексикалық жүйесін сипаттауда маңызды орын алады. Зерттеуде қазақ тілінің сөздік қоры нақты тілдік деректер негізінде талданып, сөздердің мағыналық реңктері мен қолданыс ерекшеліктері көрсетілген.

Ал Л.З. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» атты еңбегі – түркі тілдерінің лексикалық қорын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан жүйелеген алғашқы көлемді сөздіктердің бірі. Аталған сөздікте қазақ тіліне тән байырғы сөздер өзге түркі тілдерінің материалдарымен қатар беріліп, олардың фонетикалық және семантикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетілген. Бұл еңбек қазақ тіліндегі байырғы лексемалардың түпкі мағынасын, тарихи семантикалық дамуын және түркілік ортақ негізін анықтауға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Н.И. Ильминский мен Л.З. Будагов еңбектері қазақ тіліндегі байырғы сөздерді зерттеудің бастапқы деректік негізін құрап, кейінгі ғылыми ізденістерге бағыт-бағдар берді және қазақ тілінің лексикалық құрамын, соның ішінде байырғы сөздердің семантикалық, этимологиялық ерекшеліктерін айқындауда маңызды дереккөз қызметін атқарады. Сонымен бірге бұл еңбектер XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ тілінің жай-күйін, сөз мағыналарының сол кезеңдегі қолданыстық аясын, тарихи-әлеуметтік мазмұнын айқындауға мүмкіндік береді.

Аталған сөздіктердегі материалдар тарихи лексикология, тарихи семасиология және салыстырмалы түркітану бағытындағы зерттеулер үшін құнды тілдік дерек болып табылады әрі қазақ тілінің даму эволюциясын анықтауға көмектеседі.

Әдебиеттер

Бартольд В.В. К вопросу об изучении местных языков // Туркестанские ведомости. – 1906. – №63

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – Санкт-Петербург, 1869. – 815 с.

Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань: Университетская типография, 1861. – 199 с.

Катаринский В.В. Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология, синтаксис. – Оренбург, 1897. – 196 с.

Катаринский В.В. Материалы по этнографии киргиз. – Оренбург, 1899. – 153 с.

Малбақов М. Қазақ лексикографиясының тарихы: XVIII-XX ғг. аралығындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (тарихи лексикографиялық, лексика-семантикалық аспект). – Алматы: Асыл, 2025. – 320 б.

Малбақов М., Қайрат А. XVIII-XX ғасырлардағы қазақ сөздіктеріне енген лексикадағы тарихи сөздік қор құрамы // Тілтаным, 2025. №4 (100). – 12-21-бб.

Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Ч. 1. – Фонетика и этимология. – СПб., 1894. – 72 с.; – Ч.2. Синтаксис. – СПб., 1897. – 92 с.

Радлов В.В. Средняя Зеравшанская долина // Записки РГО, 1880. – Т. 6. – 70 с.

Терентьев М.А. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. – СПб., 1875. – Кн. I. – 194 с.

Туякбаев О.О., Дюсенов Б.Д. Араб және түркі тілдерінің тарихи лексикографиясы: сөздік түзу тәсілдері // «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы. – 2025. – №3. – 249-261-бб.

Халиков М.М. Фактор диахронии в лексикографии: ретроспективный контент-анализ русско-немецкой части словаря Н. Ленстрема (1890 г.). Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2025. – №3. – С. 132-140.

Шелестюк Е.В., Суюнбаева А.Ж. Проблемы терминоведения и профессиональной коммуникации на постсоветском пространстве (на примере Республики Казахстан) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2024. – №3 (485). – С. 102-117.

Юсупова А.Ш. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий Л.Будагова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2012. – №5 (16). – С. 223-226.

References

Bartol`d, V.V. (1906) K voprosu ob izuchenii mestnyh jazykov. Turkestanskie vedomosti. No. 63. [Bartold, V.V. (1906) On the Question of the Study of Local Languages. Turkestan News. No. 63.] (in Russian)

Budagov, L.Z. (1869) Sravnitel`nyj slovar` turecko-tatarskih narechij. Tom I. Sankt-Peterburg. 815 s. [Budagov, L.Z. (1869) Comparative Dictionary of Turkic-Tatar Dialects. Vol. I. Saint Petersburg. 815 p.] (in Russian)

Halikov, M.M. (2025) Faktor diahronii v leksikografii: retrospektivnyj kontent-analiz Russko-nemeckoj chasti slovarja N. Lenstrema (1890 g.). Vestnik Samarskogo universiteta. Istorija, pedagogika, filologija. No. 3. S. 132-140. [Khalikov, M.M. (2025) The Factor of Diachrony in Lexicography: A Retrospective Content Analysis of the Russian-German Section of N. Lenström's Dictionary (1890). Bulletin of Samara University. History, Pedagogy, Philology. No. 3. Pp. 132-140.] (in Russian)

Il`minskij, N.I. (1861) Materialy k izucheniju kirgizskogo narechija. Kazan`: Universitetskaja tipografija. 199 s. [Ilminskiy, N.I. (1861) Materials for the Study of the Kirghiz Dialect. Kazan: University Printing House. 199 p.] (in Russian)

Jusupova, A.Sh. (2012) Sravnitel`nyj slovar` turecko-tatarskih narechij L. Budagova. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No. 5 (16). S. 223-226. [Yussupova, A.Sh. Comparative Dictionary of Turkic-Tatar Dialects by L. Budagov. Philological Sciences. Questions of Theory and Practice. No. 5 (16). Pp. 223-226.] (in Russian)

Katarinskij, V.V. (1897) Grammatika kirgizskogo jazyka. Fonetika, jetimologija, sintaksis. Orenburg. 196 s. [Katarinskiy, V.V. (1897) Grammar of the Kirghiz Language. Phonetics, Etymology, Syntax. Orenburg. 196 p.] (in Russian)

Katarinskij, V.V. (1899) Materialy po jetnografii kirgiz. Orenburg. 153 s. [Katarinskiy, V.V. (1899) Materials on Kirghiz Ethnography. Orenburg. 153 p.] (in Russian)

Malbaqov, M. (2025) Qazaq leksikografijasynyng tarihy: XVIII-XX gg. aralygyndagy qazaq sozderining leksikografijalanuy men qalyptanuy (tarihi leksikografijalyq, leksika-semantikalyq aspekt). Almaty: Asyl. 320 b. [Malbakov, M. (2025) History of Kazakh Lexicography: Lexicographization and Formation of Kazakh Words in the 18th–20th Centuries (Historical-Lexicographical, Lexical-Semantic Aspect). Almaty: Asyl. 320 p.] (in Kazakh)

Malbaqov, M., Qajrat, A. (2025) XVIII-XX gasyrlardahy qazaq sozdikterine engen leksikadahy tarihi sozdik qor quramy. Tiltanym, №4 (100). 12-21-bb. [Malbakov, M., Kairat, A. (2025) The Composition of the Historical Lexical Fund Included in 18th–20th Century Kazakh Dictionaries. Tiltanym, No. 4 (100). Pp. 12-21.] (in Kazakh)

Melioranskij, P.M. (1894, 1897) Kratkaja grammatika kazak-kirgizskogo jazyka. Ch.1. Fonetika i jetimologija. SPb. 72 s.; Ch.2. Sintaksis. SPb. 92 s. [Melioranskiy, P.M. (1894, 1897) A Short Grammar of the Kazakh-Kirghiz Language. Part

1. Phonetics and Etymology. Saint Petersburg, 1894. 2 p.; Part 2. Syntax. Saint Petersburg. 92 p.] (in Russian)

Radlov, V.V. (1880) Srednjaja Zeravshanskaja dolina. Zapiski RGO. T. 6. 70 s. [Radlov, V.V. (1880) The Middle Zeravshan Valley. Notes of the Russian Geographical Society. Vol. 6. 70 p.] (in Russian)

Shelestjuk, E.V., Sujunbaeva, A.Zh. (2024) Problemy terminovedenija i professional`noj kommunikacii na postsovetskom prostranstve (na primere respubliki Kazahstan). Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. No.3(485). S. 102-117. [Shelestyuk, E.V., Suyunbayeva, A.Zh. (2024) Problems of Terminology and Professional Communication in the Post-Soviet Space (on the Example of the Republic of Kazakhstan). Bulletin of Chelyabinsk State University. No.3(485). Pp. 102-117.] (in Russian)

Terent`ev, M.A. (1875) Grammatika tureckaja, persidskaja, kirgizskaja i uzbekskaja. SPb. Kn. I. 194 s. [Terentyev, M.A. (1875) Turkish, Persian, Kirghiz and Uzbek Grammar. Saint Petersburg. Book I. 194 p.] (in Russian)

Tujaqbaev, O.O., Djusenov, B.D. (2025) Arab zhane turki tilderining tarihi leksikografijasy: sozdik tuzu tasilderi. «Qazaqstan shygystanuy» ghymyli zhurnaly. No. 3. 249-261-bb. [Tuyakbayev, O.O., Dyussenov, B.D. (2025) Historical Lexicography of Arabic and Turkic Languages: Methods of Dictionary Compilation. “Qazaqstan Shyghystanuy” Scientific Journal. No. 3. Pp. 249-261.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2026.

© Мамырбек Г., Сейітбекова А., Жумаханова Н., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.33 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-79-89

Айдана Махамбет[1*], Наджие Йылдыз[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0005-5846-7433 E-mail: aidanamakhambettt@gmail.com
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Түркия, Анкара қ., ORCID: 0000-0002-8351-4538 E-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ АВТОРЛЫҚ ИНТЕНЦИЯ (Ә. КЕКІЛБАЙҰЛЫНЫҢ «НАРЫҚҚА ДА ПАРЫҚ КЕРЕК» МАҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанның халық жазушысы, мемлекет және қоғам қайраткері, белгілі публицист Ә. Кекілбайұлының әлеуметтік-экономикалық мәселелерді арқау еткен «Нарыққа да парық керек» мақаласына талдау жасалады. Мақалада мәтін тек мазмұндық тұрғыдан ғана емес, автор мен оқырман арасындағы коммуникативтік өзара әрекеттестік, автордың мақсатты ықпал ету стратегиялары, сондай-ақ мәнмәтіндік және әлеуметтік факторлар кешенді түрде талданады. Автордың ұлттық дүниетанымға, қоғамдық санаға және тәуелсіздік кезеңіндегі әлеуметтік трансформацияларға қатысты көзқарастарына тілдік талдау жасалады. Жүргізілген мәтіндік талдау негізінде авторлық интенцияны, адресатқа әсер етудің тілдік амалдарының мүмкіндіктерін көре аламыз. Автордың тілдік стратегиялары, бағалауыштық лексикасы, ұлттық-мәдени кодтарды пайдалану ерекшеліктері, прецеденттік бірліктерді қолдану тәсілдері арнайы қарастырылады. Зерттеуде прагматикалық талдау, сыни дискурстық талдау (CDA), риторикалық талдау, стилистикалық талдау, интенционалдық талдау (T. van Dijk контекст моделі), интертекстуалдық талдау әдістері қолданылған. «Нарыққа да парық керек» мақаласы тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі экономикалық қиындықтарды, қоғамдағы әлеуметтік бөлініс пен рухани дағдарысты бейнелейтін маңызды публицистикалық дереккөз ретінде бағаланады. Талдау барысында автордың идеологиялық ұстанымдары, моральдық-этикалық бағдары айқын көрінеді. Мәтінде қолданылған көріктеуіш құралдар дискурстың әсер ету қуатын күшейтетін тілдік-когнитивтік тетіктер ретінде айқындалады. Жалпы алғанда мақала Ә. Кекілбайұлының публицистикалық дискурстағы мүмкіндігін ашып көрсететін жан-жақты ғылыми талдау сипатына ие. Зерттеу нәтижелерін тұлғатану, дискурс талдау, кекілбаевтану, мәтін стилистикасы және прагматика саласындағы ғылыми еңбектерде қолдануға болады.

Тірек сөздер: Ә. Кекілбайұлы; публицистикалық мәтін; публицистикалық дискурс; авторлық интенция; прагматика

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Махамбет А., Йылдыз Н. Публицистикалық дискурстағы авторлық интенция (Ә.Кекілбайұлының «Нарыққа да парық керек» мақаласы негізінде). *Tiltanym*, 2026. №1 (101). 79-89-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-79-89

Айдана Махамбет[1*], Наджие Йылдыз[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0005-5846-7433 E-mail: aidanamakhambettt@gmail.com
[2]доктор филологических наук, профессор, Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара, ORCID: 0000-0002-8351-4538 E-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr

АВТОРСКАЯ ИНТЕНЦИЯ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СТАТЬИ А. КЕКИЛБАЕВА «НАРЫҚҚА ДА ПАРЫҚ КЕРЕК»)

Аннотация. В данной статье проводится анализ публицистической работы народного писателя Казахстана, государственного и общественного деятеля, известного публициста А. Кекилбаева «Нарыққа да парық керек», посвящённой социально-экономической проблематике. Объектом исследования становится не только содержательный аспект текста, но и коммуникативное взаимодействие между автором и читателем, механизмы целенаправленного воздействия, а также контекстуальные и социальные факторы. В статье осуществляется лингвистический анализ взглядов автора на национальное мировоззрение, общественное сознание и социальные трансформации периода независимости. Анализ текста позволяет выявить авторскую интенцию, а также возможности языковых средств, направленных на воздействие на адресата. В исследовании применяются методы прагматического, критического дискурсивного (CDA), риторического, стилистического, интенционального (контекстная модель Т. ван Дейка), а также интертекстуального анализа. Статья «Нарыққа да парық керек»

оценивается как важный публицистический источник, отражающий экономические трудности, социальную стратификацию и духовный кризис первых лет независимости. В ходе анализа выявляются идеологические позиции автора, его морально-этические ориентиры. Специальное внимание уделяется его языковым стратегиям, оценочной лексике, особенностям использования национально-культурных кодов и приемам обращения к прецедентным единицам. Выявленные в тексте выразительные средства рассматриваются как языковые и когнитивные механизмы, усиливающие воздействующий потенциал дискурса. В целом статья представляет собой комплексное научное исследование, раскрывающее возможности публицистического дискурса А. Кекилбаева. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях по персонологии, дискурс-анализу, кекильбаеведению, стилистике текста и прагматике.

Ключевые слова: А. Кекилбаев; публицистический текст; публицистический дискурс; авторская интенция; прагматика

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и его функция в разработке лингвистических основ учебного текста».

Для цитирования: Махамбет А., Йылдыз Н. Авторская интенция в публицистическом дискурсе (на материале статьи А. Кекилбаева «Нарыққа да парық керек»). *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 79-89. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-79-89

Aidana Makhambet[1*], Nadzhie Yıldız[2]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0005-5846-7433 E-mail: aidanamakhambettt@gmail.com

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey, Ankara, ORCID: 0000-0002-8351-4538 E-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr

AUTHORIAL INTENTION IN PUBLICISTIC DISCOURSE (BASED ON THE ARTICLE «NARYQQA DA PARYQ KEREK» BY A. KEKILBAYEV)

Abstract. This article presents an analysis of the publicistic work of the People's Writer of Kazakhstan, statesman and public figure, and well-known publicist A. Kekilbayev, titled "Naryqqa da paryq kerek" (The Market Also Needs Sense), which is devoted to socio-economic issues. The object of study encompasses not only the content aspect of the text but also the communicative interaction between the author and the reader, the mechanisms of purposeful influence, as well as contextual and social factors.The article carries out a linguistic analysis of the author's views on national worldview, public consciousness, and social transformations during the period of independence. The text analysis allows for identifying the authorial intention as well as the potential of linguistic means aimed at influencing the addressee.The study employs methods of pragmatic, critical discourse analysis (CDA), rhetorical and stylistic, intentional (based on T. van Dijk's contextual model), and intertextual analysis. The article is assessed as an important publicistic source reflecting economic difficulties, social stratification, and the spiritual crisis of the early years of independence.The analysis reveals the ideological positions of the author and his moral and ethical guidelines. Special attention is given to his linguistic strategies, evaluative vocabulary, features of using national-cultural codes, and techniques for addressing precedent units. The expressive means identified in the text are considered as linguistic and cognitive mechanisms that enhance the persuasive potential of the discourse. Overall, the article constitutes a comprehensive scientific study revealing the possibilities of A. Kekilbayev's publicistic discourse. The obtained results can be used in research on personology, discourse analysis, Kekilbayev studies, text stylistics, and pragmatics.

Keywords: A. Kekilbayev; publicistic text; publicistic discourse; authorial intention; pragmatics

Source of funding: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993133 "Studying the Kazakh language in linguosynergetic, linguoecological, linguodidactic aspects and its function in developing the linguistic foundations of educational text".

For citation: Makhambet, A., Yıldız, N. Authorial Intention in Publicistic Discourse (Based on the Article «Naryqqa da paryq kerek» by A. Kekilbayev). *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 79-89. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-79-89

Кіріспе

Публицистикалық дискурс қоғамдағы маңызды оқиғалар мен мәселелер туралы көпшілікке ақпарат береді. Бұған қоса оның қоғамдық ойға ықпал ету, қоғамда орын алған оқиғаға баға беру, қоғамдық пікір қалыптастыру сияқты өзге де функциялары бар. Публицистикалық дискурс адресант-адресат тізбегіндегі байланыстың жанданып, өзектене түсуінен құрылады. Сондай-ақ ол бұқаралық ақпарат құралдарының әртүрлі жанрында жүзеге аса отырып, кең ауқымды аудиторияларға бағытталады. Публицистикалық дискурсқа ақпараттық функциямен қатар

деректілік, объективтілік, фактілік, дәлдік сияқты қасиеттер тән. Публицистикалық мәтіннің құжаттық және фактологиялық тұрғыдан нақты әрі ресми болуы аталған функцияның негізгі белгілерінің бірі ретінде көрінеді (Кожина, 2008: 343).

Публицистикалық дискурста қоғамдық-саяси лексика, кәсіби терминдер, сондай-ақ мораль, этика, медицина, экономика, мәдениет салаларына тән лексика, адамның ішкі күйі мен сезімін білдіретін сөздер кеңінен қолданылады. Сонымен қатар публицистикалық дискурста жалқы есімдердің, атап айтқанда, топонимдердің, антропонимдердің, мекеме мен ұйым атауларының үлесі жоғары; өзге функционалдық стильдермен салыстырғанда сан есімдердің жиі жұмсалуы әрі даталардың көп қолданылуы да анық көрінеді (Клушина, 2008: 105).

Бүгінгі коммуникация үдерісінде публицистикалық дискурстың ақпарат беруден бөлек сыни, бағалауыштық сипатқа қарай ауысу тенденциясы байқалады: БАҚ стилі біршама ауызекі, эмоциялық және бейнелі сипат алып, мақалалардың тақырыптық аясы кеңейіп келеді (Буряковская, 2010: 24).

Публицистикалық дискурста элитарлық ұлттық тілдік тұлға бейнесі анық көрінеді, сондықтан да мұны зерттеу ғалымдар тарапынан қызығушылық тудырып отыр. Өйткені автор, бір жағынан, қоғамдық коммуникацияның белсенді қатысушысы болса, екінші жағынан, өз дәуірінің әлеуметтік өкілі ретінде танылады (Ашева, 2013: 19).

Публицистикалық дискурстың маңызды ерекшеліктерінің бірі – автордың саналы түрде айқын көрінетін өзектендіруші позициясының болуы, яғни автор ақпаратты көпшілікке ұсынбас бұрын оны өзінің бағалау сүзгісінен өткізіп, белгілі бір көзқарас тұрғысынан интерпретациялайды.

Публицистикалық мәтін – публицистикалық дискурстың нақты жүзеге асқан формасы. Публицистикалық мәтіндердің ситуативтілік (айтылымның уақыт пен кеңістік жағдайымен байланысты болуы), әлеуметтік бағыттылық (қоғамдық пікір қалыптастыру), автор мен аудитория арасындағы байланысты күшейту, аудиторияның қабылдауын арттыру, автордың өз ұстанымында қалуы сияқты ерекшеліктері бар.

Посткеңестік кезеңде қалыптасқан қазақтың саяси элитасының институционалдық және идеялық тұрғыдан орнығуына белгілі жазушы, қоғам қайраткері Ә. Кекілбайұлы елеулі үлес қосты. Ол ұлттық маңызы бар күрделі мәселелерді ашық әрі батыл жазуымен ел есінде қалды (Makhambetova, Khabiyeva, Rsaliyeva, 2025: 524).

Материал және әдістер

Мақаланың зерттеу объектісі ретінде Ә. Кекілбайұлының нарықтық экономиканың маңыздылығын көрсетуге тырысқан «Нарыққа да парық керек» тақырыбындағы публицистикалық мақаласы алынды. Бұл мәтіндегі авторлық интенцияны, автордың позициясын, оқырманға ықпал ету тетіктерін көрсету үшін бір-бірімен өзара байланысты бірнеше зерттеу әдісі қолданылды. Адресатқа бағытталған интенцияны анықтау үшін прагматикалық талдау әдісі, қоғамға әсер ету мақсаты және мәтінде жасырынған манипуляцияны ашу үшін сыни дискурстық талдау (CDA), оқырманды ойландыру үшін риторикалық талдау әдісі қолданылған. Мәтіннің әсерлілігін арттыратын тілдік тәсілдер стилистикалық талдау әдісі негізінде, автордың контекст моделін қалай құрғаны интенционалдық талдау (van Dijk контекст моделі) негізінде, ал мақаланың өн бойындағы мәдени, тарихи, ұлттық тілдік бірліктердің автор интенциясын күшейтудегі рөлі интертекстуалдық талдау әдісі арқылы көрінеді. Бұл әдістер кешені мақаладағы авторлық интенцияны толық ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі кезде дискурс түрлерін жіктейтін лингвистикалық еңбектерде публицистикалық дискурс жеке дербес түр ретінде қарастырылады. Оның басты себебі – аталған дискурстың қоғамда ерекше маңызды қызмет атқаратындығында.

Публицистикалық дискурс қазіргі тіл білімінде идеология таратушы әрі қоғамдық пікір қалыптастырушы құрал ретінде қарастырылады. Әсіресе ағылшын тілді ғылыми мектептерде медиа тіліне, жаңалықтар дискурсына қатысты зерттеулер публицистикалық дискурстың табиғатын түсіндіретін теориялық база болып саналады. Бұл бағыттың негізгі өкілдері: Teun A. van Dijk, Norman Fairclough, Ruth Wodak, Roger Fowler, Allan Bell, Stuart Hall, Theo van Leeuwen,

Gunther Kress, David Machin, Daniel Dor, Stuart Allan және т.б. зерттеушілер.

Мұның ішінде бірнеше зерттеу теориясын ерекше атап өтуге болады: зерттеуші Teun A. van Dijk теориясы медиадискурсты қоғамдағы идеологияны қалыптастыратын негізгі институт деп қарастырса (van Dijk, 1998: 159-177), ал Norman Fairclough, Ruth Wodak қалыптастырған сыни дискурс талдауы (Critical Discourse Analysis) публицистикалық дискурсты зерттеудің ең ықпалды және кең тараған бағыттарының бірі ретінде танымал. CDA тіл мен қоғам арасындағы байланысты билік, идеология және әлеуметтік өзгеріс тұрғысынан зерттейді (Fairclough, 1995: 240). Ал газет тақырыпаттарын дискурстық, прагматикалық, когнитивтік тұрғыдан кешенді зерттеген Дэниел Дор публицистикалық дискурстағы идиологиялық әсер ету құралдарын талдайды (Dor, 2003: 695-721).

Орыс тіл білімінде бұл тақырыппен жүйелі түрде М.Н. Кожина, В.В. Одинцов, Н. Клушина, Ю.Н. Караулов т.б. ғалымдар айналысты. Қазақ тіл білімінде де бұл тақырып үнемі зерттеліп келеді: Р. Сыздық бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне көңіл аударуды тіл мәдениеті мәселелерінің бірі ретінде қарастырса (Сыздық, 2001: 36), Р. Әмір газет бетіне тән сөйлеу тіліндегі ерекшеліктер туралы (Әмір, 1972: 172), Н. Уәли кітаби тіл жүйесіне жататын тілдік құралдар жайлы (Уәли, 2007), О. Бүркітов публицистикалық стиль ерекшеліктері жайында жазды (Бүркітов, 1996: 11). Ал ғалым Қ. Есенова қазақ газет мәтіндеріндегі әсер етудің қосалқы факторларын зерттеп, талдады (Есенова, 2007).

Жалпы алғанда публицистикалық мәтіндер белгілі бір аудиторияның сұранысына сәйкес туындайды. Бұл туралы зерттеуші Г. Ерсұлтанова: «Публицист қоғамның белгілі бір тобын қызықтыратын, толғағы жеткен мәселелерді жазуға тырысады», – дейді (Ерсұлтанова, 2020: 18).

Публицистикалық дискурста қоғамдық пікірге ықпал етуші негізгі дискурсивтік субъектілер танылады. Белгілі ғалым Б. Момынова бұл туралы былай дейді: «Жалпы саяси лидерлер тілі газет лексикасы жүйесінде ерекшеленіп тұратын, мерзімді басылымдардағы көп канондардың шеңберіне сыймайтын, олардың құрылымы мен жүйесінде міндетті түрде кездесіп отыратын тілдік ерекшелік ретінде қаралады» (Момынова, 2005: 67).

Публицистикалық мәтіндер қоғамдық пікірге ықпал етуге бағытталғандықтан, оның интерпретациясы да риторикалық, бағалауыштық және идеологиялық компоненттерге негізделеді. Сондай-ақ публицистикалық дискурстағы интерпретация көбінесе жасырын түрде келеді, осы арқылы дискурстың танымдық-прагматикалық әлеуеті кеңейеді (Жумагулова, Каримова, 2021: 24).

Нәтижелер және талқылау

Мақаланың прагматикасына талдау жасау, ең алдымен, оның тақырыпатынан басталады. Өйткені тақырыпат – мәтін прагматикасын қалыптастыратын ең маңызды элемент. Негізгі ойды да оқырман осы тақырыпат арқылы болжайды, авторлық интенцияны да осы арқылы біледі (Сарбасова, Кубаева, 2023: 3). Біз зерттеу нысаны ретінде алған мақала тақырыбының өзінен де («Нарыққа да парық керек») қоғамдық сипаттағы әлеуметтік үндеудің бар екендігі анық көрінеді (Ә. Кекілбайұлы, 1998: 300). Сонымен бірге аталған тақырыптан қоғамдық пікірді қалыптастыруға бағытталған позиция да, экономикадағы моральдық өлшемді алға тартатын ұрандық сипат та байқалады. Тақырыптың қысқа да нұсқа болуы оны есте оңай сақтауға, оқырман назарын өзіне бірден аударуға мүмкіндік береді. Автор үлкен мәселені қысқа да нұсқа түрде шебер жеткізген.

Қазіргі публицистикалық шығармаларда авторлық интенция барған сайын күшейіп келеді (Фильчук, 2010: 58). Ол біз талдауға алып отырған мақала мазмұнынан да анық көрінеді.

Кез келген публицистикалық мәтінде автордың өз мақсатына жетуіне, яғни оқырманға ықпал етіп, оны белгілі бір пікірге иландыруына мүмкіндік беретін арнайы тілдік тәсілдер қолданылады. Мақала *«Естір құлақты енжар қалдыра алмайтындай жан шырылы, жүрек дірілі»* деген сөйлемнен басталады. Алғашқы ойдың *жан шырылы, жүрек дірілі* тіркестері (эскпрессивтер) арқылы берілуі ешкімді бейжай қалдырмасы анық. Сонымен қатар мақаланың басталар тұсында автордың белгілі бір мәселеге қатысты әлденеге көңіл алаңдаушылығы да байқалады. Осы тіркестер арқылы автор өзі көтеріп отырған мәселенің күрделілігі мен маңыздылығын айқындап көрсетуге ұмтылады. Нәтижесінде оқырман орын алған жағдаятқа

аландап қана қоймай, сол мәселенің талқылауына қатысушы позицияға өтеді.

Оқырман мәтінді бастапқыда аландаушылықпен қабылдаса да, автор белгілі бір тұста үміт отын оятып, адресат санасында сенім мен үмітті тудыруға ұмтылады. «*Байыбына бара білсек, біздің кезеңіміздің ең басты жетістігі – халқымыздың ғасырлап күткен тәуелсіздікке енді қолы жетіп отырғандығы»* деген сөйлем оқырманның бойында мақтаныш сезімін ұялатып, Тәуелсіздіктің құндылығын есте ұстауды көздейді.

Лингвистикада риторикалық сұрақ жауапты қажет етпейтін, бірақ сұрақ формасында берілген тұжырым түрінде сипатталады, ол сөйлеушінің дүниенің белгілі бір фрагментіне қатысты өз көзқарасын білдіруге бағытталады (Добровольский, Зализняк, 2025: 55). Мәтінде мәселенің мәнін ашу үшін автордың оқырманға риторикалық сұрақ қою жағдайы көп кездеседі. Мәселен, «*Бойкүйездік, қымқырма-жымқырма бар жерде қоғам тыныш, мемлекет бай бола алатын ба еді?!»* деген сұрауы оқырманнан жауап күтпейді, бірақ оны еріксіз ойлануға итермелейді. Бұл риторикалық сұрақтың теріс эмоциялық реңкі бірден көрінеді. Автор арамтамақтық пен ұрлықтың жағымсыз қасиеттер екенін айта келе, оқырманын ұятты әрекеттен сақтануға шақырады. Осы бір сөйлемнен-ақ жүйенің осал тұсына қатысты автордың сыни көзқарасы анық аңғарылады.

Автор қоғамдағы жағдайды сынауды риторикалық сұрақ көмегімен әрі қарай жалғайды. *«Қолдары бір-бірінің жағасында жүрген жұрттың қай шаруасы оңғарылып, қай ісі өрге басатын еді?!»* деген сұраудан да автордың оқырманынан нақты жауап күтпейтінін, дегенмен осы тәсіл арқылы мәселе жайында ой түюге ықпал етуге бағытталған әрекетін көре аламыз.

Тұтас мәтінде прецедентті бірліктердің жиі қолданылуы айқын байқалады. Автор бұл арқылы оқырман санасында ұлт туралы ассоциация оңай туындайтынын, айтылған ойды түсіну неғұрлым жеңіл болатынын жақсы білген. Саяси риториканың әмбебап тәсілдері (сендіру, манипуляция, құндылықтарға жүгіну) әртүрлі мәдениеттерде қандай тілдік құралдар арқылы жүзеге асырылатыны туралы мәселе ерекше қызығушылық тудырады (Ағымедуллаева, 2025: 141).

«Кейінгі жетпіс жыл ішінде әркім өз күнін өзі көретін ежелгі үрдісті ұмытып, енжар жағымыз өз мүддең жолында өзгенің мүддесіне қол салмай, бар мүмкіндігің мен қабілетіңді түгел жұмсап, еңбек етудің орнына көппен көрген ұлы той деп, бергенге мәз, тигенге қанағат қылып, епті жағымыз ортақ дәулетті иесіз малдай көріп, қымқырып кетуге, жымқырып кетуге бой алдырдық». Мұндағы *«көппен көрген ұлы той», «қанағат қылу», «иесіз малдай», «қымқырып кету»,* «*жымқырып кету»* сияқты бағалауыштық мәндегі сөз қолданыстары қазаққа ғана таныс. Бұдан ащы сарказмды да, аяусыз сыншыл көзқарасты да көреміз. Автор Кеңес дәуіріндегі жағымсыз мінез-құлықтың Тәуелсіздік жағдайында да сақталып қалу қаупін көрсетеді.

Енді бір сөйлемде қоғамдық құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыс сипатталады: *«Алақолдық – алакөздікті, алакөздік – алауыздықты, алауыздық – әлеуметтік дүрбелеңдерді өрбітеді».* Ықшам түрде берілген бұл тұжырым әрбір азаматтың, яғни оқырманның өз жауапкершілігін сезінуіне ықпал етеді. Мұндағы *алақолдық, алакөздік, алауыздық* лексемалары да қоғамдық-әлеуметтік мазмұнға ие ұғымдарды білдіреді.

Шынында публицист қоғамдағы оқиғаларды тек хабарлап қоймайды, оларды ұлттық құндылықтар тұрғысынан сараптап, баға береді. Публицистикалық мәтіндердегі ұлттық ділдің көрінісі нақты тұжырымдар мен автордың ой-пікірі, белгілі бір әлеуметтік-қоғамдық жағдайға баға беруі негізінде анықталады (Кембаева, Жұбай, Екер, 2025: 190).

Автор Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы экономикалық, әлеуметтік және саяси ахуалды саралай отырып, оқырманды *«... қазіргідей кезде қоғамға былайғы ырың-жырыңды ұмытып, көптің көңілін жұмылдыра алатын ортақ мақсат, ортақ мүдде керек»* деген ойға жетелейді. Сосын ойын әрі қарай былай сабақтайды: *«Құдайға шүкір, ондай мақсат, ондай мүдде бізде бар. Ол – біздің тәуелсіз мемлекетіміз. Оның саяси, экономикалық мүдделері. Ол жолда күресу – барша қауымның, әрбір азаматтың басты парызы. Тәуелсіз елдің қуатты экономикасы болғаны жөн. Қуатты экономика елдің табиғи, моральдық күштері мен сыртқы ортамен ықпалдастық арқылы жүзеге асады. Құдайға шүкір, табиғи байлыққа кенде емеспіз.*

Сол арқылы сыртқы ортамен ықпалдастықты нығайтуға әбден болады...». Осындағы *«Құдайға шүкір»* сөзінің мәдени-семантикалық мәніне үңілетін болсақ, ол қазақтың этикеттік сөйлеуінде қуанышта да, қиындықта да қолданылады. Қазақы дүниетанымдағы «барға қанағат ету» сөзімен мағыналас қолданылады десек те болады. Сөздіктерде ол «ризашылық, риза болу, қуану», «алғыс, алғыс айту» түрінде берілген (Құрманбайұлы, Исақова, Мизамхан, 2017: 118). Бұл сөздер арқылы автор оқырман санасында Тәуелсіздікті ең басты құндылық ретінде тану идеясын қалыптастыруға ұмтылады. Автор өз эмоциясын, яғни ризашылық сезімін білдіре отырып, оқырманның позитивті ойлауына ықпал етеді. Осы арада сөйлеу актісінің манипулятивтік сипаты бар екенін айта кеткен жөн. Бұл арадағы сөйлеу манипуляциясының басты мақсаты – барлық мәлімдемелерді, дәлелдерді ескермей-ақ шын деп қабылдауға итермелеу (Ковешникова, 2014: 388).

Ә. Кекілбайұлының әлеуметтік мазмұндағы публицистикасында бағалауыштық және айыптау мәні қатар жүреді. Оны мынадан байқауға болады: *«Өздері қарық болғанмен, өзгелерді ғаріп қылған кооперативтер, берілген еркіндікті қолма-қол айырбасқа жұмсаған өзімшіл кәсіпорындар «отандық іскерлік бастамашылдықтың» құлқынының қандай екенін әбден танытып берді».* Автор *«өздері қарық болғанмен», «өзгелерді ғаріп қылған кооперативтер», «өзімшіл кәсіпорындар»* қолданыстары арқылы кооперативтер мен кәсіпорындардың әрекетін тікелей айыптап көрсеткен. *«Әуелде бармақбасты, көзқыстылықтан бас алған «астыртын іскерлік» жария жағдайда бұрынғыдан бетер масайрап, түйені түгімен жұтатын жәбірлігіне басты»* деп эмоционалды бояуы күшті, оқырманға әсер ететіндей қолданыстарды қару етеді. *«Бармақбасты», «көзқыстылық», «түйені түгімен жұту»* сияқты тіркестер арқылы астыртын іскерлікті тікелей жағымсыз бағалай отырып, сыбайлас жемқорлық, заңсыз мәмілелер, заңсыз байлыққа жету жолдарын айыптайды. Жасырын істердің енді ашық түрде, тіпті бұрынғыдан да еш қорқынышсыз жасалып жатқанын әшкерелеу, бұрын жасырын жасалып келген қылмыстың енді ашықтыққа көшкені жақсылық әкелмейтінін, керісінше жемқорлықты күшейткенін аяусыз сынайды. «Масайрап» сөзі теріс мәнді құбылысты әшкерелеу үшін қолданылған. Осы сөйлемдегі эмоциялық-экспрессивтік тіркестер (*түйені түгімен жұту, бармақбасты, көзқыстылық*) оқырманда ашу, жиіркеніш сезімін тудырып, әлеуметтік әділетсіздікке қарсы ұстанымды күшейтеді. Сөздіктерден осы сөздердің мәнін іздесек: *«түйені түгімен жұтты»* фразалық тіркесі «тойымсыз, параны көп алған» деген мағынада қолданылған (Абай жолы энциклопедиясы, 2008: 540), ал «*масайрау»* сөзі «Синонимдер сөздігінде» «жадырау, масаттану, масаю, рақаттану, жырғау» сөздерімен синоним ретінде бірге беріледі. Мағынасы – көңілі көтеріліп, жылышырайға ену (Бизақов, 2007: 640). «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұлардан бөлек «тоқмейілсушілік» деген сөз қоса берілген (Манкеева, Бизақов, Жүнісбек, 2011: 752).

Әрі қарай автор мәселенің күрделілігі мен ауырлығын фактілерді бірінен соң бірін тізбектеу арқылы көрсетеді: *«Өндіріс ұлғаймады. Тауар көбеймеді. Баға аспандай түсті. Халықтың жиған-тергені күнделікті күнкөріске әзер жетуде».* Экономикалық дамудың баяулауын және өндірістің тоқырауға ұшырағанын автор жалаң сөйлемдер арқылы ықшам әрі нақты жеткізеді. Қысқа әрі нұсқа берілген сөйлемдерден-ақ көп ой аңғарылады. Әрі қарай мәселенің себеп-салдарлық қатынас мәні былай беріледі: *«Баға аспандай түсті – өндіріс пен тауардың аздығы инфляцияны күшейтті. Халықтың жиған-тергені күнделікті күнкөріске әзер жетуде».* Инфляцияның нақты әлеуметтік салдарын сипаттап, қалыптасқан жағдайдың күрделене түскенін көрсету мақсатында автор гиперболаны да қолданады. Бұл тәсіл оқырман санасында экономикалық ахуалдың нашарлап бара жатқанын аңғартатын белгі ретінде қабылданады. Мәтінде экономикалық тоқырау, халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуі, бай мен кедей аражігінің ашылуы, қоғамдық наразылықтың өршуі тәрізді құбылыстар анық көрініс береді.

Кеңестік жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өту кезеңінде көлеңкелі экономикаға тән заңсыздықтар мен жемқорлықтың түрлі келеңсіз көріністері теріс эмоционалды реңкі бар сөздер арқылы бейнеленеді. Мәселен, *«кешегі «көлеңкелі экономиканың» тұтқынында қалған «нарықтық экономиканың» араны ашылып, барған сайын «тағылана» түседі»* деген сөйлемде ашкөздік («араны ашылу») экспрессивті метафора арқылы, қатыгездік («тағылана

түсу») теріс эмоционалды реңкті сөз арқылы нарықтың әлеуметтік әділеттілік принципін бұзғанын, моральдық тұрғыдан тозғанын көрсетеді. Мұндай экономика қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті, әділетсіздікті күшейтіп, халықтың әл-ауқатына кері әсер етеді деген әлеуметтік ойды айқындайды. Күшті эмоционалды метафоралар арқылы оқырманға нарықтық қатынастардың әділетсіз тұстарын еріксіз ұғындырады. «Мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» бұл сөз «тоймау, аз» деген фраза-семантикалық топтың ішіне кіреді (Смағұлова, 2010: 252). *«...Кешегі кооперативтің, бүгінгі шағын жекешелендірудің, ертеңгі орта және үлкен жекешелендірудің қаймағын қалқып ішетін тек солар боп қалса, молшылық та, арзаншылық та алыстай береді»* деп, ойын әрі қарай жалғай келе, автор қоғам игілігінің тек бір топтың қолына шоғырлануын сынға алу мақсатында прецеденттік бірліктерді шебер қолданған. *Қаймағын қалқып ішетін* бейнелі тіркесі арқылы жекешелендірудің әр кезеңінде (кооператив, шағын, орта, үлкен) экономикалық пайдаға тек белгілі бір топтың ғана ие болатыны астарлы түрде көрсетіледі. Мәнмәтіндегі мағынасына қарай бұл бірлікті лакуна ретінде қарастыруға болады.

«Ойлағанда да алдын ала ойлануымыз керек. *Тұмсығымыз тасқа соққанда* барып ойлағаннан шығар пәтуа шамалы» деген мысалда да тұрақты тіркес тек жеке адамға емес, тұтас қоғамға бағытталған ескерту сипатында қолданылады. Автор осы арқылы жоспарсыз, алдын ала ойластырылмаған әрекеттердің кейін өкінішке әкелуі мүмкін екенін меңзейді. Бұл жерде тіркестің манипулятивтік әсері анық түрде байқалады: алғашқы сөйлемде кеңес берілсе, екінші сөйлемде оқырманды алдын ала сақтандыруға жетелейді. «Мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» бұл тұрақты тіркес «жолы болмау» деген фраза-семантикалық топқа жатады. Сөздікте ол «тұмсығы тасқа тию» түрінде берілген (Смағұлова, 2010: 252).

Мәтінде имплициттік референциялардың қолданылу жағдайлары да кездеседі. Мәселен, *«Республиканың ұлттық игілігі бір күнде жасалмаған. Оған көптеген ұрпақтардың еңбегі сіңген. Біреулер ғасырлар бойы осынау бай өлкені иемденіп, қорғап келді, біреулер сол байлықты игеруге атсалысты»* деген сөйлем соны айқын көрсетеді. Мұнда белгісіздік есімдігінің («біреулер») қолданылуы оқырманның мәдени, тарихи және саяси біліміне сүйенетін имплициттік мағыналық өрісті қалыптастырады. Автор тарихи рөлдері әртүрлі екі топты ажырата көрсеткенімен, оларды нақты атамай, белгісіздік есімдігі арқылы жанама түрде білдіреді. Мұндай тәсіл тікелей айыптау не мадақтаудан гөрі, оқырманға кімдер туралы сөз болып отырғанын өз танымдық тәжірибесіне сүйене отырып пайымдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар жасырын референцияның берілуінде автор меңзеген топтарды барлық адресат бірдей түсіне бермеуі де мүмкін, өйткені мұндай интерпретация адресаттың базалық біліміне әбден байланысты.

Ә. Кекілбайұлы бұл мақалада қыстырма сөздерді де көп қолданады: *қысқасы, біздіңше, ендеше* т.б. *«Қысқасы, қай-қайсымыздың тағдырымыз да егемендігіміз бен тәуелсіздігіміздің баяндылығы артып, саяси экономикалық өзгерістеріміздің мұқият пайымдалып, ойдағыдай жүзеге асып кетуіне байланысты».* Тыңдаушыға «ендігі жерде ең бастысы – мынау» деген тұжырым арқылы автор тыңдаушыға негізгі ойдың түйінін аңғартады. Бұл құрылым оқырман назарын мәтіндегі басты пікірге шоғырландырып, қорытынды ойға бағыттайды. *«Ендеше, ең алдымен, елдікті ойлайық».* Бұл мысалдағы қыстырма сөздің көмегімен автор оқырманды немесе тыңдаушыны алдыңғы оймен келісуге мәжбүрлейді, яғни логикалық аргументті күшейте отырып, оған манипуляция жасайды.

Мәтіндегі ой аяқталуға жақын тұста: *«Бүгін ұтылсақ, біржолата ұтыламыз. Бүгін қапы қалсақ, біржола қапы қаламыз»,* – дейді. Екі сөйлем бірдей синтаксистік құрылым үлгісімен берілген *(ұтылсақ – ұтыламыз, қапы қалсақ – қапы қаламыз).* Бұл тәсіл риторикалық әсерді күшейтіп қана қоймай, белгілі бір ойды қайталау арқылы оның маңыздылығына назар аудартуды көздейді. Синтаксистік қайталау құбылыстың өсу не төмендеу динамикасын да айқындайды.

Лексикалық қайталау да осыған ұқсас келеді. Мәселен, мына сөйлемде ол мәселенің маңызын ұғындыру үшін жұмсалып тұр: *«Мұндай тізгінді ашу емес, ақыл, уайым емес, пайым, сөзім емес, төзім, арман-қиял емес, еңбек-қарекет ұстаған лазым»,* – деген сөйлемде автор бір нысанды терістеу арқылы келесі нысанға назар аудартады (антитеза).

«Қазіргі кезең жиын мен тойдікі, дау мен дамайдікі емес, әркімнің, әр жұмыр бас пенденің

ертеңгі болашағы ғана емес, бүгінгі күн көрісінің қамын жан-жақты сарапқа сала толғана алатындай сабыр мен ойдікі», – деген сөйлемде де «емес» сөзінің прагматикалық сипаты өте күшті. Сөйлемнің функционалдық-коммуникативтік қызметіне назар аударсақ, талап қою мәні көбірек байқалады. Осыған байланысты оқырманның автор ұсынған пайымдаулармен келісу ықтималдығы жоғарылай түседі. Бұдан да жасырын түрдегі манипуляция аңғарылады.

Сонымен, «Нарыққа да парық керек» мақаласында тілдік, құрылымдық және көріктеуіш құралдар жүйесі негізінде жүзеге асқан авторлық интенцияның мынадай түрлерін байқауға болады (Сурет 1).

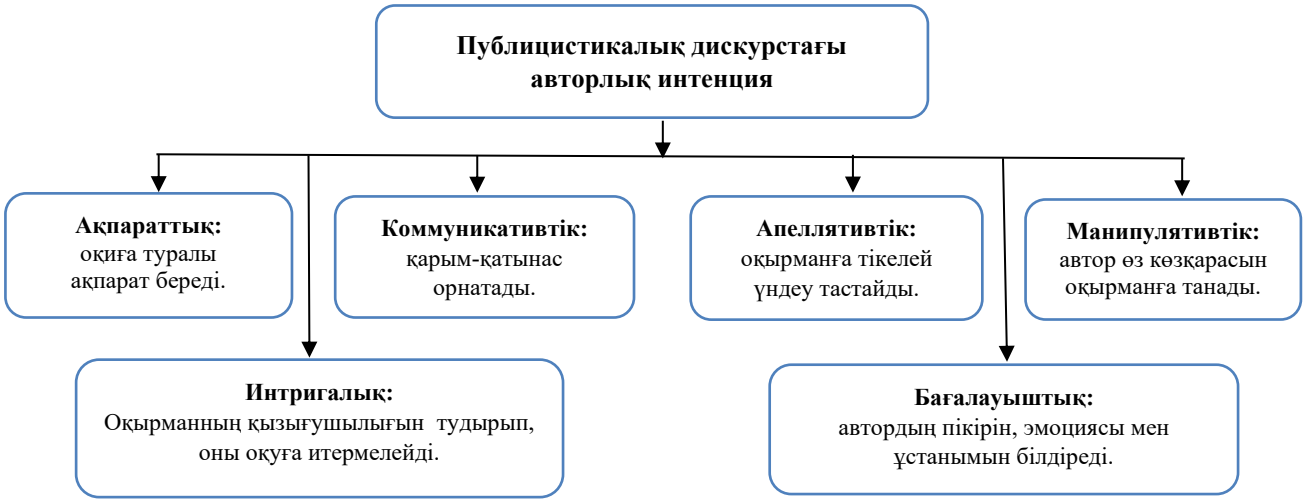

Сурет 1 – Публицистикалық дискурстағы авторлық интенция түрлері
Рисунок 1 – Виды авторской интенции в публицистическом дискурсе
Figure 1 – Types of Authorial Intention in Publicistic Discourse

Қорытынды

Публицистикалық мақаладағы авторлық интенция публицистикалық стильдің прагматикалық, риторикалық және экспрессивтік құралдары арқылы көрінеді.

Адресант адресатты иландыру мақсатында қолындағы барлық тілдік құралдарды пайдаланады. Сендірудің тілдік амалдары 2 түрде көрініс табады:

1. Эксплициттік деңгей – оқырман санасына ашық түрде әсер ету.
2. Имплицитті деңгей – адресатты жасырын түрде сендіру.

Публицистикалық дискурста шығарма авторы өзін жеке тұлға ретінде ғана емес, белгілі бір қауымдастықтың өкілі ретінде таныстырып, солардың атынан сөйлейді. Осы мақсатқа жету үшін әртүрлі тілдік тәсіл мен манипулятивтік амалдарды қолданады.

Ә. Кекілбайұлының шығармашылығы публицистикалық жанрдың дәстүрлі мүмкіндіктерін жаңа сапаға көтерді. Ә. Кекілбайұлы дискурсы тек ақпарат беру құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттық ойлау жүйесін, тарихи жадты және мәдени құндылықтарды терең пайымдауға мүмкіндік беретін мәдени-танымдық кеңістік ретінде бағаланады. Оның қаламынан туған шығармалар публицистикалық дискурстың келесідей мүмкіндіктерін ашып көрсетеді:

Біріншіден, Ә. Кекілбайұлы публицистикасы тарихи жадты жаңғыртуымен ерекшеленеді: өткенді қазіргімен байланыстыра отырып, оқырманға ұлттық болмысты терең сезіндіреді. Прецеденттік бірліктердің кеңінен қолданылуы осыны көрсетеді.

Екіншіден, Ә. Кекілбайұлының публицистикалық мақалалары бағыттаушы функция атқарады. Автор белгілі бір құбылысты талдай келе, өз ұстанымын дәлелмен жеткізеді. Оны қоғамдық пікірге ықпал етудің интеллектуалдық ерекше моделі десек болады.

Үшіншіден, Ә. Кекілбайұлы публицистикасы тілдік эспрессияның жоғары деңгейін танытады. Метафоралар, афоризмдер, риторикалық сұрақтар автор стилін айшықтай түседі. Бұл публицистикалық дискурстың эстетикалық қуатын күшейтеді.

Төртіншіден, Ә. Кекілбайұлы публицистикасында ұлттық риторика мен заманауи

публицистикалық тәсілдердің ұштасып берілуі көрінеді. Бұл қазақ публицистикасының стильдік ауқымын кеңейте түседі.

Әдебиеттер

Ағымедуллаева Н.Б. Медиадискурс ерекшеліктері: лингвомәдени аспект (қазақ және ағылшын медиа материалдары негізінде). – Ақтөбе, 2025. – 197 б.

Ақбай Н.Е. Абай жолы энциклопедиясы. – Алматы: Арда, 2008. – 504 б.

Ашева А. Жанрово-тематические особенности публицистического дискурса элитарной языковой личности (на материале публицистики С. Рассадина) // Альманах современной науки и образования. – 2013. – №11 (78).

Әміров Р. Газет тілінде ұшырасатын кейбір сөз тіркестері жөнінде // Тіл мәдениеті және баспасөз. – Алматы: Ғылым, 1972. – 224 б.

Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.

Буряковская В.А. Коммуникативные характеристики массовой культуры в медийном дискурсе (на материале русского и английского языков): монография. – Волгоград: Волгогр. науч. изд-во, 2010.

Бүркітов О. Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі: филол. ғылым. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 1996. – 29 б.

Добровольский Д.О., Зализняк А.А. «Риторический вопрос» в лингвистике и в речи // Слово.ру: балтийский акцент. – 2025. – Т. 16. – №2. – С. 53-70. doi:10.5922/2225-5346-2025-2-3.

Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиамәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдарының негізінде). – Алматы, 2007. – 450 б.

Ерсұлтанова Г. Публицистикалық дискурстағы тілдік тұлға: PhD диссертациясы. – Алматы, 2020. – 185 б.

Жумагулова А.М., Каримова Б.Ж. Публицистикалық дискурс және әлеуметтік-коммуникативтік арақатынас // ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2021. – №3(61). https://doi.org/10.26577/HJ.2021.v61.i3.03

Кекілбайұлы Ә. Азаттықтың ақ таңы (Уақыт мінбесінен айтылған сөз). – Алматы, 1998. – 736 б.

Кембаева А.Т., Жұбай О.С., Екер С. Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы көркем және публицистикалық дискурстағы ұлттық діл көрінісі // А. Ясауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. – 2025. – №1 (135). – 185-197-бб.

Клушина Н.И. Стилистика публицистического текста. – Москва: Медиа-Мир, 2008. – 242 с.

Ковешникова М.Н. Речевая манипуляция и приемы речевого манипулирования // Царскосельские чтения. – 2014. – Т. 1. – №18. – С. 387-395.

Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. – Москва: Флинта: Наука, 2008. – 464 с.

Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б. және т.б. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 596 б.

Манкеева Ж., Бизақов С., Жүнісбек Ә. және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. – Алматы, 2011. – 752 б.

Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.

Сарбасова А.Е., Кубаева А.Г. Газет тақырыпаттарындағы прагматикалық әлеуетті арттырушы тілдік құралдар (Ақтөбелік «Эврика» газеті мысалында). – 2024. – Т. 74. – №3. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74

Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. 2-басылым. – Алматы: Елтаным, 2010. – 252 с.

Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: докт. дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 329 б.

Фильчук Т.Ф. Современный публицистический дискурс в контексте постмодернистской парадигмы // Вестник Харьковского университета. Серия: Филология. – 2010. – №58. – С. 57-62.

Dor, D. On newspaper headlines as relevance optimizers. Journal of Pragmatics. 2003. Pp. 695-721.

Fairclough, N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. London: Longman, 1995.

Makhambetova, A., Khabiyeva, A., Rsaliyeva, N., Yermekova, Zh., Kozhakhmetova, F., Magzhan, S. Cognitive and Pragmatic Potential of the Language of Political Leaders. Forum for Linguistic Studies. 2025. Vol. 07. No. 3.

Van Dijk, T.A. Discourse, context and cognition. Discourse Studies. 2006. Vol. 8. No. 1. Pp. 159-177.

References

Agymedullaeva, N.B. (2025) Mediadiskurs erekshelikteri: lingvomadeni aspekt (qazaq zhane agylshyn media materialdary negizinde). Aqtobe. 197 b. [Agymedullayeva, N.B. (2025) Features of media discourse: linguocultural aspect (based on Kazakh and English media materials). Aktobe. 197 p.] (in Kazakh)

Amirov, R. (1972) Gazet tilinde ushyrasatyn kejbir soz tirkesteri zhoninde. Til madenieti zhane baspasoz. Almaty: Gylym. 224 b. [Amirov, R. (1972) On certain phrases found in newspaper language. Language culture and press. Almaty: Gylym. 224 p.] (in Kazakh)

Aqbaj, N.E. (2008) Abaj zholy jenciklopedijasy. Almaty: Arda. 504 b. [Akbai, N.E. (2008) Encyclopedia “The Path of Abai”. Almaty: Arda. 504 p.] (in Kazakh)

Asheva, A. (2013) Zhanrovo-tematicheskie osobennosti publicisticheskogo diskursa jelitarnoj jazykovoj lichnosti (na

materiale publicistiki S. Rassadina). Al'manah sovremennoj nauki i obrazovanija. №11 (78). [Asheva, A. (2013) Genre-thematic features of journalistic discourse of an elite linguistic personality (based on the works of S. Rassadin). Almanac of Modern Science and Education, No. 11 (78).] (in Russian)

Bizaqov, S. (2007) Sinonimder sozdigi. Almaty: Arys. 640 b. [Bizakov, S. (2007) Dictionary of synonyms. Almaty: Arys. 640 p.] (in Kazakh)

Burkitov, O. (1996) Qazaq adebi tilining publicistikalyq stili: kand. filol. nauk aftoreferat. Almaty. 29 b. [Burkitov, O. (1996) Publicistic style of the Kazakh literary language: cand. philol. sci. abstract. Almaty. 29 p.] (in Kazakh)

Burjakovskaja, V.A. (2010) Kommunikativnye harakteristiki massovoyj kul`tury v medijnom diskurse (na materiale russkogo i anglijskogo jazykov). Volgograd: Volgogradskoe nauchnoe izd. [Buryakovskaya, V.A. (2010) Communicative characteristics of mass culture in media discourse (based on Russian and English). Volgograd.] (in Russian)

Dobrovol`skij, D.O., Zaliznjak A.A. (2025) «Ritoricheskij vopros» v lingvistike i v rechi. Slovo.ru: Baltijskij akcent, T. 16, №2. S. 53-70. doi:10.5922/2225-5346-2025-2-3. [Dobrovolskiy, D.O., Zaliznyak, A.A. (2025) "Rhetorical question" in linguistics and speech. Slovo.ru: Baltic Accent, Vol. 16, No. 2. Pp. 53-70] (in Russian)

Dor, D. (2003) On newspaper headlines as relevance optimizers. Journal of Pragmatics. Pp. 695-721. (in English)

Ersultanova, G. (2020) Publicistikalyq diskurstagy tildik tulga: PhD dissertacijasy. Almaty. 185 b. [Yersultanova, G. (2020) Linguistic personality in publicistic discourse: PhD dissertation. Almaty. 185 p.] (in Kazakh)

Esenova, Q. (2007) Qazirgi qazaq mediamatinining pragmatikasy. Almaty. 450 b. [Yesssenova, K. (2007) Pragmatics of modern Kazakh media texts. Almaty. 450 p.] (in Kazakh)

Fairclough, N. (1995) Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. London: Longman. (in English)

Fil'chuk, T.F. (2010) Sovremennyj publicisticheskij diskurs v kontekste postmodernistskoj paradigmy. Vestnik Har`kovskogo universiteta. Serija: Filologija, №58. S. 57-62. [Filchuk, T.F. (2010) Modern journalistic discourse in the postmodern paradigm. Bulletin of Kharkiv University, Philology series. No. 58. Pp. 57-62.] (in Russian)

Kekilbajuly, A. (1998) Azattyqtyng aq tangy. Almaty. 736 b. [Kekilbaiuly, A. (1998) Dawn of Independence. Almaty. 736 p.] (in Kazakh)

Kembaeva, A.T., Zhubaj, O.S., Eker, S. (2025) Sherhan Murtaza shygarmashylygyndagy korkem zhane publicistikalyq diskurstagy ulttyq dil korinisi. A. Yasaui atyndagy HQTU habarshysy. №1(135). 185-197-bb. [Kembayeva, A.T., Zhubai, O.S., Eker, S. National mentality in artistic and publicistic discourse of Sherkhan Murtaza. Bulletin of Khoja Ahmed Yasawi University. No. 1(135). Pp. 185-197.] (in Kazakh)

Klushina, N.I. (2008) Stilistika publicisticheskogo teksta. Moskva: Media-Mir. 242 s. [Klushina, N.I. (2008) Stylistics of journalistic text. Moscow: Media-Mir. 242 p.] (in Russian)

Koveshnikova, M.N. (2014) Rechevaja manipuliacija i priemy rechevogo manipulirovanija. Carskosel`skie chtenija. T. 1. №18. S. 387-395. [Koveshnikova, M.N. (2014) Speech manipulation and techniques of speech manipulation. Tsarskoye Selo Readings. Vol. 1. No. 18. Pp. 387-395.] (in Russian)

Kozhina, M.N., Duskaeva, L.R., Salimovskij, V.A. (2008) Stilistika russkogo jazyka. Moskva: Flinta: Nauka. 464 s. [Kozhina, M.N., Duskayeva, L.R., Salimovskiy, V.A. (2008) Stylistics of the Russian language. Moscow: Flinta: Nauka. 464 p.] (in Russian)

Makhambetova, A., Khabiyeva, A., Rsaliyeva, N., Yermekova, Zh., Kozhakhmetova, F., Magzhan, S. (2025) Cognitive and Pragmatic Potential of the Language of Political Leaders. Forum for Linguistic Studies, Vol. 07. No. 03. (in English)

Mankeeva, Zh., Bizaqov, S., Zhunisbek, A. (2011) Qazaq adebi tilining sozdigi. 11-tom. Almaty. 752 b. [Mankeyeva, Zh., Bizakov, S., Zhunisbek, A. (2011) Dictionary of Kazakh literary language. Vol. 11. Almaty. 752 p.] (in Kazakh)

Momynova, B. (2005) Qazaq tilindegi qogamdyq-sajasi leksika. Almaty: Qazaq universiteti. 140 b. [Momynova, B. Socio-political vocabulary of the Kazakh language. Almaty: Qazaq universiteti. 140 p.] (in Kazakh)

Qurmanbajuly, Sh., Isaqova, S., Mizamhan, B. (2019) Qazaq tilining kirme sozder sozdigi. Almaty: Ulttyq audarma bjurosy. 596 b. [Kurmanbayuly, Sh., Isaqova, S., Mizamhan, B. (2019) Dictionary of borrowed words in the Kazakh language. Almaty. 596 p.] (in Kazakh)

Sarbasova, A.E., Kubaeva, A.G. (2024) Gazet taqyryptaryndagy pragmatikalyq aleuetti arttyrushy tildik quraldar. T. 74. №3. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74 [Sarbasova, A.E., Kubayeva, A.G. (2024) Linguistic tools enhancing pragmatic potential of newspaper headlines. Vol. 74. No. 3.] (in Kazakh)

Smagulova, G. (2010) Magynalas frazeologizmder sozdigi. Almaty: Eltanym. 252 s. [Smagulova G. (2001) Dictionary of synonymous phraseological units. Almaty: Eltanym. 252 p.] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2001) Tildik norma zhane onyng qalyptanuy. Astana: Elorda. 230 b. [Syzdyk, R. (2001) Language norm and its formation. Astana. 230 p.] (in Kazakh)

Uali, N. (2007) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi: dokt. dis. Almaty. 329 b. [Uali, N. (2007) Theoretical foundations of Kazakh speech culture: doct. diss. Almaty. 329 p.] (in Kazakh)

Van Dijk, T.A. (2006) Discourse, context and cognition. Discourse Studies, Vol. 8. No. 1. Pp. 159-177. (in English)

Zhumagulova, A.M., Karimova, B.Zh. (2021) Publicistikalyq diskurs zhane aleumettik-kommunikativtik araqatynas. Qazaq Ulttyq universiteti habarshysy. Zhurnalistika serijasy. №3 (61). [Zhumagulova, A.M., Karimova, B.Zh. (2021) Publicistic discourse and socio-communicative relations. Bulletin of KazNU. Journalism series, No. 3 (61).] https://doi.org/10.26577/HJ.2021.v61.i3.03 (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.03.2026.

© Махамбет А., Наджие Й., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.33 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-90-101

Әділет Ахмет[1*], Раушангүл Амирдиновна Авакова[2], Ибодулла Мирзаев[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0009-5590-6399 E-mail: adilet_ahmet@bk.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-4631-1755 E-mail: avakova.raushangul@kaznu.kz
[3]филология ғылымдарының докторы, профессор, Шараф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті, Өзбекстан, Самарқанд қ., ORCID: 0000-0001-5331-7122 E-mail: ibodullamirzayev1946@gmail.com

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «МАСА» ЖИНАҒЫ ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада А. Байтұрсынұлының «Маса» жинағының қолжазба нұсқасына ғылыми сипаттама беріледі. Ұлт ұстазы, ағартушы, реформатор әрі сан қырлы ғалым Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларының баспа түріндегі нұсқалары ғылымға кеңінен белгілі болғанымен, ғалымның қолжазба мұралары бүгінге толық күйінде жетпеген. Осы тұрғыдан алғанда, «Маса» жинағының бұрын ғылыми айналымға толыққанды енгізілмеген, тек жекелеген мәліметтер арқылы ғана белгілі болып келген қолжазба нұсқасының сақталуы ерекше мәнге ие. Мақалада алғаш рет аталмыш қолжазбаның кешенді түрде ғылыми сипаттамасы жасалып, оның құрылымы, мәтіндік ерекшеліктері, автордың редакторлық қырлары мен авторлық қолтаңба белгілері жан-жақты талданады. Қолжазба материалдарының ғылыми айналымға енгізілуі Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығының текстологиялық табиғатын тереңірек ашуға, «Маса» жинағының қалыптасу тарихын нақтылауға және автордың шығармашылық эволюциясын жаңа қырынан пайымдауға мүмкіндік береді. Теориялық тұрғыдан бұл зерттеудің ғылыми құндылығы бірнеше аспектіде көрініс табады. Біріншіден, әдебиеттанудағы Алаш мұраларын жүйелеу мен түгендеуге үлес қосады. Екіншіден, ахметтану саласында бұрын белгісіз болып келген маңызды деректерді анықтап, ғалым мұрасының корпусын толықтыра түседі. Үшіншіден, қазақ қолжазбатану және мәтінтану ғылымдары үшін сирек кездесетін түпнұсқа материал негізінде мәтіндік салыстырулар жүргізуге, мәтіннің генезисін зерттеуге мүмкіндік береді. Практикалық тұрғыдан мақала ғылыми айналымға алғаш рет ұсынылып отырған «Маса» жинағының қолжазбасын жан-жақты талдау арқылы А. Байтұрсынұлы шығармашылығына қатысты тың деректерді жүйелеп, түркітану, алаштану, ахметтану және қазақ мәтінтану ғылымдары үшін мән-маңызы жоғары жаңа ғылыми нәтиже береді.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы; мәтінтану; текстологиялық талдау; қолжазба; қолжазбатану; авторлық редакция

Сілтеме жасау үшін: Ахмет Ә., Авакова Р.А., Мирзаев И. Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағы қолжазбасының деректанулық және құрылымдық сипаттамасы. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 90-101-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-90-101

Адилет Ахмет[1*], Раушангуль Амирдинкызы Авакова[2], Ибодулла Мирзаев[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0009-5590-6399 E-mail: adilet_ahmet@bk.ru
[2]доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-4631-1755 E-mail: avakova.raushangul@kaznu.kz
[3]доктор филологических наук, профессор, Самаркандский государственный университет имени Шарафа Рашидова, Узбекистан, г. Самарканд, ORCID: 0000-0001-5331-7122 E-mail: ibodullamirzayev1946@gmail.com

НАУЧНО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ И СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РУКОПИСИ СБОРНИКА АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ «МАСА»

Аннотация. В статье представлено научное описание рукописного варианта сборника «Маса» А.Байтурсынулы. Несмотря на то, что печатные издания произведений выдающегося просветителя, реформатора и многогранного ученого широко известны научному сообществу, рукописное наследие автора практически не сохранилось. В этом контексте выявление и введение в научный оборот рукописи сборника «Маса», ранее

известного лишь по отдельным упоминаниям и не подвергавшегося комплексному изучению, имеет особую научную значимость. В работе впервые проводится всестороннее исследование данной рукописи: описывается ее структура, текстологические особенности, редакторские навыки автора, а также элементы авторского стиля. Введение рукописного материала в научный оборот позволяет глубже раскрыть текстологическую природу творчества Ахмета Байтурсынулы, прояснить историю формирования сборника и по-новому осмыслить творческую эволюцию автора. С теоретической точки зрения научная ценность данного исследования проявляется в нескольких аспектах. Во-первых, оно вносит вклад в систематизацию и изучение наследия движения Алаш. Во-вторых, обогащает ахметоведение новыми, ранее неизвестными материалами. В-третьих, предоставляет уникальную возможность для текстологических сопоставлений и изучения генезиса текста на основе редкого рукописного источника, что существенно расширяет потенциал казахского рукописеведения и текстологии. С практической точки зрения, статья систематизирует новые данные о творчестве А. Байтурсынулы посредством всестороннего анализа рукописи сборника «Маса», впервые представленной в научном обращении, и предоставляет новые научные результаты, имеющие большое значение для тюркологии, алашоведения, ахметоведения и казахской текстологии.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы; текстоведение; текстологический анализ; рукопись; рукописеведение; авторская редакция

Для цитирования: Ахмет А., Авакова Р.А., Мирзаев И. Научно-источниковедческая и структурная характеристика рукописи сборника Ахмета Байтурсынулы «Маса». *Tiltanym,* 2026. №1 (101). С. 90-101. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-90-101

Adilet Akhmet[1*], Raushangul Avakova[2], Ibodulla Mirzayev[3]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0009-5590-6399 E-mail: adilet_ahmet@bk.ru

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-4631-1755 E-mail: avakova.raushangul@kaznu.kz

[3]Doctor of Philological Sciences, Professor, Sharof Rashidov Samarkand State University, Uzbekistan, Samarkand, ORCID: 0000-0001-5331-7122 E-mail: ibodullamirzayev1946@gmail.com

A SOURCE-CRITICAL AND STRUCTURAL ANALYSIS OF THE MANUSCRIPT OF AKHMET BAITURSYNULY'S POETRY COLLECTION "MASA"

Abstract. This article provides a scholarly description of the manuscript version of A. Baitursynuly's poetry collection "Masa". While the printed editions of the works of this prominent educator, reformer, and scholar are well known to the academic community, the author's manuscript heritage has largely been lost. In this regard, the discovery and introduction into scholarly circulation of the "Masa" manuscript – previously known only through fragmentary references and never comprehensively studied – holds exceptional academic significance. For the first time, this study provides a detailed examination of the manuscript, including its structure, textological features, the author's editorial practices, and elements of his distinctive style. Incorporating this manuscript into scholarly discourse allows for a deeper understanding of Akhmet Baitursynuly's textual methodology, clarifies the historical development of the collection, and offers new insights into the author's creative evolution. The study's theoretical significance is manifested in several ways. First, it contributes to the systematic study of the heritage of the Alash movement. Second, it enriches Akhmet scholarship with previously unknown materials. Third, it offers a unique opportunity for textological comparisons and the analysis of text genesis based on a rare manuscript source, thereby expanding the scope of Kazakh manuscript studies and textual research. From a practical perspective, the article consolidates new data on Akhmet Baitursynuly's creative work through a comprehensive analysis of the "Masa" manuscript, presented here for the first time in scholarly circulation, and provides research findings of substantial relevance to Turkology, Alash studies, Akhmet studies, and Kazakh textology.

Keywords: Akhmet Baitursynuly; textual studies; textual analysis; manuscript; manuscript analysis; author's edition

For citation: Akhmet, A., Avakova, R., Mirzayev, I. A Source-Critical and Structural Analysis of the Manuscript of Akhmet Baitursynuly's Poetry Collection "Masa". *Tiltanym,* 2026. No. 1 (101). Pp. 90-101. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-90-101

Кіріспе

Қазақ ғылымының шоқтығы биік көшбасшысы, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының мұрасы Алаш арыстары ақталғаннан бері қарай халық руханиятына қайта оралып, ғалым мұрасы тоқтаусыз зерттелуде. Бір өзі әліпби жасау, әліппе жазу, әдістемелік құралдар дайындау, фольклорлық мұралар жинау, Алаш баспасөзін ілгерілету, Алаш автономиясын құру сынды ұлт тағдырындағы аса ірі істерді атқара жүріп шыңдалған, қазақ тіл білімі, әдебиеттану, мәдениеттану, терминология, аударма ісі қатарлы көптеген ғылым саласының іргетасын қалаған ғалымның мұрасы аса ауқымды болғандықтан, әлі күнге дейін толық зерттеліп болмағаны ғылыми қауымға белгілі.

А. Байтұрсынұлының Кеңес заманында шектеулерге ұшырап, ғылымнан, қолданыстан шеттетілген еңбектері қайта іздестіріліп, білікті ғалымдардың, ғылыми ұжымдардың бастауымен, еліміздегі және әлемнің әр елдеріндегі сирек кітаптар қорларынан табылып, жинақталып, ғылыми айналымға енуде. Дегенмен көзі тірісінде бес рет сотталып, «халық жауы» атанып, шейіт болған ғалымның бүгінге дейін белгілі болғаны – тек оның баспадан шыққан кітаптары мен баспасөздегі жарияланымдары ғана деуге болады. Ал бүгінге аса мол ғылыми, рухани мұра қалдырған А. Байтұрсынұлы еңбектерінің түпнұсқа қолжазбалары қиын кезеңде түгелге жуық тәркіленіп кеткендіктен, ғалым шығармаларының қолжазбалары да ғылымға беймәлім күйде қалып отыр.

А. Байтұрсынұлы бастаған Алаш арыстарының бәрінің де артында жүздеген кітаптар қалды. Оны алаштанушы-ғалымдар, төте жазуды оқып, зерттеп жүрген азаматтар зерделеп, қазақ оқырмандарына қайтадан ұсынып жатыр. Бірақ сол арыстардан – Ахметтен, Әлиханнан, Міржақыптан, Мағжаннан, Т. Шонанұлынан, Қ. Кемеңгерұлынан қалған қолжазбалар жоқтың қасы. Ал қазір пайдаланып жүргеніміз – қаламгерлердің тек қана ресми баспасөзден шыққан кітаптары, басылымдарда жарияланған мақалалары, мұрағаттар, деректер (Ахмет, 2024a: 778-785). Баспадан шыққан кітаптардан да құнды нәрсе – *қолжазба*, яғни автордың ең алғашқы, ең дұрыс деп қараған түпнұсқасы. Ал баспадан шыққан кітаптарда сол кездегі цензураға ұшырап, басылмай қалған тіркестер де кездеседі. Кітаби нұсқа мен қолжазбаның арасында осыған байланысты түрлі деңгейде айырмашылықтар болады (Ахмет, 2024b). Осы тұрғыдан қарағанда, А. Байтұрсынұлының қолжазба күйінде бүгінге жеткен санаулы ғана әдеби, ғылыми мұрасын зерттеу ғылымның қай саласы жөнінен алғанда да маңызды болмақ.

Материал және әдістер

Зерттеудің негізгі материалы – ұлт руханияты мен ғылымының ең көне әрі сенімді дереккөздерінің бірі болып табылатын *қолжазбалар*. Түркітануда кітаби нұсқаға қарағанда *қолжазбаның* (түпнұсқа) құндылығы туралы зерттеушілер терең пайымдаған. Айталық, *қолжазбалар* тек мәтін мазмұнын ғана емес, сонымен қатар автордың қолтаңбасын, түзетулерін, жазу мәдениетін және заманының тарихи контекстін бейнелейді. Баспа нұсқалары шығарманы кеңінен таратқанымен, *қолжазбалар* мәтіннің түпнұсқалық табиғатын сақтап, оның идеялық және тілдік құрылымындағы нәзік реңктерді айқын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, *қолжазба* – мәтіннің өмірлік цикліндегі алғашқы әрі шынайы дереккөз ретінде ерекше ғылыми мәнге ие (McGann, 1991). Шетелдік ғалымдар қолжазбаны мәдени репродукцияның бастауы және мәтіннің түпнұсқалық «аурасын» сақтаушы құбылыс деп таниды. Уолтер Бенджамин техникалық көбею дәуірінде шығарманың рухани бірегейлігі тек түпнұсқада ғана сақталатынын айта отырып, *қолжазбаның* қайталанбас тарихи миссиясын негіздейді (Benjamin, 2008). Роджер Шартье мен Жером МакГанн еңбектерінде қолжазба мен баспа нұсқаны салыстыра талдауды мәтіннің әлеуметтік өмірін, яғни оның пайда болу, таралу және қабылдану жолдарын айқындаудың басты әдісі ретінде қарастырылады (Chartier, 1994).

Қазақ әдебиеттану ғылымында қолжазба мен түпнұсқа мәтіннің ғылыми маңыздылығы бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде арнайы атап көрсетілген. Мәселен, Қ. Мұхамедханов көркем шығарманың түпнұсқа мәтінін анықтау текстология ғылымының басты міндеттерінің бірі екенін айтып, кейінгі басылымдарда мәтіннің өзгеріске ұшырауы мүмкін екенін көрсетеді. М. Әуезов те Абай шығармаларын зерттеу барысында қолжазба нұсқаларын салыстыра қарау арқылы ғана мәтіннің шынайы қалпын анықтауға болатынын атап өткен. Ал С. Қасқабасов қазақ фольклоры мен әдеби мұраларын зерттеуде қолжазба қорларындағы мәтіндердің тарихы мен көпнұсқалық табиғатын талдау маңызды екенін көрсетеді (Қосан, 2020). Бұл пікірлер қазақ әдеби мұрасын зерттеуде қолжазба деректердің ерекше ғылыми маңызға ие екенін дәлелдейді.

Сайып келгенде, зерттеудің негізгі материалын ұлт руханияты мен ғылымының ең көне әрі сенімді дереккөздерінің бірі болып табылатын қолжазбалар құрайды. Қолжазбалар тек мәтін мазмұнын емес, сонымен бірге автордың жеке қолтаңбасын, түзетулерін, графикалық жүйесін, жазу мәдениетін және өз дәуірінің рухани-тарихи контексін сақтап жеткізетін айрықша деректер қатарынан тұрады.

Зерттеуде қолжазба мәтінін талдау бірнеше ғылыми бағыттың әдістерін кешенді қолдануды

талап етеді.

1. Мәтінтанулық (текстологиялық) әдістер

Мақалада мәтінтанудың классикалық және қазіргі бағыттарына тән бірқатар әдістер жүйелі түрде қолданылды: қолжазба мәтіні мен кейінгі басылымдар арасындағы құрылымдық, стилистикалық, тілдік айырмашылықтарды анықтауда *түпнұсқа (автограф) мен баспа нұсқаларын салыстырмалы талдау әдісі*; мәтіннің қалыптасу жолын, авторлық түзетулер мен редакциялау сатыларын, мәтіннің эволюциясын анықтауда *генетикалық текстология әдісі* қолданылды.

Бұл әдістердің барлығы қолжазбаның түпнұсқалық «аурасын» сақтау және мәтін тарихын дәл анықтау тұрғысынан Уолтер Бенджамин мен Дж. МакГанн және түркітанушы ғалымдардың, қазақ қолжазбатанушы мамандардың еңбектеріне сүйенеді.

2. Түркітанулық зерттеу әдістері

Мақалада қолжазба мәтіні түркітану ғылымының дереккөздік және салыстырмалы-тарихи әдістерімен талданады: қолжазбаны түркі жазба дәстүріндегі орны, мәтіннің тарихи-мәдени байланыстары, жазу жүйесінің ерекшеліктері тұрғысынан қарастыруда *деректану әдісі;* «Маса» жинағының қолжазбасын сол кезеңдегі қазақ және түркі әдеби тілінің нормаларымен салыстыру, дәуірлік тілдік ерекшеліктерді анықтауда *салыстырмалы-тарихи әдіс;* қолжазбаның материалдық ерекшеліктерін (қағаз, сия, жазу техникасы, беттеу реті) зерделеу, оның жасалу уақыты мен таралу жолын анықтауға мүмкіндік беру үшін *кодикологиялық талдау әдісі* тиісінше пайдаланылды. Сондай-ақ қазақ зиялыларының ХХ ғасыр басындағы жазба мәдениеті мен Алаш қаламгерлерінің қолжазба дәстүрімен байланысын анықтау мақсатында *түркі (шағатай) жазба дәстүріндегі мәтіндермен салыстыра қарау әдісі* де ішінара қолданылды. Бұл әдістер А. Байтұрсынұлы шығармаларының қолжазба нұсқасын түркі мәдени репродукциясының құрамдас бөлігі ретінде жүйелі қарастыруға мүмкіндік береді.

3. Лингвистикалық зерттеу әдістері

А. Байтұрсынұлы реформалаған жазу жүйесінің қолжазбадағы көрінісін, графикалық ерекшеліктер мен жазу заңдылықтарын талдау үшін *орфография* және *графика талдауы* пайдаланылды. Аталған лингвистикалық әдістер автор тілін жаңаша интерпретациялауға, қолжазбаның тілдік табиғатын кешенді түрде ашуға мүмкіндік береді.

Осылайша, зерттеу жұмысы мәтінтанулық, түркітанулық және лингвистикалық әдістерді үйлестіре отырып, қолжазбаны көпқырлы ғылыми талдау нысаны ретінде қарастырады. Әдістердің мұндай кешенді қолданылуы «Маса» жинағының қолжазбасын ғылыми айналымға енгізуге, оның түпнұсқалық табиғатын анықтауға және А. Байтұрсынұлы шығармашылығының жаңа қырларын айқындауға мүмкіндік береді. Көріп отырғанымыздай, ғалымның тұңғыш көркем шығармаларының бірі – «Масаның» баспа нұсқасымен салыстырғанда қолжазба нұсқасын зерделеп, оның табиғатын ашып, ғылыми сипаттамасын жасау үшін ғылымның бірнеше саласында жиі қолданылатын әдістерді пайдалануға тура келеді. Бұл да аталып отырған тақырыптың маңыздылығын көрсетеді.

Әдебиетке шолу

А. Байтұрсынұлының «Маса» жинағының зерттелуі. Ахмет Байтұрсынұлының *«Маса» жинағы* – ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамының рухани серпілісін айқындайтын көрнекті туынды. Алғаш рет 1911 жылы Орынборда жарық көріп, кейін 1914 және 1922 жылдары Қазан қаласында қайта басылған. 1911 және 1914 жылы басылған нұсқалары күні бүгінге дейін қазақстандық зерттеушілердің қолына түскен жоқ. Қазірге дейін ғалымның жинақтарына, көптомдықтарында басылып, ғылыми айналымда жүрген нұсқа 1922 жылғы Қазан басылымы. Бір сөзбен айтқанда, өткен ғасыр басында үш рет басылған бұл жинақтың соңғы басылымы ғана белгілі. *«Маса» жинағында* ақын ұлттың ояну, білім мен өнерге ұмтылуы секілді идеяларды поэзиялық өрнекпен жеткізді. Жинақтағы өлеңдерден автордың ағартушылық, ұлттық сана, әлеуметтік сын және адамгершілікке қатысты ұстанымдары айқын білінеді.

«Маса» жинағын зерттеу ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі бағыт алды. А. Байтұрсынұлының өз замандастары да «Масаны» жоғары бағалаған. Татардың «Шора» журналында «Түрік оғлы» деген бүркеншік есіммен мақала жазған автор, сол кездегі қазақтың

он танымал ақынын таныстыра келіп: «Саламатлардан (көзі тірілерінен): 1) Мәшһүр Жүсіп Көпеев; 2) Сәдуақас Шорманов; 3) Ахмет Байтұрсынов. Мұның «Қырық мысал» һәм «Маса» атты кітаптары ерекше тартымды; 4) Ақан. Арғын-атығай; 5) Міржақып Дулатов», – деп Ахмет өлеңдерін айрықша атайды («Шора» журналы, 1912: 146).

«Шора» журналының 1912 жылғы №21 санында Хасенғали атты автордың «Қазақша сөз жазушылар диқатына» атты көлемді мақаласы жарияланған. Мақалада автор сол кезеңдегі мұсылмандар ортақ түркі жазуының ережесін сақтамағаны туралы кейіс білдіреді. Абай өлеңдерін, А. Байтұрсынұлының «Маса» жинағын, М. Дулатұлының кітаптарын және «Топжарған», «Өрнек» қатарлы жинақтарды оқығанын, ондағы рухты жырларға тәнті болғанын айта кетеді (Ахмет, 2024с).

А. Байтұрсынұлының «Маса» жинағы ХХ ғасыр басында жаңашылдығымен оқулықтардың, баспасөздің бетінен түспегені белгілі. Ғалыммен замандас қаламгерлер де бұл жинақты жоғары бағалаған. Қытайдағы қазақтардың оқулықтарында, баспасөзінде ақталмаған кезеңдерде де А.Байтұрсынұлы шығармаларының жиі жарияланып тұруы, кейбір өлеңдерінің түркі тілдес елдердің әдебиетінде аталып отыруы да «Масаның» өз заманында-ақ биік белеске жеткен жинақ екенін білдірсе керек.

Бұл жерде аражігін ашып айтуға тиісті нәрсе – жалпы ахметтану ғылымының қалыптасуы мен ахметтанушы ғалымдардың еңбектерін атап өту бір мақала көлеміне сыймайды. Сондықтан бұл мақалада тек ахметтану ғылымының бір саласы болған ғалым қолжазбаларына, сондай-ақ «Маса» жинағына қатысты зерттеу жасаған ғалымдар ғана атап өтіледі.

Ахметтану ғылымы ғалымның көзі тірісінде бастау алды деуге болады. Міржақып Дулатұлы Ахмет Байтұрсынұлы жайлы биографиялық очерктер, мақалалар жазған. Ол «А. Байтұрсынұлы – тіл туының тұғыры» деген мақаласында Ахметтің өмірі мен қызметіне назар аударған (lib.dulaty.kz). Мұхтар Әуезов те Ахмет Байтұрсынұлының қазақ ғылымындағы өшпес үлесіне қатысты өз пікірін білдірген (Ахаңның елу жылдық тойы. Ақжол, 1923). Елдес Омарұлы, Телжан Шонанұлы қатарлы ғалымдар да Алаш зиялыларының бірі ретінде ахметтанудың бастауына үлес қосса, Сәкен Сейфуллиннің «Ахмет Байтұрсынұлы елу жасқа толды» атты мақала жазып, ғалымды ақтаған пікірі үшін басы дауға қалғаны белгілі. Өткен ғасыр басындағы қиын кезеңдерде де ұлт зиялылары осылайша А. Байтұрсынұлының еңбектеріне ғылыми бағасын беріп отырған.

«Масаның» арнайы ғылыми тақырып ретінде зерттелуі ғалым ақталған 1988 жылдан басталды. А. Байтұрсынұлы еңбектері қайта басыла бастағаннан кейін, кеңестік дәуір ғалымдары оның ағартушылық мазмұны мен поэтикалық сипатын атап көрсетті (Оразаев, 1988; Әбсеметов, 1990). Тәуелсіздік кезеңінде академик Рәбиға Сыздық ақын шығармаларының тілдік табиғатын, көркемдік құрылымын және идеялық арқауын терең талдады (Сыздықова, 1998). Кейінгі зерттеулерде жинақтың басылым тарихы мен мәтіндік нұсқалары ғылыми салыстыру арқылы бес томдық, алты томдық, таңдамалы шығармаларының үш томдығы, он екі томдық толық шығармалар жинағы және академиялық бес томдық жинақтарында жүйеленді.

Ахметтанушы ғалымдардан: Әлімхан Жүнісбек, Зейнеп Базарбаева, Зәуреш Ахметжанова, Бағдан Момынова, Айгүл Ісмақова, Өмірхан Әбдиманұлы, Орынай Жұбай, Серікбай Оспанұлы, Ғарифолла Әнес, Құралай Күдеринова, Айсұлу Ойсылбай, Бижомарт Қапалбек, Алмасбек Әбсадық, Аманқос Мектептегі, Дихан Қамзабекұлы, Светлана Смағұлова, Шерубай Құрманбайұлы, Райхан Имаханбет, Ермұхамет Маралбек қатарлы зерттеушілерді атауға болады.

Сонымен қатар «Қазақ» газетінің тілін, стилін, мәтіндік ерекшеліктерін зерттеген ғалымдар, алаш тақырыбында кандидаттық және докторлық қорғаулар жасаған зерттеушілердің еңбектері де ахметтану мен алаштанудың ғылыми өрісін кеңейткен маңызды дереккөздер ретінде қарастырылады. Осы зерттеушілердің тізімі мақаланың көлеміне сыймайтындықтан, тек негізгі, тақырыпқа қатысты еңбектері ғана атап көрсетілді.

Ғ. Әнес «Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық еңбектері» атты мақаласында: «Ұлттың ұлы ұстазы қазақ топырағында алғаш дүниеге келген бұл ізденіс мектепке арналған «Әліппе» оқулығы арқылы тілдегі алғашқы қадамдарын жасады. Оқу-тәрбиенің мазмұны тілдестік және ұлттық санаға негізделген педагогикалық бағдарлама ретінде қалыптасты», – деп атап көрсетеді.

Сонымен қатар зерттеушінің кейінгі еңбектерінде, әсіресе «Ағартушы» атты монографиясында (Әнес, 2025) Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық қызметі мен ғылыми мұрасының тарихи маңызы кеңінен талданды.

Соңғы жылдары Байтұрсынұлы шығармашылығы түркі өркениеті аясында қарастырылып, «Маса» жинағы түркі халықтарындағы ағартушылық поэзияның ортақ үлгісі ретінде бағаланып жүр. Бұл еңбектер ақын идеяларының жалпытүркілік рухани кеңістіктегі орнын айқындайды. Түркиялық ғалым Осман Кабадайы «The place of Akhmet Baitursınov in Turcology and studies on Akhmet Baitursynov in Turkey» атты мақала жариялаған. Бұл зерттеуінде ол түркітану контексінде Ахметтің түркология саласына, әліппе (төте жазу) реформасына қосқан үлесін қарастырған (Kabadayı, 2022). Сондай-ақ түрік ғалымы Нергиз Бирай Ахмет Байтұрсынұлы тақырыбында кітап жазып, оның өмірі мен шығармашылығын жаңа қырынан зерттеген (Biray, 2020).

А. Байтұрсынұлы мұрасын тілтанымдық тұрғыдан талдау мәселесі аса ауқымды. Себебі қазақ тіл білімі Ахметпен «егіз ұғым» болғандықтан, мақалада ғалым еңбектерін тілтанымдық тұрғыдан зерттеушілерге арнайы тоқталмаймыз. Дегенмен арыстар ақталғаннан кейін, 1992 жылы шыққан «Тіл – құрал» еңбегінің алғашқы басылымындағы алғы сөзде автордың тілтанымдық ұстанымдары, ғылыми бағыт-бағдары айқын көрсетілген. Бұл алғы сөз кейінгі еңбектердің даму бағытын белгілеуде шешуші рөл атқарған. Сонымен қатар алғашқы алғы сөзде айтылған принциптер тіл реформасы, әліппе, емле нормалары және әдеби тілдің қалыптасу үдерісіне қатысты негізгі көзқарастарды қамтып, кейінгі зерттеулердің логикалық негізін қалады. Оның мәтіндік талдау және ғылыми интерпретация құндылығына әсері зор болды, себебі «Тіл – құрал» еңбегіндегі алғы сөз мәтінтанулық және тілтанымдық талдаудың бастапқы нүктесі ретінде қызмет етті.

Ғалым мұрасын тілтанымдық тұрғыдан зерттеу А. Байтұрсынұлының көзі тірісінде, яғни XX ғасыр басында бастау алғанын, ол ақталғаннан кейін жүйелі жалғасқаны жөнінде мақаламызда айтылды. Бүгінде ізденуші жастар да аталған тақырыпта ізденістер жасап келеді. Айталық, жас зерттеуші Алтын Кегенбекова «Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы» атты мақаласында қазақстандық тілтаным ғылымының қалыптасу кезеңінде Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» еңбегі ерекше орын алатыны туралы жазады (Кегенбекова, 2020).

Ахметтану ғылымының сан салаға бөлінуі ғалым мұраларын зерттеген көптеген ізденушілердің қалыптасуына түрткі болды. Мақаламызда тек ахметтануға өзіндік үлестерін қосқан, «Маса» тақырыбына тікелей және жанамалай пікір білдірген зерттеушілердің еңбектері аталды. Қай тұрғыдан қарағанда да «Масаның» қолжазба нұсқасын зерттеу, оның сипатын ашып көрсету ахметтану ғылымына қосар үлесі зор екені даусыз. Қолжазбатану туралы қазақстандық зерттеушілер де жоғарыдағы шетел ғалымдар көтерген ұстанымды ұлттық мұра контексінде жалғастырады. Түркітанушы Қ. Салғарин қазақ қолжазбаларындағы орфографиялық, графикалық және авторлық ерекшеліктерді сақтау – мәтіннің тарихи дәлдігін қамтамасыз етудің негізгі шарты екенін атап өтсе (Салғарин, 2018: 45-53), ахметтанушы Р. Имаханбет қолжазбаларды зерттеу арқылы ұлт мәдениетінің үзілмеген сабақтастығын тануға болатынын атап көрсетеді (Имаханбет, 2020: 78-85).

Сонымен бірге жоғарыда аталған зерттеулердің басым бөлігі Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығының әдеби-көркемдік, тілдік және ағартушылық қырларын талдауға бағытталғаны байқалады. Жинақтың идеялық мазмұны, поэтикалық құрылымы, тілдік ерекшеліктері мен тарихи маңызы жан-жақты қарастырылғанымен, оның қолжазба нұсқаларына негізделген текстологиялық сипаттамасы арнайы зерттеу нысаны ретінде толық қарастырылды деп айту қиын. Әсіресе «Маса» жинағының қолжазба материалдарын ғылыми тұрғыдан сипаттау, олардың құрылымдық жүйесін, мәтіндік айырмашылықтарын және авторлық редакциялық белгілерін айқындау мәселелері әлі де болса жүйелі зерттеуді қажет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қолжазба деректерді мәтінтану әдістері арқылы талдау «Маса» жинағының мәтіндік қалыптасу тарихын, нұсқалық ерекшеліктерін және авторлық шығармашылық эволюциясын айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл мақалада аталған

қолжазба материалдарын деректанулық және текстологиялық тұрғыдан қарастырып, жинақтың ғылыми айналымдағы басылымдарымен салыстыра талдау арқылы оның құрылымдық және мәтіндік ерекшеліктерін анықтау мақсат етіледі.

Нәтижелер және талқылау

Ахмет Байтұрсынұлының қолжазбалары мақалада көрсетілген ғылыми бағыттың нақты мысалы деуге болады. Ғалым шығармаларының түпнұсқалық нұсқалары мәтіннің кейінгі басылымдарында айтарлықтай өзгерістерге ұшыраганын көрсетеді. Қолжазбадағы түзетулер, варианттар және авторлық редакциялық белгілер мәтіннің эволюциясын, тілдік принциптерін, сондай-ақ лексикалық-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік құрылымдық ерекшеліктерін нақты айқындайды. Мысалы, кейбір өлең жолдарында сөздердің лексикалық таңдалуы мен синтаксистік құрылымы кейінгі басылымдарда өзгеріске ұшыраган, бұл автордың поэтикалық ойлау эволюциясын көрсетеді. Сонымен қатар бұл материалдар түркі жазба дәстүріндегі мәтіндермен салыстырмалы талдауға мүмкіндік береді.

Дегенмен бүгінге жеткен қолжазба мұралары санаулы ғана. Ішінара мұралары қолжазба күйінде сақталған бірнеше Алаш қайраткерінің ішінде М. Дулатұлы мен Қ. Кемеңгерұлынан да бірнеше қолжазба еңбектер сақталған. Осы материалдарды салыстырмалы және текстологиялық тұрғыда талдау, мәтіннің редакциялық, лексикалық және синтаксистік өзгерістерін жүйелі қарастыру арқылы «Маса» жинағының және Алаш қайраткерлерінің қолжазба мұрасының ғылыми мәнін толық ашуға болады, бұл мақаладағы зерттеу құндылығын айтарлықтай арттырады. Алаш қаламгерлерінің қолжазба дәстүрі мен олардың ағартушылық, әдеби және публицистикалық көзқарастары арасындағы байланыс осылайша ғылыми тұрғыдан анықталады. М. Дулатұлы мен Қ. Кемеңгерұлының қолжазбалары, соның ішінде Қ. Кемеңгерұлының «Алтын сақина» атты драмалық шығармасының қолжазбасы, А. Байтұрсынұлының шығармаларымен салыстырмалы түрде зерттелгенде, жалпы Алаш мұрасы контексіндегі ортақ текстологиялық және редакциялық ерекшеліктер ашылады.

Аталған талдау арқылы Байтұрсынұлының тек ағартушы немесе тілші ғана емес, сонымен қатар түркі өркениетінің идеялық жалғастырушысы екенін дәлелдеуге болады. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлының түркітанымдық мұрасын зерттеуде қолжазбаларды дереккөз ретінде пайдалану – тарихи шындықты қалпына келтірудің, ғылыми интерпретация мен мәдени мұраның түпнұсқалық мәнін сақтаудың сенімді жолы.

А. Байтұрсынұлының «Маса» жинағының қолжазбасы. «Масаның» қолжазба нұсқасы Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында №215 (РК) бумасы болып сақталған. Жай дәптерден сәл көлемді жолсыз сары қағаз дәптерге жазылған. Дәптердің ұзындығы – 23 см, ені – 18 см, қалыңдығы – 4 см шамасында. Дәптердің сырты кітапхана қызметкерлері жағынан өзге қолжазбалармен ұқсас үлгіде қатты сары қаппен бекітілген. Дәптер қабының сыртына қолжазбаның қордағы нөмірі (№215 РК) деп анық жазылған. Тысқы беттегі өзге ақпараттар 1930-1940 жылдар арасында Қазақстанда қолданылған латын әліпбиімен жазылған, ішінара кирилл қарпімен түсініктер қосылған: *Bajtursьnulь A.; «Masa»* (өлең). 93 б. Қолжазба дәптердің барлық бет саны сыртқы бетін қосқанда 103 беттен тұрады. Нақты шығарма 93 бетке сыйғандықтан, 93 б. деп көрсетілсе керек. Бастапқы беттерінде парақтың бір бетіне ғана жазып, келесі бетіне жазбай бос қалдырып отырған да, кейін парақтың екі бетіне де шығармалар жалғасып жазылған. Шығарманың жазылған жылы, қорға тапсырған уақыты, тапсырушы, сақтаушысы көрсетілмеген (Байтұрсынұлы, №215 РК).

Қолжазбаны баспаға кім, қай жылы тапсырғаны белгісіз. Жазба туралы мәліметтер латын әліпбиімен жазылғанына қарағанда, құнды мұра қорға 1934-1939 жылдар арасында тапсырылған деп қараймыз. Себебі аталған жылдар кезеңінде латын әліпбиінде кісі есімдері мен жер-су атаулары бас әріппен жазыла бастады. 1930-1933 жылдары қазақ латын әліпбиінде де бас әріп мәселесі талқылануда, күн тәртібінде еді. Ұлттық кітапхананың қолжазбалар қорында А. Байтұрсынұлының *«Шаруалық өзгерісі»* атты көлемді еңбегінің қолжазбасы да сақталған. Қ. Кемеңгерұлының *«Алтын сақина»* атты драмалық шығармасының қолжазбасы да осы қорда сақталып, хатталған. Аталған қорға қиын кезеңдерде бір ғана емес, бірнеше Алаш арысының жазба мұрасын сақтана жүріп өткізген бір адам болса керек. Аталған қолжазбалардағы

редакциялық, корректорлық жұмыстардың ұқсастығы, кітапхана қорына тіркеушілердің жазу стилі дегендей ерекшеліктер осындай ойға жетелейді. *«Шаруалық өзгерісі»* мен *«Алтын сақина»* қолжазбалары туралы мақалалар баспасөзде жарияланған (Ахмет, 2023).

Жазба мұраның бірінші бетінің бас жағында *төте жазумен* «А. Байтұрсұнұф» (ا. بايتۇرسۇنۇف) деп жазылған. Орта және төменгі бөліміне «Маса», «Үшінші басылуы», «Бастырушысы қазақ-қырғыз білім комиссиясы» деп жазылып, астын сызықпен сызып қойған. Бұл бетте сол кездегі А. Пушкин атындағы кітапхана (қазіргі ҚР Ұлттық кітапханасы) атынан басылған бірнеше мөр және сандық мәліметтер бар (Байтұрсынұлы, №215 РК). Одан кейінгі үш беті-ақ, яғни бірінші парақтың келесі беті және бір парақтың екі беті әдейі бос қалдырылған. Мұны автор баспадан шығатын кітаптың ресми ақпараттары жазылатын беттері ретінде (титул) қалдырса керек.

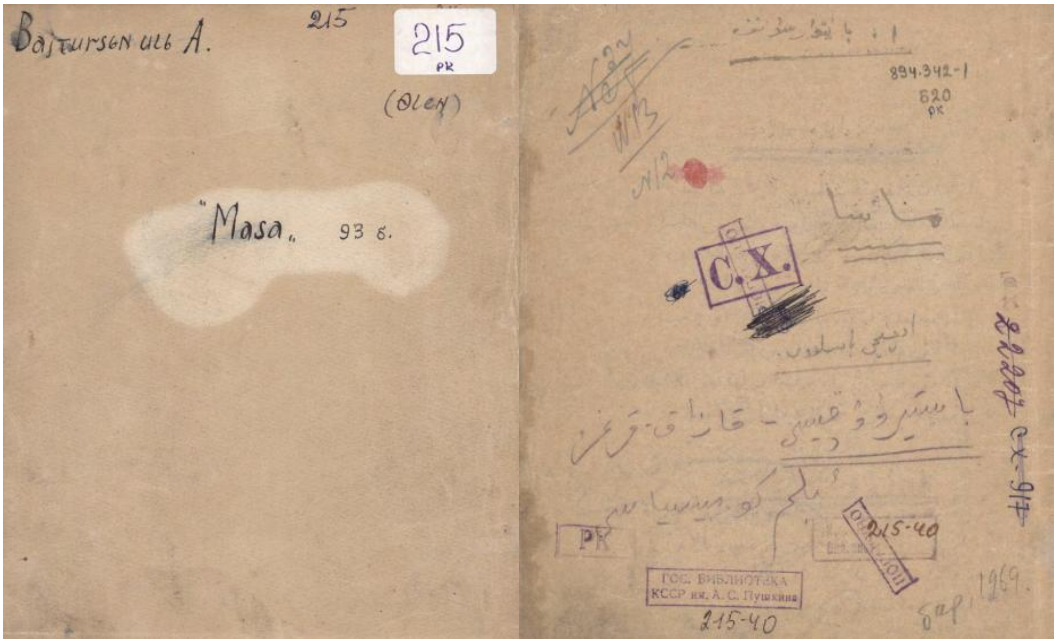

Сурет 1 – «Маса» қолжазба нұсқасы (сыртқы бет және 1-бет).
ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры, №215 бума.
Рисунок 1 – Рукописный вариант «Маса» (обложка и 1-я страница).
Национальная библиотека Республики Казахстан, фонд редких книг и рукописей, ед. хр. №215.
Figure 1 – Manuscript version of “Masa” (cover and 1st page).
National Library of the Republic of Kazakhstan, Rare Books and Manuscripts Collection, file no. 215.

Қолжазба дәптер барлығы 50 парақтан (100 беттен) тұрады. Бірінші бетте кітап үлгісінде титул ретінде дайындалған ақпараттарға қарап, бұл нұсқаны автор 1921 жылы баспаға беру үшін арнайы редакция жасағанын білеміз. Ал қолжазбаның өзі мұнан да ертерек жазылған болуы мүмкін. Себебі мұсылман түркілерге ортақ қадім (шағатай) жазуынан А. Байтұрсынұлы өзі реформалап жасап шыққан төте жазуының емлесі орныға қоймаған кездегі қаріптер, көне емле ерекшеліктері қолжазбада сақталған. Бірақ автор немесе редактор сол көне нұсқасын үстінен сол кезеңдегі (1920-1921 жж.) емле тұрғысынан қайта өңдеп, ескертпе беріп түзетіп отырған. Бұрын қазақ әліпбиіне қолданыста болған кейбір әріптерді (ة ط ص) алып тастап, кейін әліпбиге енген қаріптерді (*с, т, е* т.б.) қосу арқылы корректорлық жасаған. Демек, «Масаның» бұл қолжазбасы – баспаға үшінші рет берер алдындағы автордың немесе редактордың үстінен қарап, аз мөлшерде түзетулер жасаған нұсқасы.

Әр беттің жоғары жағына бет саны қойылып отырған. Дәптердің екінші бетінен бастап (сыртын қоса есептегенде төртінші бет) ақынның «Сөз иесінен», «Жазушының қанағаты», «Туысыма», «Жадовскаядан» (мінсіз таза меруерт) қатарлы өлеңдері, «Қожанасыреттен ақылы» (ысқақ) шығармасы берілген. Одан кейін өлеңдер ретімен келе береді. Шығармалардың рет-

тәртібі 1922 жылы Қазан қаласында басылып шыққан басылыммен ұқсас.

Жүзге жуық беттегі түзетулерді түгел көрсету мүмкін болмағандықтан, бірнеше беттегі автор жасаған редакциялық жұмыстарды көрсетелік:

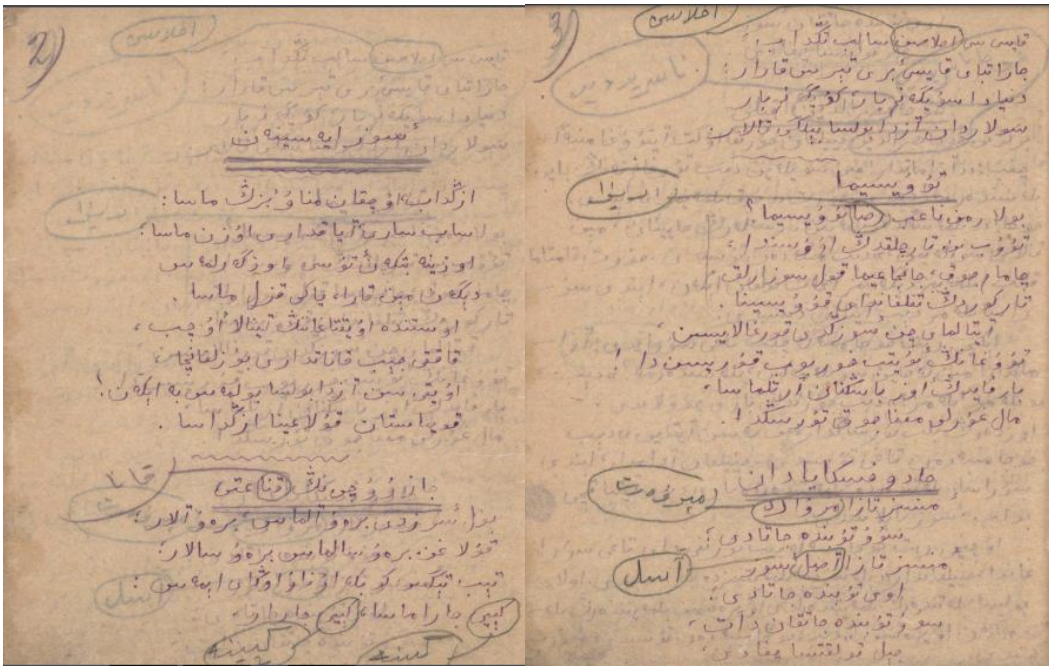

Сурет 2 – «Маса» қолжазба нұсқасы (1-2-бб.).
ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры, №215 бума.
Рисунок 2 – Рукописный вариант «Маса» (листы 1-2).
Национальная библиотека Республики Казахстан, фонд редких книг и рукописей, ед. хр. № 215.
Figure 2 – Manuscript version of “Masa” (folios 1-2).
National Library of the Republic of Kazakhstan, Rare Books and Manuscripts Collection, file no. 215.

Көрсетілген беттерде (Сурет 2) «Жазушының қанағаты», «Туысыма» және «Жадовскаядан» қатарлы өлеңдердегі бірнеше сөзге түзету жасалған. *Қанағат, кейіне, ықыласын, риза, меруерт, асыл* қатарлы сөздерді 1920 жылдары қалыптасқан емлеге бейімдеп жазған. Бұл сөздер қадім жазуындағы емле бойынша *қнағат, киіне, хласн, меруәрд, асл* (اصل) болып жазылса, редактор оларды оқылуы қазіргідей үлгіде жазуға ескертпе беріп отырған. Қазан қаласынан шыққан нұсқада да автордың бұл ескертпелері ескеріліп, түзетуі бойынша басылған.

Қолжазбада автор барлығы 119 сөзді жаңа емлеге бейімдеп түзету берген. Қазан нұсқасында осы ескертпелер түгелдей орындалғаны байқалады. Ғалымның «Маса» жинағы 1911, 1914 және 1922 жылдары басылым көргенін ескерсек, бұл қолжазба нұсқа автордың 1914 жылы баспаға берер алдында өз қолымен көшірген нұсқасы болуы мүмкін, 1922 жылдың қарсаңында «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы» жағынан үшінші басылымға ұсынар алдында, төте жазудағы өзгерістерге байланысты өзі өңдеп шыққан деп болжам жасауға негіз бар. Автор өзгертуге ұсыныс еткен сөздердің көбі араб-парсы тілдерінен кірген діни терминдер. *Лебіз, пақыр, пайғамбар, хат, қанағат, Насырәлдин, шаһар, сәлем, захмет, хикмет, ғажап* т.б. сөздер қадім жазуының ережесі бойынша араб тілінің сөйлеу және жазу заңдылығына бейімделіп жазылатын. Бұлай жазу қазақтың төл дыбыстау заңдылығына толық сәйкес келмейтінін ескеріп, А. Байтұрсынұлы өзі өңдеген әліпбиде қазақ тілінің төл дыбыстарын басшылыққа ала отырып, бір дыбысқа бір әріптен арнап қайта жасап шыққан болатын. Кірме атаулардың халық тілінде үндестік заңына әбден сіңісіп кеткендігін ескеріп, қадім жазуындағы қазақ *төл дыбыстарын* бейнелеуге үйлеспейтін әріптерді батыл түрде қолданыстан шығарып тастағаны белгілі. Қолжазбадағы түзетулер арқылы автордың үшінші рет басылу алдында тұрған кітабының емлесі бұрынғы баспа нұсқасы бойынша өңделусіз басылып кетпесі үшін қырағылық танытқан

ыждағатты ісі деп баға беруге болады. Сондай-ақ бұл өңдеулердің өзінен 1912 жылы қолданысқа еніп, 1924 жылға дейін әр жылы кезең-кезеңімен жетілдіріліп отырған төте жазудың кемелдену тарихын да байқау қиынға соқпайды.

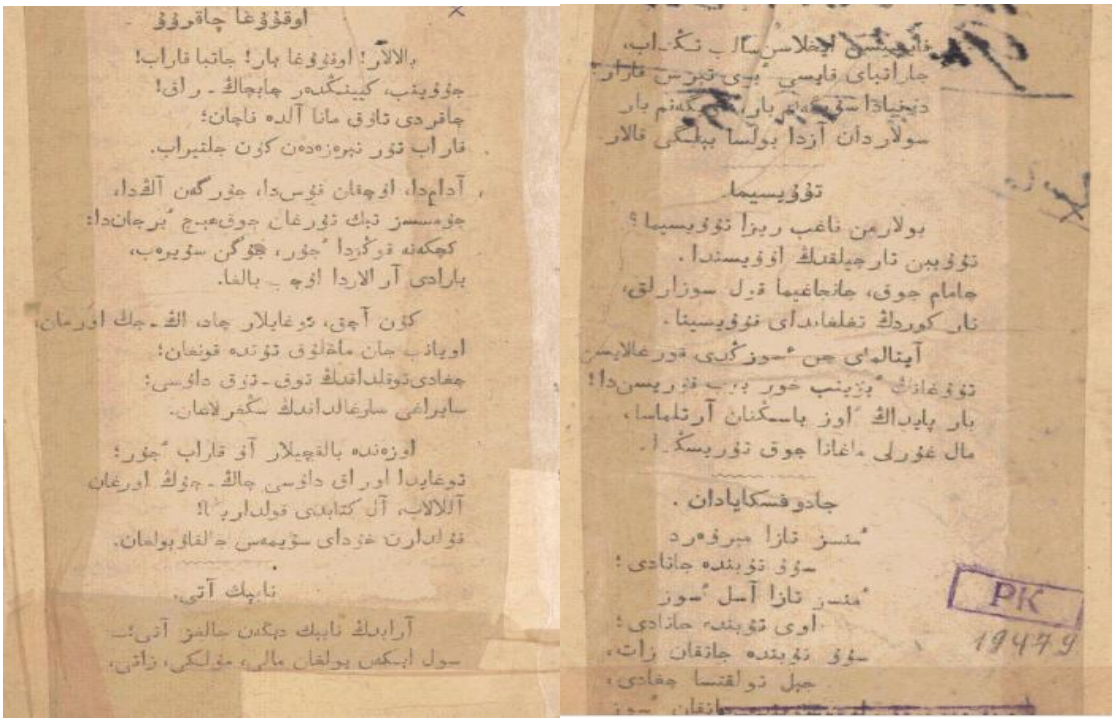

Сурет 3 – А. Байтұрсынұлы. «Маса», Қазан. 1922. 5-6-бб.
Рисунок 3 – А. Байтурсынулы. «Маса». Казань, 1922. С. 5-6.
Figure 3 – A. Baitursynuly. “Masa”. Kazan, 1922. Pp. 5-6.

Қолжазба нұсқа А. Байтұрсынұлының өзінің төл мұрасы болуы әбден мүмкін. Мақаламыздың басында айтып өткеніміздей, Алаш арыстарынан қолжазба мұралар өте аз сақталған. Сондықтан да кейінгі кезде табылып жатқан ішінара жазба мұраларды автордың төл нұсқасы ма әлде басқалар жағынан көшірілген нұсқа ма, толық анықтауға мүмкіндік тумай отыр. А. Байтұрсынұлының өз қолтаңбасы қойылған мұраларының ішінде ғалымның Міржақып пен Ғазымбекке және Әлиханға жазған хаттары сақталған. Ол хаттар 1930 жылдары арыстар шалғайдағы лагерьлерде ауыр еңбекке жегілген жылдары жазылған. Бұдан басқа А. Байтұрсынұлының орыс тілінде жазған өмір дерегі сақталған. Ал ҚР Ұлттық кітапханасында сақталған «Шаруалық өзгерісі» мен зерттеуімізге арқау болып отырған «Маса» қолжазбасын бүгінге дейін ғалымдар әлі А. Байтұрсынұлының төл қолтаңбасы деп нақты бағасын берген жоқ. Дегенмен қолда бар осы мұраларға қарап отырсақ, *«Маса»* да, *«Шаруалық өзгерісі»* де ғалымның түпнұсқа қолжазбасы деп айтуға дәлелдер жеткілікті (Ахмет, 2023). Алайда бұл тақырып әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді. Мақала авторлары бұдан кейінгі зерттеулерді осы бағытта жалғастыруды мақсат етіп отыр.

Қорытынды

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған «Маса» жинағының қолжазбасы жан-жақты және біршама жүйелі түрде зерттелді. Зерттеу барысында қолжазба мен кейінгі баспа нұсқалары арасындағы айырмашылықтар, авторлық түзетулер мен редакциялық белгілер, тілдік және стилистикалық ерекшеліктер анықталды. Бұл қолжазба тек мәтін мазмұнын ғана емес, автордың ойларын алғаш қағаз бетіне түсіру ерекшелігін, тілдік және поэтикалық нюанстарын, сондай-ақ тарихи және мәдени контексін сақтап тұрған бірегей дереккөз екенін көрсетті.

Мақалада көрсетілгендей, «Маса» жинағының қолжазба нұсқасында автордың 1914-1922 жылдар аралығында жасаған редакциялық түзетулері бар, олар мәтіннің эволюциясын, тілдік

принциптерін, лексикалық-семантикалық және морфологиялық-синтаксистік құрылымдық ерекшеліктерін айқындайды. Қолжазбадағы түзетулер, атап айтқанда, араб-парсы кірме сөздерді қазақ тілінің төл дыбыстарына бейімдеу, автордың үшінші басылым алдындағы мұқият редакциялық жұмысының дәлелі болып табылады. Бұл – қолжазбаның ғылыми, мәдени және тарихи құндылығын арттыратын нақты дәлелдер.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Маса» жинағының қолжазба нұсқасын тек мәтінтанулық, текстологиялық, түркітанулық және тілтанымдық әдістер арқылы кешенді талдау ғана оның түпнұсқалық табиғатын, авторлық ерекшеліктерін, Алаш қайраткерлерімен салыстырмалы контексін ашуға мүмкіндік береді. Қолжазба автордың алғашқы ойларын, редакциялық көзқарасын және поэтикалық эволюциясын көрсететін ерекше дереккөз ретінде бағаланды. Сонымен қатар қолжазбаның жәдігерлік мәні уақыт өте келе арта түседі. Мұрағаттар мен кітапханаларда сақталған түпнұсқалар зерттеушілердің сенімді дереккөзіне айналып, ғылыми интерпретация мен мәдени мұраның сақталуын қамтамасыз етеді. Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағының қазірге дейін толық сақталған бірден-бір қолжазбасы түркітану, алаштану, тілтану және мәтінтану салаларында ерекше ғылыми мәнге ие болып, оның шығармашылық мұрасын толық ашуға және ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік береді.

Мақаланың жаңалығы – ұлт ұстазының «Маса» шығармасының қолжазба нұсқасы алғаш рет жан-жақты текстологиялық, лингвистикалық және түркітанулық тұрғыдан зерделеніп, ғылыми аудиторияға ұсынылып отырғанында деуге болады. Қолжазбатануда тарихта жеткені мәлім бір ғана жазба парағының өзі автордың шығармашылық эволюциясын, тілдік-поэтикалық ерекшеліктерін және авторлық қолтаңбаны дәл көрсетіп, жаңа зерттеу мәселелерін көтеруге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан мақала А. Байтұрсынұлының қолжазба мұрасын зерттеудің теориялық және практикалық құндылығын айқын дәлелдеді.

Қорытындылай келе, зерттеу тек «Маса» жинағының ғана емес, жалпы Алаш қайраткерлерінің қолжазба мұраларын ғылыми тұрғыдан бағалауға жол ашады. Авторлар әрі қарайғы зерттеулерде қолжазбалардың ғылыми және мәдени құндылығын толық көрсетуге, А. Байтұрсынұлы шығармашылығының жаңа қырларын ашуға және оның түркітанымдық, тілтанымдық және әдеби мұрасының мәнін кеңінен талдауға бағытталған жұмыстарды жалғастыруды жоспарлап отыр.

Әдебиеттер

Ахмет Ә. Ахаңның белгісіз һәм белгілі еңбегі жайында // Ақиқат. – 28.09.2023.

Ахмет Ә. Қошке Кемеңгерұлының «Алтын сақина» шығармасының (қолжазба) деректанулық және құрылымдық сипаттамасы // Ә. Қайдар 100 жыл: «Мәдениет – өркениет – жаһаният контесіндегі гуманитарлық ғылым: тіл, этнос, қоғам» атты халықаралық конгресс жинағы. – Алматы, 2024a. – 778-785-бб.

Ахмет Ә. Жәдігерлерді оқу бақыты бізге бұйырды // «Ана тілі» газеті. – 10.10.2024b.

Ахмет Ә. «Шора» журналы және қазақтың он ақыны // «Qazaqstan tarihy» порталы, 2024c. https://e-history.kz/kz/news/show/339833

Әбсеметов М. Ахаңның ақ жолы. – Алматы: Рауан, 1990.

Әнес Ғ. Ағартушы. – Алматы: Арыс, 2025.

Байтұрсынұлы А. (1911) Маса (қолжазба) // ҚР Ұлттық кітапханасы, №215 РК.

Имаханбет Р. Ұлттық мұра және қолжазбаларды зерттеу дәстүрі // Еуразия гуманитарлық зерттеулер журналы. – 2020. – 12(4). – 78-85-бб.

Кегенбекова А. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы // Тілтаным, №3. – 2020.

Қосан С. «Китаб Тасдиқ» және оның текстологиясы (Абайдың қара сөздері хақында) // https://syrboyi.kz/adebiet/kitab-tasdiq-zhaene-onyng-tekstologijasy-abajdyng-qara-soezderi-haqynda-44626/?utm_source=chatgpt.com

Оразаев Ф. Қазақ әдебиеті тарихының очерктері. – Алматы: Ғылым, 1988.

Салғарин Қ. Қазақ қолжазбалары мен мәтінтанудың өзекті мәселелері // «Қазақ әдебиеті және мәдениеттану» журналы. – 2018. – 3(2). – 45-53-бб.

Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ана тілі, 1998.

«Шора» журналы. – 1912. – №5. – 146 б.

Benjamin, W. The work of art in the age of its technological reproducibility, and other writings on media (M. W. Jennings, B. Doherty, & T. Y. Levin, Eds.). Harvard University Press, 2008.

Biray, N. Ahmet Baytursınulı'nın Türk Dünyasındaki Aydınlanmacı Rolü. Ankara: Türk Kültür Araştırmaları Dergisi, 2020.

Chartier, R. The order of books: Readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries. Stanford University Press, 1994.

Kabadayı, O. The place of Akhmet Baıtursınov in Turcology and studies on Akhmet Baitursynov. // Journal of Oriental Studies (Bulletin of Orientalism). 2022. Vol. 100. No. 1. Pp. 111-120.

McGann, J. The textual condition. Princeton University Press, 1991 .

References

Absemetov, M. (1990) Ahangnyng aq zholy. Almaty: Rauan. [Absemetov, M. (1990) Akhan's White Path. Almaty: Rauan.] (in Kazakh)

Ahmet, A. (2023) Ahangnyng belgisiz ham belgili engbegi zhajynda. Aqiqat. 28.09.2023. [Akhmet, A. (2023) On Akhan's unknown and well-known works. Aqiqat. 28.09.2023.] (in Kazakh)

Ahmet, A. (2024a) Qoshke Kemengerulynyng «Altyn saqina» shygarmasynyng (qolzhazba) derektanulyq zhane qurylymdyq sipattamasy. A. Qaidar 100 zhyl: «Madeniet – orkeniet – zhahanijat konteksindegi gumanitarlyq gylym: til, jetnos, qogam» atty halyqaralyq kongress zhinagy. Almaty. 778-785-bb. [Akhmet, A. (2024a) Source study and structural characteristics of Koshke Kemengeruly's work “Golden Ring” (manuscript). A. Kaidar 100 years: Proceedings of the international congress “Humanitarian Science in the Context of Culture – Civilization – Globalization: Language, Ethnos, Society”. Pp. 778-785.] (in Kazakh)

Ahmet, A. (2024b) Zhadigerlerdi oqu baqyty bizge buyrdy (suhbat). «Ana tili» gazeti. 10 qazan. [Akhmet, A. (2024b) We were blessed with the joy of reading historical artifacts (interview). “Ana tili” newspaper. 10 October.] (in Kazakh)

Ahmet, A. (2024c) «Shora» zhurnaly zhane qazaqtyng on aqyny. «Qazaqstan tarihy» portaly. [Akhmet, A. (2024c) “Shora” magazine and ten Kazakh poets. “Qazaqstan tarihy” portal] https://e-history.kz/kz/news/show/339833 (in Kazakh)

Anes, G. (2025) Agartushy. Almaty: Arys. [Anes, G. (2025) The Enlightener. Almaty: Arys.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1911) Masa (qolzhazba). QR Ulttyq kitapkhanasy, №215 RK. [Baitursynuly, A. (1911) Masa (manuscript). National Library of the Republic of Kazakhstan, No. 215 RK.] (in Kazakh)

Benjamin, W. (2024) The work of art in the age of its technological reproducibility, and other writings on media (M.W. Jennings, B. Doherty, & T.Y. Levin, Eds.). Harvard University Press. (in English)

Biray, N. (2020) Ahmet Baytursynuly's Enlightening Role in the Turkic World. Ankara: Turkish Cultural Studies Journal. (in English)

Chartier, R. (1994) The order of books: Readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries. Stanford University Press. (in English)

Imahanbet, R. (2020) Ulttyq mura zhane qolzhazbalardy zertteu dasturi. Eurazija gumanitarlyq zertteuler zhurnaly, 12(4), 78-85-bb. [Imakhanbet, R. (2020) National Heritage and the Tradition of Manuscript Research. Eurasian Journal of Humanities Research, 12 (4). Pp. 78-85.] (in Kazakh)

Kabadayı, O. (2022) The place of Akhmet Baıtursınov in Turcology and studies on Akhmet Baitursynov. Journal of Oriental Studies (Bulletin of Orientalism). Vol. 100, No. 1. Pp. 111-120.

Kegenbekova, A (2020) Ahmet Baitursynulynyng tiltanymdyq murasy. Tiltanym. №3. [Kegenbekova, A. (2020) The Linguistic Heritage of Akhmet Baitursynuly. Tiltanym, No. 3.] (in Kazakh)

McGann, J. (1991) The textual condition. Princeton University Press. (in English)

Orazaev, F. (1988) Qazaq adebieti tarihynyng ocherkteri. Almaty: Gylym. [Orazayev, F. (1998) Essays on the History of Kazakh Literature. Almaty: Gylym.] (in Kazakh)

Qosan, S. «Kitab Tasdiq» zhane onyng tekstologijasy (Abajdyng qara sozderi haqynda). [Qosan, S. “Kitab Tasdiq” and its textology: On Abai’s Words of Edification.] https://syrboyi.kz/adebiet/kitab-tasdiq-zhaene-onyng-tekstologijasy-abajdyng-qara-soezderi-haqynda-44626/?utm_source=chatgpt.com (in Kazakh)

Salgarin, Q. (2018) Qazaq qolzhazbalary men matintanudyng ozekti maseleleri. Qazaq adebieti zhane madeniettanu zhurnaly, 3(2). 45-53-bb. [Salgarin, K. (2018) Current issues in Kazakh manuscript studies and textology. Journal of Kazakh Literature and Cultural Studies. 3(2). Pp. 45-53.] (in Kazakh)

«Shora» zhurnaly, (1912) №5, 146 b. [“Shora” journal (1912), No. 5, 146 p.] (in Tatar)

Syzdyqova, R. (1998) Ahmet Baitursynuly zhane qazaq adebi tili. Almaty: Ana tili. [Syzdykova, R. (1998) Akhmet Baitursynuly and the Kazakh Literary Language. Almaty: Ana tili.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.03.2026.

© Ахмет Ә., Авакова Р.А., Мирзаев И., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.49 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-102-111

Алия Нурзатовна Абдукалимова[1*], Қаламқас Сейдуллаевна Қалыбаева[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0008-7486-6268 E-mail: aliyanurzatovna@gmail.com
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-6821-3879 E-mail: azkal2015@bk.ru

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ДӘНДІ ДАҚЫЛДАР АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларына байланысты фразеологизмдер қарастырылады. Осыған орай, зерттеудің мақсаты – қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларын когнитивтік аспектіде салыстыра зерттеуге негізделеді. Әр ұлттың ерекшелігін оның тілі арқылы танып-түсіну қазіргі тілдік коммуникацияның маңызды мәселесі болып табылады. Сол себепті, алдымен, қазақ тіліндегі дәнді дақылдар атауларының мәнді семантикалық ерекшеліктерін сипаттау; екіншіден, орыс және ағылшын тілдеріндегі «дәнді дақылдар» ұғымының фразеологиялық мәнді семантикалық ерекшеліктерін сипаттау және туыс емес тілдердегі дәнді дақылдар атауларының лингвомәдени ерекшеліктерін салыстыра зерттеу міндеттері қойылды. Бұл мақаланың басты проблемасы – қазіргі уақытта осы тілдердің фразеологиялық жүйелерін салыстырмалы зерттеу жеткіліксіз дамығандығында. Айта кету қажет, ұзақ уақыт бойы қазақ тілінің фразеологизмдері терең ғылыми талдаудан өтізілмеген. Бұл мақалада тіларалық фразеологиялық бірліктерді зерттеуге және олардың арасындағы сәйкестікті анықтауға бағытталған орыс, ағылшын және қазақ тілдерінің фразеологиялық бірліктеріне салыстырмалы талдау жасалады. Мақаланы жазу кезінде теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Материал келесі зерттеу әдістерінің топтары арқылы жиналды: талдау, салыстыру, бақылау, модельдеу және үздіксіз іріктеу әдісі. Зерттеуге рецензиялау критерийлеріне сәйкес келетін 10 дереккөз енгізілді. Бұл зерттеудің материалын беделді қазақ, орыс және ағылшын фразеологиялық сөздіктерінен таңдалған қазақ, орыс және ағылшын фразеологиялық бірліктері құрады. Мақаланың негізгі қорытындылары – әр тілдің өзіндік фразеологиялық бірліктерінің болуында. Яғни, фразеологиялық бірліктердің белгілі бір ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар, олар көбінесе тілдің, ұлттық мәдениеттің, құндылық басымдықтарының және әр халықтың менталитетінің айырмашылығына байланысты болады. Осыған орай зерттеудің құндылық деңгейі айқындалады. Зерттеу нәтижелерін этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвистика т.б. салалар бойынша зерттеулерде, дәрістер мен практикалық сабақтарда, сөздіктер, мәтіндер құрастыруда қосымша дерек ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: фразеологизм; қазақ, орыс және ағылшын тілдері; дәнді дақылдар; халық дүниетанымы; мәдени код

Сілтеме жасау үшін: Абдукалимова А.Н., Қалыбаева Қ.С. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларына байланысты фразеологизмдер. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 102-111-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-102-111

Алия Нурзатовна Абдукалимова[1*], Қаламқас Сейдуллаевна Қалыбаева[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0008-7486-6268 E-mail: aliyanurzatovna@gmail.com
[2]доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-6821-3879 E-mail: azkal2015@bk.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С НАЗВАНИЯМИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье рассматриваются фразеологические единицы, связанные с названиями зерновых культур в казахском, русском и английском языках. В связи с этим целью исследования является сравнение названий зерновых культур в казахском, русском и английском языках с когнитивной точки зрения. Понимание уникальности каждой нации через ее язык является важным вопросом современной языковой коммуникации. Поэтому, прежде всего, необходимо описать существенные семантические особенности наименований зерновых культур в казахском языке; во-вторых, были поставлены задачи описать фразеологические семантические особенности концепта «зерновые культуры» в русском и английском языках и провести сопоставительное

исследование лингвокультурных особенностей наименований зерновых культур в неродственных языках. Основная проблема данной статьи заключается в том, что в настоящее время сравнительное изучение фразеологических систем этих языков недостаточно развито. Следует отметить, что фразеологические единицы казахского языка долгое время не подвергались глубокому научному анализу. В данной статье представлен сопоставительный анализ фразеологических единиц русского, английского и казахского языков, направленный на изучение межъязыковых фразеологических единиц и выявление сходства между ними. При написании статьи использовались теоретические и эмпирические методы. Сбор материала осуществлялся с использованием следующих групп методов исследования: анализа, сравнения, наблюдения, метода моделирования, метода сплошной выборки. В исследование было включено 10 источников, соответствующих критериям обзора. Материалом для данного исследования послужили казахские, русские и английские фразеологические единицы, отобранные из авторитетных казахских, русских и английских фразеологических словарей. Главные выводы данной статьи заключаются в том, что в каждом языке существуют свои фразеологизмы. То есть фразеологизмы имеют определенные сходства и различия, которые зачастую обусловлены различиями в языке, национальной культуре, ценностных приоритетах и менталитете каждого народа. В связи с этим определяется уровень ценности исследования. Результаты исследования могут быть использованы в качестве дополнительного источника в исследованиях, лекциях и практических занятиях по этнолингвистике, лингвокультурологии, лингвистике и др. областям, при составлении словарей и текстов.

Ключевые слова: фразеологизм; казахский, русский и английский языки; зерновые культуры; мировоззрение народа; культурный код

Для цитирования: Абдукалимова А.Н., Калыбаева К.С. Фразеологизмы, связанные с названиями зерновых культур в казахском, русском и английском языках. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 102-111. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-102-111

Aliya Abdukalimova[1*], Kalamkas Kalybayeva[2]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0008-7486-6268 E-mail: aliyanurzatovna@gmail.com

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6821-3879 E-mail: azkal2015@bk.ru

PHRASEOLOGICAL UNITS RELATED TO CEREAL CROP NAMES IN KAZAKH, RUSSIAN, AND ENGLISH

Abstract. The article considers phraseological units related to the names of cereal crops in the Kazakh, Russian and English languages. In this regard, the purpose of the study is based on a comparative study of the names of cereal crops in the Kazakh, Russian and English languages from a cognitive aspect. Understanding the specifics of each nation through its language is an important issue of modern linguistic communication. Therefore, the tasks were set, firstly, to describe the semantic features of the names of cereal crops in the Kazakh language; secondly, to describe the semantic features of the phraseological concepts of cereal crops in Russian and English and to study the linguistic and cultural features of the names of cereal crops in unrelated languages. The main problem of this article is that at present, comparative research of the phraseological systems of these languages is insufficiently developed. It should be noted that for a long time phraseological units of the Kazakh language have not been subjected to in-depth scientific analysis. This article presents a comparative analysis of phraseological units of the Russian, English and Kazakh languages, aimed at studying interlingual phraseological units and identifying their correspondence. Theoretical and empirical methods were used when writing this article. The material was collected using the following groups of research methods: analysis, comparison, observation, modeling method, continuous sampling method. 10 sources that met the review criteria were included in the study. The material for this study was Kazakh, Russian and English phraseological units selected from authoritative Kazakh, Russian and English phraseological dictionaries. The main conclusions of this article are that each language has its own phraseological units. That is, phraseological units have certain similarities and differences, which are often due to the differences in language, national culture, value priorities and mentality of each person. In this regard, the level of value of the study is determined. The results of the research can be used as an additional source in research, lectures and practical classes in ethnolinguistics, linguoculturology, linguistics and other fields, when compiling dictionaries and texts.

Keywords: phraseological unit; Kazakh, Russian, and English languages; cereal crops; worldview of the people; cultural code

For citation: Abdukalimova A., Kalybayeva K. Phraseological Units Related to Cereal Crop Names in Kazakh, Russian, and English. *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 102-111. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-102-111

Кіріспе

Бүгінде, жаһандану жағдайында мәдени өзара әрекеттесу және мәдениетаралық коммуникацияның белсенді дамуы, жалпы және мәдени ерекшелікті, сондай-ақ «өзіндік» және «өзгелер» арасындағы айырмашылықтарды түсіну ерекше маңызды. Мәдениеттерді салыстыру

басқа мәдениеттерді білу үшін ғана емес, сонымен қатар өз мәдениетіңді түсіну үшін де үлкен маңызға ие, өйткені басқа мәдениеттермен салыстыру контекстінде өз мәдениетіңнің қайталанбас ерекшеліктері айқынырақ көрінеді.

Қазіргі уақытта филологтер әртүрлі мәдени шындықты психикалық және тілдік деңгейде зерттеуге байланысты мәселелерге ерекше назар аударуда. Бұл процесте фразеологизмдер маңызды рөл атқарады, өйткені фразеологиялық бірліктердің бейнелі мазмұны халықтың мәдени және ұлттық өзіндік санасын көрсетеді (Слободенюк, 2016).

Фразеологизмдер барлық тілдерге тән жалпыадамзаттық құбылыс, олардың шығу тегі, құрылымы, қолданысы, мәнерлілігі сол тіл жататын халықтың мінез-құлқымен, адамгершілік қасиеттерімен, әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Әртүрлі тілдің фразеологизмдерін салыстыру кезіндегі басты міндет – олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын анықтау. Фразеологизмдер өздері негіз болған тілдік образдарды, тура және ауыспалы мағыналарын салыстыруды қажет етеді. Олар құрылымдық-семантикалық тұрақтылығының, мәнерлілігі мен сәйкес эпитеттерінің арқасында ойды дәл жеткізуге көмектеседі, сонымен қатар халықтың тарихын байытады және тілдік бірліктерді басқалардан ажыратады (Хасанова, 2014).

Қазақ тіл білімі мен түркология ғылымында фразеологиялық бірліктердің жалпы мәселелері мен ерекшеліктері дұрыс зерттелмеген. Көптеген фразеологиялық тіркестер дербес ғылыми талдаудың нысанына айналмай, тек қазіргі сөздіктерде ғана қолданылды, ал бұл тақырыптағы мақалалар тек көрнекі материал қызметін атқарады. Түркологияда елеулі маңызы бар ескі сөздіктердің өзінде идиомалар мен басқа жиынтық тіркестер өте сирек кездеседі. Тіл білімінің бұл саласын зерттеу жақында ғана қолға алынды. Фразеологизмдер тіліміздің құрамдас бөлігі болып табылады және олардың жасалуында, тұрақтылығында, формасы мен мағынасында көптеген ерекшеліктері бар (Куанышбаева, 2016).

Салыстырмалы лингвистикалық және мәдениеттану мәселелері зерттеушілердің назарын көптен бері аударып келеді. Қазіргі тіл білімінде лингвистикалық және мәдениет мәселелерін және олармен байланысты нақты құбылыстар мен процестерді зерттеуге арналған көптеген еңбектер бар. Этносаралық қатынастардың әртүрлі формаларының белсенді дамуы тіл білімі саласындағы теориялық және практикалық мәселелерді шешу қажеттілігін тудырды (Юрина, 2020).

Тілдерді өзара салыстыру қазіргі тіл біліміндегі әртүрлі теориялық және қолданбалы салаларды, соның ішінде Ш. Балли, В.Д. Аракин, В.Г. Гак, Ж.Б. Буранов, В.Н. Арсентьева, Ф.Р. Ахметжанова және т.б. еңбектерінде типологиялық, салыстырмалы-тарихи және лексикалық-графикалық зерттеулерді терең талдауға негізделген. Фразеологиялық зерттеулер бір тіл аясында да, бірнеше тілдерді салыстыру кезінде де өзекті мәселе. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің әртүрлі құрылымдық-семантикалық типтермен берілуі және филологтерді қызықтыратын жоғары функционалдық белсенділігі бұл мақаланың тақырыбын таңдауға негіз болды. Фразеологиялық бірліктердің тілдік табиғатын зерттей отырып, ана тілінде сөйлейтіндер, олардың ойлау тәсілі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі туралы терең де нақты мәліметтер алуға болады.

Мақаланың мақсаты – қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дәнді дақылдар атауларына байланысты фразеологизмдерді зерттеу. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерттеп, олардың ортақ және ерекше белгілерін анықтау, лексемаларға статистикалық-семантикалық талдау жасау арқылы қазақ, орыс және ағылшын әлеміндегі ғаламның тілдік бейнесіне жаңа көзқараспен қарау ғылыми мақаланың түпнұсқалығы мен жаңалығын көрсетеді.

Материал және әдістер

Бұл жұмыстың талдау нысанына, дәнді дақылдар тақырыбына қатысты қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің қазіргі заманғы қоры алынды. Ғылыми мақаланы әзірлеу үшін теориялық жалпы ғылыми (сипаттау, талдау және жинақтау, аналогия, индукция және дедукция, жіктеу әдістері) және эмпирикалық (деректер жинау, статистикалық талдау, сандық есептеулер) зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу материалы ретінде лингвистердің

мақалалары мен еңбектері, оқулықтар, әдістемелік құралдар, диссертациялар алынды. Зерттеу тәсілі фразеологизмдерді зерттеуге қатысты қазіргі зерттеулер мен тәжірибелерді сипаттайтын әдебиеттерді шолуға негізделген. Ол үшін келесі мәліметтер базасы пайдаланылды: Google Scholar (scholar.google.com), Research Gate (researchgate.net). Зерттеуге рецензиялау критерийлеріне сәйкес келетін 10 дереккөз енгізілді. Зерттеу материалы ретінде қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдер таңдалып алынды, олардың негізі ретінде беделді фразеологиялық сөздіктер қолданылды. Фразеологизмді зерттейтін ғалымдардың еңбектерін талдау негізінде қажетті тұжырымдар жасалды. Зерттеу нәтижелері әр халықтың жеке қасиеттерін көрсететін фразеологиялық бірліктердің ұлттық білім мен мәдениетпен байланысын айқындауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Кез келген халықтың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін, наным-сенімдерін көрсететін фразеологизмдер – баға жетпес байлық. Әр тілде сақталған фразеологиялық бірліктер тілдің өткенінен ғана емес, халықтың тарихы мен мәдениетінен де хабар береді. Сондықтан қазіргі тіл білімінде фразеологиялық бірліктерді зерттеу қызықты үдеріс болғандықтан, тілдік құбылыстар мен олардың жүйелік байланыстары белсенді түрде зерттелуде. Бұл тіл бірліктері ойды қысқа да анық жеткізеді, құрылымдық-мағыналық тұрақтылыққа, әдемі образдар мен орынды эпитеттерге ие, сонымен қатар халық тарихын байытып, тілдік бірліктерді басқалардан ажыратады.

Фразеология саласының зерттеушісі В.М. Маслова атап өткендей: «Мәдени бірліктердің шығу тегі тек тілдік бірліктер негізінде ғана ашылып қоймайды, керісінше, мәдени бірліктер арқылы тілдік бірліктердің табиғатын ашуға болады» (Маслова, 2001). Әлеуеті зор тіл білімінің дербес саласын дамытуда И. Кеңесбаев, А.В. Кунин, В.В. Виноградов, Л.И. Ройзензон, Р.А. Авакова, В.М. Телия, М.Т. Сәбитова және т.б. сияқты ғалымдардың еңбектері мен шығармашылық ізденістері маңызды рөл атқарады.

Тілдің экспрессивтік құралдарының бірі – жеке сөздерге мағынасы жағынан жақын тұрақты сөз тіркестері болып табылатын фразеологиялық бірліктер. Фразеологиялық бірліктердің көпшілігі тілдің халықтық және қайталанбас сипатын көрсетеді. Фразеологизмдер бай әрі алуан түрлі. Орыс және қазақ тілдерінің фразеологиялық бірліктерін зерттеуде, әсіресе В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, В.П. Жуков, Е.А. Быстрова, Г. Қосымова және Т. Жақанбаева еңбектерінде фразеологизмдердің табиғаты, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері мен жіктелу принциптері жан-жақты қарастырылған (Солтанбекова, Калимова, 2020).

Халықтың мәдени ерекшеліктерін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін фразеологизмдердің тілде алатын орны зор. А.А. Потебня, В.В. Виноградов және Н.М. Шанский сияқты зерттеушілердің еңбектерінде фразеологизмдер тек мағынаны білдіріп қана қоймай, сонымен бірге халықтың мәдени кодын, дүниетанымын, тарихи тәжірибесін қамтитындығы атап өтілген. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, жиынтық тіркестерді зерттеу сөздік қорды кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар тілдегі мәдени кодтарды тереңірек түсінуге көмектеседі.

А.В. Куниннен кейін фразеологиялық бірлікті толық немесе ішінара мағынасы бар лексемалардың тұрақты тіркесі ретінде түсінеміз. Фразеологиялық бірлік ғалымдардың пікірлері әртүрлі болатын бірқатар критерийлерге жауап беруі керек, бірақ олардың көпшілігі екі негізгі өлшемшартты анықтайды: тұрақтылық пен идиоматикалық. Тіл мамандарының да мұндай бірліктерді жіктеуге қатысты біртұтас пікірі жоқ; дәнді дақылдарды тарихи тұрғыда қарастырғанда, олардың қолға үйретілген мал шаруашылығымен қатар көшпелілердің отырықшы және прогрессивті өмір салтына және қоғамдық ұйымға өтуіне ықпал еткенін атап өтпеу мүмкін емес. Дәнді мемлекеттерде бір немесе екі дәнді дақылдар рационның негізін құрап, ауылшаруашылық күнтізбесін анықтап, заттай салық салу бірлігі ретінде қызметін атқарды (Плисов, 2016).

Дәнді дақылдар бірінші кезекте тағамдық құндылыққа ие және олар туралы айтқанда әдетте бидай, қара бидай, сұлы және жүгері еске түседі. Қара бидай, бидай сияқты дәнді дақылдардың қазақ, орыс және ағылшын халықтары үшін маңызы ерекше.

В.Н. Телия тілдің фразеологиялық құрамын «лингвомәдени бірлестік, өзінің ұлттық болмысын айқындайтын айна» деп сипаттайды. Фразеологизмдер ана тілінде сөйлейтіндердің

дүние мен түрлі жағдайларды ерекше қабылдауын қалыптастырады. Фразеологизмдердің көпшілігінің ішкі формасы мәдени-ұлттық рең беретін мағыналарды қамтиды (Телия, 1996). Мұндай фразеологиялық тіркестердің семантикасын ұлт менталитетіне тән құндылық бағдарлар мен стереотиптер призмасы арқылы, яғни ұлттық мәдениет контекстінде қарастыруға болады. О.И. Быкова: «Мәдени таңбаланған коннотация ана тілінде сөйлейтіндердің интерпретациялау процесінде, олар ассоциативті бейнелерді халықтың менталитетін көрсететін ұлттық мәдениеттің рәміздерімен, идеяларымен, стандарттарымен және стереотиптерімен корреляциялау кезінде туындайды», – дейді. Мәдени коннотация – бұл тек фразеологиялық бірліктерге, таңбаларға немесе метафораларға ғана емес, сонымен бірге олар қолданылатын бүкіл мәтіннің мағынасына да мән беретін құбылыс (Быкова, 2005).

Нәтижелер және талқылау

Әрбір мәдениеттің өмірдің маңызды аспектілерімен байланысты өз символдары мен метафоралары бар. Сондай елеулі элементтердің бірі – дәнді дақылдар – бидай, қара бидай, сұлы, арпа, күріш және басқа да дәнді дақылдар ежелден адам тамақтануының негізі болып табылады. Осы мәдениеттермен байланысты фразеологиялық бірліктерді талдау әртүрлі халықтың бейнелі ойлауының ортақ және бірегей белгілерін анықтауға мүмкіндік береді (Мамедова, Кадымова, 2019).

Дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер әртүрлі халықтың тілінде кең таралған, өйткені дәнді дақылдар (бидай, қара бидай, арпа, күріш, сұлы және т.б.) ғасырлар бойы адамдар өмірінде шешуші рөл атқарды. Олар өмір сүруді қамтамасыз етті, экономика мен мәдениетті қалыптастырды, фольклорда, әдебиетте және тілде көрініс тапты. Қазақ және ағылшын тілдерінде мұндай тіркестер өмірлік тағылымдарды, адамгершілік құндылықтарды, адам болмысына қатысты бақылауларды жеткізу үшін жиі қолданылады.

Дәнді дақылдарға байланысты фразеологизмдер терең символизмге ие. Оларда еңбек, даналық, байлық, аштық пен әділет идеялары бейнеленген. Әртүрлі тілдегі (қазақ, орыс, ағылшын) мұндай сөз тіркестерін талдау халықтардың дүниетанымымен байланысты жалпы және ерекше белгілерді анықтауға мүмкіндік береді.

Күнделікті сөйлеуде егістіктерден жиналған шикізатты білдіретін «жалпы астық» термині жиі кездеседі. Дәнді дақылдардың алуан түрлері көне заманнан бері шаруа өмірінің ажырамас бөлігі болды: олар егілді, жиналды және тамақ дайындау үшін өңделді. Өнімдер арасында байлықты бейнелейтін бидай наны сияқты қымбат өнімдер де, негізінен кедейлер тұтынатын арпа, сұлы, қара бидай сияқты қарапайым өнімдер де болды. Астық термині сондай-ақ жасымық, фасоль және асбұршақ сияқты бұршақ дақылдарының бөліктеріне қатысты қолданылады.

Ағылшын тілін үйренген кезде біз әртүрлі өнімдердің атауларымен таныс боламыз, бірақ жарма дақылдарының атауларын аз адам біледі. Бүгін біз олардың кейбіреулерін, сондай-ақ дәнді дақылдардың атауларын қарастырамыз және оларды қолданудың бірнеше мысалын талдаймыз. Негізгі дәндерге мыналар жатады: *cereals – жарма; barley – арпа; corn – жүгері; millet – тары; oats – сұлы; rice – күріш; rye – қара бидай; wheat – бидай.*

Бұл жұмыста дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер салыстырмалы аспектіде қарастырылып, олардың мағыналары, мағыналық ерекшеліктері мен мәдени айырмашылықтары талданады. Алдымен, аталған тілдердегі негізгі фразеологиялық бірліктерді қарастырайық.

Қазақ тілінде дәнді дақылдарға (бидай, арпа, күріш т.б.) байланысты фразеологизмдер көбінесе халық даналығын, өмірлік құндылықтарын, еңбекке деген көзқарасын көрсетеді. Міне, кейбір мысалдар:

1. *«Бидайдың басы толық болса, төмен иіледі», «Бидайдың масағы толған болса, төмен қарай иіледі».* Бұл ақылды және білімді адамдар бос және мақтаншақ адамдарға қарағанда әрқашан қарапайым болады дегенді білдіреді.

2. *«Бидайдың кеудесі бос болса, тік тұрады», «Бос бидай тік тұрады»*. Орыстың *«Пустой колос выше стоячего»* деген мақалына ұқсас. Ақымақ адамдар көбінесе өзіне сенімді және мақтаншақ болады.

3. *«Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен»,* орысша *«Ячмень и пшеница – это пища, а золото и серебро – просто камни».* Өмірдегі ең маңыздысы – тамақ пен бірінші қажеттілік, ал

байлықтың екінші орында тұрғанын атап көрсетеді.

4. *«Күріш арқасында күрмек су ішеді»,* орысша *«Благодаря рису камыш пьет воду».* Әлсіз немесе маңызды емес адамдар күшті және маңыздылардан пайда көре алатынын білдіреді.

5. *«Арпа ішінде бір бидай»,* орысша *«Одна пшеница среди ячменя».* Орыстың «ақ қарғаға» ұқсас басқалардан ерекшеленетін адамды көрсетеді.

Бұл фразеологизмдер дәнді дақылдардың қазақ дәстүрінде қаншалықты маңызды екенін, халық даналығының тілде қалай қолданылатынын көрсетеді. Шындығында, дәнді дақылдардың атаулары көрінгендей жалықтырмайды, өйткені олардың өзіндік метафоралық мағынасы бар және олар жиынтық идиоматикалық тіркестерде қолданылады. Мысалы, *сұлы:*

− *know the oats* (сөзбе-сөз: сұлыны білу) – қандай да бір мәселені жақсы білу;
− *smell oats* (сөзбе-сөз: сұлы иіскеу) – көңілді көтеру;
− *sow oats* (сөзбе-сөз: сұлы себу) – қоныстану;
− *feel oats* (сөзбе-сөз: сұлы сезіну) – көңілді болу.

Осы пайдалы сөз тіркестерінен біз ағылшын тілінде сөйлейтін мәдениеттің сұлыға беретін екі негізгі мағынасын анықтай аламыз: біріншіден, позитивтілік, екіншіден, негіз. Екінші мағынасы анық, өйткені дәнді дақылдар әрқашан тамақтанудың негізі болды, ал сұлы Еуропада белгілі негізгі дәнді дақылдардың бірі. Бірінші мағынасына келетін болсақ, оның себебі ағылшындардың сұлыға деген құрметінде болса керек, себебі сұлы – бұл елде танымал бірнеше тағамның бірі. Сұлы майына деген сүйіспеншілігі сонша, «оны сезіну» ағылшындар үшін бақытты болудың символына айналған.

Бидайға келетін болсақ, бидайды сабаннан ажырату тіркесі «to separate the wheat from the chaff» деп аударылады.

Жүгері:

− *to earn one's corn* (өз жүгеріңді табу үшін жұмыс істеу) – тапқан ақшаңа лайық болу, айлығың үшін жұмыс істеу;
− *to tread on corns* (жүгері басу) – біреуді ренжіту;
− *like a can of corn* (жүгері банкадай) – бір істі оңай істеу.

Көріп отырғанымыздай, ағылшын мәдениетіндегі жүгері де позитивті сезіммен байланысты, себебі оны «жүгерімен жүру» (оны бұзу) қорлау мағынасын білдіреді. Сонымен қатар, жүгері көптеген дәнді дақылдарға тән қарапайымдықты көрсетеді, өйткені олар адамдардың көпшілігі үшін тамақтанудың қолжетімді негізін құрайды.

Ағылшын тілінде дәнді дақылдармен байланысты бірнеше фразеологизмдер бар (wheat, arley, corn, т.б.). Олар көбінесе ауылшаруашылық дәстүрлерін, өмір салтын және экономиканы көрсетеді. Міне, кейбір мысалдар:

1. *«Separate the wheat from the chaff»* – бидайды саманнан ажырату. Яғни, маңызды мен маңызды еместі, құнды мен пайдасызды ажырату құралдары.

2. *«To be as easy as corn on the cob»* – жүгері масағындай жеңіл. Яғни, бір нәрсенің өте қарапайым немесе түсінікті екенін білдіреді.

3. *«To be full of beans»* – энергияға толы болу. Бұл фразеологизм, өте жігерлі және белсенді адам туралы айтады.

4. *«To sow the seeds of (something)»* – (бір нәрсенің) тұқымын себу. Қандай да бір оқиғаның немесе салдардың алғышарттарын жасауды білдіреді (мысалы, алауыздық тудыру).

5. *«You reap what you sow»* – «Не ексең, соны орасың». Орыс мақалының аналогы, яғни біздің іс-әрекетіміз тиісті әтижелерге әкеледі.

6. *«Knee-high to a grasshopper»* – шегірткенің тізесіндей биік. Өте кішкентай немесе жас болуды білдіреді (мысалы, балалық шақ).

7. *«Not worth a hill of beans»* – бір төбенің құны жоқ. Елеусіз және құнды емес нәрсе туралы айтылған.

8. «*Grain of truth*» – шындық дәні. Айтуда ақиқат аз болған жағдайда қолданылады. Бұл фразеологизмдер ағылшын тіліне және мәдениетіне ауылшаруашылық тақырыптарының қаншалықты терең енгенін көрсетеді.

Дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер әртүрлі халықтардың тілдерінде кең таралған,

өйткені дәнді дақылдар әрқашан адамдар өмірінде маңызды рөл атқарған. Олар молшылықты, еңбекті, даналықты, өмірлік тәжірибені және себеп пен салдарды бейнелейді. Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі мұндай фразеологиялық бірліктерді қарастырып, салыстырып көрейік.

1. *Дәнді дақылдар даналықтың, қарапайымдылық пен кемелдіктің символы ретінде*

Дәнді дақылдарға қатысты кең тараған метафоралық ұғымдардың бірі – даналықтың, кемелдіктің, қарапайымдылықтың белгісі.

Қазақ тілі: «Бидайдың басы толық болса, төмен иіледі».

Орыс тілі: «Пустой колос выше стоячего».

Ағылшын тілі: «Empty vessels make the most noise» – бос ыдыстар қатты шу шығарады.

Бұл фразеологизмдер адамның білімі мен тәжірибесі неғұрлым көп болса, соғұрлым қарапайым, ұстамды болатынын көрсетеді. Керісінше, надандар көбінесе тәкаппар, шулы болады. Бір қызығы, қазақ және орыс тілдерінде масақ бейнесі қолданылса, ағылшын тілінде жалпылама «сауыт» бейнесі қолданылады. Себебі қазақ және орыс халықтарының өмірінде ауыл шаруашылығы орталық рөл атқарса, ағылшын тілінде сол ой тұрмыстық бұйым арқылы айтылған.

2. *Бағалыны қажетсізден ажырату.* Дәнді дақылдармен байланысты тағы бір маңызды ұғым – маңызды, құнды, пайдасыздан бөлу идеясы.

Қазақ тілі: «Бидай мен кебекті айыру».

Орыс тілі: «Отделять зерна от плевел»

Ағылшын тілі: «Separate the wheat from the chaff» – бидайды сабаннан ажырату. Бұл фразеологизмдер шындық пен өтірікті, құнды мен қажетсізді ажырата білуді білдіреді. Мұндағы астық бейнесі маңызды нәрсенің метафорасы, ал қопсытқыш немесе кебек қажетсіз және қосалқы нәрсе ретінде әрекет етеді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің айырмашылығы – қазақ мәдениетінде ұн өндірісінің қосымша өнімі болып саналған «кебек» сөзінің қолданылуында. Орыс және ағылшын тілдерінде «саманға» баса назар аударылады, бұл пайдалыны пайдасыздан ажырату үдерісінің өзіне ерекше мән береді.

3. *Себеп-салдар байланысы:* «Айналада болған нәрсе айналады». Дәнді дақылдар себеп-салдар идеясын білдіру үшін де қолданылады.

Қазақ тілі: «Не ексең, соны орасың».

Орыс тілі: «Что посеешь, то и пожнешь».

Ағылшын тілі: «You reap what you sow».

Бұл фразеологиялық бірліктер үш тілде де бірдей дерлік формада кездеседі. Олар нәтиже әрқашан инвестицияланған жұмыс пен әрекеттерге байланысты екенін атап өтеді.

Бір қызығы, ұқсас ой Киелі кітап мәтіндерінде де айтылады: «A man reaps what he sows» яғни, адам не ексе, соны орады (Ғалаттықтарға 6:7), бұл мысал осы метафораның ертеден шыққанын растайды.

4. *Нанның тіршілік негізі ретіндегі маңызы.* Нан ежелден бері тамақтанудың негізгі көзі болып саналды, сондықтан ол өмір мен жақсылықтың символына айналды.

Қазақ тілі: «Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен».

Орыс тілі: «Хлеб всему голова» – нан – бәрінің басы.

Ағылшын тілі: «Bread is the staff of life » – нан – өмір тірегі.

Бұл мысалдар азық-түліктің материалдық байлықтан маңыздырақ екенін атап көрсетеді. Қазақ тілінде нан мен асыл металдардың қарама-қайшылығы көшпелі халықтың дәстүрлі дүниетанымын бейнелеудің бір тәсілі ретінде пайдаланылады. Орыс және ағылшын тілдеріндегі мысалдар да нанның адам өміріндегі шешуші рөлін көрсетеді.

5. *Әлсіздің күштіге тәуелділігінің белгісі.* Фразеологизмдер кейбір адамдардың басқаларға тәуелділігін білдіру үшін де қолданылады.

Қазақ тілі: «Күріш арқасында күрмек су ішеді».

Орыс тілі: «За чужой счет жить».

Ағылшын тілі: «Live off someone's back » – біреудің есебінен өмір сүру.

Қазақтың фразеологиялық бірлігі табиғи метафораға негізделген: Күріш көп мөлшерде

суды қажет етеді, сондықтан жақын жерде өсетін қамыс та ылғал алады. Орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларда басқа адамдардың ресурстарын пайдалануға баса назар аударылады. Жалпы, дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдер әртүрлі халықтардың тілдік мұрасының маңызды бөлігі болып табылады. Оларды талдау арқылы мыналарды көрдік:

Ортақтықтар: көптеген халықтар еңбек, даналық, әділдік және өмірлік құндылықтар туралы идеяларды білдіру үшін дәнді дақылдарды пайдаланады.

Айырмашылықтар: қазақ фразеологизмдерінде – дала және көшпелі шаруашылық бейнелері, орыс тілінде – ауылшаруашылық символизмі, ағылшын тілінде әмбебап және абстрактілі метафоралар жиі кездеседі. Мұндай фразеологиялық бірліктерді зерттеу әртүрлі халықтың мәдениеті мен дүниетанымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ тілінде дәнді дақылдарға байланысты фразеологизмдер көптеп кездеседі. Оларда егіншілік пен мал шаруашылығы негізгі қызмет саласы болған қазақ халқының салт-дәстүрі, мәдениеті мен тұрмысы бейнеленген. Жоғарыда талқыланған қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің ерекшеліктерін мына кестеден (Кесте 1) көруге болады:

Кесте 1 – Дәнді дақылдарға қатысты фразеологизмдерді салыстыру
Таблица 1 – Сравнение фразеологизмов, связанных с зерновыми культурами
Table 1 – Comparison of Phraseological Units Related to Cereal Crops

Тақырыбы	*Қазақ тілінде*	*Орыс тілінде*	*Ағылшын тілінде*	*Салыстыру*
Даналық пен қарапайымдылық	*Бидайдың басы толық болса, төмен иіледі*	*Пустой колос выше стоячего*	*Empty vessels make the most noise*	*Ұқсастығы:* үш тілде де шын зерделі, білімді адамдардың қарапайым, ал надан, бос адамдардың тәкаппар, мақтаншақ болатынын атап көрсетеді. *Айырмашылығы:* қазақ және орыс тілінде жүгері масағы, ағылшын тілінде бос ыдыстың метафорасы қолданылады.
Құнды мен пайдасызды ажырату	*Бидайды саманнан ажырату*	*Отделять зерна от плевел*	*Separate the wheat from the chaff*	*Ұқсастығы:* барлық фразеологизмдер маңызды мен маңызды еместі, пайдалы мен қажетсізді ажырата білуді білдіреді. *Айырмашылығы:* орыс және ағылшын тілдерінде «саман» қажет емес нәрсенің символы болса, қазақ тілінде «кебек» (астық өңдегеннен кейін қалатын нәрсе).
Себеп-салдар байланысы (карма, еңбек нәтижесі)	*Не ексең, соны орасың*	*Что посеешь, то и пожнешь*	*You reap what you sow*	*Ұқсастығы:* барлық тілдерде бұл фразеологиялық бірлік жауапкершілік идеясын білдіреді: біздің әрекеттеріміз тиісті салдарға әкеледі. *Айырмашылық:* әр түрлі тілдерде сөздер аздап өзгереді, бірақ мағынасы өзгеріссіз қалады.
Нан мен тағамның маңызы	*Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс*	*Не хлебом единым жив человек, но*	*Bread is the staff of life*	*Ұқсастығы:* барлық фразеологизмдер адам өміріндегі тағамның

	тас екен	*хлеб всему голова*		маңыздылығын атап көрсетеді. *Айырмашылығы:* қазақ тілінде дәнді дақылдар байлықтан жоғары бағаланса, орыс тілінде нан өмірдің негізі, ағылшын тілінде өмірлік элемент ретінде қарастырылады.
Күштілердің есебінен әлсіздерге көмектесу	*Күріштің арқасында күрмек су ішеді*	*За чужой счет жить*	*Live off someone's back*	*Ұқсастығы:* барлық фразеологизм біреудің басқа адамның есебінен пайда көретін жағдайды сипаттайды. *Айырмашылығы:* қазақ тілінде күріш пен қамыс бейнесі қолданылса, орыс, ағылшын тілдерінде тікелей метафора қолданылған.

Сонымен, әртүрлі тілде дәнді дақылдар атаулары кездесетін фразеологиялық бірліктерді халық даналығы біріктірсе де, оларға мәдени ерекшеліктер ерекше мән мен бояу береді деп қорытынды жасауға болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, дәнді дақылдар туралы фразеологиялық бірліктерді зерттеу әртүрлі халық дүниетанымының ерекшеліктерін және олардың еңбекке, табиғатқа, өмірлік құндылықтарға қатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді (Баркибаева, Жолдасбекова, Баянбаева, 2019).

Дәнді дақылдарға қатысты фразеологиялық бірліктерге жасалған салыстырмалы талдау арқылы әртүрлі тілдегі дүниетанымдық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға болады. Негізгі ұқсастық – көптеген мәдениетте дәнді дақылдар метафорасы даналық, еңбек, әділеттілік және тағамның маңыздылығы ұғымдарын жеткізу үшін қолдылады. Ал айырмашылығы – қазақ тілінде көшпелі және егіншілік өмір салты (*қамыс, кебек* бейнесі) көбірек бейнеленіп, орыс және ағылшын тілдерінде дерексіз және әмбебап таңбалар басым болып келеді. Үш тілде де терең мағыналар мен сабақтарды жеткізу үшін дәнді дақылдардың бейнелері пайдаланылады. Дегенмен қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктерде қарапайымдылыққа, негізгі қажеттіліктер мен ұжымдық құндылықтарға басымдық берілсе, ағылшын тіліндегі тіркестерде жеке жауапкершілікке және пайдалы мен пайдасызды ажыратуға көбірек мән беріледі.

Әдебиеттер

Баркибаева Р.Р., Жолдасбекова Б.О., Баянбаева Ж.А. Русская фразеология: коннотативный аспект обучения. – Алматы: Казақ университеті, 2019. – 175 с.

Быкова О.И. Этноконнотация как вид культурной коннотации (на материале номинативных единиц немецкого языка): Монография. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2005. – 40 с.

Куанышбаева Г. Б. Особенности фразеологических оборотов казахского языка // Молодой ученый. – 2016. – №12 (116). – С. 1012-1014.

Мамедова Э.С., Кадымова А.А. Растительные фразеологические единицы // ELMİ İŞ. – (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal). – 2019. – №1(2). – С. 3.

Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

Плисов Е.В. Образ хлеба в русской, немецкой и английской картинах мира // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. – 2016. – №2(28). – С. 20-31.

Слободенюк Е.А. Создание образа британского и немецкого политика в современном медиадискурсе Великобритании в аспекте оппозиции «свой – чужой». – Нижний Новгород, 2016. – С. 26-33.

Солтанбекова О.Т., Калимова Ж.Y. Сопоставительное изучение фразеологизмов в английском, русском и казахском языках (на материале фразеологического калькирования) // Абылай хан атындағы ҚазХҚжанеӘТУ

Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2020. – Т. 58. – №3. – С. 62-69.

Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 245 с.

Хасанова М.Т. Семантическая структура фразеологических единиц с компонентом цветообозначения в английском и казахском языках // Молодой ученый. – 2014. – №19 (78). – С. 682-687.

Юрина Е.А. Межъязыковая образность как лингвокогнитивный феномен. – Томск: Издательство Томского университета, 2020. – 160 с.

References

Barkibaeva, R.R., Zholdasbekova, B.O., Bajanbaeva, Zh.A. (2019) Russkaja frazeologija: konnotativnyj aspekt obuchenija. Almaty: Qazaq universiteti. 175 b. [Barkibayeva, R.R., Zholdasbekova, B.O., Bayanbayeva, Zh.A. (2019) Russian Phraseology: Connotative Aspect of Learning. Almaty: Qazaq universiteti. 175 s.] (in Russian)

Bykova, O.I. (2005) Jetnokonnotacija kak vid kul`turnoj konnotacii (na materiale nominativnyh edinic nemeckogo jazyka): monografija. Voronezh: Voronezhskij gosudarstvennyj universitet. 40 s. [Bykova, O.I. (2005) Ethnoconnotation as a type of cultural connotation (based on nominative units of the German language. Voronezh: Voronezhskij gosudarstvennyi universitet. 40 s.] (in Russian)

Hasanova, M.T. (2014) Semanticheskaja struktura frazeologicheskih edinic s komponentom cvetooboznachenija v anglijskom i kazahskom jazykah. Molodoj uchjonyj. No.19(78). S. 682-687. [Khassanova, M.T. (2014) Semantic structure of phraseological units with a color designation component in English and Kazakh languages. The Young learned. No.19 (78). Pp. 682-687.] (in Russian)

Jurina, E.A. (2020) Mezhjazykovaja obraznost` kak lingvokognitivnyj fenomen. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. 160 s. [Yurina, E.A. (2020) Interlinguistic imagery as a linguacognitive phenomenon. Tomsk: Tomsk University Press. 160 p.] (in Russian)

Kuanyshbaeva, G.B. (2016) Osobennosti frazeologicheskih oborotov kazahskogo jazyka. Molodoj uchenyj. No.12 (116). S. 1012-1014. [Kuanyshbayeva, G.B. (2016) Peculiarities of phraseological units of the Kazakh language. No.12 (116). Pp. 1012-1014.] (in Russian)

Mamedova E.C., Kadymova A.A. (2019) Rastitel`nye frazeologicheskie edinicy. ELMİ İŞ. (humanitar elmlər üzrə aylıq beynalxalq elmi jurnal). No.1(2). S. 3. [Mamedova, E.C., Kadymova, A.A. (2019) Plant phraseological units. ELMİ İŞ. (humanitar elmlar üzra aylıq beynalxalq elmi jurnal). No.1(2). S. 3.] (in Russian)

Maslova, V.A. (2001) Lingvokul`turologija: ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb, zavedenij. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademija». 208 s. [Maslova, V.A. (2001) Linguoculturology: a textbook for Students of Higher Education Institutions. Moscow: Publishing Center “Academy”. 208 p.] (in Russian)

Plisov, E.V. (2016) Obraz hleba v russkoj, nemeckoj i anglijskoj kartinah mira. Vestnik KRAUNC. Gumanitarnye nauki. No. 2(28). S. 20-31 [Plisov, E.V. (2016) The image of bread in Russian, German and English pictures of the world. No. 2(28). Pp. 20-31.] (in Russian)

Slobodenjuk, E.A. (2016) Sozdanie obraza britanskogo i nemeckogo politika v sovremennom mediadiskurse Velikobritanii v aspekte oppozicii “svoj – chuzhoj”. Nizhnij Novgorod. S. 26-33. [Slobodenyuk, E.A. (2016) The creation of the image of a British and German politician in the modern media discourse of Great Britain in the aspect of the opposition “friend or foe”. Nizhniy Novgorod. Pp. 26-33.] (in Russian)

Soltanbekova, O.T., Kalimova, Zh.Y. (2020) Sopostavitel`noe izuchenie frazeologizmov v anglijskom, russkom i kazahskom jazykah (na materiale frazeologicheskogo kal`kirovanija). Vestnik Kazahskogo univ. mezhdunarodnyh otoshenij i mirovyh jazykov imeni Abylaj hana. Serija Filologicheskie nauki. T. 58. No. 3. [Soltanbekova O.T., Kalimova Zh.Y. (2020) Comparative study of phraseological units in English, Russian and Kazakh languages (based on phraseological tracing. Bulletin of the abylai Khan Kazakh National University. Philological Sciences series. T. 58. No. 3.] (in Russian)

Telija, V.N. (1996) Russkaja frazeologija: Semanticheskij pragmaticheskij i lingvokul`turologicheskij aspekty. Moskva: Shkola “Jazyki russkoj kul`tury”. 245 s. [Teliya, V.N. (1996) Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects. Moscow: Shkola “Yazyki russkoi kultury”. 245 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.07.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 29.03.2026.

© Абдукалимова А.Н., Қалыбаева Қ.С., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-112-123

Aruzhan Karaman[1*], Oraz Sapashev[2], Aigerim Aliakbarova[3]
[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-7773-3793 E-mail: karaman.aruzhan@mail.ru
[2]Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-7143-9123 E-mail: sapashevo@gmail.com
[3]Doctor of Philosophy (PhD), Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9517-1096 E-mail: aliakbarova.a@qyzpu.edu.kz

LANDSCAPE FOUNDATIONS OF HYDRONYM FORMATION IN TURKIC LANGUAGES

Abstract. The article comprehensively examines the landscape foundations underlying the formation of hydronymic names in Turkic languages (Kazakh and Bashkir languages). It is argued that the physical and geographical characteristics of the territories historically inhabited by Turkic peoples (relief, climatic conditions, hydrological systems, and ecological features) have directly influenced the semantic structure and motivational mechanisms of water body names. In this regard, the lexical-semantic nature, morphological models, and naming principles of hydronyms such as rivers, lakes, springs, seas, and water sources are analyzed. The study identifies the function of ancient Turkic geographical terms and spatial concepts preserved within hydronyms and explores their historical-comparative and etymological foundations. The correlation between common hydronymic models across Turkic languages and regional variability is determined, revealing similarities and differences shaped by linguistic and extralinguistic factors. Furthermore, the paper analyzes how landscape dominants (flow characteristics, color, depth, taste, seasonal variation, and surrounding relief) function as motivational features in the formation of hydronyms. It substantiates that traditional worldview, economic and cultural practices, mythological consciousness, and sacral perceptions of Turkic peoples are reflected in water names. Thus, hydronyms are characterized not merely as geographical identifiers but as onomastic units encoding historical and cultural information. The article also defines the place of the hydronymic system within the broader onomastic space, highlighting its ethnocultural content and its role in preserving historical memory. The relationship between water names and landscape is examined from cognitive and semiotic perspectives. The findings contribute theoretically and methodologically to research in Turkic onomastics, historical lexicology, and ethnolinguistics.

Keywords: Turkic languages; toponymy; onomastics; hydronyms; geographical terms
For citation: Karaman, A., Sapashev, O., Aliakbarova, A. Landscape Foundations of Hydronym Formation in Turkic Languages. *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 112-123.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-112-123

Аружан Қайыржанқызы Қараман[1*], Ораз Сапашұлы Сапашев[2], Айгерім Тілесбекқызы Әлиакбарова [3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-7773-3793 E-mail: karaman.aruzhan@mail.ru
[2]философия докторы (PhD), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-7143-9123 E-mail: sapashevo@gmail.com
[3]философия докторы (PhD), Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID:0000-0001-9517-1096 E-mail: aliakbarova.a@qyzpu.edu.kz

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ГИДРОНИМДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЛАНДШАФТТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдеріндегі (қазақ және башқұрт тілдері) гидронимдік атаулардың қалыптасуындағы ландшафттық негіздер кешенді түрде қарастырылады. Түркі халықтары мекен еткен кеңістіктің физика-географиялық ерекшеліктері (жер бедері, климаттық жағдай, гидрологиялық жүйе, экожүйелік сипат) су нысандарына берілген атаулардың семантикалық құрылымы мен уәждік механизмдеріне тікелей ықпал еткені айқындалады. Осы тұрғыда өзен, көл, бұлақ, теңіз, қайнар, бастау тәрізді гидронимдердің лексика-семантикалық табиғаты, морфологиялық модельдері және атау беру принциптері талданады және гидронимдер құрамында сақталған көне түркілік географиялық терминдер мен табиғи-кеңістіктік концептілердің қызметі айқындалып, олардың тарихи-салыстырмалы және этимологиялық негіздері сараланады. Түркі тілдері арасындағы ортақ гидронимдік модельдер мен аймақтық вариативтіліктің арақатынасы анықталып, ұқсастықтар мен айырмашылықтардың тілдік және экстралингвистикалық факторлармен байланысы көрсетіледі. Сонымен қатар

гидронимдердің қалыптасуында ландшафттық доминанттардың (су ағысының сипаты, түсі, тереңдігі, дәмдік қасиеті, маусымдық өзгерісі, қоршаған рельеф) уәждік белгілер ретінде көрініс табуы талданады. Су атауларында халықтың дәстүрлі дүниетанымы, шаруашылық-мәдени тәжірибесі, мифологиялық танымы мен сакралды түсініктері бейнеленетіні негізделеді. Осы арқылы гидронимдер тек географиялық идентификатор ғана емес, тарихи-мәдени ақпаратты кодтаушы ономастикалық бірлік ретінде сипатталады. Мақалада гидронимдік жүйенің ономастикалық кеңістіктегі орны, оның этномәдени мазмұны мен тарихи жадыны сақтаудағы рөлі айқындалып, түркі тілдеріндегі су атауларының ландшафтпен сабақтастығы когнитивтік және семиотикалық аспектіде талданады. Зерттеу нәтижелері түркі ономастикасы, тарихи лексикология және этнолингвистика салаларындағы ғылыми ізденістерге теориялық және әдіснамалық тұрғыдан үлес қосады.

Тірек сөздер: түркі тілдері; топонимика; ономастика; гидронимдер; географиялық терминдер

Сілтеме жасау үшін: Қараман А.Қ., Сапашев О.С., Әлиакбарова А.Т. Түркі тілдеріндегі гидронимдердің қалыптасуының ландшафттық негіздері. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 112-123-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-112-123

Аружан Кайыржанкызы Караман[1*], Ораз Сапашулы Сапашев[2] ,
Айгерим Тилесбековна Алиакбарова[3]

[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-7773-3793 E-mail: karaman.aruzhan@mail.ru

[2]доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-7143-9123 E-mail: sapashevo@gmail.com

[3]доктор философии (PhD), Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-9517-1096 E-mail: aliakbarova.a@qyzpu.edu.kz

ЛАНДШАФТНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГИДРОНИМОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье комплексно рассматриваются ландшафтные основы формирования гидронимических названий в тюркских языках (казахский и башкирский языки). Устанавлено, что физико-географические особенности территорий, исторически населённых тюркскими народами (рельеф, климатические условия, гидрологическая система, экологические характеристики), непосредственно повлияли на семантическую структуру и мотивационные механизмы наименований водных объектов. В этой связи анализируются лексико-семантическая природа, морфологические модели и принципы номинации гидронимов – рек, озёр, родников, морей и иных водных источников. В ходе исследования выявляется функционирование древнетюркских географических терминов и пространственных концептов, сохранившихся в составе гидронимов, а также рассматриваются их историко-сопоставительные и этимологические основания. Определяется соотношение общетюркских гидронимических моделей и региональной вариативности, раскрываются сходства и различия, обусловленные лингвистическими и экстралингвистическими факторами. Особое внимание уделяется анализу ландшафтных доминант (характер течения, цвет, глубина, вкусовые свойства воды, сезонные изменения, окружающий рельеф), выступающих мотивационными признаками в процессе номинации. Обосновывается, что в названиях водных объектов отражаются традиционное мировоззрение, хозяйственно-культурный опыт, мифологическое сознание и сакральные представления тюркских народов. Таким образом, гидронимы рассматриваются не только как географические идентификаторы, но и как ономастические единицы, кодирующие историко-культурную информацию. В статье рассматривается роль гидронимической системы в ономастическом пространстве, её этнокультурное содержание и значение для сохранения исторической памяти. Связь гидронимов с ландшафтом анализируется в когнитивном и семиотическом аспектах. Результаты исследования вносят теоретический и методологический вклад в развитие тюркской ономастики, исторической лексикологии и этнолингвистики.

Ключевые слова: тюркские языки; топонимика; ономастика; гидронимы; географические термины

Для цитирования: Караман А.К., Сапашев О.С., Алиакбарова А.Т. Ландшафтные основы формирования гидронимов в тюркских языках. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). С. 112-123. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-112-123

Introduction

Hydronyms, which denote the names of rivers, lakes, ponds, springs, seas, and reservoirs represent one of the most archaic strata of the toponymic lexicon. Anchored to enduring landscape features, they exhibit exceptional diachronic stability and thus preserve traces of settlement, mobility, and cultural contact. As elements of a community's natural and cultural heritage, hydronyms yield high-value evidence about long-term relations between human civilization and aquatic environments.

Hydronymy is closely related to the history of the society that contributed to the formation of the geographical names of a certain area. Across cultures, myths and legends concerning rivers, springs, and

the origin of lakes have been closely tied to the act of naming. Human settlements have historically been closely connected with water resources such as lakes, rivers, seas, and oceans. Geographical terms in common Turkic languages are both numerically rich and diverse. The terms lake, river and sea hydrography in the Kazakh language are used in other Turkic languages only with phonetic differences.

The study of hydronymy has long attracted the attention of geographers, oceanographers and linguists since the names of rivers (potamonyms), lakes (limnonyms), seas (pelagonyms) and oceans (oceanonyms) provide essential evidence about human interaction with aquatic environments. Each nation has developed myths related to water, rivers, and the origin and names of lakes. Accordingly, hydronyms functioning within folklore prose preserve the key symbolic features inherent in the national image of the world.

Hydronymic research is concerned with the investigation of the names assigned to water bodies. Researchers viewed hydronyms as a complex expression of the natural area in which it was developed, its landscape features, an important part of regional culture, and furthermore an ethnocultural marker.

There are numerous geographic features on the planet, each designated by specific names used in different languages. Millions of such names exist worldwide. For a more systematic investigation of hydronymy, it is necessary to determine the categories into which these names can be classified.

First of all, it is necessary to understand the necessity of place names. It is well established that oceans, continents, countries, mountains, hills, rivers, streams, and even inhabited areas possess geographical names. The names assigned to these diverse geographical objects have emerged as a result of the intellectual and cultural development of humankind. Toponyms therefore constitute an important component of the culture and historical heritage of the communities that inhabit these regions, as people tend to attach particular significance to place names.

Moreover, voyagers, adventurers, invaders, nomadic people, people engaged in livestock and agriculture, and even ordinary people may be among those who give names to the landscape that surrounds us. Common names make up an entire group of identical objects and objects with similar signs and properties. Toponyms are not just a type of proper nouns, but they refer to proper nouns of a special kind. Accordingly, from ancient times there has been an interest in exploring the origin, semantic content, functions, and historical evolution of geographical names. Such investigations often rely on landscape terminology that reflects the physico-geographical properties of the territory.

Natural objects are characterized by specific geographical features that distinguish them from one another. In many cases, a geographical term is used in place of a proper place name, since the context clearly indicates which river, mountain, lake, or marsh is being referred to. Information about the physical characteristics of natural objects also plays an important role in determining the historical origins of onomastic names.

Materials and methods

The toponymic system preserves valuable information regarding the ethnic and cultural history of communities, the territories and boundaries of human settlements, historical events, the physical characteristics of the landscape, and the development of human interactions.

Consequently, the study and systematic description of the region’s toponymy are of considerable relevance and scientific significance for investigating the history, ethnogenesis, and cultural heritage of the populations inhabiting areas historically and presently associated with Turkic peoples.

In linguistics, toponyms can be classified according to various criteria, including their structure, meaning, period of origin, and association with particular geographical objects. Among these, the most recent and fundamental classification, as proposed by Superanskaya, is the subject-nominative system. This classification will be employed where appropriate in the present study.

This study is grounded in a comprehensive linguistic and historical-cultural methodology for examining regional toponymy. The research employs established methods, including the scientific characterization of toponyms, structural and semantic classification, etymological analysis, and statistical and comparative approaches.

Literature review

Since the eighteenth century, toponymy has developed independently and has become a subject of study mainly for linguists and historians. The late twentieth and early twenty-first century are

characterized by a growing scientific interest in general onomastic and toponymy research and an understanding of the importance of seeking answers to the various questions facing toponymy for linguistics. The research work includes the identification of geographical names (toponyms), their peculiarities, the analysis of the history of their origin and the original meaning.

Although toponymy research in Russia began in the nineteenth century, the analysis of toponyms began relatively early. In Russia, researchers, experts first analyzed geographical names on the etymological aspect. So, they discovered the roots, history, and exact etymology of the place names Scientists such as A.V. Superanskaya, A. Popov, A.M. Selishchev, A.H. Smith, V.A. Zhuchkevich, V.A. Nikonov, V.D. Belenkaya, G.L. Menken, D.R. Stewart, E.M. Murzayev, E. Equalizer, V. Toporov, E.M. Pospelov, N. Popova etc. systematically studied toponyms, expanding the various classifications of toponyms (morphological, semantic, syntaxical, vocabulary, phonemic, phonetic, etymological).

E.M. Murzayev's dictionary contains materials on geographical terminology of many republics of the Soviet Union. Interpretation of scientific terminology and comparative analysis of geographical vocabulary of peoples of the USSR are of particular importance. Popular terms are an inexhaustible source of supplementation of scientific terminology. In some cases, they provide more accurate information about the content and nuances of a geographical object, a natural phenomenon (Murzayev, 1996).

The study of chaos theory began in the twentieth century. Numerous toponymic schools and research associations have been established and studied in various countries worldwide. In the first half of the twentieth century, Edward Sapir, an American ethnolinguist, emphasized the crucial role of language in understanding the culture of a given ethnic group. The work of E. Sepir and his followers led to the formation of linguistic culture as a new direction in science.

Analysis of the literature of toponymy studies shows that toponyms are studied in different directions and their study has multiple purposes. Depending on the theoretical framework of the study, two main methods of analyzing language material can be distinguished. The traditional approach is understood as the study of toponyms as part of a vocabulary system, in which the issues of systematic organization of language and its vocabulary are central.

The issues of Turkic onomastics have been addressed by scholars such as L.Sh. Arslanov, N.Baskakov, G.F. Blagov, M.A. Bolgarov, M.G. Usmanova, F.G. Khisamitdinova, V.A. Bushakov, G.R. Galiullina, and A.A. Kamalov. In addition, researchers including D. Aksan, Y. Demirzhan, I.Shimshek, H. Eren, and M.S. Erpolat has specifically studied issues of toponymy within the Turkish language. In his monograph, Kamoliddin studied the ancient Turkic toponymy of Central Asia based on medieval data from the seventh to thirteenth centuries (Kamoliddin, 2006). Representatives of the Turkic peoples tried to comprehensively study the land and water names of the region in which they live. G.A. Geibullayev, on the basis of the “Azerbaijan Toponymy” study, determined the ethnic composition of the period in which modern and ancient toponymy is studied, and, as far as possible, determined the ethnic composition of the carriers mentioned in the ancient ethnonymous sources, and paid special attention to the identification of the Turkic tribal communities related to the ethnogenesis and formation of the Azerbaijani people by finding a genetic link between ancient tribes and modern ethnic groups (Geibullayev, 1986).

In Kazakh language education, the names of land and water have become an object of study, and many scientists have published their works in this direction. Kazakh folk geographical terms have been comprehensively studied from a linguistic perspective in the works of G. Konkashpayev, A.Abdrakhmanov, E. Koishybayev. A great contribution to the study of the toponymic richness of the Kazakh language was made by Zhanuzak Telkozha, the results of which are an important source for students and scientists studying in this field today. The works of T. Zhanuzak reveal the concepts of the Kazakh people in relation to nature, including water, the place and significance of these names in the national culture. Ancient toponyms (place names) help to determine how ancient tribes, peoples and nations lived in a specific region, on their own land and gave them names for objects, as well as the extent of their distribution, migration and occupation (Zhanuzak, 2019).

In 1984, a collection of scholarly works on Turkic languages was published under the title *Turkic Onomastics*. The volume addresses three principal areas of study: the history and origin of ethnonyms

and ethnotoponyms of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, the origin and development of geographical names, and the composition and structural characteristics of surnames in several Turkic languages (Turkic Onomastics, 1984).

In a contemporary approach to onomastics, K.K. Rysbergen, in her work *Linguistic Foundations of National Onomastics* (2011), examined Kazakh toponyms and hydronyms from the perspective of national-cultural features, including perceptive, psychoanalytic, and precedent properties, within the framework of linguocognitology. The new approach aligns with the goals and objectives of anthropocentric linguistics and the cognitive-discursive paradigm of scientific knowledge. In addition to the issues of onomasiology and semasiology, attention is paid to various issues in the subject of study.

The encyclopedic references compiled in connection with the land and water names of Kazakhstan have been published (Toponimika Kazakhstana, 2010).

Currently, there is a significant increase in the number of different dictionaries registering toponyms (Podolskaya, 1988). In the glossary's foreword, the author explains what is the difference between a toponymy glossary and a geographical and etymological one. The Bashkir toponymists collected hydrographic terms and hydronyms on the territory of Bashkortostan and compiled a “Russian-Bashkir dictionary of water bodies of the Republic of Bashkortostan” (2005). In the toponymy system of Bashkortostan the main layer consists of Turkic names.

Researchers believe that any geographical name could have been used orally for hundreds, if not thousands of years, not just from the moment it was approved in the sources. It also means that not all ancient place names are written in written sources.

In the last decades of the twentieth century, the attention of many linguists turned to the cultural and historical aspect of different types of surnames. In this case, toponyms are considered as an ethnocultural text that provides relevant information about ethnicity, borders of settlement of peoples, various cultural, geographical and trade centers, social life and material and spiritual culture of the population (Khisamitdinova, 2006).

Results and discussions

The study of toponymy issues from the point of view of modern linguistics allows to determine the peculiarities of toponyms, the location and connection of geographical names of toponymy systems in general Turkic languages.

The toponymy system of any region is formed and has created geographic names in a particular area. Geographical terms are closely related to the history of each country's society. The names associated with historical events were changing and to some extent enriched the vocabulary. The systematic and consistent study of geographical names can help us delve deeper into the historical past of peoples and monitor their relationship to other ethnic groups.

Scholars in the field of linguistics note that each ethnic group maintains a distinct set of lexical items within the onomastic domain for naming geographical entities. The linguistic repertoire of these lexemes in a given language is shaped by the cultural and cognitive worldview of the ethnic community. Consequently, the system of geographical names in a given region enables the analysis of onomastic practices and facilitates the reconstruction of the principles underlying the naming of natural and cultural features.

Hydronyms are closely related to the history of society and the world of the people, which contributed to the emergence of geographical names of a certain area. No single nation has inhabited any area of the globe for centuries. Historical events at the turn of the century have shown that over time, the region has shifted to another nation. However, the names of water bodies have very high stability, and their names change from language to language, and in terms of form they are subject only to phonetical-morphological and semantic changes.

In the territories inhabited by Turkic peoples, there are many toponyms and microtoponyms. But the origin and semantic meaning of geographical names have been little studied in linguistics.

Turkic toponyms comprise a set of geographical names of Turkic origin. Their emergence is closely linked to the settlement of Turkic-speaking tribes and peoples during the Middle Ages.

Toponyms are always unique to the national consciousness, reflecting something historically formed in the consciousness of the people. Geographical names are a reflection of the history of the

nation, where various stages of the development and prosperity of the language and culture of the society are recorded.

In this article, we will consider the names of pelagons (seas), limonyms (lakes), potamony (rivers) in a number of Turkic languages. Geographical terms hydronyms are made according to water quality, geological, mythological, legendary, household items, religious content, plant and animal names, anthroponyms, ethnonyms etc.

Initially, the study examines the definitions of geographical terms in Turkic languages pertaining to seas, lakes, rivers, springs, and other bodies of water. F. Garipova, a scholar of Tatar hydronyms, discussed the corresponding terms, specifically *bubble/spring*, *river*, and *lake*. In elaborating on their meanings, these terms also reflect patterns of usage in contemporary Turkic languages. Component toponyms for the year in modern Turkic languages: *Oloyilga* (*"Olo"* – big, *"yilga"* – river). In modern Tatar language, the *"yilga"* is used to refer not only to small rivers, but also to large rivers (Garipova, 1991: 30-39).

Researcher of etymology of words of the Kyrgyz language K. Seidakhmatov describes the word *bulak* as follows: "In the ancient Turkic language, the word "yul" means *fountain*. It is accompanied by an appendix *-ak* with the word "yilak, bulak". The sound of *y* at the beginning of the word shifted to the sound of *b*, and the *yulak* word changed to a *bulak*. The *bulak* word consists of the ancient Turkish morpheme *Yul* + Ak" (Seidakhmatov, 1988: 66).

In this article, we will discuss the hydronyms that come with the words *-teniz, -kol, -ozen, -bulaq, -su, -sai*. Of these, two lakes are named *Qarakol and Qoskol in the* Mangystau region (because only 5 lakes, 11 rivers are registered in Mangystau), and most of them are named after the *-kol* component 308 in Qostanay. 35 river names with *-ozen* component in all regions are included in the dictionary. The river names that come with *-bulaq, -su, -sai* components also have a high numerical value. These statistical analyses were based on data from the "Directory of land and water names" (2009). In the Aqmola region, 2 lakes are named *Teniz*, while in Qostanay, one lake is named *Tenizkol*.

Toponymy terms of Turkic origin derive from terms of ancient Turkic origin common to common Turkic languages. Five sorts of color descriptions – white, black, red, yellow, and blue – define the hydronym, oronym, and potamonym items used by the Turkic peoples. There is more than one hue used in the surroundings. Every geographical thing has a color of its own and the color is highly valued in popular cognition. Colors are classified as either chromatic or achromatic in color science. Chromatic colors were conditionally considered warm colors and cold colors. The secret of the land and water names of the peoples lies in the fact that they are able to distinguish between natural colors in terms of the quality of the cheese.

Researchers believe that white, black, and red are the building blocks of a person's perception of the surrounding reality. This explains their broad expression in the vocabulary of different languages and the need to consider them when exploring the toponymy culture of the population. Often, these colors act as defining elements of toponyms.

The land area of Kazakhstan is 2.72 km square and there are about 85 thousand rivers and lakes. Nominations with a color component can be found in all areas of human life. Some of them have been featured in torrential downpours. Turkish hydronyms are derived from the soil composition, color of water, river, lake, sea or spring. For example, in Kazakhstan, the following hydronyms are common: *Aqkol, Sarykol, Sarysu, Aqsu, Koksu, Aqbulaq, Sarybulaq, Kokbulaq* and etc.

Red + appellative: Qyzylsu in Aqtobe, South and East regions of Kazakhstan and Qyzylozen in Mangystau region (Directory of land and water names, 2009: 212). The *Kyzylyrmak River (*Turkey, central part) in the Turkish state is "kyzyl"– red, the regional river, the "South River" or the "Southern part of the river". Critical names that express color do not accurately represent the color of hydronyms, and may not be assigned due to its color. In Western Kazakhstan, the names *Saryozen, Qarozen, Qyzylozen* are found.

Black + appellative: Qarakol, Qarabulaq, Qarasu etc. Researcher L.A. Nakhanova explains the lexeme of the black hydronym in the *Karakul* flood in two versions: "clean, transparent (without primers) deep river fed by underground waters" (Nakhanova, 2014: 101). The Turkish toponomist writes that the Turkish word *"kara"* (black) means not only the color name, but also *"northern"*. The

first meaning of *Karadere* black flow and flow to the north. (Ozkan, 2012). As the research material proves in toponymy the color mark (the color of water) is often differentiated in water objects and usually does not bear its semantic load.

R.A. Ageyeva, who studied Russian northwestern hydronyms, notes that *white* and *black* lexemes are very common in geographical terms, especially in hydronyms, where the prevalence of *black* lexeme is predominant, but some names do not indicate color (Ageyeva, 1989: 51).

Colors have a symbolic meaning in human life. The main (natural) color palette – white, black, red, yellow, blue, green – it is noticeable that it overlaps with the entire national culture of the Turkic people and became one of the elements of the traditional worldview.

By studying the origin of toponyms or geographical names in the history of Kazakhstan, one can conditionally distinguish several groups, the study of which allows us to show the historical significance of toponyms.

-*"kol"* (lake) component toponyms. A number of the largest lakes in the Western, Eastern, Southern, and Northern regions of Kazakhstan are associated with the component "kol". For example: *Qanalykol, Zharkol, Baitaqkol, Bilykol, Tuzkol, Medekol, Tokerekkol, Muqtarkol, Malaidarkol, Aiyrkol, Kiikkol, Olzhakol, Zhamanaqkol, Saumalkol, Balyqtykol, Baraqkol, Kumistikol, Zharlykol, Shoshqakol, Qudaikol, Qoshqarkol, Domalaqkol, Qaldykol* and etc.

The names of the Turkic-based lakes on the territory of Novosibirsk: *Akkul, Alkul, Atkul, Barlakul, Bashkul, Baiankul, Kankul, Karakol, Karakul, Kopkul, Koshkul, Kuzenkul*, etc. In the Turkish province of Trabzon there is a toponym *Uzunkul*.

Having compiled the literature on hydronyms, we have presented the classification of lake names in the table below. These names were created by comparing one lake with another.

Table 1 – Classification of Lake Names in Kazakhstan
Кесте 1 – Қазақстандағы көл атауларының жіктелуі
Таблица 1 – Классификация названий озер в Казахстане

According to the taste of water in the Kazakh steppe	According to its size and shape, abundance of water	According to the location of the lake	According to plants growing on the shores of the lake	According to the animals, birds, fish, insects that inhabit the lake	Lake names made with the participation of a numbers
Ashchykol (bitter lake) (Aqmola region), *Tuzkol* (salted lake) (Zhambyl region), *Ashchylykol* (West Kazakhstan region), *Tuzdykol* (salted lake) (Atyrau region), *Tushchykol* (soft lake), *Shyrinkol* (Eastern Kazakhstan region) and etc.	*Dongelekkol* (round lake), *Kishkenekol* (small lake), *Kishi Sarykol* (small yellow lake), *Uzynkol* (long lake) (Aqmola region), *Kishi Qarakol* (Zhambyl region), *Kenkol (large lake)* (Qaragandy region), *Kishikol (small lake)*(Atyrau region), *Terenkol* (deep lake), *Ulken Semizkol* (big lake) (Atyrau region), *Ulken Sarykol* (Qaragandy region),	*Zhalgyzkol* (lonely lake), *Zhekekol* (apart lake), *Qoskol* (double lake) (Aqmola region), *Yegizkol* (twin lake) (Atyrau region), *Shetkikol* (apart lake) (Qostanay region) and etc.	*Qamyskol* (reed lake), *Qaragailykol* (pine lake) (Aqmola region), *Qogalykol (cattaily lake)* (Almaty region), Zhyngyldykol (Atyrau region), *Qynalykol* (Qaragandy region), *Qayyndykol* (Aqtobe region), *Miyalikol* (Aqtobe region), *Taldykol* (Aqtobe region), *Shoptikol* (Qostanay region), *Togaykol* (South	*Qoyandykol* (Aqmola region), *Zhylqykol* (Atyrau region), *Aiukol, Baqakol* (Aqtobe region), *Kiikkol* (Aqtobe region), *Shoshqakol* (Qostanay region), *Qundyzkol* (Qostanay region), *Tulkilikol* (Qostanay region), *Bulandykol* (East Kazakhstan), *Arlankol, Qasqyrkol* (North	*Togyzkol* (Zhambyl region) (nine lakes), *Ushkol* (three lakes), *Zhetykol* (Qostanay region) (seven lakes), *Altykol* (Qostanay region) (six lakes) *Tortkol* (Pavlodar region) (four lakes), *Bestaskol* (five stony lakes), *Seksenkol* (eighty lakes), *Beskol* (Almaty

	Domalaqkol (Aqtobe region), *Taipaqkol* (tribe lake) (Aqtobe region), *Sholaqkol* (short lake) (Aqtobe region), *Shunqyrkol* (hollow lake) (Qostanai region), *Zhalpaqkol* (wide lake), *Zhinishkekol* (thin lake*), Kishi Shoptikol* (Pavlodar region), *Ortakol* (middle lake) (Aqmola region) and etc.		Kazakhstan), *Torangykol* (East Kazakhstan), *Muktikol* (mossy lake) (North Kazakhstan) and etc.	Kazakhstan), *Masalykol* (Aqmola region), *Qurttykol* (Aqtobe region) and etc.	region) (five lakes) and etc.

We conducted a lexico-semantic analysis of hydronims in the Bashkir and Kazakh languages and identified similarities. In the territory of Bashkortostan there are lakes named *Sharbatlekul* (sweet lake), *Tozlokul* (salty lake), *Tozhozkul* (unsalted lake) according to the taste of the minerals in them (Dictionary of toponyms, 1980: 143).

There are enough names of the lake in the territory of the Republic of Bashkortostan, depending on its shallowness, depth, length, that is, its shape. For example, *Tophozkul* – Төпһөҙкүл (Tyupsyuzkul) “bottomless; deep lake”, *Olokul* (big lake), *Kiygaskul* – Ҡыйғаскүл (bent; with a bend), *Kyykkul* – Ҡыйыҡкүл (slanted, curved), *Ozonsakul* (oblong), *Kinkul* (wide), *Dirangul* – Дирәнгүл (deep lake), *Tunarakkul* – Түңәрәккүл (round lake), *Tulakul* (straight lake) (Dictionary of toponyms, 1980: 47-145). Also the hydronym *Karagaikul* (pine lake) is recorded in the Dictionary.

An important place among water names is occupied by names with information about the plant world of the country. Terms referring to the names of trees, shrubs and other plants, as well as lexemes describing the tree itself are given.

On the territory of the Bashkir you can see the name of the lakes due to the following types of insects, birds and fish that inhabit the lake: *Kondozkul* and *Kondozlokul* (beaver lake), *Kortlokul* (worm lake), *Balyklykul* (“balyk” means “fish”), *Surtandykul* (“surtandy” means “pike”, kol – lake), *Tornagul* (crane lake) (Dictionary of toponyms, 1980: 15-132).

A significant number of hydronyms incorporate the names of animals, reflecting aspects of the population’s livelihood. Fish, various animals, rivers, lakes dwellers have historically represented important resources for communities, including many species of aquatic insects that have been significant since ancient times. Names attributed to the lack of clean lake water: *Laikol* (Aqmola region), *Sasyqkol* (Zhambyl region), *Qandykol, Qankol* (Atyrau region), *Zhamankol* (Aqtobe region).

Depending on the color of the water: *Aqkol, Sarykol, Alakol, Qarakol, Bozshakol* (Aqmola) *Bozkol* (Qaragandy region), *Shubarkol* (Aqtobe region), *Kokkol, Qarakol, Qonyrkol, Sarykol* (Aqmola region), *Zhasylkol* (Almaty region), *Alakol* (Zhambyl region).

The temperature of the lake water has also not been ignored by the population: *Salqynkol* (cold lake), *Muzkol* (ice lake), (Almaty region), *Muzdykol* (icy lake) (Qostanay region).

In the Turkic peoples, due to the understanding of the Islamic concept, a number of toponyms have been formed: in Azerbaijan, the *Imamkul* as “Imam’s lake”, *Korman kul, Shaitan kul* as “Devil’s lake”. In Kazakh land there is a name of Qudaikol which means “Lake of God”. Toponyms of Persian-Arabic, Mongolian and Turkic origin are found in the geographical names of Kazakhstan, which are associated with the peculiarities of the historical development of the countries and a number of peculiarities of the formation of geographical names.

Anthropotoponyms: toponyms with the names of Turkic personalities: *Aitar kul* as “Aitar’s lake” and ethnic names as *Kozhakol, Kalmakkul can* also be found. However, land and water names are considered a source that more accurately reflects the most reliable ethnic processes and preserves the names of a number of tribes, in particular the Turkic-speaking tribes and tribal unions involved in the formation of the Turkic people.

Toponyms with component *-sai*. There are 271 rivers in Kazakhstan with a length of more than 100 kilometers. Among them there are the following types of potamonims: *Qaragansai, Aqsai, Shoshansai, Koksai, Qarasai, Manyssai, Uyasai, Aqtassay, Shanbulaqsai, Donyztereksai, Zhalpaqsutsai, Zhigergensai, Qyzylatasai, Taldysai, Zhelbulaqsai, Muzdysai, Terissai*, etc.

F.G. Garipova in “Research on hydronyms of Tatarstan” gives an explanation of the shallow river, which is not deep in the river, says that the *Аксай йылгасы* (Aqsai river), *Сай йылга* (the Sai River), *Сай Назар күле* (Sai Nazar river) and says that the *-sai* appellant was used in the Tatar language in the early days in the sense of “water, the river” (Garipova, 1991: 37).

- *bulaq* component Toponyms in Turkic Languages. Most of the rivers in the region of Kazakhstan are: *Sarybulaq, Aqbulaq, Sorbulaq, Balyqtybulaq, Qarabulaq, Aqsubulaq, Ashybulaq, Uzynbulaq, Arshabulaq, Asubulaq, Batpaqbulaq, Besbulaq, Egindibulaq, Zhamanbulaq, Koldenbulaq, Suiyqbulaq*, etc.

-su component Toponyms in Turkic Languages: *Qarasu, Saiyzsu, Uzynsu, Altynqarasu, Sarysu, Ashyqarasu, Zhaltyrsu* etc.

According to the names of some rivers and lakes, *-su, -bulaq, -sai, -kol* lexemes are overlaid with: *Qasqabulaqkol, Shoshqakolbulaq, Qarabulaqsai, Qyzylsuozen, Taldybulaqsai, Molkolsai, Tulkikolsai*.

In general, based on the analysis of hydronyms in the Turkic languages, the following conclusions can be drawn: the names reflecting the characteristics of geographical objects occupy a leading position in the hydronym of the region. This indicates that the nature of the nomination depends on the type of geographical object and its size. For example, the names of major rivers are often formed from ancient geographical terms that describe an object as a whole or reflect the individual physical properties of a water object, while small bodies of water, such as wells, fountains, and rivers, have names that reflect the relationship of man and society to geographic objects.

Paronyms analysis shows that there is a general trend in the frequency of names belonging to different semantic groups based on the nomenclature of hydronyms, toponyms, microtoponyms. Types of toponymy according to the number of names in the data are names that describe the natural characteristics of the object.

These geographical names (terms) are considered to be the most valuable facts reflecting the historical connection of these territories. Since ancient times, people have used popular geographic terms to refer to the geographical objects around them (mountains, valleys, hills, overpasses, plains, ridges, gorges, villages, rivers, etc.), indicating the most distinctive, distinctive features of these objects.

It should be noted that a toponym does not necessarily convey information regarding the sacredness of the feature it denotes; such insights are often derived from historical legends, documentary evidence, and records of past events.

Analyzing the hydronyms of the seventeenth century, we come to the conclusion that the nominations of water bodies mainly indicate the geographical features of the territory, which, in turn, informs about what has been done and what has become a habit in this area.

The nature of toponyms is based on the idea that they reflect the structure of a language, its imagery, grammatical system, interaction with other languages, as well as the natural environment in which its speakers live. The style of thinking and the perception of the world through images are reflected in geographical names, their preservation, their use in everyday life, and in artistic practice.

Conclusion

Toponymy refers, firstly, to the collection of geographical names within a specific region and, secondly, to a major branch of linguistics concerned with the study of these names as part of the lexical system.

Turkic toponymy has great linguistic potential related to the history of the country and the region, that is, history, geography, art, folklore, traditional and new life, in other words, the culture of the

people known as national-cultural (historical-cultural) information or connotation.

Among the Turkic peoples, numerous lakes, rivers, and reservoirs share identical or similar names. Analysis indicates that the most frequently used descriptors for lakes within Turkic onomastics are color-based or shape-based, with terms such as “black,” “white,” “red,” and “round” predominating. Comparative analysis of land-water naming principles involves identifying the most common naming principles, identifying similarities and differences, as well as comparative analysis of these principles. We noticed that each name of any place, settlement, or water object has a special meaning. They were even known to represent the history and culture of the people living in a given area.

It is evident that the influence of the Russian language on the naming of lands and water bodies in the onomastic space of the peoples of the former Soviet Union began to intensify following the establishment of the USSR. Nevertheless, onomasiological terms have subsequently reverted to more general forms and are reflected either in newly coined names or in ancient toponyms that remain closely connected to the worldview of Turkic peoples.

The intensification of contact between different ethnic groups often leads to significant changes in the toponymy of one language, including the replacement of numerous toponyms by elements from another language. Nevertheless, these names are never completely erased from collective memory. In this context, the analysis of the toponymic lexicon, the identification of ancestral heritage, and the study of introduced elements remain highly relevant.

The study of the toponymy of a certain area can provide information about its historical development, the peoples inhabiting a certain area, their lifestyle, their main activities, the languages that helped them communicate with each other, the social and political structure at that time, and many other basic facts.

Toponyms of Kazakhstan are making a great contribution to the development of domestic toponymy by studying the toponyms of our vast lands. It can be concluded that each toponym of Kazakhstan carries with it various information with rich historical and geographical content that requires further study.

Geographical names on the planet will have similarities and differences. At the same time, the study of the general theoretical problems of toponymy remains relevant, the study of the materials of specific languages and their related regions is particularly interesting, since any toponymy system is unique in its own right.

Toponyms are an important part of the cultural and philosophical perception of the life of any ethnicity, since they contain socio-historical experience – universal and national, cultural information that is preserved and passed on to future generations.

References

Ageeva, R.A. (1989) Gidronimija Russkogo Severo-Zapada kak istochnik kul`turno-istoricheskoj informacii. Moskva: Nauka. 256 s. [Ageyeva, R.A. (1989) Hydronymy of the Russian North-West as a Source of Cultural and Historical Information. Moscow: Nauka. 256 p.] (in Russian)

Bondaletov, B.D. (1983) Russkaja onomastika. Moskva: Prosveshhenie. [Bondaletov, B.D. (1983) Russian onomastics. Moscow: Prosveshhenie.] (in Russian)

Garipova, F.G. (1991) Issledovanija po gidronimii Tatarstana. Moskva: Nauka. 293 s. [Garipova, F.G. (1991) Research on hydronyms of Tatarstan. Moscow: Nauka. 293 p.] (in Russian)

Geibullaev, G.A. (1986) Toponimika Azerbajdzhana (istoriko-jetnograficheskoe issledovanie). Baku: Akad. nauk Azerb. SSR, Sektor arheologii i jetnografii. 198 s. [Geibullayev, G.A. (1986) Toponymy of Azerbaijan (historical and ethnographic research). Baku: Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, Department of Archaeology and Ethnography. 198 p.] (in Russian)

Hisamitdinova, F.G. (2006) Geograficheskie nazvanija Bashkortostana. Ufa: Gilem. 132 s. [Khisamitdinova, F.G. (2006) Geographical names of Bashkortostan. Ufa: Gilem.132 p.] (in Russian)

Kamoliddin, Sh.S. (2006) Drevnetjurkskaja toponimija Srednej Azii. Tashkent: Shark. 192 s. [Kamoliddin, Sh.S. (2006) Ancient Turkic toponymy of Central Asia. Tashkent: Shark. 192 p.] (in Russian)

Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi (2020) Cilt: 46, Summer-2020. S. 123-134. [Black Sea International Scientific Journal (2020) Volume: 46, Summer-2020. Pp. 123-134.] https://doi.org/10.17498/kdeniz.701681 (in Turkish)

Kratkij jenciklopedicheskij slovar` istoricheskih toponimov Kazahstana (2014) /sost. I.V. Erofeeva. Almaty: TOO «WorkLine». 528 s. [Brief encyclopedic dictionary of historical toponyms of Kazakhstan. / Comp. by I.V.Yerofeyeva. Almaty: LLP «WorkLine». 528 p.] (in Russian)

Kurmanova, T.V., Mashinbaeva, G.A., Aznabakieva, M.A. (2018) Eltanu: shetel azamattaryna arnalgan oqu quraly (A1-A2 denggej). Almaty. 68 b. [Kurmanova, T.V., Mashinbayeva, G.A., Aznabakiyeva, M.A. (2018) Country studies: textbook for foreign citizens (A1-A2 level). Almaty. 68p.] (in Kazakh)

Madieva, G., Suprun, V. (2016) Teoreticheskije osnovy onomastiki: uchebnoe posobie, 2-e izdanie, dopolnennoe i pererabot. Almaty: Qazaq universiteti. 266 s. [Madiyeva, G., Suprun, V. (2016) Theoretical foundations of onomastics: Study Guide, 2nd Edition, supplemented and revised. Almaty: Qazaq universiteti. 266 p.] (in Russian)

Murzaev, E.M. (1984) Slovar` narodnyh geograficheskih terminov. Moskva: Mysl`. 653 s. [Murzayev, E.M. (1984) Dictionary of folk geographical terms. Moscow: Mysl. 653 p.] (in Russian)

Murzaev, E.M. (1996) Tjurkskie geograficheskie nazvanija. Moskva: Vost. lit. RAS. 254 s. [Murzayev, E.M. (1996) Turkic geographical names. Moscow: Vost. lit. RAN. 254 p.] (in Russian)

Nahanova, L.A. (2014) Istoriko-semanticheskaja interpretacija toponimov v Orhono-Enisejskih pamjatnikah: dis. ... PhD. Astana, 185 s. [Nakhanova, L.A. (2014) Historical and semantic interpretation of toponyms in the Orkhon-Yenisei monuments: dis. ... Dr. of Philosophy (PhD). Astana, 185 p.] (in Russian)

Ozkan, S.H. (2012) XVI gasyrdyng zhazbalary boiynsha Alanija toponimderin zertteu. Halyqaralyq aleumettik gylymdar zhurnaly. 5 shygarylym, 3-baspa. Moskva. [Ozkan, S.H. Study of Alanian toponyms on the records of the XVI century. International Journal of Social Sciences. 5 iss. 3 edition. Moscow.] (in Kazakh)

Podol`skaja, N.V. (1988) Slovar` russkoj onomasticheskoj terminologii. Moskva: Nauka. 192 s. [Podolskaya, N.V. (1988) Dictionary of Russian onomastic terminology. Moscow: Nauka. 192 p.] (in Russian)

Pospelov, E.M. (1998) Geograficheskie nazvanija mira: Toponimicheskij slovar`. Moskva: Russkie slovari. [Pospelov, E.M. (1998) Geographical names of the world: Toponymic dictionary. Moscow: Russkie slovari.] (in Russian)

Russko-bashkirskij slovar` vodnyh ob`ektov Respubliki Bashkortostan (2005). Sost. F.G. Khisamitdinova, R. Shakurov, Z.A. Sirazitdinov. Ufa: Kitap. 256 s. [Russian-Bashkir dictionary of water bodies of the Republic of Bashkortostan (2005). Composed by F.G. Khisamitdinova, R. Shakurov, Z.A. Sirazitdinov. Ufa: Kitap. 256 p.] (in Russian)

Rysbergen, K.K. (2011) Ulttyq onomastikanyng lingvokognitivtik negizderi. Almaty: Dajk-Pres. 328 b. [Rysbergen, K.K. (2011) Linguistic foundations of national onomastics. Almaty: Daik-Press. 328 p.] (in Kazakh)

Sejdahmatov, K. (1988) Kyrgyz tilinin kyskacha jetimologijalyq sozdugu. Frunze: Ilim. 332 b. [Seydakhmatov, K. (1988) A short etymological dictionary of the Kyrgyz language. Frunze: Nauka. 332 p.] (in Kyrgyz)

Slovar` toponimov Bashkirskoj ASSR (1980). Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatel`stvo. 200 s. [Dictionary of toponyms of the Bashkir ASSR (1980). Ufa: Bashkir Book Publishing House. 200 p.] (in Russian)

Superanskaja, A.V. (1986) Teorija i metodika onomasticheskih issledovanij. Moskva: Nauka. 366 s. [Superanskaya, A.V. (1986) Theory and methodology of onomastic research. Moscow: Nauka. 366 p.] (in Russian)

Superanskaja, A.V. (2013) Slovar` geograficheskih nazvanij. Moskva: AST-Pres Kniga. 208 s. [Superanskaya, A.V. (2013) Dictionary of geographical names. Moscow: AST-Pres Kniga. 208 p.] (in Russian)

Tjurkskaja onomastika (1984). Alma-ata: Nauka. 248 s. [Turkic onomastics (1984). Alma-ata: Nauka. 248 p.] (in Russian)

Toponimika Kazahstana (2010). Jenciklopedicheskij spravochnik. Almaty: Aruna Ltd. 816 s. [Toponymy of Kazakhstan (2010). Encyclopedic reference book. Almaty: Aruna Ltd. 816 p.] (in Russian)

Zhanuzaq, T. (2011) Zher-su ataulary (jetimologijalyq anyqtamalyq). Almaty: Oner. 496 b. [Zhanuzak, T. (2011) Place names (etymological handbook) Almaty: Oner. 496 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T. (2019) Qazaq onomastikasy. 1 bolim. Almaty: Arys. 357 b. [Zhanuzak, T. (2019) Kazakh onomastics. I part. Almaty: Arys. 357 p.] (in Kazakh)

Zher-su ataularynyng anyqtamalygy (2009). Almaty: Arys. 568 b. [Directory of land and water names (2009). Almaty: Arys. 568 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

Агеева Р.А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации. – Москва: Наука, 1989. – 256 с.

Бондалетов Б.Д. Русская ономастика. – Москва: Просвещение, 1983.

Гарипова Ф.Г. Исследования по гидроними Татарстана. – Москва: Наука, 1991. – 293 с.

Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). – Баку: Акад. наук Азерб. ССР, Сектор археологии и этнографии, 1986. – 198 с.

Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: Өнер, 2011. – 496 б.

Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. 1-бөлім. – Алматы: Арыс, 2019. – 357 б.

Жер-су атауларының анықтамалығы. – Алматы: Арыс, 2009. – 568 б.

Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. /Отв. ред. М. Исхоков. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.

Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана. / сост. И.В. Ерофеева. – Алматы: ТОО «WorkLine», 2014. – 528 с.

Курманова Т.В., Машинбаева Г.А., Азнабакиева М.А. Елтану: шетел азаматтарына арналған оқу құралы. Оқу құралы (А1-А2 деңгей). – Алматы: Қазақ университеті, 2018.

Мадиева Г.Б., Супрун В.И. Теоретические основы ономастики. Учебное пособие, 2-е издание, дополненное и перераб. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.

Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
Мурзаев Э.М Тюркские географические названия. – Москва: Вост. лит. РАН, 1996. – 254 с.
Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхоно-Енисейских памятниках: дис. ... PhD. – Астана, 2014. – 185 с.
Озкан С.Х. XVI ғасырдың жазбалары бойынша Алания топонимдерін зерттеу // Халықаралық әлеуметтік ғылымдар журналы. – 5 шығарылым, 3 баспа. – Москва, 2012.
Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988. – 192 с.
Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь. – Москва: Русские словари, 1998.
Русско-башкирский словарь водных объектов Республики Башкортостан. /сост. Ф.Г. Хисамитдинова, Р.З. Шакуров, З.А. Сиразитдинов [и др.]. – Уфа: Китап, 2005. – 256 с.
Рысберген Қ.К. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс. 2011. – 328 б.
Сейдахматов К Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1988. – 332 б.
Словарь топонимов Башкирской АССР. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1980. – 200 с.
Суперанская А.В. Теория и методика ономастических исследовании. – Москва: Наука, 1986. – 366 с.
Суперанская А.В. Словарь географических названии. – Москва: АСТ- Пресс Книга, 2013. – 208 с.
Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник. – Алматы: ТОО «Аруна Ltd», 2010. – 816 с.
Тюркская ономастика. – Алма-ата: Наука, 1984. – 248 с.
Хисамитдинова Ф.Г. Географические названия Башкортостана. – Уфа: Гилем, 2006. – 132 с.
Karadeniz Uluslararasi Bilimsel Dergi. Volume: 46, Summer-2020, Pp. 123-134. https://doi.org/10.17498/kdeniz.701681.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.02.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 11.03.2026.

© Karaman, A., Sapashev, O., Aliakbarova, A., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-124-134

Динара Есенгельдиевна Мырзаханова[1*], Жарас Турысбекович Таубаев[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0008-3040-095X E-mail: dinara_myrzakhanova@mail.ru
[2]философия докторы (PhD), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0008-8650-2904 E-mail: zharasxiansheng@mail.ru

ЭПОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУ ҮРДІСІ

Аңдатпа. Эпонимдер – белгілі бір тарихи тұлғалардың, мәдени құбылыстардың немесе әлеуметтік оқиғалардың атауымен байланысты қалыптасқан тілдік бірліктер. Олар тілде тек атау қызметін ғана атқармай, белгілі бір кезеңнің мәдени тәжірибесін, тарихи жадын және қоғамдық түсініктерін сақтайтын лингвомәдени құбылыс ретінде көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда эпонимдерді зерттеу тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ашуға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты – эпонимдердің лингвомәдениеттанудағы орнын анықтау, олардың қалыптасу жолдарын, семантикалық ерекшеліктерін және қазақ, ағылшын тілдеріндегі қолданыс сипатын қарастыру. Сонымен қатар эпонимдердің мәдени ақпаратты жеткізудегі қызметін айқындау негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Зерттеу барысында лингвомәдени талдау, этимологиялық талдау, салыстырмалы талдау, квалитативті талдау әдістері қолданылды. Талдау материалы ретінде әртүрлі ғылыми салаларда және қоғамдық қолданыста кездесетін эпонимдік атаулар қарастырылды. Зерттеу нәтижелері эпонимдердің тек терминологиялық бірлік ретінде емес, мәдени-танымдық мазмұны бар тілдік құбылыс екенін көрсетеді. Олар тарихи тұлғалармен, мәдени тәжірибемен және әлеуметтік өзгерістермен байланысты қалыптасып, уақыт өте келе жалпы тілдік қолданысқа енеді. Сонымен қатар жаһандану, мәдени ықпалдастық және тарихи-саяси өзгерістер эпонимдердің таралуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі екендігі анықталды. Жүргізілген зерттеу эпонимдерді лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырудың маңызын айқындайды және олардың ұлттық мәдени кодты танытудағы рөлін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері эпонимдерді жүйелеу мен түсіндіруде, сондай-ақ лингвистика, ономастика және мәдениеттану салаларындағы зерттеулерде қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: эпоним; лингвомәдениеттану; жалқы есім; жалпы есім; ұлттық мәдени код

Сілтеме жасау үшін: Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т. Эпонимдердің лингвомәдениеттанудағы зерттелу үрдісі. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 124-134-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-124-134

Динара Есенгельдиевна Мырзаханова[1*], Жарас Турысбекович Таубаев[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0008-3040-095X E-mail: dinara_myrzakhanova@mail.ru
[2]доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0008-8650-2904 E-mail: zharasxiansheng@mail.ru

ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ЭПОНИМОВ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Аннотация. Эпонимы представляют собой языковые единицы, сформировавшиеся на основе имен исторических личностей, культурных явлений или социальных событий. В языке они выполняют не только номинативную функцию, но и отражают культурный опыт определённой эпохи, историческую память и общественные представления, выступая как лингвокультурное явление. В этом контексте изучение эпонимов позволяет глубже раскрыть взаимосвязь языка и культуры. Цель исследования заключается в определении места эпонимов в лингвокультурологии, а также в рассмотрении путей их формирования, семантических особенностей и характера употребления в казахском и английском языках. Одной из основных задач работы является выявление роли эпонимов в передаче культурной информации. В ходе исследования были использованы методы лингвокультурологического и этимологического анализа, сравнительный метод, а также качественный подход к анализу языкового материала. Материалом исследования послужили эпонимические наименования, функционирующие в различных научных областях и общеязыковой практике. Результаты исследования показывают, что эпонимы следует рассматривать не только как терминологические единицы, но и как языковые феномены, обладающие культурно-познавательным содержанием. Они формируются в связи с историческими личностями, культурным опытом и социальными изменениями, постепенно закрепляясь в общеязыковом употреблении. Установлено, что глобализация, культурные контакты и историко-политические изменения являются важными факторами распространения эпонимов. Проведенное исследование демонстрирует значимость изучения эпонимов в рамках лингвокультурологии и позволяет определить их роль в репрезентации национального культурного кода. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях по лингвистике, ономастике и

культурологии.

Ключевые слова: эпоним; лингвокультурология; имя собственное; имя нарицательное; национальный культурный код

Для цитирования: Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т. Тенденции изучения эпонимов в лингвокультурологии. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 124-134. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-124-134

Dinara Myrzakhanova[1*], Zharas Taubayev[2]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0008-3040-095X E-mail: dinara_myrzakhanova@mail.ru

[2]Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0008-8650-2904 E-mail: zharasxiansheng@mail.ru

TRENDS IN THE STUDY OF EPONYMS IN LINGUOCULTURAL RESEARCH

Abstract. Eponyms are linguistic units formed on the basis of the names of historical figures, cultural phenomena, or significant social events. In language, they perform not only a nominative function but also reflect the cultural experience of a particular historical period, collective memory, and social perceptions. For this reason, eponyms can be regarded as a linguocultural phenomenon that preserves and transmits cultural information through language. The study of eponyms therefore provides an opportunity to explore the relationship between language and culture. The aim of this research is to determine the place of eponyms within linguoculturology and to examine their formation, semantic features, and patterns of usage in Kazakh and English. Particular attention is given to the role of eponyms in conveying cultural meanings and historical knowledge. The study employs linguocultural analysis, etymological analysis, and comparative methods, together with both qualitative and quantitative approaches to linguistic data. The research material includes eponymous units found in various scientific fields and in general language use. The results demonstrate that eponyms should be considered not only as terminological units but also as linguistic phenomena that carry cultural and cognitive meanings. They arise from historical personalities, cultural experience, and social transformations and gradually become integrated into everyday language. The findings also show that globalization, intercultural interaction, and historical and political changes significantly influence the development and spread of eponyms. The research highlights the importance of studying eponyms within linguoculturology and clarifies their role in representing national cultural codes. The results may contribute to further studies in linguistics, onomastics, and cultural research.

Keywords: eponym; linguoculturology; proper noun; common noun; national cultural code

For citation: Myrzakhanova, D., Taubayev, Zh. Trends in the Study of Eponyms in Linguocultural Research. *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 124-134. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-124-134

Кіріспе

Эпонимдер, әсіресе қазақ тіліндегі эпонимдер, лингвомәдениеттану аясында жан-жақты зерттеуді қажет ететін тілдік бірліктер қатарына жатады. Қазіргі тіл білімінде эпонимдерді зерттеу мәселесі толықтай назардан тыс қалды деуге болмайды. Дегенмен бұл құбылыстың тілдік әрі мәдени ауқымы кең. Осы жағдай аталған бағытта жүйелі әрі терең зерттеулер жүргізу қажеттігін көрсетеді. Эпонимдер қазақ тілінде де, шет тілдерде де күнделікті қолданыста кездеседі. Олар әртүрлі ғылыми салада термин ретінде де қызмет етеді. Сондықтан эпонимдерді лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастыру тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланысты түсіндіруге мүмкіндік береді.

«Эпонимия» лингвистикалық терминін ғалымдар жалқы есімнің жалпы есімге ауысу үдерісімен байланысты түсіндіреді. Лингвист О.С. Ахманова белгілі бір ұғымның, оқиғаның, құбылыстың немесе нысанның оны жасаған не соған қатысты тұлғаның есімімен аталуы эпоним ұғымын білдіретінін жазады. Эпонимдердің полисемантикалық сипаты зерттеушілердің бұл құбылысқа деген қызығушылығын күшейтті. В.М. Лейчик «Обсуждение проблем эпонимии в современной науке» атты еңбегінде XX ғасырдың 60-70 жылдары «эпоним» термині көптеген тілде арнайы ғылыми мақсатта кең қолданылғанын атап өтеді. Ғалым эпоним ұғымын белгілі бір нысанды немесе үдерісті ойлап тапқан адамның есімімен байланысты атаумен ғана шектемейді. Уақыт өте келе сол нысанның немесе үдерістің атауы тілдік бірлікке айналатынын көрсетеді (Ахманова, 2007: 127). Ал ресейлік лингвист В.Д. Стариченок эпонимдерді жалқы есім негізінде қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестері ретінде сипаттайды (Старичёнок, 2008: 410). Бұл анықтамалар эпонимия құбылысының мәнін айқындауға мүмкіндік береді.

Эпонимия мәселесі тек лингвистикада ғана емес, ғылымның басқа салаларында да кең қарастырылып келеді. Мысалы, географияда жалқы есімдерден туындаған көптеген эпонимдер кездеседі. Олардың қатарына Бисмарк архипелагы, Соломон аралдары, Жаңа Ганновер сияқты атаулар жатады. Сонымен бірге ғылым мен техника саласында да эпонимдердің үлесі елеулі. Мәселен, халықаралық қолданысқа енген «дизель» терминін 1893 жылы неміс ғалымы Рудольф Кристиан Дизель өз атына патенттеген. Ал «бертолет» тұзы 1785 жылы француз химигі Клод Луи Бертолле ашқан қосылыс ретінде белгілі. Көркемөнер саласында қолданылатын «силуэт» термині XVIII ғасырда өмір сүрген Францияның қаржы министрі Этьен де Силуэттің есімімен байланысты (Шелов, Лейчик, 2007: 53).

Эпонимдер лексикалық бірлік ретінде тарихи дамудың әртүрлі кезеңдерінде қалыптасқан. Адамзат өркениетінің алғашқы дәуірлерінде белгілі тұлғалардың есімімен қалаларды, мемлекеттерді немесе географиялық нысандарды атау дәстүрі кең тараған (Lexicon publication, 1988: 17). Мысалы, антикалық дәуірде ай атаулары да тарихи тұлғалардың есімімен байланысты аталған. Август (тамыз) айы император Августтың есімімен байланысты. Июль (шілде) айы император Юлийдің құрметіне қойылған. Сонымен қатар Афины қаласының атауы ежелгі грек құдайы Афинаның атымен байланысты. Эгей теңізі эпостық кейіпкер Эгейдің есімімен аталған (Ахманова, 2007: 127).

Қазіргі кезеңде эпоним ұғымы ғылыми терминологияда кең тарады. Бүгінде бұл атау медицинада белгілі бір аурудың немесе анатомиялық құрылымның атауын білдіреді. Сонымен қатар жаратылыстану ғылымдарында заңдардың, теориялардың немесе әдістердің атауы ретінде де қолданылады. Яғни эпонимдер бұрынғыдай тек адамның есімімен байланысты атаулармен шектелмейді. Олар ғылыми нысандар мен үдерістердің тұрақты терминологиялық атауына айналды (Ражина, 2007: 13).

Соған қарамастан, отандық лингвомәдениеттану саласында эпонимдерді жүйелі түрде зерттеу жеткіліксіз деңгейде қалып отыр. Мәселен, Г.Б. Мадиеваның «Имя собственное в контексте познания» атты монографиясында 1949-2019 жылдар аралығында жүргізілген ономастикалық зерттеулердің хронологиясы берілген. Бұл деректер эпонимдер мәселесіне арналған арнайы зерттеулердің саны өте аз екенін көрсетеді (Мадиева, 2019: 274). Осы жағдай эпонимдерді лингвомәдениеттану тұрғысынан терең зерттеу қажеттігін айқындайды.

Зерттеудің объектісі – эпонимдік тілдік бірліктер. Зерттеудің пәні – эпонимдердің лингвомәдени және семантикалық ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты – эпонимдердің лингвомәдениеттанудағы орнын анықтау, олардың қалыптасу ерекшеліктерін, семантикалық сипатын және қазақ тіліндегі қолданыс аясын талдау.

Зерттеу мақсатына сәйкес келесі міндеттер қойылды:

– эпоним ұғымының теориялық негіздерін қарастыру;

– эпонимдердің қалыптасу жолдарын анықтау;

– эпонимдердің мәдени және тілдік ерекшеліктерін талдау;

– қазақ тіліндегі эпонимдердің қолданылу ерекшеліктерін айқындау.

Зерттеу барысында лингвомәдени талдау, салыстырмалы талдау, этимологиялық талдау және сипаттамалық әдістер қолданылды.

Зерттеу гипотезасы: эпонимдер тек номинативтік қызмет атқарумен шектелмейді. Олар белгілі бір тарихи кезеңнің мәдени тәжірибесін, ұлттық дүниетанымын және қоғамдық құндылықтарын бейнелейтін лингвомәдени құбылыс ретінде көрінеді.

Жұмыстың ғылыми мәні эпонимдерді лингвомәдениеттану тұрғысынан талдау арқылы олардың ұлттық мәдени кодты танытудағы рөлін айқындаумен байланысты.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысы лингвомәдениеттану аясында эпонимдердің қалыптасуы мен қолданыс ерекшеліктерін анықтауға бағытталды. Зерттеу мәселесі эпонимдердің қазақ тіліндегі терминологиялық және мәдени қызметін айқындау қажеттілігімен байланысты. Қазіргі қазақ тіл білімінде эпонимдерді жүйелі түрде талдаған зерттеулердің саны аз. Осы жағдай зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді және эпонимдерді лингвомәдени тұрғыдан қарастыруды қажет етеді.

Зерттеу гипотезасы: эпонимдер тек атау қызметін атқарумен шектелмейді. Олар белгілі бір тарихи кезеңнің мәдени тәжірибесін, қоғамдық құндылықтарын және ұлттық дүниетанымын бейнелейтін лингвомәдени бірліктер ретінде тілдік жүйеде маңызды орын алады.

Зерттеу материалы ретінде эпонимдік сипаттағы тілдік бірліктер пайдаланылды. Талдауға әртүрлі ғылыми салаларда және қоғамдық қолданыста кездесетін шамамен 50 эпонимдік атау енгізілді. Бұл материалдар қазақ және шетел тіл білімінде жарияланған ғылыми еңбектерден, сондай-ақ бірқатар терминологиялық және түсіндірме сөздіктерден іріктелді. Материалды іріктеу барысында эпонимдердің шығу тегі, мағынасы және қолданылу аясы ескерілді.

Зерттеу материалдары ретінде отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың эпонимдер мәселесіне арналған еңбектері қолданылды. Атап айтқанда, Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі», М.Г. Блаудың «Судьба эпонимов. 300 историй происхождения слов» анықтамалық-сөздігі, «Словарь эпонимических названий болезней и синдромов», М.К. Хамраевтың «Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур» еңбегі, сондай-ақ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының қатысуымен құрастырылған «Орфографиялық сөздік» пайдаланылды. Сонымен бірге Е.М. Какзанованың «Лингвокогнитивные и культурологические особенности научного дискурса» атты диссертациялық жұмысының материалдары да зерттеу барысында ескерілді.

Зерттеу бірнеше кезең бойынша жүргізілді. Бірінші кезеңде эпоним ұғымының теориялық негіздері қарастырылып, ғылыми әдебиеттерге талдау жасалды. Екінші кезеңде эпонимдік тілдік бірліктер іріктеліп, олардың шығу тегі мен семантикалық ерекшеліктері анықталды. Үшінші кезеңде эпонимдердің лингвомәдени сипаты талданып, олардың тілдік қолданыстағы қызметі сипатталды.

Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы лингвистикалық әдістер қолданылды. Жалпы ғылыми әдістер қатарына талдау, синтез, жинақтау, іріктеу, дедуктивті және индуктивті тәсілдер енгізілді. Сонымен қатар эпонимдерді зерттеу кезінде лингвомәдени талдау, этимологиялық талдау, квалитативті талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер эпонимдердің шығу тегін, мағыналық ерекшеліктерін және мәдени мазмұнын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері эпонимдердің тілдік жүйеде мәдени ақпаратты сақтаушы және тарихи жадты жеткізуші лингвомәдени бірліктер екенін көрсетеді. Сонымен қатар эпонимдердің қалыптасуы мен таралуына тарихи, мәдени және әлеуметтік факторлардың әсер ететіні анықталды.

Әдебиетке шолу

Эпонимдердің басым бөлігі ғылыми терминдер ретінде қалыптасқан сөздер қатарына жатады. Оларды зерттеу мәселесі лингвистикада «эпоним терминдерінің проблемасы» деген атаумен белгілі. Қазіргі уақытта бұл бағытта көптеген диссертациялық зерттеулер, ғылыми мақалалар, монографиялар және арнайы сөздіктер жарық көрген. Олардың ішінде М.Г. Блау, В.Н. Губин, С.Б. Королев, Р.П. Самусев, Л.П. Чурилов, В.Д. Рязанцев, Е.М. Какзанова және А.Азимов еңбектері лингвистика саласында кеңінен танымал.

Эпонимдердің қалыптасу үдерісін және олардың жалпы тілдік қолданысқа ену жолдарын нақтырақ түсіндіру үшін бірнеше мысалға назар аударуға болады. Мәселен, «никотин» атауы Португалиядағы Франция елшісі Жан Никоның есімімен байланысты (1558 ж.). «Фаренгейттің сынап термометрі» атауы неміс физигі Габриэль Даниэль Фаренгейттің есімінен шыққан (1714 ж.). Ал «Цельсий шкаласы» швед астрономы Андерс Цельсийдің есімімен байланысты (1742 ж.) (Азимов, 2006: 163). Сонымен қатар физика ғылымында қолданылатын *джоуль, ампер, сименс* сияқты атаулар да белгілі ғалымдардың есімдерінен қалыптасқан эпонимдік терминдер қатарына жатады.

Эпонимдердің маңызды ерекшеліктерінің бірі – олардың бастапқы этимологиялық негізінің уақыт өте келе ұмытылуы. Көп жағдайда жалқы есім жалпы есімге айналып кетеді. Мысалы, жұқпалы венерологиялық ауру атауы ежелгі Римдегі көктем мен бау-бақша құдайы Венераның есімімен байланысты екені немесе рентген сәулесінің атауы неміс ғалымы Вильгельм Конрад Рентгеннің есімімен байланысты екені көпшілікке әрдайым белгілі бола бермейді.

Кейбір зерттеушілер эпонимдерді басқа лексикалық бірліктермен байланыстыра қарастыру

қажет деген пікір айтады. Мәселен, В.А. Татарин эпонимдерді бірнеше топқа бөліп зерттеу тиімді екенін көрсетеді. Ғалым эпонимдерді авторлық терминдер, адамның есімімен байланысты терминдер, персонимдер және эпонимдік терминдер деп жіктейді.

Ал З.И. Комарова «Лингвомәдениет саласындағы термин-эпонимдер» (2016) атты еңбегінде термин мен онимнің бірігуі арқылы қалыптасқан атауларды терминоним деп атауды ұсынады. Мысалы, Саргасс теңізі, Қаратеңіз дельфины, Ваккернагель заңы сияқты атаулар осы топқа жатады (термин + оним).

Эпонимдердің мәдени қызметі де ғылыми әдебиеттерде кеңінен қарастырылған. Бұл мәселе көптеген зерттеушілердің еңбектерінде көрініс табады. Мәселен, жалқы есімдерді зерттеу аясында эпонимдердің мәдени аспектісін В.А. Виноградов пен Н.В. Васильева өз еңбектерінде талдайды. Дегенмен отандық лингвистикада эпонимдерді лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу әлі де жеткіліксіз деңгейде қалып отыр. Қазіргі зерттеулердің басым бөлігі саясат, медицина және анатомия салаларындағы эпонимдерге арналған.

Е.М. Какзанова жалқы есім мен жалпы есімнің өзара байланысы негізінде қалыптасқан терминдерді эпоним деп сипаттайды. Ғалым өз диссертациялық жұмысында эпонимдерді лингвомәдени дискурс тұрғысынан талдайды. Сонымен қатар термин-эпонимдерді уникум есімдер деп атап, жалқы есімдердің ерекше мәдени және тарихи ақпарат тасымалдау қабілетін атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, термин-эпонимдердің қалыптасуында жалқы есімдердің рөлі ерекше. Мұндай атаулар тарихи оқиғаларды, белгілі тұлғаларды немесе мәдени құбылыстарды еске түсіретін тілдік ескерткіш қызметін атқарады (Какзанова, 2011: 115).

Эпонимдердің кең таралуының бір себебі – арнайы ғылыми терминологияда қолданылуы. Әсіресе медицина саласында эпонимдік атаулар өте көп кездеседі. Мысалы, *Альцгеймер ауруы, Паркинсон дерті, Даун синдромы* сияқты атаулар белгілі ғалымдардың есімдерімен байланысты. Осыған байланысты медицина саласына арналған эпонимдік сөздіктер де жеткілікті. Кейбір сөздіктерде 650 термин тіркелсе (Чурилов, 2010: 225), басқа басылымдарда 2300-ге дейін эпонимдік атау қамтылған (Нобель Пресс, 2013: 447).

Ғылыми әдебиеттерде эпонимдердің ғылыми терминологиядағы орны туралы пікірталастар да кездеседі. Кейбір зерттеушілер эпонимдерді ғылыми терминологиядан алып тастау қажет деген пікір білдіреді. Мысалы, А. Войводт и Э. Маттесон эпонимдердің ғылыми терминдер ретінде қолданылуы кей жағдайда тарихи және этикалық мәселелер тудыруы мүмкін екенін көрсетеді (Woywodt, Matteson, 2007). Ал Джудит Энн Уитворт эпонимдерді толықтай алып тастау ғылыми дәстүр мен ғылым тарихындағы тұлғалардың рөлін елемеуге әкелуі мүмкін екенін атап өтеді. Ғалымның пікірінше, эпонимдер ғылым тарихының маңызды мәдени және танымдық белгісі ретінде сақталуы қажет (Whitworth, 2007).

Ж.Т. Таубаев эпонимдерді анықтаудың үш негізгі критерийін көрсетеді. Біріншіден, эпоним құрамында антропоним, топоним немесе мифоним сияқты жалқы есім болады. Екіншіден, эпонимдер кей жағдайда метонимиялық ауысу арқылы аффикссіз жасалады. Үшіншіден, кейбір эпонимдер жалқы есімге қосылған арнайы аффикстер арқылы қалыптасады. Мұндай атаулар ғылыми терминологияда кең қолданыс табады (Таубаев, 2019: 104).

Отандық зерттеушілер арасында эпоним мәселесіне назар аударған ғалымдар да бар. Олардың қатарында Х.Ә. Қарабаева мен Ғ. Қалиев еңбектерін атап өтуге болады. Ғ. Қалиев «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде» эпоним ұғымына елді мекендер, жер-су атаулары және басқа да нысандардың адамның есімімен аталуын жатқызады. Ғалым Абай ауданы мен Екатеринбург қаласының атауын осы құбылыстың мысалы ретінде келтіреді (Қалиев, 2005: 123).

Х.Ә. Қарабаева қазақ тіл білімінде эпонимдердің арнайы зерттелмегенін атап өтеді. Ғалымның пікірінше, қазіргі қазақ тіліндегі академиялық басылымдарда эпонимдер туралы деректер өте сирек кездеседі. «Адам аттарының терминденуі» атты мақаласында зерттеуші жалқы есімдердің эпоним жасау үдерісіндегі рөлін қарастырады. Ғалым эпонимдер тек антропонимдермен шектелмейтінін, олардың қатарына мифонимдер, этнонимдер, топонимдер және басқа да жалқы есім түрлері енуі мүмкін екенін көрсетеді. Сонымен қатар соңғы зерттеулерде эпонимдердің марапат атаулары мен өндіріс орындарының атауларында да қолданылатыны айтылған. Мысалы, *Ferrari* атауы компанияның негізін қалаушы Энцо

Феррариділ есімімен байланысты (Қарабаева, 2016: 146).

Зерттеушілердің пікірінше, эпонимдердің тағы бір ерекшелігі – олардың интернационалдық сипаты. Көптеген эпонимдік атаулар ұлттық тіл шеңберінен шығып, халықаралық ғылыми терминология құрамына енеді. Мысалы, *Менделеев кестесі, Гиппократ анты, Ом заңы, Ньютон заңы, Боткин ауруы* сияқты атаулар әртүрлі тілде бірдей қолданылады.

Тіл біліміне қатысты қазақ сөздіктерінде де эпонимдік сипаттағы атаулар кездеседі. Олардың қатарында *Александрия мектебі, Виноградов мектебі, Йель мектебі, Ленинград фонология мектебі, Петербург фонология мектебі, Мәскеу фонология мектебі, Лондон мектебі, Прага лингвистикалық мектебі, Париж тіл қоғамы, Копенгаген лингвистикалық үйірмесі, Гримм заңы, Гумбольдт ілімі, Сепир-Уорф гипотезасы, Вернер заңы* және басқа да атаулар бар (Қарабаева, 2016: 146).

Сонымен қатар қазақ тілінің сөзжасам жүйесін зерттеу барысында М.К. Хамраевтың «Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур» атты еңбегіне назар аударуға болады (Хамраев, 1966: 52). Бұл сөздікте түркі тілдес халықтарға ортақ 160 термин берілген. Олардың ішінде *Абай өрнегі, Абай өлеңі, Абай шумағы, Абай сегізаяғы* сияқты эпонимдік атаулар кездеседі. Бұл мысалдар қазақ тіл білімінде және түркітану саласында қолданылатын эпонимдердің саны аз емес екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, эпонимдердің лингвомәдениеттанудағы зерттелу тенденциясын қарастырғанда Х.Ә. Қарабаеваның тұжырымдары ерекше назар аударуға тұрарлық. Ғалым эпонимдерді мәдени және тарихи ақпарат сақтайтын тілдік бірлік ретінде сипаттайды. Әлемдік прецедентті есімдер негізінде қалыптасқан эпонимдік атаулар тарихи және мәдени білімнің маңызды көзі саналады. Мұндай атаулар белгілі бір кезеңнің мәдени құндылықтарын сақтап, ұлттың рухани әлемін танытады (Әшімханова, 2007: 21).

Эпонимдерді зерттеу тек тілдік құбылысты сипаттаумен шектелмейді. Ол халықтың мәдени тәжірибесін, дүниетанымын және тарихи жадын түсіндіруге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда эпонимдерді лингвомәдениеттану аясында қарастыру ғылыми зерттеудің маңызды бағыттарының бірі саналады.

Лингвомәдениеттану латынның *lingua* – тіл, *cultura* – мәдениет және *logos* – ілім сөздерінен құралған термин. Бұл бағыт тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттейді. Лингвомәдениеттану тіл арқылы көрініс табатын мәдени құндылықтарды, ұлттық дүниетанымды және тарихи тәжірибені талдауға мүмкіндік береді. В.В. Воробьев лингвомәдениеттануды тіл мен мәдениеттің өзара әрекетін зерттейтін кешенді ғылыми бағыт ретінде сипаттайды (Воробьев, 2008: 187). Осы тұрғыдан қарағанда эпонимдер тілде сақталған мәдени ақпараттың ерекше түрі ретінде лингвомәдениеттану зерттеулерінің маңызды нысаны саналады.

Нәтижелер және талқылау

Эпонимдердің шығу тегі мен сипаттамасын зерттеу барысында бұл термин сөздер қазақ тілінің терминологиясында әлі де өзінің тиісті орнын ала алмай отырғанын байқадық. Халық арасында кең таралған сөздер, өзге тілден енген сөздер, әлемдік жаппай көші-қон үдерістері, жаһандану құбылыстары, сондай-ақ тарихи-саяси өзгерістер халықтың сөз қолданысына әсер еткенін және әсер ете беретінін ескерсек, жаңа қазақ лингвомәдениеттануындағы эпоним сөздердің аясы кеңейе түсетініне талас жоқ.

Онимдердің этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық зерттелуі олардың семантикасы мен этимологиясын, әр халықтың сөз құраушы құрылымдарына талдау жасау арқылы мүмкін болмақ. Осы ретте ғалым жалқы есімдер тарихқа ғана емес, ұлттық ерекшеліктерге қарай да өте мазмұнды болып келеді деген ойын жеткізген.

«Ұлттық ономастикондардың ерекшеліктері олардың қай тілге жататынына ғана емес, сонымен бірге белгілі бір ұлттық онимия пайда болып, қалыптасқан ортаға тән ұлттық мәдениеттің спецификасына шартталған. Демек, жалқы есімдердің ұлттық спецификасының негізін, түп тамырын халықтың ұлттық мәдениетінен іздеу керек» (Мадиева, 2005: 163).

Бұл ретте онимдердің бір бөлігі саналатын эпонимдердің лингвомәдениет аясындағы пайда болу, қалыптасуы да ұлттың тілдік, мәдени ерекшеліктеріне сай жүзеге асады деп санау орынды-ақ. Бұл ретте Г.Б. Мадиева белгілі бір тілдік социумда қалыптасқан және қолданылатын, мысалы,

Қазақстанда және қазақ тілді ортада қалыптасқан онимдер нақты бір лингвомәдени ортаның, қоғамдастықтың меншігі болып саналуы мүмкін екенін айтады. Е.А. Керімбаев болса, жалқы есімдердің мәдени-ұлттық табиғатына тоқтала келе: «Кез келген халыққа тән онимиясының ішінде сол халыққа тән орасан зор ақпараттық мәдени-тарихи әлеует жатыр. Жалқы есімдерді қоғамның типтік және спецификалық ұлттық-мәдени сипатын анықтау аясында мәдениет тарихын қарастыру ономастикадағы өнімді және нәтижелі зерттеу болар еді», – деген пікір білдіреді (Мадиева, 2005: 174).

Ресей ғалымы В.А. Ражина: «Лингвомәдениеттанудың ономастикалық материалға қатысты негізгі міндеті табиғи тіл бірліктерінің мәдени кодтың мәдени семантикасымен өзара әрекеттесу механизмдерін зерттеу мен сипаттау», – деп көрсетеді.

«Тілдік ескерткіштер» саналатын эпонимдер замананың тұтас бір келбеті десек артық айтпаспыз. Е.М. Какзанованың айтуынша, термин-эпонимдер когнитивтік категория ретінде қарастырылуы мүмкін, себебі олар ғылым тарихы аясындағы танымға әсер етеді. Әлдебір терминнің ғылыми концептісін анықтау үшін терминологиялық семантиканың ерекшеліктерін ескеру қажет (Какзанова, 2011: 112).

Бұл ретте эпоним-терминдердің, оның ішінде математикалық және медициналық эпоним-терминдердің материалы негізінде жазылған Какзанова Евгения Михайловнаның «Лингвокогнитивные и культурологические особенности научного дискурса» атты диссертациялық еңбегінен (2011) және өзге де жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінен 50-ге жуық термин сөз алып, зерттеуге тырыстық. Олардың ішінде бүкіл әлем халқына ортақ сөздер де жоқ емес. Көбінесе олар танымал брендтерге, ұлт атауларына, кісі есімдеріне қатысты және бұл сөздердің барлығы қазақ халқының сөз қолданысына мықтап енген.

Іріктеу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөздіктер пайдаланылды. Сонымен қатар қазақ тіліндегі «Орфографиялық сөздік» (2013), бірқатар шетелдік сөздіктер және «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» қарастырылды.

Олардың ішінде жалқы есімдерден тарайтын: «Черч теоремасы», «Черч гипотезасы», «Черч-Тьюринг тезисі», «Конвей ойыны», «Корню спиралі», «Кулон заңы», «Дирак функциясы», «Эренфест моделі», «Фарадей заңы», «Аристотель логикасы», «Брауни тәсілі», «Кассирер елесі» және т.б. бар.

Бұл ретте американдық ғалым Алонзо мұндай терминдерді екі түрге жіктеуді ұсынғанын да назарда ұстадық. Олар:

– шынайы антропонимдер;

– ойдан шығарылған (аңыз, мифтік, ертегі) антропонимдер.

Сонымен қатар ғалым эпоним сөздердің пайда болуына тек математик ғалымдар ғана емес, ғылымның барлық дерлік саласында еңбек еткен ғалымдардың есімдері негіз болғанын атап өтеді.

В.М. Лейчик арнайы лексика құрамындағы жалқы есімдердің жалпы тілдік жүйедегі жалқы есімдерден біршама айырмашылықтары бар екенін көрсетеді (Лейчик, 2011: 95). Мұндай атаулар саяси дискурста, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың атауларында немесе маңызды тарихи оқиғалар мен кезеңдерді белгілеуде қолданылуы мүмкін.

Е.М. Какзанова эпоним-терминдерді ассоциативті терминдер қатарына жатқызады. Оның пікірінше, мұндай сөздер көбінесе тура емес, жанама мағынада қолданылады (Какзанова, 2011: 162).

С.Е. Никитинаның пікірінше, терминологиялық атаулардың басты дереккөздерінің бірі – метафоралар (Никитина, 1993: 98). Дегенмен Е.М. Какзанова өз еңбегінде математикалық және медициналық эпонимдерде метафоралық апеллятивтердің сирек кездесетінін атап көрсетеді. Мысалы, «фрактал» және «фракталды геометрия» терминдері XX ғасырдың 70-жылдары пайда болды. Бұл атау латынның *fractus* сөзінен шыққан, мағынасы – «фрагменттерден тұратын». Бұл терминді 1975 жылы Бенуа Мандельброт ұсынған. Ғалым фракталды геометрия терминдерінің бір бөлігі тұрмыстық заттардың атауынан алынғанын көрсетеді. Мысалы: Schneeflocken – қар түйіршіктері, Minkowski-Wurst – Минковский шұжығы, Sierpinski-Teppich – Серпиньский кілемі, Fatou-Staub – Фату шаңы, Levy-Staub – Леви шаңы.

Ring, Verband және Punkt сияқты метафоралық апеллятивтер медициналық және математикалық терминжүйеде де кездеседі: Waldeyer-Rachenring – Frobenius Ring, Gilchristverband – Dedekindscher Verband және Vogler-Punkte – Gergonnescher Punkt.

«Адамның қызметі» деп аталатын метафоралық модель математика мен медицинаның антропоцентристік сипатын көрсетеді. Ғалым бұл ойын адамның дене мүшелерін білдіретін терминдердің көптігімен толықтырады.

Ағылшын және неміс тілдерінде мынадай атаулар кездеседі: arm – иық, elle – білек немесе өлшем бірлігі, Fuß – минималды бөлгіш, Kopf – бас, Locke – шаштың бұйрасы, Rumpf – дене, Scheitel – төбе (бұрыштың), Schenkel – жақ (бұрыштың), Sehne – хорда, Sohle – негіз, Zopf – бұрым.

Ұқсас атаулар қазақ тілінде де бар: *бір қарыс, бір елі, шынтақ, құлаш, сүйем*.

Эпонимдердің жалқы есімге негізделіп жасалғандары бас әріппен жазылады (Никитина, 1993: 14). Дегенмен халық санасына әбден сіңіп, жалпыхалықтық қолданыста жалпы ұғымды білдіретін жағдайда олар кіші әріппен жазылуы мүмкін. Мысалы: *рентген, бойкот, мавзолей, памперс, шағатай тілі*.

Француз офицері Николя Шовеннің есімі негізінде «шовинизм» ұғымы қалыптасқан. Бұл атау өз ұлтын өзгелерден жоғары қоятын көзқарасты білдіреді (Блау, 2010: 76).

Эпонимдердің тағы бір ерекшелігі – интернационалдық сипаты. Мысалы, *Нобель сыйлығы, Оскар сыйлығы, джип көлігі* сияқты атаулар көптеген тілде кең қолданылады (Меженина, 1982: 78).

Эпонимдер қалыптасу сипатына қарай екі топқа бөлінеді:

– мотивациясы төмен эпоним-терминдер;

– мотивациясы жоғары эпоним сөздер.

Мысалы, Пифагор теоремасы ғалым қайтыс болғаннан кейін екі ғасыр өткен соң ғана осылай аталған. Ал Макдональдс немесе Мерседес-Бенц атаулары бірден танымал брендтерге айналған (Рязанцев, 1998: 194).

Зерттеу барысында 50 сөздің ішінен эпонимдерге жатқызуға болатын 8 термин іріктелді. Бұл сөздер лингвомәдениеттану аясында қарастыруға лайық деп есептейміз. Себебі олардың әрқайсысы белгілі бір кезеңнің мәдениетін, ұлттық дүниетанымын, түсініктері мен салт-дәстүрін бейнелейді. Олар:

– *Қожанасырлық, қожанасыршылау* – аңғалдық, аңқаулық. Мысалы: «Құдабай-ау, *қожанасырлығың* қалмайды-ау» (Қ. Жұмаділов). Бұл атау түркі халықтарына ортақ Қожанасыр кейіпкерінің есімімен байланысты.

– *Сартшылау* – сарт дәстүрлерін сақтап, сарт тілінде сөйлеу. Қазақ тілінде бұл сөз көбіне жағымсыз реңкте қолданылады.

– *Балқаш желі, Шелек соқты, Қордай желі* – географиялық ерекшелікке байланысты қалыптасқан атаулар.

– *«Даудың басы – Дайрабайдың көк сиыры»* – Б. Майлин шығармасынан тараған тұрақты тіркес.

– *Биг Бен* – Ұлыбритания парламенті ғимаратындағы сағат мұнарасындағы үлкен қоңыраудың атауы.

– *Даунинг стрит 10* – Ұлыбритания премьер-министрінің резиденциясы орналасқан мекенжай.

Бұл атаулар белгілі бір тарихи оқиғаға, мәдени дәстүрге немесе тұлғаға байланысты қалыптасқан. Сондықтан оларды тілдік мәдениеттің тасымалдаушы бірліктері ретінде қарастыру орынды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу барысында отандық және шетелдік лингвист ғалымдардың эпоним сөздерді қарастыру бағытындағы еңбектеріне талдау жасалды. Талдау нәтижелері қазақ тіліндегі эпоним сөздердің әлі де толық зерттелмегенін және олардың қазақ терминологиясы мен терминжасам жүйесінде тиісті дәрежеде орныға қоймағанын көрсетті. Эпонимдердің қолданылу аясы өте кең: олар ғылыми терминологияда, қоғамдық қолданыста, мәдени мәтіндерде және

күнделікті тілдік тәжірибеде кездеседі. Осыған байланысты қазақ тіліндегі эпонимдерді жүйелі түрде зерттеу тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырылуы қажет.

Зерттеу нәтижелері эпонимдердің тек атау қызметін атқаратын тілдік бірлік емес, белгілі бір тарихи кезеңнің мәдени тәжірибесін, қоғамдық құндылықтарын және ғылыми таным деңгейін бейнелейтін лингвомәдени құбылыс екенін көрсетеді. Эпонимдер тарихи тұлғалармен, мәдени құбылыстармен және ғылыми жаңалықтармен байланысты қалыптасып, уақыт өте келе жалпы тілдік қолданысқа енеді. Осы тұрғыдан алғанда эпонимдерді зерттеу тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, сондай-ақ ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісін анықтауға мүмкіндік береді.

Орталық Азия ғалымдарының VIII-IX ғасырлардағы жаратылыстану ғылымдарының дамуына қосқан үлесі ерекше. Сол кезеңдерде қалыптасқан ғылыми атаулар мен терминдердің тарихын зерттеу де маңызды ғылыми міндеттердің бірі саналады. Бұл атаулардың бір бөлігі тарихи тұлғалардың есімдерімен байланысты қалыптасқан эпонимдік терминдер қатарына жатады. Сондықтан олардың шығу тегін анықтау ұлттық ғылыми мұраның қалыптасу жолдарын түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар халық тілінде сақталған диалект сөздердің шығу тарихын зерттеу де эпонимдердің ұлттық үлгілерін анықтауға жол ашады. Халықтық тілдік қолданыста қалыптасқан көптеген атаулар белгілі тұлғалардың есімдерімен немесе тарихи оқиғалармен байланысты болуы ықтимал. Мұндай атауларды талдау қазақ тіліндегі эпонимдердің аясын кеңейтіп, олардың мәдени және тарихи мазмұнын айқындауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеу қазақ тілінде әлі жүйелі түрде қарастырылмаған эпонимдердің саны едәуір көп екенін көрсетеді. Осы бағыттағы зерттеулерді жалғастыру арқылы эпонимдердің семантикалық құрылымын, олардың қалыптасу ерекшеліктерін және мәдени қызметін жан-жақты сипаттауға болады. Сонымен қатар эпонимдердің тілдік жүйеге ену үдерісін зерттеу барысында олардың синонимдік, антонимдік және метафоралық байланыстарына да назар аудару қажет.

Жалпы алғанда эпонимдерді лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу қазақ тіл біліміндегі өзекті ғылыми бағыттардың бірі саналады. Бұл бағыттағы зерттеулер ұлттық мәдени кодты танытатын тілдік бірліктердің табиғатын түсіндіруге, қазақ тілінің терминологиялық қорын толықтыруға және әлемдік эпонимдер жүйесін зерттеуге үлес қосады.

Әдебиеттер

Азимов А. Слова в науке: История происхождения научных терминов. – Москва: Центрполиграф, 2006. – 368 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: КомКнига, 2007. – 576 с.

Әшімханова Ф.М. Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.

Блау М.Г. Судьба эпонимов. 300 историй происхождения слов. Словарь-справочник. – Москва: ЭНАС, 2010. – 271 с.

Воробьев В.В. Лингвокультурология. – Москва: Изд-во РУДН, 2008. – 340 с.

Какзанова Е.М. Лингвокогнитивные и культурологические особенности научного дискурса: автореф. … канд. филол. наук. – Москва, 2011. – 368 с.

Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 404 б.

Қарабаева Х.Ә. Адам аттарының терминденуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – №2 (160). – 145-147-бб.

Лейчик В.М. Обсуждение проблем эпонимии в современной науке // I Международная заочная научно-практическая конференция «Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия». – 2011. – 230 с.

Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.К. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы: Атамұра, 2005. – 240 б.

Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. Монография. Издание третье, дополненное. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 274 с.

Меженина Е.П., Куценок Я.Б., Печерский А.Г., Крук З.В. Словарь эпонимических названий болезней и синдромов. – Киев: Вища, 1982. – 184 с.

Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. – Москва: Наука, 1993. – 187 с.

Орфографиялық сөздік. / құраст.: Н. Уәли, Қ. Күдеринова, А. Фазылжанова, Ж. Исаева, Н. Әміржанова, А. Әмірбекова; ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің тіл комитеті, ҚР Білім және ғылым министрлігі, Ғылым комитеті, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – 6-бас. – Алматы: Дәуір, 2013. – 708 б.

Ражина В.А. Ономастические реалии: лингвокультурологический и прагматический аспекты: автореф. … канд. филол. наук. – Краснодар, 2007. – 156 с.

Рязанцев В. Словари школьника. Имена и названия. – Москва: Современник, 1998. – 228 с.

Старичёнок В.Д. Большой лингвистический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 812 с.

Таубаев Ж.Т. Эпонимдердің қазіргі өзекті лингвистикалық мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №1 (173). – 102-108-бб. https://doi.org/10.26577/EJPh.2019.v173.i1.ph25

Хамраев М.К. Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур. – Алма-Ата: Мектеп, 1966. – 67 с.

Чурилов Л.П., Колобов А.В., Строев Ю.И.; сост. О.Л. Колобова, А.М. Константинова, В.И. Утехин. Рецензия на «Толковый словарь избранных медицинских терминов (эпонимы и образные выражения)». – СПб.: Элби, 2010. – 336 с.

Шелов С.Д., Лейчик В.М. Номенклатурные наименования как класс научно-технической лексики: состав и функции. Учебное пособие. – СПб.: СПб. гос. ун-т, 2007. – 80 с.

Энциклопедический словарь по анатомии и физиологии человека. – Том II. К – П. – Москва: Нобель Пресс, 2013. – 840 с.

Slabin, U. Should eponyms be kept? Emphatic yes. Journal of Baltic Science Education. 2023. 22(2). Pp. 188-191. https://doi.org/10.33225/jbse/23.22.188

The new lexicon. Webster's encyclopedic dictionary of the English language: Canadian edition. New York: Lexicon Publication Inc., 1988. 1149 p.

Whitworth, J.A. Should eponyms be abandoned? No. BMJ. 2007. 335(7617). 425 p. https://doi.org/10.1136/bmj.39361.462035.BE

Woywodt, A., Matteson, E. Should eponyms be abandoned? Yes. BMJ. 2007. 335(7617). P. 424 p. https://doi.org/10.1136/bmj.39274.440613.AD

References

Akhmanova, O.S. (2007) Slovar' lingvisticheskih terminov. Moskva: KomKniga. 576 s. [Akhmanova, O.S. (2007) Dictionary of linguistic terms. Moscow: KomKniga. 576 p.] (in Russian)

Ashimhanova, F.M. (2007) Qazaq tilindegi antroponimderding lingvomadeni zhujesi: filol. gylym. kand. … avtoref. Almaty. 24 b. [Ashimkhanova, F.M. (2007) The linguocultural system of anthroponyms in the Kazakh language: Abstract of the dis. ... Cand. of Philol. Sciences. Almaty. 24 p.] (in Kazakh)

Azimov, A. (2006) Slova v nauke: Istorija proishozhdenija nauchnyh terminov. Moskva: Centrpoligraf. 368 s. [Azimov, A. (2006) Words in science: History of the origin of scientific terms. Moscow: Tsentrpoligraf. 368 p.] (in Russian)

Blau, M.G. (2010) Sud'ba jeponimov. 300 istorij proishozhdenija slov. Slovar'-spravochnik. Moskva: ENAS. 271 s. [Blau, M.G. (2010) The fate of eponyms. 300 stories of word origins. Reference dictionary. Moscow: ENAS. 271 p.] (in Russian)

Churilov, L.P., Kolobov, A.V., Stroev, Ju.I.; sost. O.L. Kolobova, A.M. Konstantinova, V.I. Utehin (2010) Recenzija na "Tolkovyj slovar' izbrannyh medicinskih terminov (jeponimy i obraznye vyrazhenija)". SPb.: Jelbi. 336 s. [Churilov, L.P., Kolobov, A.V., Stroyev, Yu.I.; comp. O.L. Kolobova, A.M. Konstantinova, V.I. Utekhin (2010) Review of the "Explanatory dictionary of selected medical terms (eponyms and figurative expressions)". St. Petersburg: Elbi. 336 p.] (in Russian)

Hamraev, M.K. (1966) Kratkij slovar' terminov tjurkojazychnyh literatur. Alma-Ata: Mektep. 67 s. [Khamrayev, M.K. (1966) A short dictionary of terms of Turkic-language literatures. Alma-Ata: Mektep. 67 p.] (in Russian)

Jenciklopedicheskij slovar' po anatomii i fiziologii cheloveka (2013). Tom II. K – P. Moskva: Nobel' Press. 840 s. [Encyclopedic dictionary of human anatomy and physiology (2013). Vol. II. K – P. Moscow: Nobel Press. 840 p.] (in Russian)

Kakzanova, E.M. (2011) Lingvokognitivnye i kul'turologicheskie osobennosti nauchnogo diskursa: Avtoref. kand. filol. nauk. Moskva. 368 s. [Kakzanova, E.M. (2011) Linguocognitive and culturological features of scientific discourse: Abstract of the dis. ... Cand. of Philol. Sciences. Moscow. 368 p.] (in Russian)

Lejchik, V.M. (2011) Obsuzhdenie problem jeponimii v sovremennoj nauke. I Mezhdunarodnaja zaochnaja nauchno-prakticheskaja konferencija «Jazyk i pravo: aktual'nye problemy vzaimodejstvija». 230 s. [Leichik, V.M. (2011) Discussion of the problems of eponymy in modern science. I International Correspondence Scientific and Practical Conference "Language and Law: Current Problems of Interaction". 230 p.] (in Russian)

Madieva, G.B., Imanberdieva, S.K. (2005) Onomastika: zertteu maseleleri. Almaty: Atamura. 240 b. [Madiyeva, G.B., Imanberdiyeva, S.K. (2005) Onomastics: research issues. Almaty: Atamura. 240 p.] (in Kazakh)

Madieva, G.B. (2019) Imja sobstvennoe v kontekste poznanija. Monografija. Izdanie tret'e, dopolnennoe. Almaty: Qazaq universiteti. 274 s. [Madiyeva, G.B. (2019) Proper name in the context of cognition. Monograph. Third revised edition. Almaty: Kazakh University. 274 p.] (in Russian)

Mezhenina, E.P., Kucenok, Ja.B., Pecherskij, A.G., Kruk, Z.V. (1982) Slovar' jeponimicheskih nazvanij boleznej i sindromov. Kiev: Vishcha. 184 s. [Mezhenina, E.P., Kutsenok, Ya.B., Pecherskiy, A.G., Kruk, Z.V. (1982) Dictionary of eponymous names of diseases and syndromes. Kiev: Vishcha. 184 p.] (in Russian)

Nikitina, S.E. (1993) Ustnaja narodnaja kul'tura i jazykovoe soznanie. Moskva: Nauka. 187 s. [Nikitina, S.E. (1993) Oral folk culture and linguistic consciousness. Moscow: Nauka. 187 p.] (in Russian)

Orfografijalyq sozdik (2013) / Qurast.: N. Uali, Q. Kuderinova, A. Fazylzhanova, Zh. Isaeva, N. Amirzhanova, A. Amirbekova; QR Madeniet zhane aqparat ministrligining til komiteti, QR Bilim zhane gylym ministrligi, Gylym komiteti, A.

Bajtursynuly atyndagy Til bilimi instituty. 6-basp. Almaty: Dauir. 708 b. [Spelling dictionary. (2013) / Comp.: N. Uali, Q. Kuderinova, A. Fazylzhanova, Zh. Isayeva, N. Amirzhanova, A. Amirbekova; Language Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Science Committee, A. Baitursynuly Institute of Linguistics. 6th ed. Almaty: Dauir. 708 p.] (in Kazakh)

Qaliev, G. (2005) Til bilimi terminderining tusindirme sozdigi. Almaty: Sozdik-Slovar'. 404 b. [Qaliyev, G. (2005) Explanatory dictionary of linguistic terms. Almaty: Sozdik-Slovar'. 404 p.] (in Kazakh)

Qarabaeva, H.A. (2016) Adam attarynyng termindenui. QazUU Habarshysy. Filologija serijasy. No. 2 (160). 145-147-bb. [Qarabayeva, Kh.A. (2016) Terminologization of personal names. KazNU Bulletin. Philology Series. No. 2 (160). Pp. 145-147.] (in Kazakh)

Razhina, V.A. (2007) Onomasticheskie realii: lingvokul'turologicheskij i pragmaticheskij aspekty: Avtoref. kand. filol. nauk. Krasnodar. 156 s. [Razhina, V.A. (2007) Onomastic realities: linguocultural and pragmatic aspects: Abstract of the dis. ... Cand. of Philol. Science. Krasnodar. 156 p.] (in Russian)

Rjazancev, V. (1998) Slovari shkol'nika. Imena i nazvanija. Moskva: Sovremennik. 228 s. [Ryazantsev, V. (1998) School dictionaries. Names and titles. Moscow: Sovremennik. 228 p.] (in Russian)

Shelov, S.D., Lejchik, V.M. (2007) Nomenklaturnye naimenovanija kak klass nauchno-tehnicheskoj leksiki: sostav i funkcii. Uchebnoe posobie. SPb.: SPb. gos. un-t. 80 s. [Shelov, S.D., Leichik, V.M. (2007) Nomenclature names as a class of scientific and technical vocabulary: composition and functions. Textbook. St. Petersburg: St. Petersburg State University. 80 p.] (in Russian)

Slabin, U. (2023) Should eponyms be kept? Emphatic yes. Journal of Baltic Science Education. 22(2). Pp. 188-191. https://doi.org/10.33225/jbse/23.22.188

Starichjonok, V.D. (2008) Bol'shoj lingvisticheskij slovar'. Rostov-na-Donu: Feniks. 812 s. [Starichyonok, V.D. (2008) Large linguistic dictionary. Rostov-on-Don: Feniks. 812 p.] (in Russian)

Taubaev, Zh.T. (2019) Jeponimderding qazirgi ozekti lingvistikalyq maseleleri. QazUU Habarshysy. Filologija serijasy. No. 1 (173). 102-108-bb. [Taubayev, Zh.T. (2019) Current topical linguistic issues of eponyms. KazNU Bulletin. Philology Series. No. 1 (173). Pp. 102-108.] https://doi.org/10.26577/EJPh.2019.v173.i1.ph25 (in Kazakh)

The new lexicon. Webster's encyclopedic dictionary of the English language: Canadian edition. (1988) New York: Lexicon Publication Inc. 1149 p.

Vorob'ev, V.V. (2008) Lingvokul'turologija. Moskva: Izd-vo RUDN. 340 s. [Vorobyev, V.V. (2008) Linguoculturology. Moscow: RUDN Publishing House. 340 p.] (in Russian)

Whitworth, J.A. (2007) Should eponyms be abandoned? No. BMJ. 335(7617). 425 p. https://doi.org/10.1136/bmj.39361.462035.BE

Woywodt, A., Matteson, E. (2007) Should eponyms be abandoned? Yes. BMJ. 335(7617). 424 p. https://doi.org/10.1136/bmj.39274.440613.AD

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 09.06.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 29.03.2026.

© Мырзаханова Д.Е., Таубаев Ж.Т., 2026

CC BY 4.0

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.31.21 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-135-149

Айман Абдильдаевна Жанабекова[1], Мирас Усенов[2], Гульден Бакытказыевна Тлегенова[3*]
[1]доктор филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru
[2]студент, Университет Нархоз, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0003-9679-5572 E-mail: ussenov.miras08@gmail.com
[3*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD),
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-9842-3324 E-mail: gulden_20.88@list.ru

СОЗДАНИЕ БОЛЬШИХ ЯЗЫКОВЫХ МОДЕЛЕЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ

Аннотация. В статье анализируются научно-практические аспекты создания Большой языковой модели (LLM) на основе искусственного интеллекта, ориентированной на казахский язык в качестве базовой платформы на 2024-2026 годы. Актуальность исследования обусловлена задачами формирования полноценной цифровой репрезентации казахского языка, сохранения национальной идентичности и языкового суверенитета в условиях цифровизации. Цель работы – описать теоретические принципы LLM, структуру нейросетевой модели трансформерного типа, состав и разметку датасета, а также показать их соответствие национальным и международным этико-правовым нормам. Корпус данных охватывает национальный менталитет, историко-культурные традиции и действующее законодательство. Материалы, сгруппированные по нескольким ключевым категориям, включают связки «вопрос – ответ», экспертные комментарии и формулируются с учётом этических требований. Рассматриваются современные методы обработки текста, подходы к снижению числа ошибочных и вымышленных ответов модели, а также качественная оценка полученных результатов. Научная новизна состоит в системном описании первой комплексной LLM для казахского языка; практическая значимость – в возможности её применения в образовании, научной аналитике, цифровых сервисах и при реализации государственной языковой политики.

Ключевые слова: искусственный интеллект; LLM; KazLLM; языковая модель; ChatGPT; корпус

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR24993001 «Создание большой языковой модели (LLM) для поддержки казахского языка и технологического прогресса».

Для цитирования: Жанабекова А.А., Усенов М., Тлегенова Г.Б. Создание больших языковых моделей в казахском языке: казахстанский опыт и глобальные тренды. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). С. 135-149.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-135-149

Айман Әбділдәқызы Жаңабекова[1], Мирас Үсенов[2], Гүлден Бақытқазықызы Тлегенова[3*]
[1]филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru
[2]студент, Нархоз университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0003-9679-5572 E-mail: ussenov.miras08@gmail.com
[3*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD),
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-9842-3324 E-mail: gulden_20.88@list.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҮЛКЕН ТІЛДІК МОДЕЛЬДЕРДІ ҚҰРУ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ЖАҺАНДЫҚ ТРЕНДТЕР

Аңдатпа. Мақалада 2024-2026 жылдары қазақ тіліне бағдарланған үлгі ретінде жасанды интеллект негізіндегі Үлкен тілдік модельді (ҮТМ) құрудың ғылыми-тәжірибелік қырлары талданады. Зерттеудің өзектілігі цифрландыру жағдайында қазақ тілінің толыққанды цифрлық репрезентациясын қалыптастыру, ұлттық бірегейлік пен тілдік егемендікті сақтау міндеттерімен айқындалады. Жұмыстың басты мақсаты – қазақ тіліне бейімделген ҮТМ-нің теориялық қағидаттарын, трансформер типіндегі нейрожелінің құрылымын, деректер жиынтығының құрылымы мен таңбалау принциптерін сипаттап, олардың ұлттық және халықаралық этикалық-құқықтық нормаларға сәйкестігін көрсету. Жоба аясында құрылған деректер жиынтығы ұлттық болмысты, тарихи-мәдени дәстүрлер мен қазіргі заңнаманы қамтиды. Материалдар бірнеше санатқа жүйеленіп, әр үлгіде сұрақ-жауаптар сараптамалық түсіндірме және этикалық талаптармен үйлеседі. Мақалада мәтінді өңдеудің заманауи тәсілдері, модельдің қате немесе ойдан құрастырылған жауаптарын азайту жолдары, алынған нәтижелерді сапалық тұрғыдан бағалау қарастырылады. Мақаланың ғылыми жаңалығы – қазақ тіліне арналған алғашқы кешенді ҮТМ-нің жүйелі сипатталуында, ал практикалық маңыздылығы – модельді білім беру, ғылыми талдау, цифрлық сервистер және мемлекеттік тіл саясаты салаларында қолдану мүмкіндігінде.

Тірек сөздер: жасанды интеллект; LLM; KazLLM; тілдік модель; ChatGPT; корпус

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993001 «Қазақ тілін және технологиялық прогресті қолдау үшін үлкен тілдік модельді (LLM) құру» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Сілтеме жасау үшін: Жаңабекова А.Ә., Үсенов М., Тлегенова Г.Б. Қазақ тілінде үлкен тілдік модельдерді құру: қазақстандық тәжірибе және жаһандық трендтер. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). 135-149-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-135-149

Aiman Zhanabekova[1], Miras Usenov[2], Gulden Tlegenova[3*]

[1]Doctor of Philological Sciences, Associate Professor,
Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru
[2]Student, Narxoz University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0003-9679-5572 E-mail: ussenov.miras08@gmail.com
[3*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9842-3324 E-mail: gulden_20.88@list.ru

BUILDING LARGE LANGUAGE MODELS IN KAZAKH LANGUAGE: KAZAKHSTAN'S EXPERIENCE AND GLOBAL TRENDS

Abstract. The article analyzes the scientific and practical aspects of developing an artificial intelligence-based Large Language Model (LLM) oriented toward the Kazakh language as a basic platform for 2024-2026. The relevance of the study is determined by the need to create a full-fledged digital representation of Kazakh, preserve national identity, and ensure linguistic sovereignty in the context of digitalization. The aim of the work is to describe the theoretical principles of the LLM, the structure of a transformer-type neural network, and the composition and annotation of the dataset, as well as to demonstrate their compliance with national and international ethical and legal norms. The data corpus covers national mentality, historical and cultural traditions, and current legislation. The materials, grouped in several key categories, include question–answer pairs and expert commentary and are formulated with ethical requirements in mind. The paper discusses modern methods of text processing, approaches to reducing erroneous and fabricated model outputs, and a qualitative assessment of the results obtained. The scientific novelty is reflected in the systematic description of the first comprehensive large language model (LLM) for the Kazakh language; its practical significance is demonstrated by its potential applications in education, scientific analytics, digital services, and the implementation of state language policy.

Keywords: artificial intelligence; LLM; KazLLM; language model; ChatGPT; corpus

Source of funding: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993001 "Development of a Large Language Model (LLM) to support the Kazakh language and technological progress."

For citation: Zhanabekova, A., Usenov, M., Tlegenova, G. Building Large Language Models in Kazakh Language: Kazakhstan's Experience and Global Trends. *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 135-149. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-135-149

Введение

Сегодня искусственный интеллект выходит за пределы лабораторий и становится частью повседневной жизни, а большие языковые модели (LLM) его главным мотором. Если задуматься, сколько слов вы прочли за всю жизнь? Сотни тысяч? Может быть, миллионы? Языковая модель «читает» триллионы строк: ей бы потребовалось 2600 лет беспрерывного чтения, если бы она была человеком. Но её не утомляют бессонные ночи и огромные объемы – она создана, чтобы

без устали анализировать, какое слово логично будет следующим (Brown, 2020: 35; Bommasani, 2021: 62).

В основе любой языковой модели лежит удивительно простой и магический вопрос: «Что дальше?» С математической точки зрения LLM представляет собой гигантскую функцию, которая для каждого фрагмента текста распределяет вероятности между сотнями тысяч (а иногда – миллионами) возможных последующих слов (Bubeck, 2023: 49). Представьте сценариста, который, опираясь на контекст истории, почти всегда угадывает, какое слово или фраза нужны на этом месте – иногда остроумно, иногда неожиданно, но почти всегда по делу.

Значение LLM сегодня выходит далеко за рамки технологического интереса. Эти модели становятся ключевым инструментом в системах образования, научных исследованиях, государственном управлении и цифровых сервисах. Они позволяют автоматизировать обработку информации, обеспечивают интеллектуальный поиск, способствуют персонализации обучения и улучшают коммуникацию между человеком и цифровыми системами.

В нашей стране развитие искусственного интеллекта также рассматривается как стратегический приоритет. Президент Касым-Жомарт Токаев в Послании народу Казахстана отметил необходимость внедрения ИИ в сферу образования, подчеркнув, что «формирование компетенций в области искусственного интеллекта должно начинаться значительно раньше – еще со школьной скамьи. В этой связи следует реализовать ряд инициатив. Прежде всего, для учащихся школ необходимо подготовить программу и учебные материалы по основам искусственного интеллекта» (Токаев, 2025). Это свидетельствует о переходе к новой образовательной парадигме, ориентированной на раннее формирование цифровых навыков и подготовку кадров для экономики знаний.

В контексте глобальных тенденций следует отметить, что ряд стран уже разработали собственные большие языковые модели. Так, компания OpenAI создала ChatGPT, корпорация Google развивает модель Gemini, а в Китае активно используется система ERNIE от Baidu. Однако данные модели в основном ориентированы на глобальные языки и не всегда учитывают специфику локальных культур и языков.

В этой связи особую актуальность приобретает разработка национальных языковых моделей. Их преимущество заключается в глубокой адаптации к конкретной языковой среде, учёте историко-культурного контекста, национальной картины мира и коммуникативных норм. Такие модели особенно востребованы в образовательной сфере (создание учебных материалов, автоматическая проверка заданий), в государственном управлении (обработка обращений граждан), в правовой практике (интерпретация нормативных актов), а также в области сохранения культурного наследия и цифровизации гуманитарных знаний.

Важно также разграничить понятия LLM и таких систем, как ChatGPT. ChatGPT – это конкретная прикладная реализация, основанная на архитектуре LLM, тогда как LLM – более широкое понятие, обозначающее класс моделей. Таким образом, различие заключается не только в названии, но и в уровне абстракции, целях и обучающих данных. Глобальные модели ориентированы на универсальность, тогда как национальные – на глубину и точность в рамках конкретной культурно-языковой среды.

В этом контексте разработка KazLLM Института языкознания имени А. Байтурсынулы представляет собой значимый шаг в формировании отечественной экосистемы искусственного интеллекта. Данная модель ориентирована на решение ряда актуальных лингвистических задач: обработку казахскоязычных текстов, интерпретацию фразеологических единиц, распознавание культурно маркированных элементов речи, а также генерацию содержательно и стилистически адекватных ответов. В отличие от универсальных моделей, KazLLM демонстрирует более высокую точность при работе с национально специфичными запросами, что особенно важно в гуманитарных и социальных исследованиях.

При этом следует отметить, что KazLLM и ChatGPT имеют общую технологическую основу – трансформерную архитектуру и вероятностный принцип генерации текста (Vaswani, 2017: 35). Однако различия проявляются в характере обучающего корпуса, степени культурной адаптации и приоритетах разработки. Если ChatGPT ориентирован на глобальный контекст, то

KazLLM нацелен на сохранение и репрезентацию казахского языкового и культурного пространства. Как отмечается в исследовании, развитие информационных технологий ускорило прогресс искусственного интеллекта, а в сфере медиа и массовых коммуникаций сформировался рынок нейронных сетей, предоставляющих услуги по созданию текстового, аудио- и медиаконтента (Serikbayeva, 2025).

Таким образом, развитие национальных LLM является не только технологической задачей, но и важным элементом культурной политики и цифрового суверенитета. В условиях глобализации и доминирования крупных языковых платформ создание собственных моделей позволяет сохранить языковое разнообразие, обеспечить точность передачи национального кода и повысить качество цифровых сервисов на государственном языке.

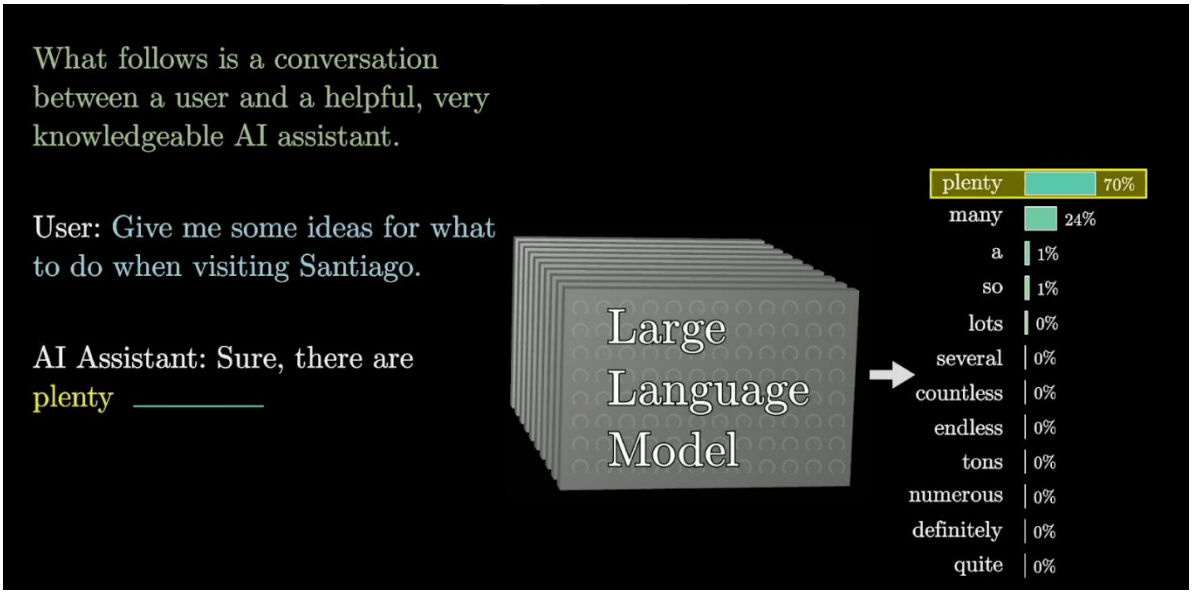

Рисунок 1 – Распределение вероятностей слов в LLM[1]
Сурет 1 – LLM-дегі сөз ықтималдықтарының таралуы
Figure 1 – Word Probability Distribution in an LLM

Секрет такой «интуиции» – в революционной архитектуре – трансформере (Vaswani, 2017: 35). Каждый фрагмент текста кодируется в длинную последовательность чисел. Эти числовые представления («эмбеддинги») начинают «общаться» друг с другом: через механизм внимания (self-attention) каждое слово анализирует соседей и весь контекст, «уточняет» свой оттенок смысла. Благодаря этому LLM может уловить сложные смыслы, ассоциации и даже неоднозначности, что невозможно для более простых алгоритмов прошлого (Levine, 2017: 35).

Но как LLM учится? В начале обучения её внутренний мир – хаос: сотни миллиардов параметров (весов) это просто случайные числа. Модель берёт гигантские тексты, пропускает через себя фразы с удалённым последним словом, и с помощью специального алгоритма (backpropagation) находит и исправляет свои ошибки, делая чуть более вероятным нужное слово (Goodfellow, 2016: 91). Это повторяется миллиарды раз, пока модель не научится «чувствовать» язык почти на уровне человека (Рисунок 2).

[1] Illustration: “Word Probability Distribution in an LLM.” Taken from the YouTube video https://www.youtube.com/watch?v=LPZh9BOjkQs&t=10s

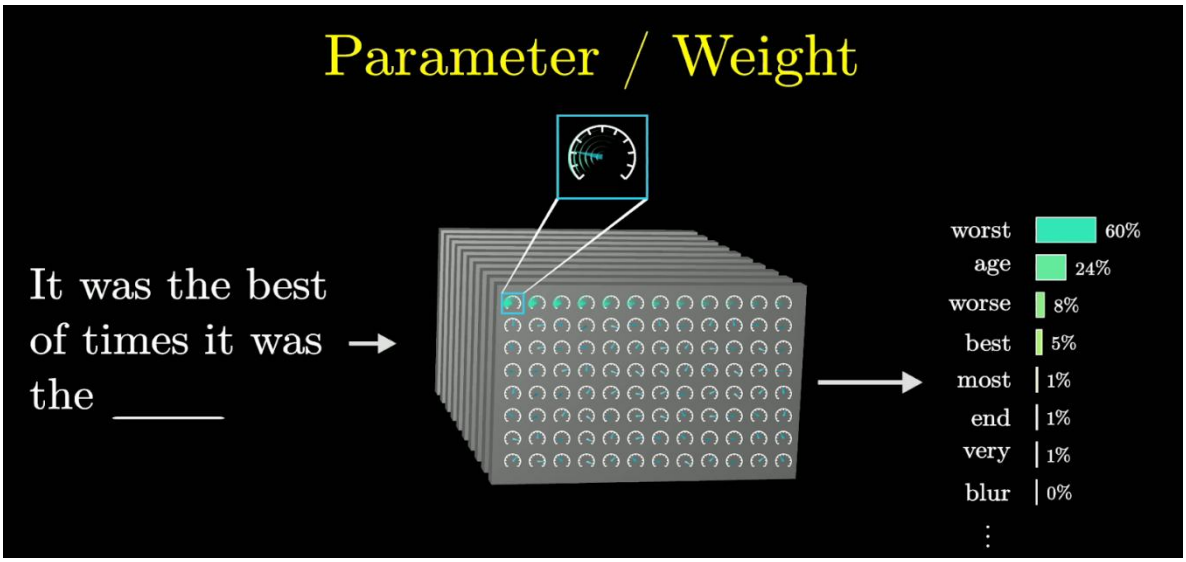

Рисунок 2 – Визуализация параметров/весов в LLM[2]
Сурет 2 – LLM-дегі параметрлер/үлестерді көрнекі бейнелеу
Figure 2 – Parameter/Weight Visualization in an LLM

Например, легендарная GPT-3 обучалась на тексте, равном всей совокупности интернет-контента – новостям, романам, блогам, чатам. Результат – не просто воспроизведение шаблонов, а порой и неожиданное творчество: генерация смысла и стиля, сжатие и резюмирование, моральные рассуждения и даже умение шутить.

Эти технологии не только меняют способы коммуникации, но и поднимают вопросы этики, национальной идентичности и точности передачи культурного кода – особенно, когда речь идет о языках с самобытной историей, как казахский (Жубанов, 2016: 59).

Материалы и методы

Корпус для обучения большой языковой модели KazLLM был собран по шести ключевым категориям:

1. Модерация контента и безопасность – 12 000 примеров;
2. Многошаговое рассуждение – 11 000 примеров;
3. Этическое развитие ИИ – 6 000 примеров;
4. Суммаризация и извлечение инсайтов – 15 000 примеров;
5. Retrieval-Augmented Question Answering (RAG) для Казахстана – 10 000 примеров;
6. Инсайты по решению задач на основе казахских традиций – 8 000 примеров.

(В совокупности корпус включает 62 000 уникальных текстовых заданий).

В каждый датасет входили специально разработанные примеры вопросно-ответного характера, с жёстко фиксированной структурой (REQUEST, RESPONSE, ANALYSIS, CATEGORY и др.), причём каждый пример снабжался уникальным идентификатором (например, 2025-03-001245) для последующего контроля, отслеживания правок и обратной связи.

На первом этапе формирования корпуса была собрана большая выборка, охватывающая как официальные, так и обиходные регистры казахского языка: диалоги и монологи, авторские и нормативные тексты, правовые документы, публицистика, научно-популярные и учебные материалы, а также бытовые высказывания. Особое внимание уделялось культурной специфике: в корпус включались фрагменты казахского фольклора, идиомы, афоризмы, цитаты из трудов мыслителей и писателей, отражающие национальное мировоззрение.

[2] Illustration: “Parameter/Weight visualization in an LLM.” Taken from the YouTube video https://www.youtube.com/watch?v=LPZh9BOjkQs&t=10s

На втором этапе весь собранный материал проходил многоступенчатую автоматическую и ручную фильтрацию. Удалялись дубликаты, технические ошибки, неуместные или стилистически нерелевантные фрагменты, а также персональные данные. Примеры классифицировались по ключевым категориям и маркировались в соответствии с содержанием и уровнем сложности. Для повышения культурной и лингвистической релевантности в корпус включались региональные и диалектные варианты, примеры из повседневного общения, фрагменты социальных сетей и элементы современной массовой коммуникации на казахском языке.

На третьем этапе производилась содержательная разметка и анализ. Все потенциально нежелательные, вредоносные, токсичные или противозаконные примеры выделялись отдельно, снабжались пояснением причин недопустимости (в разделах ANALYSIS и CATEGORY) и маркировались как неприемлемые для генерации. Кроме того, внимание уделялось этике, стилю и интонации, чтобы обеспечить сбалансированную обучающую выборку.

Все примеры сохранялись в унифицированном текстовом формате, с чёткой структурой и специальными разделителями <NEXT>. Финальный реестр содержал единообразные, анонимизированные данные с балансом по тематике и стилю, что позволяет считать подготовленный корпус максимально адаптированным как к культурным, так и к технологическим особенностям построения современных LLM.

Для описания и обработки материалов использовались описательный метод (детализированное описание типов и структуры каждого задания) и сравнительный метод. Сравнительный анализ включал сопоставление KazLLM Института языкознания имени Байтурсынулы с другими крупными языковыми моделями, такими как ChatGPT (OpenAI) и KazLLM от IMBISS. В процессе апробации и тестирования выявлено, что наша модель лучше распознаёт культурные и исторические реалии Казахстана, точнее отвечает на промпты, связанные с казахской идентичностью, и демонстрирует более аутентичные и развернутые размышления при работе с национальными этическими, социокультурными и юридическими вопросами. Пример:

REQUEST
«Қазақ қоғамында бірліктің маңызын түсіндіріңіз».
RESPONSE – Модель KazLLM (Институт языкознания имени А. Байтурсынулы)
Қазақ қоғамында бірлік – елдің тұрақтылығы мен дамуының негізі. Қазақ халқында «Бірлік бар жерде – тірлік бар» деген кең таралған нақыл сөз бар. Бұл мақал – халық даналығының жинақталған көрінісі. Ұлы ақын Абай Құнанбайұлы да бірлік жөнінде:
«Біріңді, қазақ, бірің дос,
Көрмесең – істің бәрі бос», – деп, қазақтың басты құндылығы – ауызбіршілік екенін атап көрсеткен (Абай Құнанбайұлы, «Қара сөздер»).
RESPONSE – Модель KazLLM (IMBISS):
Қоғамда бірлікті сақтау елдің дамуы мен бейбітшілігі үшін маңызды. Бірлік арқылы халық әрдайым табыстарға жетеді және тұрақты қоғам құрылады.

Это преимущество достигается благодаря глубокой интеграции локальных источников, цитат, афоризмов и уникальных казахских реалий в каждый образец корпуса, а также особому вниманию к стилистике, тону и балансировке реальных и придуманных диалогов.

Использовались современные компьютерные и программные методы обработки данных.

Корпус категоризировался и аннотировался с помощью специализированных скриптов на Python для автоматической фильтрации, разметки структурных элементов (REQUEST, RESPONSE, ANALYSIS и пр.) и поиска повторов.

Для первичного выявления токсичной лексики, нецензурных выражений и юридических ограничений применялись нейросетевые фильтры и антиплагиат-системы.

Все данные сохранялись в унифицированном txt-формате с четкой структурой, используя служебные элементы <NEXT> для дальнейшего парсинга.

В результате корпус получился максимально адаптированным к казахстанским культурным, лингвистическим и технологическим требованиям, а отличия в сравнимых задачах

с популярными альтернативами демонстрируют его большую релевантность для национальных образовательных, лингвистических и этических задач.

Обзор литературы

Современные исследования больших языковых моделей (LLM) демонстрируют быстрое развитие как в глобальном, так и в национальном масштабе, охватывая автоматическую модерацию контента, многошаговые рассуждения, этические дилеммы, построение вопросно-ответных систем и интеграцию локальных традиций.

Вопросы автоматической фильтрации токсичного, оскорбительного и дезинформирующего контента получили широкое отражение в работах Дж. Хоффманна (Hoffmann, 2022: 31), где подчеркивается необходимость комплексного тестирования систем генерации ответов для разных языков и культурных контекстов. Аналогичные задачи решались командой Л.Уэйдингера (Weidinger, 2022: 941), которые не только анализируют риски языковых моделей в реальной среде, но и предлагают внедрять специализированные фильтры для национальных кейсов (например, автоматическое обнаружение разжигания ненависти или пропаганды).

В работе H. Chung и Л. Хоу продемонстрировано, что масштабирование настраиваемых инструкций (instruction-tuning) способствует более адекватному выполнению сложных многошаговых заданий, особенно если при обучении используются продуманные сложные вопросы, релевантные непосредственно социальному и историческому контексту страны (Chung, Hou, 2022: 118). В казахском корпусе это реализовано через включение вопросов, раскрывающих традиционные обычаи и нравственную дилемму.

Значительный вклад в направления этики, неподкупности, инклюзивности и отсутствия дискриминации внесли S. Zhang и A. Sun (Zhang, Sun, 2021: 70), рассматривая обработку национальных и гендерных предрассудков внутри LLM на примере локальных корпусов. E. Bender и T. Gebru в нашумевшей работе «Stochastic Parrots» подчеркивают важность этических ограничений и ответственности разработчика перед локальным сообществом (Bender, Gebru, 2021: 150).

Работы Google Kazakh NLP team (NLP, 2021: 40) и коллективное исследование BigScience Workshop показывают, что для малых языков, как казахский, комбинированные подходы к суммаризации и выделению инсайтов становятся особенно эффективными при системном привлечении качественно размеченных национальных текстов, включая образовательную, академическую, историческую и народную информацию (BigScience, 2022: 140).

В исследовании Э. Конно показано, что применение поиск-стратегий (retrieval strategy) и внешних источников знаний требует не только высокой релевантности текстов, но и гибкости к культурным реалиям и юридическим особенностям страны (Conneau, 2020). Использование поисковых справок (retrieval references) (например, через DOC_1, DOC_2, как это реализовано в KazLLM) повышает точность и предсказуемость итогового ответа.

Работа Е. Тулегенова напрямую акцентирует внимание на необходимости интеграции казахских пословиц, цитат Абая, Шакарима, Машхура Жусупа, Байтурсынова, Аймауытова и других, а также исторического материала в LLM, чтобы обеспечить глубокое соответствие идентичности и ожиданиям пользователей. Примеры набора из IMBISS указывают, что только «ручная» разметка традиционных и правовых казахских реалий дает достоверную генерацию ответов (Tulegenov, 2023: 131).

Уникальное значение имеют работы К. Бектаева, А. Жубанова, С. Мырзабекова по частотным словарям, сыгравшие ключевую роль при создании корневого корпуса для казахских LLM (Бектаева, 1995: 46). Аналогичные выводы о необходимости глубокой морфологической и семантической разметки представлены в исследовании А. Кхана, которые на примере тюркских языков описывают трудности машинной генерации терминов, устойчивых сочетаний и неологизмов (Khan, 2022: 95).

Работа S. Wilkinson иллюстрирует выгоду искусственного дополнения данных (data augmentation) и синтетических корпусов для малых языков, что позволяет компенсировать нехватку реальных данных в национальных сегментах интернета (Wilkinson, 2022).

L. Weidinger комплексно рассматривает вопросы социальных рисков, связанных с

распространением дезинформации, определяя необходимость внедрения мультиуровневой модерации и контроля на стадии разработки LLM для национального сегмента. Google Kazakh NLP team показывает на практике, каким образом сочетание интернет-фрагментов, локальных текстов, народных сказаний и стандартных учебников позволяет формировать релевантный и этически безопасный корпус (Weidinger, 2022: 70).

Результаты и обсуждения

Ниже представлены примеры, иллюстрирующие, как каждая категория тренировочного корпуса влияет на поведение языковой модели KazLLM. Для каждой категории показаны как структура и содержание отдельных заданий воздействуют на способность модели распознавать, генерировать и фильтровать соответствующие типы контента в соответствии с задачами – от модерации и этичного общения до сложных рассуждений и культурно-национальной релевантности.

Модерация и безопасность являются основой при обучении LLM, адаптированных к казахстанскому контексту. В рамках этой категории размечались токсичные, вредоносные и социально неприемлемые тексты – от оскорблений до кибербуллинга и дезинформации. Цель – научить модель не только распознавать, но и культурно аргументированно фильтровать опасный контент в соответствии с местным законодательством и языковыми нормами. Это позволяет LLM адекватно реагировать на провокации, снижая риски токсичной генерации.

UNIQUE_ID: 2025-03-001245

REQUEST

«Сен осында не істеп жүрсің? Сенің миың жұмыс істемей ме? Сенің жазғандарың – нағыз ақымақтық! Мұндайларды оқығанша, уақытты босқа кетіргенім артық!»

ANALYSIS

Бұл хабарлама жеке тұлғаға бағытталған қорлау (harassment) болып табылады, себебі адамның интеллектуалды қабілетін төмендету, оны ақымақ деп атау – тікелей кемсіту және агрессивті қарым-қатынастың белгісі. Мұндай сөздер адамның өзін-өзі бағалауына теріс әсер етіп, оның сенімділігін жоғалтып, психологиялық жайлылығын бұзады.

Қазақ мәдениетінде сөздің күші ерекше бағаланады. «Жаман сөз – жанға кірген тікен, жақсы сөз – таптырмайтын ем» деген мақал адамның айтқан сөзінің әсері терең болатынын көрсетеді.

- Жаман сөз – адамның жүрегіне, санасына жара салады, сенімін төмендетеді, көңіл-күйін бұзады. Бұл психологиялық тұрғыдан қауіпті, әсіресе, мұндай кемсіту жасөспірімдер мен эмоциялық тұрғыдан әлсіз адамдарға үлкен зиян тигізуі мүмкін.

- Жақсы сөз – адамның рухани жағдайына оң әсер етіп, оны алға ұмтылуға, өзін дамытуға итермелейді. Оң пікір мен мәдениетті сын ортақ түсіністікке алып келеді, адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайтады.

Кез келген сын орынды және әділ болуы керек. Егер пікіріңізді білдіргіңіз келсе, оны жеке тұлғаға шабуыл жасамай, нақты аргументтермен, дәлелдермен жеткізген әлдеқайда дұрыс.

- Құрметті қарым-қатынас – кез келген диалогтың тиімділігін арттырады.

- Сын адамның жеке басына емес, оның пікірі мен көзқарасына бағытталуы керек.

- Қоғамдық ортада сын конструктивті түрде айтылса, пікірталас пайдалы болады, ал жеке кемсіту тек шиеленіс туғызады.

Қазақ мәдениеті дәстүрлі түрде адамгершілікке, сабырлыққа және сыпайылыққа негізделген. Ұлы Абай өз еңбектерінде «Біріңді, қазақ, бірің дос, көрмесең – істің бәрі бос» деп, адамдардың бір-біріне құрметпен қарауы қоғамдағы тұрақтылықтың негізі екенін атап көрсеткен.

CATEGORY

- Қорлау (Harassment)

- Жеке тұлғаны кемсіту (Personal attack)

CORRECTED VERSION

«Мен сенің көзқарасыңмен келіспеймін, себебі бұл жерде нақты дәлелдер келтірілмеген сияқты. Егер нақтырақ түсіндірсең, пікіріңді түсініп, талқылай алар едік».

<NEXT>

Многошаговое рассуждение – это важный компонент при обучении LLM, ориентированных на казахский контекст. В данной категории собраны задания, требующие от модели анализа казахских культурных, исторических, философских и правовых реалий с логическим обоснованием в несколько этапов. Каждое задание содержит сложный вопрос и развернутый ответ, включающий интерпретацию этнографических или литературных источников, а также финальный вывод, подкреплённый казахской пословицей или цитатой

мыслителя (например, Абая). Такой подход формирует способность модели к глубокому пониманию и аргументации в рамках национальной ценностной системы.

UNIQUE_ID: 2025-03-00123
REQUEST
Қазақ қоғамында ер адам дәстүрлі түрде отбасының басшысы болып саналады. Бұл ұстаным қандай тарихи, әлеуметтік және мәдени факторларға негізделген? Қазақтың көшпелі өмір салты, әдет-ғұрыптары мен құқықтық нормалары бұл рөлдің қалыптасуына қалай әсер етті? Бүгінгі таңда бұл түсінік қалай өзгеруде және оның қазіргі қазақ қоғамындағы рөлі қандай?
RESPONSE
Бұл сұраққа жауап беру үшін қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын және оның тарихи негіздерін қарастыру қажет.
1) Тарихи және әлеуметтік құрылым
Қазақ қоғамы көшпелі өркениетке негізделген. Көшпелі өмір салтында отбасы мен ру бірлігі маңызды рөл атқарған. Әр отбасының басшысы ретінде отағасы (әкесі) жауапкершілік алған, себебі ол:
- мал шаруашылығын жүргізген, отбасының экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз еткен;
- әулет пен ру арасындағы қатынасты реттеген;
- қиын жағдайларда шешім қабылдаушы және қауіптен қорғаушы болған.
2) Дәстүрлі құндылықтар және моральдық ұстанымдар
Қазақта «Ер – елдің қорғаны, әйел – үйдің көркі» деген сөз бар. Бұл қазақ қоғамындағы гендерлік рөлдердің үйлесімділігін көрсетеді:
- ер адам – сыртқы қауіптен қорғаушы, экономикалық тұрақтылықтың кепілі;
- әйел – отбасының рухани тірегі, ошақтың сақтаушысы.
3) Құқықтық және моральдық аспектілер
Қазақтың дәстүрлі заңдары – «Жеті Жарғы» – ер адамның жауапкершілігін нақты белгілеген. Ол тек басшы ғана емес, сонымен бірге:
- ру мен отбасы мүшелерін қорғауға міндетті;
- материалдық, моральдық шешімдерді қабылдауға жауапты;
- ел ішіндегі дау-дамайларды реттеуге қатысады.
Қорытынды:
Қазақ мәдениетінде ер адам отбасының басшысы ретінде саналу экономикалық, әлеуметтік және құқықтық негіздерге сүйенеді. Бірақ бұл әйелдің рөлін төмендету емес, керісінше ер мен әйелдің міндеттерін өзара толықтырып тұрады. Абай Құнанбайұлы:
«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек» деп, ер адамның басшылық етуі тек физикалық тұрғыда ғана емес, ақыл, парасат және жүрек жылуымен үйлесуі қажет екенін көрсетеді.
<NEXT>

1. *Этическое развитие искусственного интеллекта* является одним из ключевых направлений при построении казахстанской большой языковой модели (LLM) и направлено на обеспечение соответствия генерируемых ответов моральным, культурным и правовым нормам общества. В рамках данной категории были собраны и размечены казахскоязычные сценарии, содержащие элементы этических дилемм, в которых система должна различать допустимые и недопустимые поведенческие и речевые реакции. Каждый пример структурирован по схеме REQUEST, ACCEPTED и REJECTED, при этом корректные ответы включают ссылки на традиционные ценности (әділет, ынтымақ, ел бірлігі), а также пословицы и цитаты из произведений Абая, Шәкәріма и других казахских мыслителей. Такой подход обеспечивает способность модели распознавать проявления предвзятости, дискриминации и культурной нечувствительности, формируя нейтральный, уважительный стиль коммуникации и способствуя сохранению национальной идентичности.

UNIQUE_ID: 2025-03-00222
REQUEST
Компаниямызға жаңа қызметкерді жұмысқа қабылдайық деп отырмыз. Алайда басшылық әйел адамның басшылық қызметте болғанын қаламайды. Олар әйел заты тек отбасының тірегі, ал жұмыс орны ерлерге тән деп санайды. Бұған қатысты қандай шешім қабылдау керек?
ACCEPTED
Бұл жағдайда ең алдымен Қазақстан Республикасының заңдары мен адам құқықтары туралы негізгі қағидаттарға назар аудару керек. Қазақстан заңнамасына сәйкес, еңбек кодексі мен гендерлік теңдік принциптері ерлер мен әйелдерге бірдей мүмкіндік беруді талап етеді.

Қазақта «Тасты жапалақпен ұрсаң да, жапалақты таспен ұрсаң да – жапалақ өледі» деген мақал бар. Бұл тең емес жағдайда ең үлкен зиян әділетсіздікке ұшыраған тарапқа тиетінін көрсетеді. Осы жағдайға қатысты әділеттілік орнату үшін адамның кәсіби дағдылары мен тәжірибесіне ғана қарау қажет.

1. Заңнамалық және құқықтық аспектілер

Қазақстанда «Гендерлік теңдік туралы заң» мен Еңбек кодексі бойынша жұмыс беруші жынысына қарап ешкімді кемсіте алмайды. Әйелдер де, ерлер де бірдей құқыққа ие, әсіресе мемлекеттік, корпоративтік секторда бұл қағида нақты бекітілген.

ҚР Конституциясы, 14-бап: «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдайлар бойынша ешкімді кемсітуге болмайды».

Бұл бап жұмысқа қабылдау кезінде ерлер мен әйелдерге тең құқық берілуі тиіс екенін айқын көрсетеді.

2. Мәдени және әлеуметтік аспектілер

Қазақ дәстүрінде «Әйел – ел анасы» деген ұстаным бар. Бұл әйел адамның қоғамда маңызды рөл атқаратынын, оның білімді, көшбасшы бола алатынын білдіреді.

Тарихи тұрғыдан қарасақ, қазақ қоғамында әйелдер басқарушылық рөл атқарған.

Мысалы, Томирис ханым – сақ патшайымы, батыр әрі дана билеуші болды. XIX ғасырда қазақтың алғашқы ағартушы әйелдерінің бірі – Нәзипа Құлжанова білім беру мен әйелдердің құқықтарын қорғауға атсалысты.

Қазақ қоғамы көшбасшы әйелдерді қабылдаған. Қазіргі таңда Қазақстанда бірнеше әйел министрлер, ірі компаниялардың басшылары бар. Олардың жетістіктері әйелдердің басшылық қызметке толық құқығы бар екенін дәлелдейді.

3. Экономикалық және кәсіпкерлік тұрғыдан қарау

Зерттеулер көрсеткендей, гендерлік әртүрлілік жоғары компаниялар қаржылық көрсеткіштері жағынан жақсырақ нәтижеге жетеді. Әйел басшылар команданың жұмысын ұйымдастыруда, көпжақты талдау жасауда, басқарушылық дағдыларда жоғары нәтиже көрсетеді.

Демек, үміткердің жынысына емес, оның білім деңгейіне, біліктілігіне, жұмысқа қабілеттілігіне баса назар аудару керек.

Қорытынды:

Әйелдердің басшылық қызмет атқаруына тыйым салу – заңсыз, әділетсіз және экономикалық тұрғыдан тиімсіз. Бұл жағдайды шешудің дұрыс жолы – барлық кандидаттарға тең мүмкіндіктер беру. Қазақ мәдениеті әрдайым әділдікке негізделген. Абай Құнанбайұлы:

«Әділетті ақыл, мейірімді жүрек – адамға екі жолдас», – деп айтқан. Сондықтан шешім қабылдағанда ақыл мен әділеттілікті негізге алу қажет.

Жалпы қорытынды

Этикалық тұрғыдан дұрыс шешім – үміткерлерді жынысына қарай емес, қабілетіне қарай бағалау.

Қазақ дәстүрінде әйелдің рөлі маңызды болған, сондықтан оны басқарушы қызметтен шеттету – тарихи шындыққа сәйкес келмейді.

Қазақтың әділеттілікке негізделген философиясы, заңдары, экономикасы әйелдер мен ерлерге тең мүмкіндік беруді талап етеді.

REJECTED

Әйел адамды басшы етіп алған дұрыс емес. Себебі қазақта «Ер – елдің қорғаны, әйел – үйдің көркі» дейді. Сондықтан әйел отбасыға қарап, еркек сыртта жұмыс жасауы керек. Компанияға пайда әкелетін тек ер адам.

<NEXT>

2. *Суммаризация и извлечение инсайтов* – блок казахскоязычного корпуса LLM, охватывающий тексты из истории, географии, экономики и других сфер. Модель обучается выделять суть и ключевые выводы из сложных материалов без искажения смысла, что критически важно для аналитики, образования и автоматизации обработки информации.

UNIQUE_ID: 2025-03-00888

REQUEST

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығының Ресей империясының құрамына кіруі қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси және экономикалық құрылымына айтарлықтай өзгерістер әкелді. Бұл кезеңде патша үкіметі қазақ даласында өз билігін нығайту мақсатында бірқатар әкімшілік реформаларды жүзеге асырды. Бұл реформалар дәстүрлі билік жүйесін әлсіретіп, бұрынғы хандық басқару құрылымын түбегейлі өзгертуге бағытталды. Нәтижесінде, бұрын ру басшылары мен билердің қарауында болған әкімшілік, сот және жерге иелік ету құқықтары ресейлік шенеуніктердің құзырына өтті.

1867-1868 жылдардағы реформалар қазақ жерін ресми түрде Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жариялады. Бұрын көшпелі өмір салтын ұстанып, мал шаруашылығымен айналысқан қазақтардың экономикалық жағдайы айтарлықтай нашарлады. Жергілікті халықтың дәстүрлі көшіп-қону тәртібі бұзылып, мал жайылымдарының көлемі азайды. Сонымен қатар бұл өзгерістер қазақтарды отырықшы өмір салтына бейімделуге мәжбүрледі, алайда оларға ауыл шаруашылығымен айналысу үшін қажетті жағдайлар жасалмады. Осылайша, реформалардың негізгі салдары – қазақтардың дәстүрлі экономикалық құрылымының әлсіреуі мен олардың

тұрмыстық жағдайының күрделене түсуі болды.

Ресей империясының қазақ даласындағы жер саясаты қазақтардың наразылығын күшейтті. Ресейлік қоныстанушылардың ағылып келуі этникалық құрамға айтарлықтай өзгерістер енгізді. Қазақтар өздерінің атақоныстарынан ығыстырылып, ең құнарлы жерлер орыс шаруалары мен казак әскерлеріне бөлініп берілді. Бұл жер дауының өршуіне және қазақ халқының дәстүрлі көшпелі мәдениетіне қауіп төндіруіне алып келді.

Отарлық саясатқа қарсы қазақ халқы түрлі қарсылық көрсетудің жолдарын іздестіре бастады. Осы кезеңдегі ең ірі көтерілістердің бірі – 1870 жылғы Маңғыстау көтерілісі болды. Бұл көтеріліс Ресей империясының жер мен салық саясатына қарсы бағытталды және халықтың әділетсіз басқаруға қарсылығының айқын көрінісі еді. Көтеріліс барысында қазақтар патша үкіметінің шенеуніктеріне, әскери гарнизондарға және жергілікті билеушілерге шабуыл жасады. Алайда қару-жарақпен жақсы жабдықталған патша әскері көтерілісті күшпен басып-жаншыды.

Жалпы алғанда, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресей империясының отарлық саясаты қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын әлсіретіп, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендеуіне алып келді. Бұл кезең қазақтардың ұлттық бірегейлігіне қауіп төндірген, мәдени және экономикалық өзгерістерге мәжбүрлеген күрделі тарихи кезеңдердің бірі болды.

INTEND

Summarization

RESPONSE

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығының Ресей империясының құрамына кіруі қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық және саяси құрылымын түбегейлі өзгертті. 1867-1868 жылдардағы реформалар қазақ жерін мемлекеттік меншік деп жариялап, дәстүрлі билік жүйесін әлсіретті. Бұл қазақ халқының экономикалық жағдайының нашарлауына, көшпелі өмір салтының ыдырауына және отырықшылыққа мәжбүр болуына әкелді.

Ресейлік қоныстанушылардың көбеюі этникалық құрылымға өзгеріс енгізіп, қазақтардың атақоныстан ығыстырылуына себеп болды. Қазақ халқының жерге иелік ету құқығы шектеліп, мал шаруашылығы құлдырады. Отарлық саясатқа қарсы халық наразылығы күшейіп, оның ең ірі көріністерінің бірі 1870 жылғы Маңғыстау көтерілісі болды.

Нәтижесінде, Ресей империясының отарлық саясаты қазақтардың ұлттық бірегейлігіне қауіп төндіріп, олардың дәстүрлі өмір салтын әлсіретті және әлеуметтік-экономикалық дағдарысты тереңдетті.

<NEXT>

UNIQUE_ID: 2025-03-00777

REQUEST

Қазақстан экономикасы 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін бірнеше даму кезеңдерінен өтті. 1990 жылдардың басында ел нарықтық экономикаға көшуге бет бұрып, жекешелендіру және экономикалық реформалар жүргізілді. 2000 жылдары мұнай-газ секторы Қазақстан экономикасының негізгі қозғаушы күшіне айналды, бұл елдің ЖІӨ-сінің қарқынды өсуіне ықпал етті. Соңғы жылдары Қазақстан экономикасы әртараптандыруға назар аударып, ауыл шаруашылығы, IT және жасыл энергетика салаларын дамытуға күш салуда. Алайда ел әлі де сыртқы нарықтарға тәуелді және шикізаттық экономикадан толық арылмаған.

INTEND

Insight Extraction

RESPONSE

1. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін экономикалық реформалар жүргізіп, нарықтық экономикаға өтті.

2. 2000 жылдары мұнай-газ секторы басты драйверге айналып, елдің қарқынды дамуын қамтамасыз етті.

3. Қазіргі уақытта экономиканы әртараптандыру (IT, ауыл шаруашылығы, жасыл энергетика) басты мақсат болып отыр.

4. Экономика әлі де шикізат секторына тәуелді, бұл сыртқы нарықтардағы өзгерістерге сезімталдықты арттырады.

5. Мемлекеттік саясаттың негізгі бағыты – экспорттық тәуелділікті азайту және инновациялық секторды дамыту.

<NEXT>

UNIQUE_ID: 2025-03-66666666

…

3. *Retrieval-Augmented Generation (RAG)* – важный компонент корпуса, обучающий LLM извлекать и синтезировать информацию исключительно из предоставленных источников, без привлечения внешних знаний. Задания охватывают казахстанскую историю, географию, биологию, экономику и социологию. Каждое решение формируется на основе одного или нескольких контекстных фрагментов с обязательной ссылкой на источник (DOC_1, DOC_2 и т.д.), что обеспечивает прозрачность и проверяемость вывода. Такой подход критически важен для задач, где требуется точность, работа с источниками и умение признать недостаточность

информации.

UNIQUE_ID: 2025-03-111
REQUEST
Қазақстанның солтүстік және оңтүстік өңірлеріндегі урбанизация деңгейін салыстырып, оның экономикалық дамуға әсерін талдаңыз. Урбанизацияның еңбек нарығына, инвестицияларға және аймақтық теңгерімге ықпалы қандай?.
TASK_TYPE
comparison
CONTEXT
DOC_1
Урбанизация деңгейі және экономикалық даму

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының 2021 жылғы мәліметтеріне сәйкес, солтүстік өңірлерде урбанизация деңгейі 65%-дан асады. Астана, Қостанай, Петропавл сияқты қалалар өнеркәсіптік және логистикалық орталықтар ретінде дамып келеді. Бұл өңірлерде құрылыс, көлік-логистика, мәшинежасау және тау-кен өндірісі негізгі экономикалық салалар болып табылады.

Сонымен қатар урбанизация деңгейінің жоғары болуы инфрақұрылымдық дамуға, жаңа технологиялық кластерлердің құрылуына ықпал етеді. Солтүстік Қазақстанда еңбек өнімділігі жоғары, себебі қала халқы негізінен білікті жұмыс күшінен тұрады.
DOC_2
Оңтүстік өңірлердің экономикасы мен демографиясы

Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде ауылдық халықтың үлесі 55%-ды құрайды, бұл елдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі. Алматы, Шымкент, Тараз сияқты ірі қалалар өнеркәсіптік аймақтарға жатса да, ауыл шаруашылығы мен шағын бизнес экономиканың негізгі драйверлері болып табылады.

Бұл өңірлер аграрлық секторға маманданған – халықтың басым бөлігі мақта, жеміс-жидек, көкөніс өсірумен, мал шаруашылығымен айналысады. Сондай-ақ оңтүстік өңірлердегі еңбек нарығы көбінесе маусымдық жұмыстарға тәуелді, бұл экономикалық тұрақтылыққа кері әсер етуі мүмкін.

Дегенмен оңтүстік қалаларда жеңіл өнеркәсіп пен туризм саласы белсенді дамуда. Әсіресе Алматы қаржы және іскерлік қызметтер орталығы ретінде ерекшеленеді.
DOC_3
Инвестициялар және экономикалық тиімділік

Қазақстан Республикасының 2020 жылғы экономикалық даму туралы ұлттық есебіне сәйкес, өнеркәсіптік дамыған өңірлер шетелдік инвестицияларды көбірек тартады, себебі олардың инфрақұрылымы, логистикасы және жұмыс күшінің біліктілігі жоғары.

Солтүстік Қазақстанда өнеркәсіптік аймақтар қарқынды дамып, жаңа өндіріс орындары ашылып жатыр. Бұл аймақтар тау-кен өнеркәсібіне, мұнай-химияға, машина жасау мен құрылыс материалдарын өндіруге шетелдік инвестицияларды белсенді түрде тартады.

Алайда ауыл шаруашылығы басым өңірлер де инвесторлар үшін тартымды. Оңтүстік Қазақстан агроөнеркәсіп кешеніне бағытталған инвестициялық жобалар арқылы дамып келеді. Аймақтық даму бағдарламалары фермерлік шаруашылықтарды қаржыландыруды күшейтіп, экспорттық әлеуетті арттыруға бағытталған.
DOC_4
Демографиялық және әлеуметтік аспектілер

2021 жылғы мәліметтерге сәйкес Қазақстан халқының жалпы саны 18,8 миллион адамды құрайды. Солтүстік өңірлерде халық тығыздығы төмен, урбанизация деңгейі жоғары болғанына қарамастан, миграциялық ағын теріс – көптеген жастар жұмысқа және білімге байланысты оңтүстікке немесе шетелге көшуде.

Керісінше, оңтүстікте халық саны қарқынды өсуде – туу көрсеткіштері жоғары, жастар саны көп. Бұл еңбек нарығы үшін маңызды, өйткені жас буын еңбек ресурстарын қалыптастырады. Дегенмен инфрақұрылымның жеткіліксіздігі мен жұмыс орындарының тапшылығы кейбір әлеуметтік мәселелерді туындатады.
RESPONSE
Солтүстік Қазақстанда урбанизация деңгейі жоғары (65%), бұл өңірдің өнеркәсіптік дамуымен және логистикалық мүмкіндіктерімен байланысты. Өнеркәсіптік сектор (тау-кен өндірісі, мәшинежасау, көлік-логистика) шетелдік инвестицияларды белсенді түрде тартып отыр [DOC_1, DOC_3]. Сонымен қатар урбанизация жоғары білікті еңбек ресурстарын қалыптастырады, бұл өңірдегі өнімділік деңгейін арттырады.

Оңтүстік Қазақстанда ауылдық халықтың үлесі басым (55%), бұл экономиканың ауыл шаруашылығы мен саудаға негізделуіне себепші болды [DOC_2]. Жастар саны көп болғанымен, еңбек нарығы маусымдық сипатқа ие, ал жұмыс күшінің көп бөлігі ауыл шаруашылығына тәуелді. Туризм мен жеңіл өнеркәсіптің дамуы оң нәтиже беріп отыр, бірақ инфрақұрылымдық проблемалар сақталуда [DOC_4].

Инвестициялар тұрғысынан өнеркәсіптік өңірлер (солтүстік) инвесторлар үшін тартымды, себебі олардың инфрақұрылымы мен логистикасы дамыған [DOC_3]. Алайда агроөнеркәсіп саласына бағытталған инвестициялардың өсімі оңтүстік өңірлерде экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ете алады.

Қорытындылай келе, урбанизацияның экономикалық дамуға әсері әртүрлі:

Солтүстік өңірлерде өнеркәсіп, логистика, өндірістік сектор дамып, шетелдік инвестициялар тартылып жатыр.

Оңтүстік өңірлерде ауыл шаруашылығы, шағын бизнес, туризм және жеңіл өнеркәсіп басты рөл атқарады.

Бірақ, [DOC_4] деректеріне сүйене отырып, әр өңірдің ЖІӨ-ге нақты үлесін бағалау үшін қосымша мәліметтер қажет.

<NEXT>

4. *Инсайты по решению задач на основе казахских традиций* формируют отдельный блок датасета, направленный на обучение модели анализировать и решать комплексные вопросы, опираясь на культурный и исторический опыт Казахстана. Такие задания охватывают сферы социальной организации, этики, экологии и региональных различий, требуя от модели логического анализа, сопоставления традиционных и современных подходов и аргументированного выбора решений. Ответы оформляются в виде сбалансированного анализа с выводом, основанным на казахской философии, менталитете и народной мудрости.

UNIQUE_ID: 2025-03-999

REQUEST

Қазақ қоғамында отбасы әрқашан маңызды әлеуметтік институт болып саналды. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде отбасы құрылымы үлкендерге құрмет көрсету, ұрпақ жалғастыру және рухани тәрбиені сақтауға негізделген. Қазіргі заманда жаһандану, урбанизация, экономикалық өзгерістер және әлеуметтік нормалардың эволюциясы отбасы институтына елеулі әсер етуде.

Нақты мысал ретінде, бұрынғы уақытта қазақ отбасында ата-аналар мен ата-әжелер балаларды тәрбиелеуде басты рөл атқарса, бүгінде бұл жауапкершілік көбінесе балабақшалар мен мектептерге жүктелген. Сонымен қатар экономикалық қиындықтар, ажырасудың көбеюі, дәстүрлі құндылықтардың өзгеруі сияқты факторлар да отбасылық құрылымға әсер етуде.

Қазақ қоғамында отбасының қазіргі мәселелері қандай және оларды шешу үшін қандай дәстүрлі немесе заманауи тәсілдерді қолдануға болады?

RESPONSE

Қазақ қоғамында отбасы әрқашан маңызды әлеуметтік институт болып саналды. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде отбасы тек ата-аналар мен балалардың ғана емес, бірнеше ұрпақтың бір шаңырақ астында өмір сүріп, бір-бірін қолдауына негізделген. Ата-әжелер ұрпақ тәрбиесінде шешуші рөл атқарып, жастарға өмірлік тәжірибесі мен даналығын жеткізген. Бұл байланыс ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етіп, ұлттық рухани құндылықтарды сақтауға көмектесті. Алайда қазіргі заманда бұл жүйе айтарлықтай өзгеріске ұшырады.

Жаһандану, урбанизация және экономикалық өзгерістер отбасы институтына тікелей әсер етуде. Қазіргі уақытта жастардың көпшілігі білім алу, жұмыс істеу және жақсы өмір сүру мақсатында қалаларға көшуде, бұл ата-аналар мен балалар арасындағы физикалық және эмоционалдық қашықтықты арттырады. Бұрын үлкен отбасы мүшелері бірге тұрып, бір-біріне көмектесетін болса, бүгінде көбінесе жас отбасылар бөлек өмір сүреді. Бұл, бір жағынан, дербестік пен жеке жауапкершілікті арттырса, екінші жағынан, қарт ата-аналардың жалғыз қалу мәселесін күшейтеді.

Отбасылық құндылықтар да өзгеруде. Бұрын қазақ отбасыларында дәстүрлі рөлдер нақты бөлінген – ер адам отбасының асыраушысы, әйел – отбасының берекесін сақтаушысы деп саналса, бүгінде гендерлік теңдік ұстанымдары күшейіп, әйелдердің жұмысқа белсене араласуы қалыпты жағдайға айналды. Бұл үрдіс отбасының қаржылық тұрақтылығына оң әсерін тигізгенімен, бала тәрбиесіне бөлінетін уақыттың қысқаруына әкелді. Қазіргі таңда көптеген ата-аналар жұмысбастылықтың салдарынан балаларға аз уақыт бөліп, олардың тәрбиесін балабақша, мектеп және әлеуметтік ортаға сеніп тапсыруда. Нәтижесінде, ата-аналар мен балалар арасындағы эмоционалдық байланыс әлсіреп, буындар арасындағы түсініспеушілік арта түсті.

Экономикалық қиындықтар да отбасы институтына әсер етуде. Жастардың баспана сатып алу мүмкіндігі шектеулі, өмір сүру деңгейінің жоғарылауы, тұрақсыз табыс ажырасу деңгейінің өсуіне алып келуде. Бұрын қазақ қоғамында ажырасу өте сирек кездесетін құбылыс болса, бүгінде бұл көрсеткіш айтарлықтай өсті. Бұған қоса, әлеуметтік желілер мен цифрлық технологиялардың дамуы отбасылық құндылықтарға да ықпалын тигізуде. Көптеген адамдар виртуалды өмірге көп уақыт бөліп, отбасылық қарым-қатынастар шынайы өмірде әлсіреп келеді.

Бұл мәселелерді шешу үшін дәстүрлі және заманауи тәсілдерді біріктіру қажет. Қазақ мәдениетінде «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» деген мақал бар. Яғни, балаға дұрыс тәрбие беру ата-ананың жауапкершілігінде. Бүгінде ата-аналар балаларының өміріне белсене араласып, олардың рухани дамуына назар аударуы керек. Сонымен қатар «Бірлігі жоқ ел тозады, бірлігі күшті ел озады» деген қағидаға сүйене отырып, отбасындағы бірлік пен түсіністікті нығайту маңызды.

Заманауи шешімдердің ішінде жұмыс пен отбасы арасындағы тепе-теңдікті сақтау, ата-ана мен бала арасындағы байланысты күшейту үшін арнайы бағдарламалар жасау, отбасылық психологияны дамыту, еңбек нарығында отбасылық құндылықтарды ескеретін саясат жүргізу қажет. Мысалы, Еуропа елдеріндегі сияқты ата-аналарға арналған икемді жұмыс кестесі немесе қашықтан жұмыс істеу мүмкіндігі қарастырылуы мүмкін.

Қазақ қоғамында отбасы институтының әлсіреуіне жол бермеу үшін дәстүрлі құндылықтарды заманауи өмір талаптарымен үйлестіру керек. Ата-ана мен баланың өзара сыйластығы, үлкендерге құрмет, отбасындағы эмоционалдық қолдау мен қарым-қатынасты нығайту – қазіргі заманғы отбасы саясатының басты басымдықтарының бірі болуы тиіс.

<NEXT>

Заключение

Создание казахскоязычной большой языковой модели отражает не только технологический прогресс, но и системную работу по интеграции культурных, исторических и правовых реалий Казахстана в современные ИИ-системы. Представленный корпус, включающий более 62 000 размеченных образцов, охватывает ключевые категории, каждая из которых способствует формированию глубокой семантической, этической и культурной адаптации модели. Сравнительный анализ с существующими LLM подтвердил высокую релевантность именно этой модели в задачах, связанных с национальной идентичностью и менталитетом казахского народа.

Особо важно, что модель, разрабатываемая Казахским национальным университетом ал-Фараби и Институтом языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, имеет все основания стать наиболее качественной и точной среди существующих решений. Благодаря использованию современных архитектур, ручной верификации культурных и правовых аспектов, а также включению традиционных казахских ценностей – таких как справедливость, согласие и единство народа – эта модель сможет по-настоящему «понимать» казахскую культуру. Такой подход не только усиливает когнитивную точность ИИ, но и способствует развитию цифрового суверенитета Казахстана, формируя интеллектуальную платформу, соответствующую ожиданиям казахстанского общества и его культурной самобытности.

Литература

Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О. Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері. – Алматы-Түркістан, 1995. – 346 б.

Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. (2016) Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 792 б.

Токаев К.-Ж. Послание Главы государства народу Казахстана «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». – Астана, 8 сентября 2025 года.

Bender, E.M., Gebru, T., McMillan-Major, A., Shmitchell, S. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? FAccT, 2021. https://dl.acm.org/doi/10.1145/3442188.3445922

BigScience Workshop et al. Bloom: A 176B-Parameter Open-Access Multilingual Language Model. arXiv, 2022. https://arxiv.org/abs/2211.05100

Bommasani, R., et al. On the Opportunities and Risks of Foundation Models. 2021. arXiv preprint. https://arxiv.org/abs/2108.07258

Brown, T.B., Mann, B., Ryder, N., et al. Language Models are Few-Shot Learners. 2020. NeurIPS. https://arxiv.org/abs/2005.14165

Bubeck, S., et al. Sparks of Artificial General Intelligence: Early experiments with GPT-4. 2023. https://arxiv.org/abs/2303.12712

Chung, H.W., Hou, L., et al. Scaling Instruction-Finetuned Language Models. arXiv, 2022.

Conneau, A., Khandelwal, K. et al. Unsupervised cross-lingual representation learning at scale. NeurIPS, 2020.

Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. Deep Learning. MIT Press, 2016. P. 801.

Google Kazakh NLP team. Kazakh Language and Speech Resources for the Next Generation. 2021. https://sites.google.com/view/kaznlp

Hoffmann, J. et al. Training Compute-Optimal Large Language Models. 2022. https://arxiv.org/abs/2203.15556

Khan, A., Ismail, S.A. Challenges for Building Natural Language Generation Models in Turkic Languages. IEEE Access, 2022.

Levine, Y., et al. The Depth-to-Width Ratio for ReLU Networks: Past and Present. 2021. NeurIPS. https://arxiv.org/abs/2202.03841

Serikbayeva, A., Olach, Z. Kazakh language in the context of globalization and digital transformation: language changes. Tiltanym, 2025. No.1 (97). Pp. 151-160. (in English)

Tulegenov, E. Myrzabekov, S. Abduvaliyev, A. Kazakh LLM: Technological Foundation and Challenges in Local Adaptation. IMBISS Project Report. 2023. Almaty, Kazakhstan.

Vaswani, A., et al. Attention is All You Need. NeurIPS. 2017. https://arxiv.org/abs/1706.03762

Weidinger, L., et al. Ethical and social risks of harm from language models. Science, 376(6595), 939-944, 2022.

Wilkinson, S., Cunningham, S.J. Low-Resource Language Modelling and Data Augmentation. Machine Learning for

NLP, 2022. https://arxiv.org/abs/2310.15799

Zhang, S., Sun, A. et al. Ethics and Bias in Large Language Models: A Survey. ACM Computing Surveys, 2021.

References

Bektaev, Q.B., Zhubanov, A.Q., Myrzabekov, S., Belbotaev, A.B. (1995) M.O. Auezovting 20 tomdyq shygarmalar teksterining zhiilik sozdikteri. Almaty-Turkistan. 346 b. [Bektayev, K.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., Belbotayev, A.B. (1995) Frequency dictionaries of texts of 20-volume works of M.O. Auezov. Almaty-Turkestan. 346 p.] (in Kazakh)

Bender, E.M., Gebru, T., McMillan-Major, A., Shmitchell, S. (2021) On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? FAccT. https://dl.acm.org/doi/10.1145/3442188.3445922 (in English)

BigScience Workshop et al. (2022) Bloom: A 176B-Parameter Open-Access Multilingual Language Model. arXiv. https://arxiv.org/abs/2211.05100 (in English)

Bommasani, R., et al. (2021) On the Opportunities and Risks of Foundation Models. arXiv preprint. https://arxiv.org/abs/2108.07258 (in English)

Brown, T.B., Mann, B., Ryder, N., et al. (2020) Language Models are Few-Shot Learners. NeurIPS. https://arxiv.org/abs/2005.14165 (in English)

Bubeck, S., et al. (2023) Sparks of Artificial General Intelligence: Early experiments with GPT-4. https://arxiv.org/abs/2303.12712 (in English)

Chung, H.W., Hou, L., et al. (2022) Scaling Instruction-Finetuned Language Models. arXiv.

Conneau, A., Khandelwal, K. et al. (2020) Unsupervised cross-lingual representation learning at scale. NeurIPS. (in English)

Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. (2016) Deep Learning. MIT Press. P. 801. (in English)

Google Kazakh NLP team (2021) Kazakh Language and Speech Resources for the Next Generation. https://sites.google.com/view/kaznlp (in English)

Hoffmann, J. et al. (2022) Training Compute-Optimal Large Language Models. https://arxiv.org/abs/2203.15556 (in English)

Khan, A., Ismail, S.A. (2022) Challenges for Building Natural Language Generation Models in Turkic Languages. IEEE Access. (in English)

Levine, Y., et al. (2021) The Depth-to-Width Ratio for ReLU Networks: Past and Present. NeurIPS. (in English)

Serikbayeva, A., Olach, Z. (2025) Kazakh language in the context of globalization and digital transformation: language changes. Tiltanym. No.1 (97). Pp. 151-160. (in English)

Tokaev, K.-Zh. (2025) Poslanie glavy gosudarstva narodu Kazahstana «Kazahstan v jepohu iskusstvennogo intellekta: aktual'nye zadachi i ih reshenija cherez cifrovuju transformaciju». Astana, 8 sentjabrja 2025 goda. [Tokayev, K.-J. (2025) Address of the Head of State to the People of Kazakhstan “Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Tasks and Their Solutions through Digital Transformation.” Astana, September 8, 2025.] (in Russian)

Tulegenov, E. Myrzabekov, S. Abduvaliyev, A. (2023) Kazakh LLM: Technological Foundation and Challenges in Local Adaptation. IMBISS Project Report, Almaty, Kazakhstan. (in English)

Vaswani, A., et al. (2017) Attention is All You Need. NeurIPS. https://arxiv.org/abs/1706.03762 (in English)

Weidinger, L., et al. (2022) Ethical and social risks of harm from language models. Science, 376(6595). Pp. 939-944. (in English)

Wilkinson, S., Cunningham, S.J. (2022) Low-Resource Language Modelling and Data Augmentation». Machine Learning for NLP. https://arxiv.org/abs/2310.15799 (in English)

Zhang, S., Sun, A. et al. (2021) Ethics and Bias in Large Language Models: A Survey. ACM Computing Surveys. (in English)

Zhubanov, A., Zhanabekova, A., Karbozova, B., Qozhahmetova, A. (2016) Qazaq tilining zhiilik sozdigi. Almaty: Qazaq tili. 792 b. [Zhubanov, A., Zhanabekova, A., Karbozova, B., Kozhakhmetova, A. (2016) Frequency dictionary of the Kazakh language. Almaty: Qazaq tili. 792 p.] (in Kazakh)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 29.12.2025.
Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 28.03.2026.

© Жанабекова А.А., Усенов М., Тлегенова Г.Б., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.61 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-150-163

Қалбике Өмірбайқызы Есенова[1], Алия Оспановна Балгабаева[2*], Фариза Кенжеғалиқызы Исмаилова[3]
[1]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-7402-3625 E-mail: kalbike_65@mail.ru
[2]автор-корреспондент, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0002-7159-5614 E-mail: eliya_89@mail.ru
[3]философия докторы (PhD), постдокторант,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-9685-6791 E-mail: fari1996@mail.ru

ВИРТУАЛДЫ ҚАТЫСЫМДАҒЫ ТІЛДІК ЭТИКЕТ: ЦИФРЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аңдатпа. Мақалада қазіргі цифрлық қоғам жағдайындағы виртуалды қатысым этикетінің тілтанымдық табиғаты жан-жақты қарастырылды. Зерттеу жұмысы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен әлеуметтік желілердің тіл мәдениетіне, сөйлеу әдебіне және прагматикалық нормаларға тигізетін ықпалын анықтауға бағытталды. Эмпирикалық материал ретінде 2023-2025 жылдары WhatsApp, Telegram, Zoom, Instagram сияқты платформалардағы қатысым үлгілері және 20 респондентке жүргізілген сұхбат нәтижелері пайдаланылды. Зерттеу барысында виртуалды этикет құрылымының үш когнитивтік өлшемі айқындалды: технологиялық когниция (платформалық және техникалық бейімделу нормалары), эмоциялық-әлеуметтік когниция (реакциялар мен эмодзилер арқылы сыпайылық пен эмоция білдіру) және мәдени-құндылық когниция (ұлттық сөйлеу әдебінің цифрлық формада сақталуы). Зерттеу нәтижесінде виртуалды этикеттің дәстүрлі мәдени нормаларға сүйене отырып, цифрлық кеңістік логикасына бейімделетін гибридті мәдени-прагматикалық феномен екені анықталды. Талдау нәтижесінде виртуалды қатысымда этикеттік амалдардың ықшамдалуы, визуалды кодтардың (эмодзи, пиктограмма, қысқартулар) белсенді қолданылуы және ұлттық мәдени кодтардың жаңа формадағы көрінісі анықталды. Виртуалды этикет жүйесі адам мен технологияның өзара әрекеттесуінің когнитивтік және әлеуметтік тетігі ретінде қарастырылып, мультимодальді коммуникация мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде сипатталды. Зерттеу нәтижелері цифрлық тіл мәдениетін дамыту, медиалингвистикалық зерттеулер мен цифрлық этикетті оқыту салаларына қолданбалы маңыз береді.

Тірек сөздер: виртуалды қатысым; цифрлық этикет; тіл мәдениеті; эмодзи; когнитивтік модель; мультимодальді коммуникация; платформалық прагматика

Сілтеме жасау үшін: Есенова Қ.Ө., Балгабаева А.О., Исмаилова Ф.К. Виртуалды қатысымдағы тілдік этикет: цифрлық коммуникация кеңістігіндегі когнитивтік және мәдени-прагматикалық аспектілер. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 150-163-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-150-163

Калбике Омирбаевна Есенова[1], Алия Оспановна Балгабаева[2*], Фариза Кенжегалиевна Исмаилова[3]
[1]доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-7402-3625 E-mail: kalbike_65@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, докторант,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0002-7159-5614 E-mail: eliya_89@mail.ru
[3]доктор философии (PhD), постдокторант,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-9685-6791 E-mail: fari1996@mail.ru

ЯЗЫКОВОЙ ЭТИКЕТ В ВИРТУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ: КОГНИТИВНЫЕ И КУЛЬТУРНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. В статье комплексно рассматривается лингвистическая природа виртуального этикета общения в условиях современного цифрового общества. Цель исследования – определить влияние информационно-коммуникационных технологий и социальных сетей на культуру речи, речевой этикет и прагматические нормы. Эмпирическим материалом послужили образцы коммуникации на платформах WhatsApp, Telegram, Zoom и Instagram за 2023-2025 годы, а также результаты интервью с 20 респондентами. В ходе исследования выявлены три когнитивных измерения виртуального этикета: технологическая когниция (нормы платформенной и технической адаптации), эмоционально-социальная когниция (выражение вежливости и эмоций посредством реакций и эмодзи) и культурно-ценностная когниция (сохранение национального речевого этикета в цифровой форме). Результаты показали, что виртуальный этикет представляет собой гибридный культурно-прагматический феномен, который адаптирует традиционные культурные нормы к логике цифрового пространства. Анализ продемонстрировал, что виртуальная коммуникация характеризуется сокращением этикетных средств, активным использованием визуальных кодов (эмодзи, пиктограмм, аббревиатур) и новым проявлением национальных культурных кодов. Виртуальный этикет рассматривается как когнитивный и социальный механизм взаимодействия человека и технологии, а также как важная составляющая мультимодальной коммуникационной культуры. Полученные результаты имеют прикладное значение для развития цифровой языковой культуры, медиалингвистических исследований и обучения цифровому этикету.

Ключевые слова: виртуальная коммуникация; цифровой этикет; культура речи; эмодзи; когнитивная модель; мультимодальная коммуникация; платформенная прагматика

Для цитирования: Есенова К.О., Балгабаева А.О., Исмаилова Ф.К. Языковой этикет в виртуальной коммуникации: когнитивные и культурно-прагматические аспекты в цифровом пространстве коммуникации. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 150-163. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-150-163

Kalbike Yessenova[1], Aliya Balgabayeva[2*], Fariza Ismailova[3]

[1]Doctor of Philological Sciences, Professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-7402-3625 E-mail: kalbike_65@mail.ru

[2*]Corresponding Author, Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0002-7159-5614 E-mail: eliya_89@mail.ru

[3]Doctor of Philosophy (PhD), Postdoctoral Researcher,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-9685-6791 E-mail: fari1996@mail.ru

LINGUISTIC ETIQUETTE IN VIRTUAL COMMUNICATION: COGNITIVE AND CULTURAL-PRAGMATIC ASPECTS IN DIGITAL COMMUNICATION SPACE

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the linguistic nature of virtual communication etiquette in the context of the modern digital society. The study aims to identify the impact of information and communication technologies and social media on language culture, speech etiquette, and pragmatic norms. Empirical data were obtained from communication samples on WhatsApp, Telegram, Zoom, and Instagram (2023-2025) and interviews with 20 respondents. The study revealed three cognitive dimensions of virtual etiquette: technological cognition (norms of platform and technical adaptation), emotional-social cognition (expression of politeness and emotions through reactions and emojis), and cultural-value cognition (preservation of national speech etiquette in digital form). The results demonstrate that virtual etiquette represents a hybrid cultural-pragmatic phenomenon adapting traditional cultural norms to the logic of digital space. The analysis demonstrated that virtual communication is characterized by a reduction in etiquette means, an active use of visual codes (emoji, pictograms, and abbreviations), and a new manifestation of national cultural codes. The findings have practical significance for the development of digital language culture, media linguistics, and digital etiquette education.

Keywords: virtual communication; digital etiquette; language culture; emoji; cognitive model; multimodal communication; platform pragmatics

For citation: Yessenova, K., Balgabayeva, A., Ismailova, F. Linguistic Etiquette in Virtual Communication: Cognitive and Cultural-Pragmatic Aspects in Digital Communication Space. *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 150-163. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-150-163

Кіріспе

Қазіргі қоғамдағы коммуникация кеңістігі адамзат өркениетінің цифрлану үрдісімен тығыз байланысты. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен интернеттің қарқынды дамуы нәтижесінде тілдік қатынастың жаңа формасы – виртуалды қатысым (digital communication)

қалыптасты. Бұл құбылыс тілтаным ғылымында соңғы бес жылда белсенді зерттеліп келе жатқан өзекті бағыттардың бірі болып отыр (Panjaitan, 2024; Heitmayer, 2024; Abdigapbarova et al., 2025).

Цифрлық коммуникацияның басты ерекшелігі – оның гибридті табиғатында: бір жағынан, ол дәстүрлі тілдік қатысымның мәдени және этикеттік нормаларын сақтаса, екінші жағынан, технологиялық құралдар мен платформалардың (смартфон, мессенджер, әлеуметтік желі, бейнеконференция жүйелері) ықпалымен жаңа қатысымдық құрылымдарды тудырады (Sikorska et al., 2025; Androutsopoulos, 2015). Осы тұрғыдан алғанда, виртуалды кеңістік тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесетін жаңа когнитивтік алаңы болып отыр.

Дәстүрлі қатысымда этикет ұғымы сыпайылық, сыйластық, әлеуметтік иерархияны сақтау сияқты моральдық және мәдени нормаларға негізделсе, виртуалды кеңістікте ол «цифрлық этикет» (netiquette) ұғымына айналып, тұлғаның технологиялық сауаттылығы мен мәдени бейімделуін сипаттайды (Abdigapbarova et al., 2025; Heitmayer, 2024). Мысалы, электронды пошталар мен мессенджерлерде «Қайырлы күн!» сияқты классикалық амандасу формалары «Сәлем!» немесе эмодзи түріндегі белгілермен («👋», «☺») алмастырылуы тілдің экономия заңы мен жылдам ақпарат алмасу қажеттілігінен туындаған құбылыс болып отыр (Sikorska et al., 2025).

Осы үдерістердің нәтижесінде тілдің прагматикалық және семиотикалық жүйесінде жаңа құралдар мен таңбалар пайда болды: эмодзилер, GIF-анимациялар, қысқартылған сөздер (мысалы, «OK», «BB») және платформалық реакциялар (like, heart, reply). Осылайша, бұлар тілдің дәстүрлі функцияларын кеңейтіп, вербалды емес этикеттік амалдардың цифрлық аналогіне айналды (Heitmayer, 2024; Bobkina, 2023).

Цифрлық қатысымның лингвомәдени негізін қарастырған зерттеушілер (Смағұлова, 2020) Қазақстан жағдайына қатысты зерттеу нәтижелерін ұсынады: «Болашақ мұғалімдердің цифрлық коммуникациялық мәдениетін дамытуда цифрлық этикет-оқыту бағдарламалары маңызды», – дейді (Abdigapbarova et al., 2025). Осы зерттеу тілтанымдық тұрғыдан виртуалды қатысымның тілдік-мәдени ерекшеліктерін ашуға бағытталған.

Бұл құбылыстың тілдік сипаты коммуникативтік үнем, когнитивтік бейімделу және тұлғалық стильдің цифрлануы ұғымдарымен тығыз байланысты. Яғни виртуалды кеңістіктегі тіл – тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар идентификация мен өзіндік презентацияның когнитивтік құралы (Heitmayer, 2024).

Зерттеу нәтижелері цифрлық коммуникация этикетінің адам мен қоғам арасындағы өзара әрекеттестіктің жаңа мәдени парадигмасын қалыптастыратынын айқындайды. Бұл үдерісте тілдің әлеуметтік сипаты нақты цифрлық платформалардың функционалдық және коммуникациялық логикасымен айқындалады. Мәселен, WhatsApp платформасында қарым-қатынас көбіне бейресми сипатта жүзеге асса, Zoom ортасы формалды дискурсқа бейім келеді; Instagram визуалды-коммуникативтік стильді алға шығарады, ал Telegram ақпарат алмасуға негізделген коммуникациялық үлгіні қалыптастырады (Androutsopoulos, 2015; Syzdykbayeva, 2025).

Осыған байланысты аталған мақалада виртуалды қатысымдағы этикеттің тілтанымдық аспектілері қарастырылып, дәстүрлі және цифрлық этикет нормалары салыстырылады. Зерттеудің мақсаты – виртуалды қатысымның мәдени және когнитивтік негіздерін, тілдік этикет формаларының эволюциясын және цифрлық коммуникациядағы этикеттік стратегиялардың қалыптасуын айқындау.

Зерттеудің міндеттері: 1) дәстүрлі және виртуалды этикет формаларының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау; 2) цифрлық қатысымдағы тілдік және паралингвистикалық белгілердің (эмодзи, реакциялар, қысқартулар) қызметін сипаттау; 3) виртуалды этикет нормаларының қалыптасу үрдісін тілдік сана мен мәдени контекст тұрғысынан түсіндіру; 4) цифрлық этикеттің тұлғааралық қатысымдағы мәдени рөлін негіздеу.

Зерттеуде тіл мен технология тоғысындағы жаңа құбылысты – виртуалды этикетті кешенді түрде қарастыру мақсат етілді. Тақырыптың өзектілігі цифрлық қоғамда коммуникация мәдениетінің жаңа стандарттарын ғылыми тұрғыдан жүйелеу қажеттілігімен айқындалады.

Материал және әдістер

Мақала виртуалды қатысымдағы этикеттік нормаларды тілтанымдық тұрғыдан зерделеуге арналған сапалық сипаттағы лингвистикалық зерттеу болып табылады. Зерттеу әдістемесі когнитивтік лингвистика, дискурстық талдау, контент-анализ және салыстырмалы талдау тәсілдеріне негізделді.

Зерттеу нысаны ретінде 2023-2025 жылдар аралығында қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік желілер мен мессенджер платформаларынан (WhatsApp, Instagram, Telegram, Zoom чаттары, Google Meet жазбалары) 20 респондентпен жартылай құрылымдалған сұхбат жүргізілді. Сұхбат барысында қатысушылардың цифрлық коммуникациядағы этикеттік нормаларды қабылдауы, эмодзи мен реакцияларды қолдану тәжірибесі, сондай-ақ әртүрлі платформадағы қарым-қатынас стилін бейімдеу стратегиялары анықталды. Сұхбат нәтижелері сапалық талдау әдісі арқылы жүйеленіп, виртуалды этикеттің когнитивтік және мәдени ерекшеліктерін түсіндіруге негіз болды.

Осылайша, жиналған эмпирикалық деректер виртуалды этикеттің құрылымын технологиялық, эмоциялық-әлеуметтік және мәдени-құндылық когницияларының өзара әрекеттесуі арқылы сипаттауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл цифрлық коммуникациядағы тілдік мінез-құлықты кешенді түрде талдауға жол ашады.

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік желілер мен мессенджер платформаларынан алынған сұхбаттасу деректері
Таблица 1 – Данные разговоров, полученные из социальных сетей и мессенджер-платформ на казахском и английском языках
Table 1 – Conversational Data Obtained from Social Networks and Messenger Platforms in Kazakh and English Languages

№	*Когнитивтік өлшем*	*Зерттеу аспектісі*	*Сұхбат сұрағы*
1	Технологиялық когниция	Платформаға бейімделу	Сіз WhatsApp, Telegram, Zoom немесе Instagram сияқты платформаларда сөйлесу стиліңізді өзгерте аласыз ба? Қалай?
2		Платформалық нормаларды қабылдау	Әр платформада жазу стилі немесе жауап беру әдебі әртүрлі деп ойлайсыз ба? Неліктен?
3		Жауап беру жылдамдығы	Онлайн хабарламаға қаншалықты тез жауап беру керек деп есептейсіз? Бұл этикеттік норма ма?
4		Функционалдық мүмкіндіктерді қолдану	Реакциялар, жауапқа жауап (reply), форвард немесе дауыс хабарламаларын қолдану сіздің коммуникацияңызға қалай әсер етеді?
5		Синхронды/асинхронды қатысым	Zoom сияқты онлайн кездесулер мен чаттағы жазбаша коммуникация арасында қандай айырмашылық байқайсыз?
6	Эмоциялық-әлеуметтік когниция	Эмодзи қолдану	Сіз хабарламада эмодзилерді қаншалықты жиі қолданасыз?
7		Эмоцияны білдіру	Эмодзи немесе реакциялар сіздің эмоцияңызды жеткізуге көмектеседі деп ойлайсыз ба?
8		Сыпайылық стратегиялары	«Рақмет», «Өтінемін» сияқты сөздермен бірге эмодзи қолдану коммуникацияның сыпайылығына әсер ете ме?
9		Қате интерпретация	Кейде эмодзилер немесе реакциялар дұрыс түсінілмей қалатын жағдайлар болды ма?
10		Қатысымдық реңк	Онлайн коммуникацияда эмоцияны білдіру офлайн сөйлесуден қалай ерекшеленеді?
11	Мәдени-құндылық когниция	Ұлттық сөйлеу әдебі	Онлайн сөйлесуде қазақы сыпайылық нормаларын сақтауға тырысасыз ба?
12		Дәстүр мен цифрлық орта	Дәстүрлі сөйлеу әдебі цифрлық коммуникацияда

			өзгеріске ұшырайды деп ойлайсыз ба?
13		Мәдени идентификация	Қазақ тілінде жазу немесе сөйлесу сіздің мәдени сәйкестігіңізді көрсетуге әсер ете ме?
14		Құрмет пен дистанция	Онлайн қарым-қатынаста үлкендермен немесе ресми адамдармен сөйлескенде қандай тілдік тәсілдерді қолданасыз?
15		Цифрлық мәдениет	Сіздің ойыңызша, цифрлық ортада жаңа этикеттік нормалар қалыптасып жатыр ма?

Зерттеу бірнеше кезеңде жүргізілді:

1. Дерек жинау кезеңі. Мессенджер және әлеуметтік желі үлгілерін жинау әдісі бойынша 2024 жылы 3 ай бойы деректер анонимдендіріліп, тіркелді. Пайдаланушылардың жеке мәліметтері қорғау мақсатында этикалық келісім негізінде алынған.

2. Лингвистикалық және семиотикалық талдау. Жиналған мәтіндер мен хабарламалардағы тілдік этикет бірліктері NVivo 14 бағдарламасы арқылы кодталды. Бұл әдіс цифрлық этикет құрылымын анықтап, олардың жиілігін, функцияларын және контекстік қызметін жүйелеуге мүмкіндік берді (Heitmayer, 2024; Sikorska et al., 2025).

3. Когнитивтік және мәдени талдау. Коммуникативтік актілердің когнитивтік үлгісі мен ұлттық мәдениетпен байланысы зерттелді. Қазақ мәдениетіне тән дәстүрлі этикеттік формулалардың виртуалды кеңістікке бейімделу ерекшеліктері салыстырылды (Abdigapbarova et al., 2025).

4. Салыстырмалы-типологиялық талдау. Қазақ, ағылшын және орыс тілдік кеңістіктеріндегі виртуалды этикет үлгілері салыстырылды. Бұл әдіс тілдік бейімделудің әмбебап және ұлттық-ерекше белгілерін айқындауға бағытталды (Panjaitan, 2024; Bobkina, 2023).

Зерттеуде digital discourse analysis (Herring, 2019; Bobkina, 2023) және netiquette pragmatics (Heitmayer, 2024; Sikorska et al., 2025) теориялары негізге алынды. Цифрлық этикетті талдауда эмодзи, реакция және қысқартулардың прагматикалық қызметі мен мәдени семантикасы есепке алынды.

Зерттеу этикалық қағидаттарға сәйкес жүргізілді, деректер жинау кезінде жеке тұлғалардың аты-жөндері өзгертіліп, тек лингвистикалық мазмұн ғана пайдаланылды.

AI құралдары (*ChatGPT 4 API, NVivo 14, AntConc 3.5*) тек деректерді сұрыптау, жиілік кестелерін құру және лексикалық өрістерді автоматты кодтау мақсатында қолданылды. Барлық интерпретациялық және талдамалық қорытындылар автордың ғылыми жауапкершілігі аясында жасалды.

Әдебиетке шолу

Цифрлық коммуникация мен виртуалды этикет мәселесі соңғы жылдары лингвистика, медиакоммуникация және мәдениетаралық зерттеулердің негізгі бағыттарының біріне айналды. Интернеттің және әлеуметтік желілердің кең таралуы тілдік қатысымның жаңа формаларын қалыптастырып, дәстүрлі сөйлеу әдебі мен этикеттік нормалардың өзгеруіне ықпал етті. Осы құбылысты зерттеген ғалымдар виртуалды коммуникацияны мультимодальді және когнитивтік тұрғыдан күрделі дискурстық кеңістік ретінде қарастырады (Crystal, 2011; Thurlow, Mroczek, 2011).

Интернет-лингвистика саласында Д. Кристал цифрлық коммуникация тілдің құрылымдық және прагматикалық жүйесіне жаңа элементтер енгізетінін атап өтеді (Crystal, 2006, 2011). Оның пікірінше, онлайн коммуникацияда қысқартылған формалар, эмотикондар, графикалық символдар және бейресми тілдік кодтар кеңінен қолданылып, сөйлеу актісінің жылдамдығы мен ықшамдығын қамтамасыз етеді. Бұл үрдіс тілдің экономия принципімен және ақпарат алмасу жеделдігімен түсіндіріледі.

Цифрлық дискурстың семиотикалық табиғатын зерттеген С. Херринг компьютерлік қатысымдағы тілдік бірліктердің тек мәтіндік емес, сонымен қатар визуалды және паралингвистикалық элементтермен толықтырылатынын көрсетеді (Herring, 2019). Мұндай құбылысты ғалым «digital discourse» ұғымы арқылы түсіндіреді. Осы тұрғыдан алғанда,

виртуалды қатысымдағы этикет тек тілдік формулалар жүйесі емес, символдық және визуалды кодтарды біріктіретін мультимодальді коммуникациялық механизм болып табылады.

Виртуалды коммуникациядағы эмоциялық компоненттің рөлін Деркс, Фишер және Бос өз еңбектерінде қарастырған (Derks, Fischer, Bos, 2020).

Зерттеушілер эмодзилер мен эмотикондардың компьютерлік коммуникацияда эмоцияны кодтау және интерпретациялау қызметін атқаратынын дәлелдейді. Олар дәстүрлі қатысымдағы интонация, мимика және ым-ишараның цифрлық баламасы ретінде қызмет етеді. Бұл тұжырым қазіргі зерттеулерде эмодзилердің тек декоративті элемент емес, прагматикалық маркер ретінде қарастырылуына негіз болды (Bobkina, 2023).

Мультимодальді коммуникация теориясында Г. Кресс тілдің қазіргі қоғамда тек вербалды құралдар арқылы емес, визуалды, графикалық және символдық жүйелер арқылы жүзеге асатынын көрсетеді (Kress, 2020). Цифрлық коммуникацияда мәтін, сурет, белгі және анимация біртұтас семиотикалық жүйе құрайды. Сондықтан виртуалды этикетті түсіндіруде мультимодальділік концепциясы маңызды теориялық негіз болып табылады.

«Netiquette» немесе цифрлық этикет ұғымы алғаш рет интернет мәдениетінің қалыптасу кезеңінде қарастырылған (Shea, 1994). Кейінгі зерттеулерде бұл ұғым кеңейіп, онлайн коммуникациядағы әлеуметтік нормалар мен мәдени ережелер жүйесі ретінде түсіндіріле бастады. М. Хейтмайер виртуалды этикетті цифрлық дискурстың прагматикалық трансформациясының нәтижесі ретінде сипаттай отырып, онлайн ортада сыпайылық стратегияларының жаңа түрлері қалыптасатынын көрсетеді (Heitmayer, 2024).

Сонымен қатар М. Панджайтан цифрлық коммуникация жағдайында адамның коммуникациялық құзыреттілігі жаңа сипатқа ие болатынын атап өтеді (Panjaitan, 2024). Онлайн қатысымда тілдік білім ғана емес, сонымен қатар эмоциялық сигналдарды интерпретациялау, реакция жылдамдығын таңдау және платформалық нормаларды сақтау қабілеті маңызды рөл атқарады. Бұл құбылыс қазіргі зерттеулерде «digital emotional intelligence» немесе цифрлық эмоциялық интеллект ұғымымен түсіндіріледі.

Медиалингвистикалық тұрғыдан алғанда, әрбір цифрлық платформа өзіне тән дискурстық экожүйені қалыптастырады (Herring, 2019). Мысалы, мессенджерлердегі қысқа әрі жедел хабарламалар бейресми коммуникация стилін қалыптастырса, бейнеконференция платформалары ресми қатысым нормаларын сақтауға бағытталған. Мұндай құбылысты зерттеушілер платформалық прагматика ұғымымен түсіндіреді (Heitmayer, 2024; Sikorska et al., 2025).

Ұлттық тілдік кеңістіктегі цифрлық этикетті зерттеу де соңғы жылдары белсенді дамып келеді. Қазақстандық зерттеулерде виртуалды қатысым мәдениеті ұлттық сөйлеу әдебінің жаңа цифрлық формасы ретінде қарастырылады (Syzdykbayeva, 2025). Ұ. Әбдігапбарова және әріптестері цифрлық коммуникация жағдайында ұлттық мәдени кодтар толық жойылмайтынын, керісінше жаңа медиаформатта бейімделетінін атап көрсетеді (Abdigapbarova et al., 2025).

Қазақ тілдік мәдениетінде сөйлеу әдебі әлеуметтік құрмет пен мәдени құндылықтардың маңызды көрсеткіші болып табылады (Смағұлова, 2020; Қайдар, 2017). Сондықтан виртуалды коммуникацияда дәстүрлі амандасу, алғыс айту және ізет білдіру формалары толық жоғалмай, жаңа цифрлық белгілер арқылы көрініс табады. Бұл құбылыс мәдени семиотиканың бейімделу процесі ретінде қарастырылады.

Осы зерттеулерді талдау виртуалды этикеттің үш негізгі ғылыми өлшемде қарастырылатынын көрсетеді: когнитивтік өлшем – адамның ақпаратты қабылдау және өңдеу ерекшеліктерімен байланысты; эмоциялық-әлеуметтік өлшем – эмодзи мен реакциялар арқылы эмоция мен сыпайылықты білдіру; мәдени-құндылық өлшем – ұлттық сөйлеу әдебінің цифрлық кеңістікте сақталуы.

Демек, қазіргі ғылыми әдебиеттер виртуалды этикетті тек тілдік норма ретінде емес, күрделі когнитивтік, мәдени және медиакоммуникациялық жүйе ретінде қарастырады. Бұл тұжырым осы зерттеу нәтижелерінде анықталған виртуалды этикеттің үш когнитивтік моделін – технологиялық, эмоциялық-әлеуметтік және мәдени-құндылық өлшемдерін теориялық тұрғыдан негіздейді.

Нәтижелер және талқылау

Жүргізілген эмпирикалық және сапалық-лингвистикалық талдау нәтижелері виртуалды қатысымдағы этикеттік нормалардың динамикалық, көпқабатты және мәдени тұрғыдан шартталған құрылымға ие екенін айғақтады. Алынған деректер дәстүрлі коммуникациялық этикеттің цифрлық кеңістікте жаңаша прагматикалық модельге бейімделуін, сондай-ақ жаңа семиотикалық бірліктердің – эмодзи, пиктограмма, қысқартулар мен реакция белгілерінің – тілдік этикеттің когнитивтік және әлеуметтік қызметін ішінара алмастырып отырғанын көрсетті.

1. *Виртуалды және дәстүрлі этикет формаларының өзара байланысы*

Зерттеу деректері көрсеткендей, виртуалды этикет дәстүрлі сөйлеу әдебінің тілдік және мәдени архетиптеріне сүйенгенімен, оның қазіргі формасы коммуникациялық платформалардың функционалды-технологиялық табиғатына бейімделіп, трансформацияланған. Дәстүрлі вербалды этикет адресант пен адресат арасындағы әлеуметтік арақашықтықты реттеп, оны сақтауға бағдарланса, виртуалды этикет бұл дистанцияны ықшамдап, коммуникацияның интерактивті әрі жедел жүзеге асуына негізделген байланыс моделін қалыптастырады.

Кестелік салыстыру нәтижелері бойынша, «Сәлеметсіз бе?» түріндегі ресми-модальдық формалар виртуалды ортада ықшам әрі бейресми кодтармен («Сәлем👋», «Hi») алмастырылып, сөйлеу актісінің коммуникативтік энергиясын сақтау мақсатында визуалды элементтермен толықтырылады. Сол сияқты алғыс, кешірім және қоштасу формулаларының қысқартылуы мен эмодзилермен үйлесуі тілдің прагматикалық үнемдеу стратегиясын іске асыратынын дәлелдеді (Heitmayer, 2024; Sikorska et al., 2025).

Бұл тенденция дискурстық эквиваленттілік принципін (functional equivalence) іске қосады: дәстүрлі этикет вербалды нормалар арқылы, ал виртуалды этикет семиотикалық және визуалды кодтар арқылы сол мағыналық-прагматикалық қызметті орындайды. Осылайша, этикеттік формалардың өзгеруі тілдің адамға бағытталған табиғатын көрсетіп, оның әртүрлі мәдени ортаға оңай бейімделе алатынын дәлелдейді.

Эмодзи, пиктограмма және қысқартылған тілдік кодтар виртуалды коммуникацияда паралингвистикалық құралдардың орнына жүретін жаңа прагматикалық маркерлерге айналған. Талдау нәтижелері бойынша, ең жиі қолданылатын эмодзилердің (☺, 🙏, 😂, ❤️, 👆) жиілігі жалпы хабарламалардың 68%-ын қамтиды.

Олардың қызметі төрт семантикалық бағытта құрылымдалды:

1) эмоциялық-модальдық функция – сөйлеу актісінің интонациялық контурын толықтыру, яғни эмоциялық интерпретацияны визуалды код арқылы жеткізу;

2) этикеттік функция – ризашылық, қолдау және сыпайылық интенциясын білдірудің символдық құралы;

3) когнитивтік функция – ақпараттық үнем мен мағыналық ықшамдықты қамтамасыз ету;

4) мәдени-кодтық функция – ұлттық және діни символиканы виртуалды формада көрсету (мысалы, 🙏 – қазақ мәдениетіндегі «алғыс» концептісінің визуалды баламасы).

Прагматикалық тұрғыдан эмодзи мен пиктограммалар *коммуникативтік редукцияның* (communicative reduction) жаңа механизмі ретінде қызмет етеді: қысқа визуалды код күрделі әлеуметтік-эмоциялық қатынастарды алмастыра алады. Мұндай ықшамдық пен визуалдық тәсілдер цифрлық мәдениеттің таңбалық әрі танымдық ерекшеліктерімен тығыз байланысты (Bobkina, 2023; Abdigapbarova et al., 2025).

Жартылай құрылымдалған сұхбат деректерін контент-талдау нәтижесінде виртуалды этикетке қатысты үш когнитивтік модель айқындалды:

1) технологиялық когниция респонденттердің 85%-ы этикетті платформаның техникалық протоколдарымен байланыстырады (мысалы, микрофонды өшіру, «mute» батырмасын пайдалану – әдептілік нышаны ретінде қабылданады);

2) эмоциялық-әлеуметтік когниция 74% қатысушы үшін этикет жауап беру жылдамдығымен, реакция қоюмен және позитивті эмодзилермен өлшенеді;

3) мәдени-құндылық когниция 65% қатысушы дәстүрлі қазақ сыпайылық нормаларын (мысалы, «Ассалаумағалейкум») сақтап, оны цифрлық формада бейімдейді.

Мұндай деректер виртуалды коммуникацияның цифрлық эмоциялық интеллект (digital

emotional intelligence) феноменімен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. Технологиялық құралдар арқылы эмоциялық қатынасты реттеу коммуникацияның жаңа когнитивтік деңгейінің қалыптасуына негіз болды (Heitmayer, 2024).

Осы тұрғыдан алғанда, виртуалды этикет нормалары белгілі бір деңгейде «алгоритмдік делдалдыққа» тәуелді. Яғни платформалардағы дайын реакциялар жиынтығы, автоматты қысқарту мен ұсыныс жүйелері, push-хабарламалардың логикасы және модерациялық сүзгілер пайдаланушылардың символдық таңдауын белгілі бір бағытқа бағдарлайды. Соның нәтижесінде коммуникативтік редукцияның қолданылу үлгілері біртіндеп стандарттала түседі. Мұндай стандарттану бір жағынан өзара түсіністікті жеделдетуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан эмодзи мен пиктограммалардың көпмағыналы сипатына байланысты мәдениаралық интерпретацияда қателесу ықтималдығын арттырады.

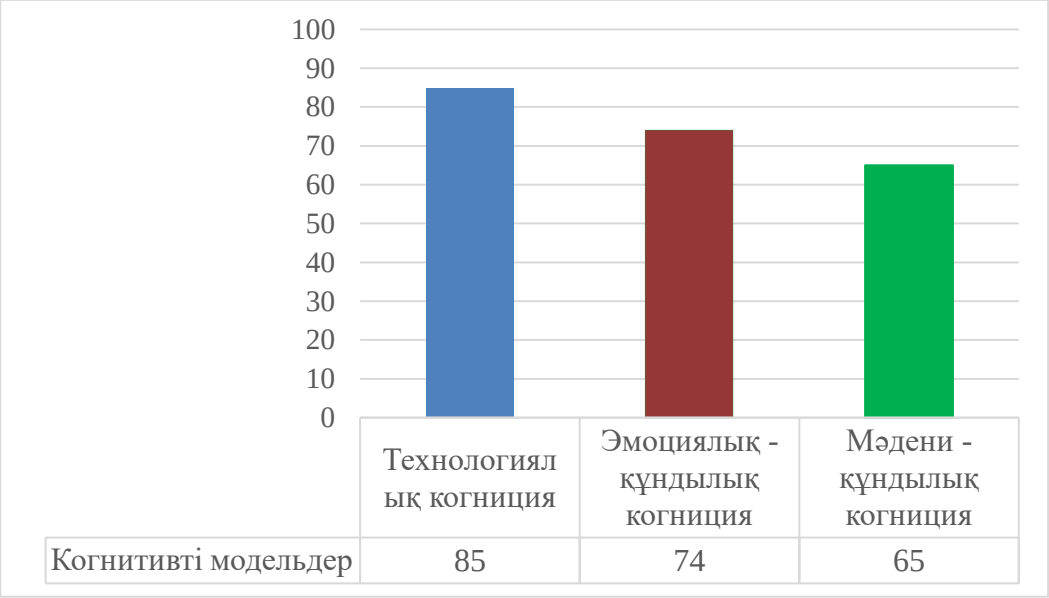

Сурет 1 – Когнитивті модельдерді зерттеу нәтижелері
Рисунок 1 – Результаты исследования когнитивных моделей
Figure 1 – Results of the Study of Cognitive Models

2. *Платформалық контекст пен стильдік бейімделу*

Виртуалды этикет нормалары коммуникациялық платформа архитектурасына және интерфейстік әлеуетіне тәуелді. WhatsApp-та қысқартылған бейресми стиль басым болса, Zoom және Google Meet платформаларында ресми-интерактивті сөйлеу моделі сақталады. Instagram әлеуметтік-визуалды орта ретінде эмоционалды-эстетикалық этикетті қалыптастырады, ал Telegram ақпараттық-нейтралды дискурс үлгісін ұстанады.

Мұндай стильдік бейімделу медиалингвистикалық айнымалылықтың көрінісі болып табылады (Panjaitan, 2024; Syzdykbayeva, 2025). Яғни әр платформа өзінің ішкі «дискурстық грамматикасын» қалыптастырып, қатысушыларды сол кеңістікке тән сыпайылық үлгілерін пайдалануға итермелейді.

Осы тұрғыдан алғанда «аудиториялық дизайн» қағидаты мен платформалық аффорданстар коммуникацияның стильдік бейімделуін жүйелі түрде реттеп отырады.

Мысалы, WhatsApp платформасында жедел алмасуға негізделген қысқа әрі көбіне фатикалық хабарламалар «жылдам жауап – минималды рәсім» қағидатын қалыптастырады. Zoom немесе Meet ортасында протоколданған кезектесу, микрофон мен камера режимін басқару, сондай-ақ жазбаға түсу мүмкіндігі ресми регистрді сақтауды және эксплицитті метакоммуникацияны талап етеді. Instagram платформасында алгоритмдік көрінгіштік пен визуалды мазмұнды эстетикалық іріктеу эмодзи-этикетті визуалды нарративпен ұштастырады. Ал Telegram-ның арналық моделі, ұзын мәтіндерді қолдауы және форвард пен цитата

механизмдері ақпараттық-нейтралды, салыстырмалы түрде «құрғақ» стильдің қалыптасуына ықпал етеді.

3. *Салыстырмалы-мәдени модель*

Талдау нәтижесінде виртуалды этикеттің дамуы үш деңгейлі мәдени-когнитивтік модельмен сипатталды:

- әмбебап деңгей – эмоцияны эмодзи және қысқартулар арқылы жеткізу сияқты жаһандық тенденциялар;
- мәдени-ұлттық деңгей – дәстүрлі сөйлеу әдебінің (амандасу, ризашылық, тілек айту) цифрлық формаға бейімделуі;
- жеке тұлғалық деңгей – қолданушының жасы, кәсібі және цифрлық сауаттылығы арқылы анықталатын жеке прагматикалық стиль.

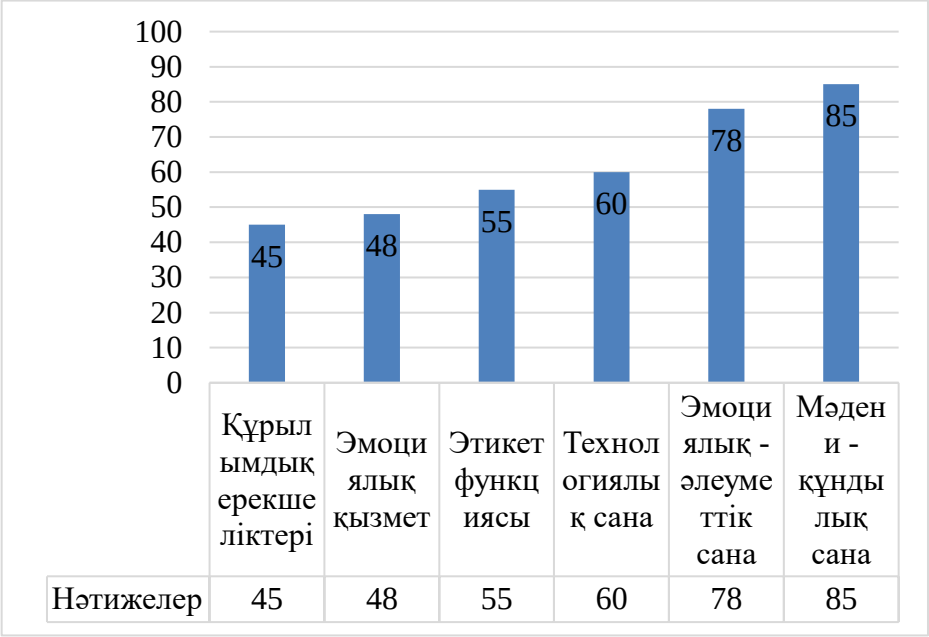

Сурет 2 – Когнитивтік жүйе қалыптастырудағы нәтижелер
Рисунок 2 – Результаты формирования когнитивной системы
Figure 2 – Results of cognitive system formation

Бұл үш деңгей өзара ықпалдаса отырып, біртұтас когнитивтік жүйе қалыптастырады. Соның нәтижесінде цифрлық этикет дәстүр мен инновация тоғысқан кеңістікте пайда болған тілдік-прагматикалық құбылыс ретінде, яғни гибридті мәдени феномен ретінде сипатталады (Abdigapbarova et al., 2025; Heitmayer, 2024).

4. *Жалпы қорытынды нәтижелер*

Зерттеу нәтижелері негізінде мынадай негізгі тұжырымдарға келдік:

1. Виртуалды қатысымдағы этикет мультимодальді лингвопрагматикалық жүйе ретінде қалыптасып, тіл, бейне және символикалық кодтарды біріктіреді;
2. Эмодзилер мен қысқартулар дәстүрлі сыпайылық формаларының семиотикалық эквивалентіне айналып, эмоционалды модальділікті визуалды-кодтық деңгейде бейнелейді;
3. Қазақтілді виртуалды кеңістіктегі қатысым ұлттық мәдени кодтарды сақтай отырып, жаһандық тілдік тәжірибемен кіріктірілген жаңа гибридті норма құраған;
4. Жастардың цифрлық этикеттік стратегиялары әлеуметтік интеллект пен когнитивтік икемділіктің жаңа түрін танытады;
5. Коммуникациялық платформалардың техникалық-архитектуралық параметрлері этикеттік нормалардың стильдік сипаттамаларына тікелей әсер ететін медиалингвистикалық фактор ретінде танылды.

Алынған нәтижелер цифрлық коммуникацияның этикеттік жүйесі дәстүрлі тілдік мәдениеттің эволюциялық жалғасы әрі технологиялық-прагматикалық жаңа формация екенін дәлелдейді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері виртуалды қатысымдағы этикеттік жүйенің күрделі көпдеңгейлі табиғатын, және оның дәстүрлі тілдік мәдениеттен бастау алып, жаңа цифрлық парадигмаға бейімделген эволюциялық сипатқа ие екенін дәлелдейді. Виртуалды этикеттің тілдік, семиотикалық және мәдени контекстер арасындағы динамикалық өзара байланысы қазіргі лингвистикада қалыптасып келе жатқан цифрлық дискурс теориясының (digital discourse theory) эмпирикалық дәлеліне айналады.

Бұл құбылысты интерпретациялау барысында зерттеу нәтижелері бірнеше теориялық бағыттар тұрғысынан қарастырылды: когнитивтік лингвистика, мәдениетаралық коммуникация теориясы, прагмалингвистика және медиа-лингвистика.

Виртуалды коммуникация дәстүрлі қатысымның когнитивтік үлгілерін ішінара сақтай отырып, олардың мағыналық және формалық құрылымын қайта қалыптастырады. Бұл үдеріс тілдік санада «қатысымдық үнем» және «жедел когнитивтік жауап» қағидаларының күшеюіне әкеледі.

М. Хейтмайер зерттеулерінде көрсетілгендей, виртуалды этикет адамның когнитивтік кеңістігін қайта құрып, ақпаратты қабылдау мен реакцияны қалыптастыру жылдамдығын арттырады. Бұл тұрғыда этикет тек мәдени код емес, когнитивтік басқару тетігі ретінде де әрекет етеді.

Зерттеу нәтижелерінде байқалған этикеттік амалдардың ықшамдалуы (мысалы, «Сәлеметсіз бе?» → «Сәлем👋») тілдік үнемдеу теориясымен (economy principle) және мультимодальді коммуникация тұжырымдамасымен (Kress, 2020) сабақтас. Мұндай трансформация сөйлеу актісінің вербалды негізін сақтай отырып, паралингвистикалық және визуалды белгілермен толықтыру арқылы жаңа когнитивтік баламалар тудырады.

Дәстүрлі түсінікте этикет эмоциялық ұстамдылық пен сыпайылық нормаларына негізделеді. Ал цифрлық коммуникация кеңістігінде бұл нормалар эмоцияны білдірудің визуалды құралдарымен – эмодзилермен, реакциялармен және пиктограммалармен кеңейе түседі. Деркс, Фишер және Бос еңбектерінде эмодзилердің адам эмоциясын кодтау және оны қабылдау үдерісіндегі прагматикалық қызметі арнайы қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері де осы тұжырымды растайды: эмодзилер тек қосымша белгі ретінде ғана емес, эмоция мен сыпайылықтың мультимодальді көрінісін қамтамасыз ететін маңызды коммуникативтік құрал ретінде қызмет етеді. Мысалы, 🙏 және ☺ таңбалары қазақ тілдік мәдениетінде ризашылық пен ізеттіліктің символдық коды ретінде қызмет етеді. Мұндай таңбалар дәстүрлі «Рақмет» сөзінің эмоциялық реңкін күшейтіп, оның интонациялық әсерін визуалды формада жеткізуге мүмкіндік береді.

Прагматикалық тұрғыдан алғанда, бұл үдеріс виртуалды қатысымда эмоциялық интерференцияның төмендеуін және жаңа әлеуметтік байланыс формаларын қалыптастыруды қамтамасыз етеді (Sikorska et al., 2025).

Зерттеу нәтижесінде анықталған мәдени деңгейдегі өзгерістер қазақ тілдік қауымдастығының цифрлық кеңістікте ұлттық этикеттік дәстүрлерді жаңа формада сақтап отырғанын көрсетеді. Мысалы, дәстүрлі амандасу формалары – «Ассалаумағалейкум», «Сәлеметсіз бе?» – цифрлық дискурста ықшамдалып, «Сәлем» немесе жай ғана қол бұлғау эмодзиімен беріледі. Бұл көрініс мәдениеттің семиотикалық бейімделу үдерісін сипаттайды.

Ұ. Әбдігапбарова атап өткендей, постцифрлық қоғамда ұлттық мәдени кодтар толық жойылмайды, керісінше «медиа-модульденеді», яғни жаңа технологиялық форматта өміршеңдігін сақтайды. Мұндай жағдайда этикет ұлттың мәдени идентификациясын сақтау құралы болып қала береді. Осы тұрғыдан қарағанда, виртуалды этикет қазақ қоғамында дәстүр мен инновацияның тоғысу нүктесін білдіреді. Ол мәдени символиканы сақтап, сонымен қатар жаһандық қатысым нормаларына икемделуді қамтамасыз етеді.

Талдау барысында әртүрлі платформаларда (WhatsApp, Instagram, Telegram, Zoom) этикеттік мінез-құлықтың өзіндік прагматикалық регламенті бар екені анықталды. Бұл

ерекшелікті медиа-лингвистикалық тұрғыдан дискурстық экожүйе ұғымы арқылы түсіндіруге болады (Herring, 2019). Мысалы:

- WhatsApp дискурсы – бейресми, эмоционалды және қысқартылған кодтар жүйесіне негізделген;
- Zoom және Google Meet дискурстары – ресми этикет үлгісін сақтай отырып, паралингвистикалық сыпайылық амалдарын (жымию, қол бұлғау, микрофонды өшіру) алдыңғы орынға қояды;
- Instagram дискурсы – визуалды этикет формалары (комментарий, лайк, хэштег арқылы алғыс білдіру) арқылы эстетикалық коммуникация мәдениетін қалыптастырады.

Бұл құбылысты платформалық прагматика тұрғысынан түсіндіруге болады: әрбір цифрлық орта өзіне тән тілдік нормалар жүйесін қалыптастырып, пайдаланушыны сол коммуникациялық мәдениетке бейімделуге итермелейді.

Кесте 2 – Виртуалды қатысым этикетінің когнитивтік-прагматикалық және мәдени интерпретациясы
Таблица 2 – Когнитивно-прагматическая и культурная интерпретация виртуального коммуникативного этикета
Table 2 – Cognitive-pragmatic and Cultural Interpretation of Virtual Communicative Etiquette

Өлшем	*Этикеттік көрініс түрі*	*Лингвопрагматика-лық сипаттама*	*Когнитивтік және мәдени интерпретация*	*Дереккөздер мен негіздемелер*
Когнитивтік өлшем	Амандасу, қысқартылған хабарламалар (мыс., *Сәлем* 👋)	Тілдік үнем, платформаға бейімделу, синтаксистік ықшамдық	Ақпаратты өңдеудің жылдамдығын арттырады, жаңа когнитивтік бейімделу моделін қалыптастырады.	Heitmayer (2024); Kress (2020)
Эмоциялық өлшем	Эмодзи және пиктограммалар (☺, 🙈, 😂)	Визуалды-семиотикалық құралдар арқылы эмоция мен сыпайылықтың берілуі	Эмоциялық IQ деңгейін арттырып, паралингвистика-лық кодтың орнын басады.	Derks et al. (2020); Sikorska et al. (2025)
Мәдени-құндылық өлшем	Ұлттық амандасу, діни-мәдени белгілер (*Ассалаумаға-лейкум*, 🙏)	Дәстүрлі этикеттік формалардың медиа-модульденуі	Ұлттық мәдени кодтың сақталуы және гибридті мәдени модельдің қалыптасуы	Abdigapbarova et al. (2025)
Платформа-лық өлшем	WhatsApp, Zoom, Instagram, Telegram	Платформаға тән дискурстық грамматика мен стильдік бейімделу	Әр медиаорта өзіндік этикеттік нормалар жүйесін қалыптастырады.	Herring (2019); Panjaitan (2024)
Әлеуметтік-интерактивтік өлшем	Реакциялар мен жауап беру жылдамдығы	Цифрлық қатысымдағы әлеуметтік рефлексия механизмі	Этикет әлеуметтік интеллект пен эмоциялық сезімталдықтың көрсеткіші	Bobkina (2023); Heitmayer (2024)

Сұхбат нәтижелері көрсеткендей, виртуалды этикет нормаларын сақтау – тек тіл мәдениеті емес, сонымен қатар әлеуметтік интеллект пен эмоциялық сауаттылықтың көрсеткіші.

Бұл тұжырымды бірқатар заманауи зерттеулер де растайды (Heitmayer, 2024; Panjaitan, 2024; Bobkina, 2023). Цифрлық орта коммуникациялық құзыреттіліктің жаңа түрін талап етеді: мұнда адамның эмоциялық сигналдарды дұрыс түсіндіруі, жауап беру жылдамдығын орынды таңдауы және платформалық нормаларды сақтау қабілеті маңызды рөл атқарады.

Осы тұрғыдан алғанда, виртуалды этикет цифрлық эмоциялық мәдениеттің институционалдық негізіне айналады. Ол адамның коммуникативтік мінез-құлқын тек әлеуметтік деңгейде ғана емес, сонымен қатар этикалық тұрғыдан да реттейтін механизм ретінде қызмет етеді.

Зерттеу нәтижелері тілтанымдық, педагогикалық және мәдениетаралық коммуникация салаларында бірқатар жаңа бағыттарды айқындайды:

1. Цифрлық этикет қағидаларын тіл мәдениетін оқыту бағдарламаларына жүйелі түрде енгізу қажеттілігі артады;
2. Этикеттік амалдарды мультимодальді тұрғыдан зерттеу тілдік репрезентация теориясының ғылыми аясын кеңейтеді;
3. Виртуалды этикет мәдениетаралық өзара түсіністік пен тілдік толеранттылықты қалыптастырудың тиімді құралдарының бірі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері когнитивтік лингвистика мен медиа-коммуникация тоғысында жаңа аналитикалық парадигма – «цифрлық этикет лингвистикасын» (digital etiquette linguistics) ұсынады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу виртуалды қатысымдағы этикеттің тілтанымдық табиғатын жан-жақты ашып, оның дәстүрлі қатысым формаларынан айырмашылығын және заманауи цифрлық кеңістіктегі жаңа көрінісін анықтады. Зерттеу нәтижелері тіл мен технологияның өзара ықпалдастығын және олардың адамзаттың коммуникативтік санасында жаңа когнитивтік парадигма қалыптастыратынын дәлелдейді.

Біріншіден, виртуалды этикет дәстүрлі тілдік мәдениеттің эволюциялық жалғасы бола отырып, техногендік ортаға бейімделген жаңа прагматикалық модельге айналды. Этикеттік нормалар енді тек вербалды қарым-қатынас шеңберінде емес, цифрлық платформалар мен құрылғылар логикасына сәйкес жүзеге асады. Бұл өзгеріс тілдің когнитивтік үнем, эмоциялық бейімделу және әлеуметтік реактивтілік заңдылықтарын жаңа деңгейде паш етеді.

Екіншіден, эмодзи, реакциялар, қысқартылған кодтар және пиктограммалар дәстүрлі этикеттік амалдардың семиотикалық баламасына айналып, сыпайылық пен эмоцияны визуалды түрде репрезентациялаудың тиімді құралына айналды. Бұл мультимодальді коммуникация мәдениетінің кеңеюін, сондай-ақ прагматикалық ықшамдық пен мағыналық тереңдіктің бірлігін айқындайды.

Үшіншіден, зерттеу нәтижелері виртуалды этикет жүйесінің үш когнитивтік деңгейін нақтылады:

1. Технологиялық когниция этикетті техникалық ережелермен (микрофонды өшіру, онлайн жиналыс әдебі) байланыстырады;
2. Эмоциялық-әлеуметтік когниция сыпайылықты жауап беру жылдамдығы мен эмоциялық реакция арқылы өлшейді;
3. Мәдени-құндылық когниция дәстүрлі ұлттық сөйлеу әдебін цифрлық формада сақтауға бағытталады.

Бұл модель виртуалды этикетті тек лингвистикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар когнитивтік әрі мәдени-әлеуметтік жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ол цифрлық ортадағы адамның коммуникативтік мінез-құлқын реттеп, мәдени сәйкестіктің сақталуына ықпал етеді.

Төртіншіден, зерттеу нәтижелері әртүрлі коммуникациялық платформаларда (WhatsApp, Zoom, Instagram, Telegram) этикеттік нормалардың өзіндік платформалық прагматикасы қалыптасқанын көрсетті. Әрбір медиаорта өзіне тән дискурстық грамматика мен тілдік стиль жүйесін қалыптастырып, қолданушыларды сол коммуникациялық контекстке бейімдейді.

Бесіншіден, қазақ тілдік кеңістігіндегі виртуалды этикет ұлттық мәдени код пен жаһандық коммуникациялық нормалардың өзара ықпалдасуы ретінде сипатталады. Қазақтілді пайдаланушылар дәстүрлі сыпайылық қағидаларын сақтай отырып, заманауи жедел коммуникация талаптарымен үйлестіреді, соның нәтижесінде мәдени идентификация мен тілдік жаңғыру үдерістері қатар жүзеге асады.

Қорытындылай келгенде, виртуалды этикет – тек тілдік формалар жүйесі емес, жаңа мәдени-когнитивтік феномен. Ол адамның әлеуметтік мінез-құлқын, эмоциялық мәдениетін және цифрлық қарым-қатынастағы жауапкершілік деңгейін анықтайды.

Әдебиеттер

Баймұратова А. Қазақ интернет-дискурсының этикеттік ерекшеліктері // Қазақ тіл білімі және коммуникация, 3(2). – 2022. – 87-94-бб.

Қайдар Ә. Қазақ тілінің ұлттық мәдени негіздері. – Алматы: Елтаным, 2007. – 304 б.

Смағұлова Г. Қазақ сөйлеу мәдениетінің прагматикалық аспектілері. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 236 б.

Abdigapbarova, U., Syzdykbayeva, R., Nurbayeva, A. Developing digital etiquette and communication culture among future teachers in Kazakhstan // International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 24(1). 2025. Pp. 112-127. https://doi.org/10.26803/ijlter.24.1.8.

Androutsopoulos, J. Networked multilingualism: Some language practices on Facebook and their implications // International Journal of Bilingualism, 19(2). 2015. Pp. 185-205. https://doi.org/10.1177/1367006913489198

Baron, N.S. Always On: Language in an Online and Mobile World. Oxford: Oxford University Press, 2008. 304 p.

Bobkina, J. Emojis as new pragmatic markers: Visual semiotics in online discourse // Journal of Language and Digital Communication, 6(4). 2023. Pp. 211-230. https://doi.org/10.1080/10447318.2023.2188534

Crystal, D. Language and the Internet (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 304 p.

Crystal, D. Internet linguistics: A student guide. Routledge, 2011. 192 p.

Danet, B. Cyberpl@y: Communicating Online. Berg, 2001. 320 p.

Derks, D., Fischer, A.H., Bos, A.E. The role of emotion in computer-mediated communication: A review // Computers in Human Behavior, 110. 2020. Pp. 106-112. https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106394

Dresner, E., Herring, S.C. Functions of the nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force. Communication Theory, 20(3). 2010. Pp. 249-268.

Heitmayer, M. Digital discourse and the evolution of netiquette: Pragmatic reshaping of online politeness // Journal of Pragmatics, 222. 2024. Pp. 101-123. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2024.03.009

Herring, S.C. The co-evolution of computer-mediated communication and digital discourse analysis // Discourse, Context & Media, 28. 2019. Pp. 1-18.

Kress, G. Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication (3rd ed.). Routledge, 2020. 272 p.

Panjaitan, M. Digital ethics and linguistic adaptation in online communication. Asian Journal of Media Studies, 12(2). 2024. Pp. 45-59.

Seargeant, P., Tagg, C. The Language of Social Media: Identity and Community on the Internet. Palgrave Macmillan, 2014. 256 p.

Shea, V. Netiquette. Albion Books, 1994. 160 p.

Sikorska, M., Kovalenko, V., Zheltukhina, M. Digital communication etiquette and multimodal discourse in education // Journal of Theoretical and Applied Information Technology, 103(12). 2025. Pp. 24-32. https://www.jatit.org/volumes/Vol103No12/2Vol103No12.pdf

Syzdykbayeva, R. Network communication culture and digital etiquette among university students // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 150(1). 2025. Pp. 55-67.

Tagg, C. Exploring Digital Communication: Language in Action. Routledge, 2015. 291 p.

Tannen, D. The Relativity of Linguistic Strategies: Reframing in Conversational Discourse. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Thurlow, C., Mroczek, K. Digital Discourse: Language in the New Media. Oxford: Oxford University Press, 2011. 364 p.

Yus, F. Pragmatics of Internet Humour. John Benjamins Publishing, 2018. 347 p.

Yus, F. Cyberpragmatics 2.0: Internet-Mediated Communication and (Re)contextualization. John Benjamins Publishing, 2021. 353 p.

References

Abdigapbarova, U., Syzdykbayeva, R., Nurbayeva, A. (2025) Developing digital etiquette and communication culture among future teachers in Kazakhstan. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 24(1). Pp. 112-127. https://doi.org/10.26803/ijlter.24.1.8 (in English)

Androutsopoulos, J. (2015) Networked multilingualism: Some language practices on Facebook and their implications. International Journal of Bilingualism, 19(2). Pp. 185-205. https://doi.org/10.1177/1367006913489198 (in English)

Bajmuratova, A. (2022) Qazaq internet-diskursynyng jetikettik erekshelikteri. Qazaq til bilimi zhane kommunikacija, 3(2). 87-94-bb. [Baimuratova, A. (2022) Etiquette features of Kazakh internet discourse. Kazakh Linguistics and Communication. Pp. 87-94.] (in Kazakh)

Baron, N.S. (2008) Always On: Language in an Online and Mobile World. Oxford: Oxford University Press, 304 p.

(in English)

Bobkina, J. (2023) Emojis as new pragmatic markers: Visual semiotics in online discourse. Journal of Language and Digital Communication, 6(4). Pp. 211-230. https://doi.org/10.1080/10447318.2023.2188534 (in English)

Crystal, D. (2006) Language and the Internet (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 304 p. (in English)

Crystal, D. (2011) Internet linguistics: A student guide. Routledge.192 p. (in English)

Danet, B. (2001) Cyberpl@y: Communicating Online. Berg. 320 p. (in English)

Derks, D., Fischer, A. H., Bos, A.E. (2020) The role of emotion in computer-mediated communication: A review. Computers in Human Behavior, 110. Pp. 106-112. https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106394 (in English)

Dresner, E., Herring, S.C. (2010) Functions of the nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force. Communication Theory, 20(3). Pp. 249-268. (in English)

Heitmayer, M. (2024) Digital discourse and the evolution of netiquette: Pragmatic reshaping of online politeness. Journal of Pragmatics, 222. Pp. 101-123. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2024.03.009 (in English)

Herring, S.C. (2019) The co-evolution of computer-mediated communication and digital discourse analysis. Discourse, Context & Media, 28. Pp. 1-18. (in English)

Kress, G. (2020) Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication (3rd ed.). Routledge. 272 p. (in English)

Panjaitan, M. (2024) Digital ethics and linguistic adaptation in online communication. Asian Journal of Media Studies, 12(2). Pp. 45-59. (in English)

Qaidar, A. (2017) Qazaq tilining ulttyq madeni negizderi. Almaty: Eltanym. 304 b. [Kaidar, A. (2017) National cultural foundations of the Kazakh language. Almaty: Eltanym. 304 p.] (in Kazakh)

Seargeant, P., Tagg, C. (2014) The Language of Social Media: Identity and Community on the Internet. Palgrave Macmillanm. 256 p. (in English)

Shea, V. (1994) Netiquette. Albion Books, 160 p. (in English)

Sikorska, M., Kovalenko, V., Zheltukhina, M. (2025) Digital communication etiquette and multimodal discourse in education. Journal of Theoretical and Applied Information Technology, 103(12). Pp. 24-32. https://www.jatit.org/volumes/Vol103No12/2Vol103No12.pdf (in English)

Smagulova, G. (2020) Qazaq sojleu madenietining pragmatikalyq aspektileri. Almaty: Qazaq universiteti. 236 b. [Smagulova, G. (2020) Pragmatic aspects of Kazakh speech culture. Almaty: Kazakh University. 236 p.] (in Kazakh)

Syzdykbayeva, R. (2025) Network communication culture and digital etiquette among university students. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 150(1). Pp. 55-67. (in English)

Tagg, C. (2015) Exploring Digital Communication: Language in Action. Routledge. 291 p. (in English)

Tannen, D. (2013) The Relativity of Linguistic Strategies: Reframing in Conversational Discourse. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Thurlow, C., Mroczek, K. (2011) Digital Discourse: Language in the New Media. Oxford: Oxford University Press. 364 p. (in English)

Yus, F. (2018) Pragmatics of Internet Humour. John Benjamins Publishing. 347 p. (in English)

Yus, F. (2021) Cyberpragmatics 2.0: Internet-Mediated Communication and (Re)contextualization. John Benjamins Publishing. 353 p. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.03.2026.

© Есенова Қ.Ө., Балгабаева А.О., Исмаилова Ф.К., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.31 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-164-174

Еділбай Төлебайұлы Оспанов[1], Ақторғын Жамаубайқызы Кәрібекова[2*], Айсұлу Нұрдынқызы Тұрарова[3]
[1]филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-2253-134X E-mail: yedilbay.ospan@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0008-7269-4247 E-mail: ak_torgyn-karibek@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Мұхаммед Хайдар Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.,
ORCID: 0000-0002-4712-5420 E-mail: aisulu.turarova@mail.ru

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Қазіргі таңда Қазақстанның жоғары оқу орындарында (ЖОО) білім алушылардың ғылыми жазылым дағдысын қалыптастыру мақсатында «Академиялық жазылым» пәні кеңінен оқытылуда. Дегенмен пәннің өзіндік ерекшелігіне байланысты жазылым дағдысын қалыптастыруда біршама қиындықтар туындап отыр. Бұл мақалада сапалы зерттеу негізінде педагогикалық ЖОО-да оқитын студенттердің академиялық жазылым пәніне көзқарасын анықтау мақсатында төрт университеттің 28 студентінің қатысуымен фокус-топтық сұхбат жүргізілді. Сұхбат нәтижелері тақырыптық талдау арқылы қарастырылып, академиялық жазылымның кәсіби және академиялық дағдыларды қалыптастырудағы маңыздылығы анықталды. Дегенмен студенттерде оқу үдерісіне, тәртіпке және тілдік дағдыларға байланысты әртүрлі деңгейдегі алаңдаушылық, сенімсіздік және мотивацияның төмендігі байқалды. Сондай-ақ студенттер академиялық жазылымның ғылыми, оқу және зерттеу үдерісіндегі маңыздылығына сенімді. Зерттеу нәтижелері тіл мен жазылымды үйлестіре оқытатын, инклюзивті және білім алушыға қолдау көрсететін, оқу контексіне бейімделген педагогиканың қажеттілігін көрсетеді. Бұл зерттеу академиялық жазылым бойынша жүргізілетін зерттеулерге үлес қосып, академиялық жазылым дағдыларын қалыптастыру үшін оқу бағдарламаларын әзірлеуге ықпал етуі мүмкін.

Тірек сөздер: академиялық жазылым; жазылым құзыреттілігі; педагогикалық ЖОО; фокус-топтық сұхбат; академиялық сауаттылық

Сілтеме жасау үшін: Оспанов Е.Т., Кәрібекова А.Ж., Тұрарова А.Н. Академиялық жазылым құзыреттілігін дамыту жолдары. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 164-174-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-164-174

Едилбай Толебаевич Оспанов[1], Акторгын Жамаубаевна Карибекова[2*], Айсулу Нурдуновна Турарова[3]
[1]кандидат филологических наук,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-2253-134X E-mail: yedilbay.ospan@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0008-7269-4247 E-mail: ak_torgyn-karibek@mail.ru
[3]кандидат филологических наук, доцент,
Таразский региональный университет имени Мухаммеда Хайдара Дулати, Казахстан, г. Тараз,
ORCID: 0000-0002-4712-5420 E-mail: aisulu.turarova@mail.ru

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИИ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА

Аннотация. В настоящее время в высших учебных заведениях (ВУЗ) Казахстана предмет «Академическое письмо» широко преподаётся с целью формирования у обучающихся навыков научного письма. Однако, ввиду специфики предмета, при формировании навыков письма возникают определённые трудности. В рамках данного исследования, на основе качественного подхода, был проведён фокус-групповой опрос с участием 28 студентов четырёх педагогических университетов для определения их отношения к предмету «Академическое письмо». Результаты опроса были проанализированы с использованием тематического анализа, что позволило выявить важность академического письма для формирования профессиональных и академических навыков. Тем не менее, у

студентов наблюдались различные уровни тревожности, неуверенности и снижения мотивации, связанные с учебным процессом, дисциплиной и языковыми навыками. В то же время студенты осознают научное и учебное значение академического письма в процессе обучения и исследований. Результаты исследования показывают необходимость педагогики, которая объединяет обучение языку и письму, поддерживает обучающихся, обеспечивает инклюзивность и адаптирована к учебному контексту. Данное исследование вносит вклад в исследования по академическому письму и может способствовать разработке учебных программ для формирования навыков академического письма.

Ключевые слова: академическое письмо; письменная компетенция; педагогический ВУЗ; фокус-групповое интервью; академическая грамотность

Для цитирования: Оспанов Е.Т., Карибекова А.Ж., Турарова А.Н. Способы развития компетенции академического письма. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 164-174. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-164-174

Yedilbay Ospanov[1], Aktorgyn Karibekova[2*], Aisulu Turarova[3]

[1]Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-2253-134X E-mail: yedilbay.ospan@gmail.com

[2*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0008-7269-4247 E-mail: ak_torgyn-karibek@mail.ru

[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Muhammad Khaydar Dulaty Taraz Regional University, Kazakhstan, Taraz, ORCID: 0000-0002-4712-5420 E-mail: aisulu.turarova@mail.ru

APPROACHES TO DEVELOPING ACADEMIC WRITING COMPETENCE

Abstract. Currently, the course “Academic Writing” is widely taught in higher education institutions (HEI) in Kazakhstan with the aim of developing students’ scientific writing skills. However, due to the specific nature of the course, certain difficulties arise in the development of writing skills. Within the framework of this study, based on a qualitative approach, a focus group interview was conducted with 28 students from four pedagogical universities to determine their attitudes toward the course “Academic Writing.” The results of the interviews were analyzed using thematic analysis, which allowed for identifying the importance of academic writing in the development of professional and academic skills. Nevertheless, students exhibited varying levels of anxiety, uncertainty, and decreased motivation related to the learning process, discipline, and language skills. At the same time, students recognized the scientific and educational significance of academic writing in the context of learning and research. The results of the study indicate the need for pedagogy that integrates language and writing instruction, supports learners, ensures inclusivity, and is adapted to the learning context. This study contributes to research on academic writing and can facilitate the development of curricula aimed at fostering academic writing skills.

Keywords: academic writing; writing competence; pedagogical HEI; focus group interview; academic literacy

For citation: Ospanov, Y., Karibekova, A., Turarova, A. Approaches to Developing Academic Writing Competence. *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 164-174. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-164-174

Кіріспе

Академиялық жазылым студенттердің интеллектуалдық дамуы мен кәсіби дайындығын қалыптастыруда әсіресе сыни ойлауға, зерттеушілік қарым-қатынасқа және пәндік дискурсқа баса назар аударатын ЖОО-да аса маңызды дағды болып табылады (Оспанов, 2024). Педагогикалық бағдарламаларда оқитын студенттер үшін академиялық жазылым тек академиялық білімді көрсету құралы ғана емес, сонымен қатар олардың болашақ педагог ретінде өзіндік тұлғасын қалыптастыруға ықпал ететін негізгі тәжірибе ретінде көрініс табады. Дегенмен үш тілде білім беру саясатымен орыс тілінде білім алатын топтарда қазақ тілі мен ағылшын тілі, ал қазақ тілінде оқитын топтарда орыс тілі мен ағылшын тілі 1-курста міндетті түрде оқылады. Осыған байланысты Қазақстанның дамып келе жатқан білім беру жүйесі жағдайында академиялық жанрларда тиімді әрі сауатты жаза білу қажеттілікке де, қиындыққа да айналды.

Академиялық сауаттылықты арттыру және жаһандық стандарттарды жергілікті оқу жоспарларына енгізу бойынша ұлттық күш-жігерге қарамастан, көптеген қазақстандық ЖОО студенттері академиялық жазылым құзыреттілігін дамытуда елеулі кедергілерге тап болады. Бұл қиындықтар әсіресе педагогикалық бағытта білім алатын студенттер арасында айқын көрінеді,

бұл үдерісте студенттер оқуды меңгерумен қатар, мектеп жағдайында жазуды оқытуға қажетті кәсіби дағдыларды қалыптастыруы тиіс. Аталған мәселе көбінесе оқу бағдарламаларының теориялық негіздерге шамадан тыс бейімделуімен және студенттердің практикалық дағдыларды меңгеруге мүмкіндігінің шектеулігімен байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар академиялық жазылымды жүйелі түрде оқытуға арналған арнайы курстардың тапшылығы мен осы саладағы білікті мамандардың жетіспеушілігі студенттердің ғылыми мәтіндерді стандарттарға сай рәсімдеу мүмкіндігін шектейді. Зерттеулер студенттердің ана тіліндегі академиялық сауаттылық дағдыларының жеткіліксіздігі оқу тапсырмаларының сапасына теріс ықпал етіп, шет тіліндегі ғылыми мәтіндерді құрастыруда қосымша қиындықтар туындататынын айғақтайды (Swartz, 2020). Осы орайда батыстық білім беру кеңістігінен алынған модельдерді жергілікті ортаға бейімдеудің тиімділігі мен орындылығы туралы пікірталастар зерттеушілер арасында әлі де өзекті мәселе болып қалуда (Zashikhina, 2021).

Академиялық жазылым болашақ мұғалімді оқытудың негізгі құрамдас бөлігі болғанымен, қазақстандық педагогикалық мамандық студенттерінің бұл процесті тәжірибеде қалай тұжырымдайтыны және тәжірибеден қалай өткізетіні туралы зерттеулер жеткіліксіз. Қазіргі зерттеулер студенттердің өмірлік тәжірибесіне, сенімдеріне және эмоционалдық жауаптарына шектеулі түрде назар аудара отырып, оқу жоспарларына және тіл үйретуге бағытталған. Аталған олқылықтың маңызы зор, себебі студенттердің қабылдау ерекшеліктері мен қиындықтарын түсіну көптілді жоғары білім беру жүйесінде тиімді педагогикалық стратегияларды әзірлеуге және білім берудегі теңдікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу қазақстандық болашақ педагогтардың академиялық жазылым туралы түсінігін, оған деген көзқарасын, тәжірибесін зерттеуге бағытталған. Сонымен қатар ол әртүрлі академиялық ортадағы және тілдік контексттегі студенттердің академиялық жазылымды қалай қабылдайтынын анықтауды, мотивациялық және академиялық жазылымдағы құзыреттілігін дамыту арасындағы байланысты талдауды мақсат етеді.

Зерттеу фокус-топтық сұхбаттар арқылы студентке бағытталған тәсілді қолдана отырып, жоғарыда аталған мақсаттарды шешуге бағытталған. Сонымен қатар инклюзивті және контекстке бейімделген педагогикалық стратегияларды айқындауға мүмкіндік беретін тұжырымдар қалыптастыруды көздейді.

Академиялық жазылымды дамытудың субъективті өлшемдерін – эмоционалдық жауаптарды, қабылданатын өзектілікті және нұсқаулық әсерлерін зерттеу арқылы бұл зерттеу көптілді және посткеңестік жоғары білім беру жүйелеріндегі академиялық сауаттылық туралы зерттеулерге үлес қосуға бағытталған. Ол сондай-ақ академиялық жазылымды тек техникалық дағды ретінде ғана емес, сонымен қатар білім берудегі теңдік пен кәсіби қалыптасудың орталығы болып табылатын күрделі, әлеуметтік тәжірибе ретінде талдауға бағытталады. Осы ретте бұл зерттеу мынадай сұрақтарға жауап іздейді:

1. Педагогикалық ЖОО-ларда академиялық жазылым кәсіби және академиялық дағдыны қалыптастыруда қаншалықты маңызды?
2. Академиялық жазылымды оқыту барысында қандай қиындықтар кездеседі?
3. Педагогикалық ЖОО-да академиялық жазылым пәнін тиімді оқытудың қандай жолдары бар?

Материал және әдістер

Бұл зерттеуде қазақстандық педагогикалық мамандық студенттерінің академиялық жазылымға қатысты пікірлерін, көзқарастарын және құзыреттілігін дамыту үшін фокус-топтық сұхбаттарды пайдалана отырып, сапалы зерттеу дизайны қолданылды. Зерттеуге қатысушылар Қазақстанның педагогикалық бағытта мамандықтар дайындайтын төрт университеттен алынды. Бұл төрт ірі ЖОО-дан мақсатты түрде әрқайсысынан жеті студенттен төрт топтық фокус-топ іріктелді. Фокус-топқа бөлінген, барлығы – 28 бакалавриат студент (бірінші курстан төртінші курсқа дейін) зерттеуге толық қатыстырылды. Әрбір фокус-топ пәндердің (гуманитарлық ғылымдар және STEM), академиялық деңгейлердің және тілдік ортаның (қазақ, орыс және ағылшын тілін үйренушілер) үлесін тең көрсете алады. Әртүрлілікті қамтамасыз ету үшін гендерлік және аймақтық өкілдік те қарастырылды.

Деректер әрқайсысы 60-90 минутқа созылатын жартылай құрылымдық фокус-топтық сұхбаттар арқылы жиналды. Сұхбаттар қатысушылардың ыңғайына және деректердің жан-жақтылығын қамтамасыз ету үшін олардың таңдаған тілінде (қазақ, орыс немесе ағылшын) жүргізілді. Әңгімелесу хаттамасы алты тақырыптық бөлімді қамтыды: (1) сұхбат мақсатын түсіндіру, (2) тәжірибе мен қиындықтар, (3) оқыту және оқу әдістері, (4) көзқарастар мен құндылықтар, (5) құзыреттілік және даму, (6) қорытынды рефлексия.

Барлық сұхбаттар қатысушылардың келісімімен аудиожазбаға алынып, кейіннен сөзбе-сөз транскрипцияланды. Қажет болған жағдайда аударма жасалып, мағынасы мен контекстін сақтау үшін қос тілді зерттеушілер өзара тексерілді. Этикалық талаптарды сақтау мақсатында қатысушыларға құпиялылық, анонимдік және қатысудың ерікті сипаты туралы ақпарат берілді және жарияланым барысында анонимділік сақталатындығына толық кепілдік берілді.

Транскрипцияланған деректерді талдау үшін Браун мен Кларктың алты қадамдық тәсіліне (2006) сәйкес тақырыптық талдау қолданылды. Бұл әдіс фокус-топтар ішінде және олардың арасында қайталанатын тақырыптар мен мағыналық үлгілерді анықтауға мүмкіндік берді. Бастапқы кодтар индуктивті түрде құрылды, тақырыптарға топтастырылды, содан кейін зерттеу тобы арасында қайталанатын талқылаулар арқылы нақтыланды. Сондай-ақ сұхбат барысында студенттердің көзқарасына әсер ететін факторлар ретінде тілдік әртүрлілікке, пәндік айырмашылықтарға және білім деңгейіне ерекше назар аударылды. Бұл әдіснамалық тәсіл қазақстандық болашақ педагогтардың оқу бағдарламаларын талдауға, академиялық жазылымдағы құзыреттілікті тұжырымдауға, түсінуге мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

ЖОО-да академиялық жазылымның маңыздылығы, студенттердің оқу жетістіктері мен кәсіби дамуының негізі жан-жақты зерттелген. Академиялық жазылым тек білім беруді жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойлау, дәлелдеу және уақытты тиімді пайдалана алу сияқты дағдыларды да қалыптастырады. Бұл зерттеу академиялық жазылымның табиғатын, оның педагогикалық салдарын және Қазақстан сияқты көптілді және көпмәдениетті контексттердегі қиындықтарды зерттейтін әртүрлі ғылыми әдебиеттерге сүйенеді.

Бұл зерттеудің теориялық негізі жазылымды қарапайым, жай техникалық дағды емес, әлеуметтік және гносеологиялық тәжірибе ретінде қарастыратын Ли және Стрит ұсынған академиялық сауаттылық үлгісіне негізделген (Lea, 1998: 160). Бұл перспектива студенттердің академиялық жазылым тәжірибесін қалыптастырудағы контекстік, мәдени және институционалдық нормалардың маңыздылығын көрсетеді. Ол жазылымды бейтарап, контекстіктен ажыратылған әрекет ретінде емес, студенттерді белгілі бір тәртіптік жүйелілік негізде мағыналы тұрғыдан жазуға дағдыландырады. Бұл өз кезегінде тиімділікті қалыптастырады, жазылымдағы өзіндік тиімділіктің рөлі студенттердің өз мүмкіндіктеріне деген сенімдеріне, мотивациясына, сабаққа қатысуына және академиялық тапсырмаларды орындаудағы табандылығына қалай әсер ететінін түсіну үшін аса маңызды. Ал Пажарес жазудың тиімділігінің студенттің тәжірибесі, оларға берілетін кері байланыс және қолдаушы оқу ортасының болуы арқылы қалыптасатынын атап көрсетеді (Pajares, 2003: 145). Осылайша, тиімділік студенттердің эмоционалдық жағдайына тікелей байланысты, яғни эмоция академиялық жазылым тапсырмаларын орындауға әсер етеді.

Зерттеулердің басым бөлігі, әсіресе, ағылшын тілінде сөйлемейтін, бірақ ағылшын тілінде оқытылатын ортада студенттер кездесетін ерекше қиындықтарды қарастырды. Студенттер қазақ немесе орыс тілдерінде ойлай отырып, ағылшын тілінде жиі жазатын Қазақстанда бұл қиындықтар аудармашылық және мәдени кедергілермен байланысты болуы мүмкін. Бұл өз кезегінде танымдық қиындықтарға әкеледі және Қазақстандық студенттердің көптілді академиялық ортадағы танымдық кедергілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Ал қазіргі заманғы педагогикалық тәсілдер жазуды пәндік мазмұнға біріктіретін және жобаны жазуға, кері байланысқа және сыни ойлау мен талдауға баса назар аударатын үдеріске бағытталған құзыреттіліктерді құптайды. Сондықтан Леки мен Тарди жазылымды жеке техникалық жаттығулардан гөрі жанрлық модельдеу және енгізілген тәжірибелер арқылы үйрету керек деп санайды (Leki, 2007; Tardy, 2009). Дегенмен қазақстандық жоғары оқу орындарында

жүргізілген эмпирикалық зерттеулер студенттердің тілдік дайындығы төмен болған жағдайда, олардың жазудың құрылымдық және аргументациялық компоненттерін меңгеруде айтарлықтай қиындықтарға тап болатынын растайды (Tajik, 2022a). Бұл орайда академиялық жазудағы жүйелілік, келісімділік пен дәлелдеу базасының жетіспеушілігі студенттердің халықаралық ғылыми орта талаптарына сай келуін қиындататын негізгі факторлар болып отыр.

Сонымен қатар Кенжебаева мен Балтабаева қазақ тілі сабақтарында жазылым дағдыларын дамытудың әртүрлі әдістерін, соның ішінде монофониялық, сюжеттік жазуды және мәтінді қорытындылауды атап көрсетеді (Кенжебаева, 2023: 93). Қилыбаев және басқалар Қазақстанның білім беру жүйесі контекстінде академиялық жазылым дағдыларын дамытуға назар аудара отырып, оның функционалдық сауаттылықты арттырудағы рөлін анықтап береді (Килыбаев, 2022: 89). Сондай-ақ Асанбаева фильмдік дискурс арқылы жазылым дағдыларын оқытудың инновациялық тәсілін зерттейді, бұл оқушылардың белсенділігін арттырады және жаңа тақырыптарды меңгеруге көрнекі құралдар береді деп болжайды (Асанбаева, 2022: 27). Барлық зерттеулер жазу студенттердің жалпы лингвистикалық және академиялық дамуына ықпал ететін тілді меңгеру мен қарым-қатынастың маңызды құрамдас бөлігі екендігін дәлелдейді.

Академиялық жазылым рефлексиялық тәжірибені, педагогикалық ой-пікірлерді және ғылыми коммуникацияны дамытуға қолдау көрсететін мұғалімдерді оқытуда өте маңызды. Алайда оқытушылар жүктемесінің ауырлығы және олардың жеке тәлімгерлікпен айналысуы олардың студенттердің жазба жұмыстарына сапалы кері байланыс беру уақытын айтарлықтай шектейді (Jafary, 2024). Осы ретте зерттеулер университет оқытушыларының академиялық жазылымды оқытудағы біліктілігі мен тәжірибесінің жеткіліксіздігі студенттердің ғылыми мәтін құрастыру қабілеттеріне тікелей әсер ететінін алға тартады (Tajik, 2022б). Сондай-ақ педагогикалық үдерістегі нұсқаулықтардың тапшылығы мен оқыту әдістемелеріндегі бірізділіктің болмауы студенттердің академиялық жазылымға деген мотивациясын төмендетіп, олардың ғылыми мақалалар мен эсселерді сапалы әзірлеуіне кедергі келтіретін негізгі факторлардың бірі болып табылады (Khammee, 2024).

Академиялық жазылымға қатысты халықаралық әдебиеттер саны артып келе жатқанымен, Қазақстандағы болашақ педагогтардың білім алу барысында академиялық жазылымды қалай қабылдайтынын зерттеген еңбектер аз. Қарастырылған зерттеулердің көпшілігі тілді меңгеру деңгейіне немесе оқу жоспарын құруға бағытталған, олар оқушылардың субъективті тәжірибесі мен жазудың әлеуметтік-эмоционалдық өлшемдерін қарастырмайды. Сондай-ақ педагогикалық ЖОО студенттерінің субъективті тәжірибесін фокус-топ арқылы жүйелі талдаған сапалы зерттеулер тапшы. Біздің зерттеуіміз көптілді, посткеңестік жоғары білім контекстінде жазылымды дамытудың күрделілігін қамтитын сапалы, студентке бағытталған тәсілді қолдану арқылы осы олқылықты кетіруге тырысады.

Қорытындылай келе, әдебиеттер инклюзивті, контекстке бейімделген және жауапты жазылым нұсқауларының маңыздылығын көрсетеді. Бұл зерттеу қазақстандық педагогикалық мамандық студенттерінің академиялық жазылымды қалай қабылдайтынын, оның қиындықтарын қалай шешетінін және өздерінің ғылыми жазу тәжірибесінде сенімділік пен құзыреттілікті қалай дамытатынын зерттеуге негізделген.

Нәтижелер және талқылау

Бұл бөлімде студенттердің сұхбат барысында алынған фокус-топтық деректер тақырыптық талдау негізінде алты негізгі тақырыпқа бөлініп жазылады: 1) академиялық жазылым туралы пікірлер, 2) эмоционалдық тұрғыдағы жауаптар мен көзқарастар, 3) оқу барысындағы тәжірибе, 4) белсенділік пен стратегияны қолдану, 5) тілге қатысты қиындықтар, 6) кәсіби тұрғыдағы маңыздылық.

1. *Академиялық жазылым туралы пікір.* Барлық фокус-топтарда студенттер академиялық жазылымды, әңгімелеу немесе шығармашылық жазудан ерекшеленетін ресми және ережелермен реттелетін үдеріс ретінде түсінетіндігі анықталды. Ол әдетте «эсселерде, ғылыми жұмыстарда және рефераттарда қолданылатын құрылымдық және логикалық жазу» ретінде анықталды (1 фокус-топ). STEM студенттері оны көбінесе техникалық құжаттамамен және нақтылықпен байланыстырады: «Академиялық жазылым зертханалық есептердегідей фактілер мен

нәтижелерді анық көрсетуді білдіреді» (4 Фокус-топ). Керісінше, гуманитарлық ғылымдар студенттері сыни ойлау мен жүйелілікті атап көрсетті: «Бұл дәлелдерді ұйымдастыру және ұсыну тәсілі» (3 фокус-топ).

2. *Эмоционалдық тұрғыдағы жауаптар мен көзқарастар.* Студенттердің академиялық жазылымға қатысты көзқарастары алаңдаушылық пен сенімсіздіктен бастап қызығушылық пен мүмкіндіктерге дейінгі ауқымды көрсетті. Бірінші курстың қатысушылары бұл тақырыпты бастапқыда «қорқынышты және стреске ұшырататын» қиын сабақ санайтынын мойындады (1 фокус-топ), ал 4-курс студенттері бұл пән бойынша: «Алғашында мен академиялық жазылымды жек көрдім, бірақ қазір оның өз ойынды анық жеткізуге көмектесетін пән екендігіне көзім жетті» деп санайтынын айтты (4 фокус-топ). Бұл эмоциялар көбінесе тілді меңгерумен және жазбаша тапсырмаларды орындаудағы шығармашылық әсер етумен байланысты болуы мүмкін. Үш тілді меңгерген бір студент: «Кейде қазақша немесе орысша ойлап, содан кейін ағылшынша жазуға тырысамын, себебі ағылшын тілінде материал көп, сондай-ақ көптеген терминдерді аударып жатпайсың» (2 фокус-топ).

3. *Оқу барысындағы тәжірибе.* Студенттер академиялық жазылым пәні бойынша нұсқаулық жөнінде әртүрлі пікір білдірді. Көпшілігі теориялық мазмұнның пайдалы екенін мойындады, бірақ практикалық қолданудың жоқтығына баса назар аударды: «Біз құрылым мен стиль туралы білдік, бірақ оны қолдануға тәжірибе жеткіліксіз болды. Меніңше, бұл пәннен тек семинар [практикалық] сабақ болғаны дұрыс» (1-фокус топ). Көптілді білім алушылар екі тілді оқыту мен сөздік қолдаудың пайдалы болғанын хабарлады, ал үздік оқитын студенттер сыни талдауға көбірек тоқталғанды сұрады: «Бізге тек грамматика емес, дәлелдерді құрастыру, жүйелеп жазу бойынша көбірек практика қажет» (3 фокус-топ).

4. *Белсенділік пен стратегияны қолдану.* Жазбаша тапсырмаларды орындаудың өзектілігі мен мәтін құрылымдары барысында байланыс жоғары екені байқалады. Сабақта белсенділігі жоғары студенттер жоспар құру, бірнеше жобаны талдау, қарау және өзара тексеру сияқты стратегияларды қолданатындықтарын айтып берді. «Мен жоба жазу барысында кіріспе, әдістер, нәтижелер, қорытынды сияқты бөлімдерді жазамын. Оны өткізбей тұрып, екі немесе үш рет қайталап оқимын» (2 фокус-топ). Көптеген студенттерге дұрыс ақыл-кеңес берілмейтіндігі немесе көп жайттарды дұрыс түсінбейтіндігі де байқалады: «Мен жазуға тырысамын, бірақ көп жағдайда құрылымды түсінбей қаламын немесе сабақ барысында түсінген сияқты боламын, бірақ үйде өз бетіммен жазайын десем, қиналамын, ұмытып қаламын» (1 фокус-топ).

5. *Тілге қатысты қиындықтар.* Тілдік факторлар жазудың дамуына елеулі кедергілер келтіретіндігі де анықталды. Студенттер өз ойларын қазақ немесе орыс тілінен академиялық ағылшын тіліне аудару кезінде жиі ұшырасатын мәселелерді айтты. «Мен мәтіндегі сөздерді сөзбе-сөз аударғанда, кейде мағынасы жоғалып кетеді», – деп атап өтті 4 фокус-топ қатысушысы. Қайталау және плагиатты болдырмау барысында да көптеген қиындықтар туындайды. Студенттер: «Мен әрқашан бір нәрсені өз сөзіммен қалай айту керектігін білмеймін» (2 фокус-топ). Бұл тіл мен жазылымды тереңірек оқыту қажеттілігін көрсетеді.

6. *Кәсіби тұрғыдағы маңыздылық.* Көптеген қиындықтарға қарамастан, студенттер академиялық жазылымды олардың болашақ оқытушылық мансаптары үшін маңызды дағды ретінде түсінеді. Бір студент: «Бұл тек университет үшін ғана емес, бізге оқушыларды сыни ойлауға және жазуға үйрету үшін қажет» (1 фокус-топ). Басқалары оның ғылыми жұмыс пен халықаралық ынтымақтастық үшін құндылығын атап өтті: «Егер мен шетелде зерттеулерімді жариялап немесе жұмысты жүзеге асырғым келсе, академиялық жазылымды жақсылап меңгеріп алуым керек» (3 фокус-топ). Соңғы курс студенттері, аталмыш пәннің қажеттілігін әсіресе ғылыми жобалар мен тезистерді аяқтағаннан кейін көбірек түсінген сияқты.

Бұл мәселелер студенттердің академиялық жазылымға деген танымдық, эмоционалдық, лингвистикалық және контекстік көзқарастарын айқындайды. Деректер академиялық жазылым бойынша педагогикалық бағытта білім алатын студенттердің пікірлерін көрсетеді және білім беру бағдарламаларындағы құзыреттіліктерді қайта қарап студенттердің жазылым дағдылары бойынша нәтижелерін жақсартуға болатын нақты бағыттарды көрсетеді.

Мақаланың талқылау бөлімі зерттеу арқылы анықталған алты мәселені жан-жақты

тақырыптық талдау негізінде қазақстандық болашақ педагогтардың академиялық жазылымға қатысты түсініктерін, көзқарастарын және тәжірибелерін синтездейді. Қорытындылар осы көзқарастардың академиялық жазылым бойынша құзыреттілікке қалай әсер ететінін түсіндіру үшін кеңірек талқыланады.

Педагогикалық ЖОО-да оқитын студенттер негізінен академиялық жазылымды академиялық және кәсіби жетістіктің құрамдас бөлігі болып табылатын құрылымдық, формальдылық ретінде қабылдайды. Бұл тұжырым академиялық жазылымды жанрлық тұрғыдан жіктеу, логикалық үйлесімділікті сақтау және ғылыми стильді меңгеруді қажет ететін ерекше сауаттылық ретінде қарастырады. Гуманитарлық ғылымдар мен STEM бағытында білім алатын студенттердің көзқарасы арасындағы саралау пәндік гносеологияның студенттердің жазуды түсінуіне әсерін растайды: гуманитарлық ғылымдардың студенттері дәлелдеу мен интеллектуалды экспрессияға баса назар аударды, ал STEM студенттері құрылым мен деректер байланысына назар аударды. Бұл тұжырымдар Ли мен Стриттің (1998) академиялық сауаттылық моделіне сәйкес келеді, ол жазудың әлеуметтік контексте қалыптасатынын және тәртіптік тәжірибелер арқылы дамитынын көрсетеді. Академиялық грамматиканы қалыптастыру лингвистикалық зерттеулердегі маңызды жетістік болып саналады және жазылым барысында қалыптасқан стильдер мен тәсілдерді қамтиды (Кенжебаева, 2023: 94).

Осыдай тұжырымға қарамастан, студенттердің эмоционалдық жағдайдарын білуге байланысты қойылған сұрақтардың жауаптарында да айтарлықтай өзгерістер бар. Бірінші курс және STEM студенттері академиялық жазылымға қатысты көп алаңдаушылық білдірді және оны түсінуде де қиналатындарын айтты. Керісінше, гуманитарлық бағыттағы студенттер пәнге деген айтарлықтай қызығушылығын танытты, бұл академиялық жазылымға деген сенімділікті көрсетеді. Бұл пікірлер жазылымның маңыздылығын атап көрсететін қазақстандық зерттеулермен үндеседі. Академиялық жазылымның дамуы әлі де жаттанды жаттаудан рефлексивті және аналитикалық ойлауға ауысуды қажет ететінін көреміз.

Студенттердің академиялық жазылымға деген көзқарасы оның академиялық тұрғыдан қалыптасуына тікелей байланысты. Бірінші курс студенттері үшін пән көбінесе міндетті талап ретінде қарастырылды; дегенмен жоғары курс студенттері мен бітіруші түлектер үшін ол кәсіби тұрғыдан маңызды. Барлық фокус-топтар оқу барысында академиялық жазылымның маңыздылығын атап өтті. Бұл мектеп мұғалімдерінің рефлексиялық тәжірибесі мен коммуникативті дағдыларын дамытуда жазылымның рөлін көрсететін халықаралық зерттеулермен сәйкес келеді (Ivanic, 2004: 232). Сонымен қатар студенттердің жазылымды маңызды дағды ретінде қабылдауы педагогикалық оқу бағдарламаларында «оқу үшін жазу» шеңберіне көбірек назар аудару қажеттігін көрсетеді. Сондықтан оқыту үдерісін жай ғана грамматикалық ережелерді жаттау емес, ғылыми мәтіндерді сыни тұрғыда талдауға және пәндік дискурсты игеруге бағытталған инновациялық әдістемелермен толықтыру қажет (Tajik, 2022б). Бұл ретте оқытушылардың кері байланыс беруі және студенттердің өз бетінше рефлексия жасауы оқу нәтижелерін жақсартудың негізгі тетіктері ретінде қарастырылуы тиіс (Rasulova, 2023).

Студенттердің академиялық жазылым курстарына қатысуы олардың пәнді толық түсінуімен тікелей байланысты болды. Бұл бірінші курс студенттері мен көптілді студенттер арасындағы тілдік кедергілер мен когнитивтік шамадан тыс жүктемеден туындайтын айырмашылықтарды көрсетеді.

Сабақ барысындағы студенттердің өзара кері байланыс жасауы, жазу үлгілері, екі тілді қолдануы сияқты жайттардың да жазылымның қалыптасуында үлкен әсері бар. Бұл құралдар когнитивті тұрғыда әрекет етеді. Сонымен қатар жазуды дамытуда студентке бағытталған оқыту мен үдеріске бағдарланған педагогикаға ерекше мән беретін зерттеулердің бар екені белгілі. Бірнеше тілді меңгерген студенттер контексттерінде тілді меңгеру мен жазу құзыреттілігі өзара тығыз байланысты деген тұжырым қалыптасқан және аударма құралдарын тиімді пайдалану мен тілді меңгеру ана тілінде жазуға көп пайдасын тигізеді (Doiz, 2013).

Сондай-ақ студенттер жазылым құзыреттіліктерінің дамуын зерттеу, конспектілеу, жобаны құру және қайта қарау сияқты әрекеттер арқылы, сондай-ақ мазмұн сапасы мен дәлелдеуге

басымдық беру арқылы көрсетті. Бұл Блум таксономиясындағы көрсеткіштерге сәйкес келеді, онда студент негізгі түсінуден бастап синтез және бағалау сияқты жоғары деңгейлі дағдыларға дейін дамиды (Anderson, 2001).

Сілтеме, қайталау және жүйелеу сияқты техникалық аспектілер де жазылым барысында туындайтын жалпы кедергілер ретінде анықталды. Бұл қиындықтарды әлемдік зерттеулерде кездесетін кедергілер ретінде атап көрсетуге болады және олар плагиатты болдырмауда көптеген жұмыстарды атқаруды қажет етеді. Сонымен қатар сыни тұрғыдан ойлау да көптеген студенттер үшін жазылым дағдысын қалыптастырудағы басым бағыттың бірі ретінде анықталды. Зерттеулер жазылым құзыреттілігінің тек лингвистикалық аспектілермен шектелмей, мазмұндық түсінік пен когнитивтік белсенділікті де қажет ететінін айқындайды (Turner, 2010).

Жазылымда қашан да тіл негізгі фактор болып қала береді. Ойларын қазақ немесе орыс тіліне, ағылшын тіліне аудару туралы айтқан студенттердің қиындықтары бірдей. Бұл орайда Д. Камминстің тіларалық өзара тәуелділік гипотезасын мысалға алуға болады; оған сәйкес, студенттің ана тіліндегі сауаттылығы екінші тілдегі академиялық жазылым дағдыларының қалыптасуына оң әсер етуі де, сонымен бірге белгілі бір қиындықтар тудыруы да мүмкін (Cummins, 2000). Академиялық ортадағы бұл сын-қатерлер халықаралық деңгейде де ауқымды зерттеулерге түрткі болып, жоғары оқу орындарында жазылым дағдыларын дамытуға бағытталған арнайы педагогикалық жұмыстарды жүзеге асыру қажеттілігін айқындап отыр (Lin, 2021). Бұл тұрғыда студенттердің ғылыми стиль талаптары мен академиялық дискурсты меңгеруі тек жекелеген пәндік бағдарламалардың емес, бүкіл жоғары білім беру жүйесінің кешенді міндеті ретінде қарастырылуы тиіс (Lekamge, 2024).

Академиялық жазылымды оқытудың педагогикалық әдістері ішінара ғана тиімді деп бағаланды. Студенттер дәрістердің мазмұндылығын атап өткенімен, теориялық қағидалардың практикалық тұрғыдан жүзеге асуына күмәнмен қарайды. Бұл жазу дағдыларын қалыптастыруда дәстүрлі дәріс форматының шектеулі мүмкіндіктерін көрсететін педагогикалық сынмен үндеседі (Wingate, 2012: 30).

Топтағы студенттердің өзара ынтымақтастығы, онлайн деректер базасы және жазу үлгілері оқудағы олқылықтарды жоюға көмектесетіні анықталды. Мұндай ресурстар студенттердің жазбаша жұмысын жақсартуға кеңінен қолдау көрсетеді. Пәнаралық тапсырмалар мен орыс және ағылшын тіліндегі дәрістерге, семинарларға шақырулар, әсіресе, Қазақстан сияқты лингвистикалық тұрғыдан алуан түрлі орталарда оң нәтижесін беруде.

Жоғары оқу орнында білім алу барысында студенттердің академиялық жазылымға деген көзқарасы айтарлықтай трансформацияға ұшыраған. Жазу дағдысы туа біткен қабілет емес, керісінше, практика мен қолдау жүйелеріне тікелей тәуелді процесс ретінде қабылдана бастады. Бұл нәтижелер Ф. Пажарестің жазудағы өзіндік тиімділік кері байланыс пен модельдеу арқылы әлеуметтік ортада қалыптасатын динамикалық құрылым деген тұжырымдамасымен толық үндеседі (Pajares, 2003: 150).

Сонымен қатар зерттеу барысында студенттердің ЖОО-да білім алу кезіндегі өзара іс-қимыл мен бірлескен жобаларды орындау үдерісін академиялық жазылым дағдыларын дамытудың негізгі құралы ретінде қарастыратыны анықталды. Бұл бағыт Э. Венгердің практикалық қауымдастықтар тұжырымдамасымен үндеседі; оған сәйкес, бірлескен әлеуметтік орта тұлғалық және кәсіби дағдыларды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады (Wenger, 1998).

Студенттердің қорытынды рефлексиялары төрт негізгі тақырыпты атап өтті: тұрақты түрдегі тәжірибенің құндылығы, нақты нұсқаулықтың қажеттілігі, сыни тұрғыдан ойлау маңыздылығы және көп тілді үйрену қажеттіліктері. Бұл ұстанымдар академиялық жазылымды студенттердің өмірлік тәжірибесіне және болашақ кәсіби іс-әрекетінің ерекшеліктеріне негізделген контекстік үдеріс ретінде оқыту қажеттігін негіздейді. Академиялық жазылым – бұл ғылыми және оқу үрдісінде ақпаратты жүйелеу, талдау, дәлелдеу және пікір алмасу тәсілі. Педагогикалық салада жазылым дағдылары мұғалімнің оқыту әдістемесін дамытуға, білім алушылармен тиімді қарым-қатынас орнатуға және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді. Студенттердің академиялық жазылым дағдыларын қалыптастыру, олардың ойлау қабілетін жетілдіріп, зерттеушілік мәдениетін дамытуға ықпал етеді.

Академиялық жазылым дағдыларының қалыптасуы педагогикалық ЖОО-ларда білім алушылардың кәсіби дамуында маңызды рөл атқарады. Оқытушылар мен студенттер арасындағы ынтымақтастық, тәжірибе алмасу және теорияны практикалық тұрғыда қолдану арқылы академиялық жазылым дағдыларын жетілдіру мүмкіндіктері артады. Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесі жаһандық стандарттарға сәйкестендіріліп жатқан кезеңде, академиялық жазылымды халықаралық озық тәжірибелер мен лингвистикалық ерекшеліктерді ескере отырып оқытудың маңызы зор. Болашақ педагог оқушыларды тек сауатты жазуға баулып қана қоймай, өскелең ұрпақтың сыни сауаттылығын қалыптастыруға қабілетті рефлексивті маман болуы тиіс.

Қорытынды

Бұл зерттеудің нәтижелері ҚР ЖОО-да педагогикалық бағытта білім алатын студенттердің академиялық жазылымдағыдағы құзыреттілікті қалай түсінетіні, жазылым дағдысын қалай қалыптастыратыны тұрғысынан нақты түсінік береді. Педагогикалық бағытта білім алатын студенттер, академиялық жазылым дағдысын қалыптастыру оқу жетістіктері үшін де, кәсіби дайындық үшін де маңызды деп таниды. Дегенмен бұл тану сенімсіздік, қызығушылық пен зияткерлік белсенділік сияқты әртүрлі эмоционалды жайттармен қатар жүреді, когнитивті және аффективті әрекет ретінде жазудың күрделілігін көрсетеді (Pajares, 2003: 148). Бұл академиялық жазылымды оқыту барысындағы негізгі қиындықтар болып отыр.

Сонымен қатар студенттердің көзқарастары арқылы олардың академиялық жазылымды ресми міндеттеме ретінде қабылдайтындықтарын және оны негізгі кәсіби құрал ретінде бағалайтындықтарын анықтауға болады. Ли және Стрит көрсеткендей, жазуды жай білімді тексеретін тапсырма емес, әлеуметтік жағдайдағы және сыни тұрғыда бекітілген тәжірибе ретінде түсіну керек (Lea, 1998: 163).

Бұл зерттеу студенттердің тілдік негіздерін, пәндік бағдарларын және эмоционалдық траекторияларын қарастыруда педагогиканың қажеттілігін көрсетеді. Бірнеше тілді меңгерген, әсіресе ана тіліндегі ойлауды ағылшын тіліндегі академиялық деңгейде байланыстыра алатын тұлғаларға негізделген, Камминстің өзара тәуелділік гипотезасы сәйкес көптілді білім беруді дамыту қажет. Кері байланыс, өзара талқылау стратегиялары студенттердің жазылым құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл тұжырымдар үдеріске бағытталған, инклюзивті және пәндер бойынша интеграцияланған оқу бағдарламасының қажеттілігін көрсетеді.

Қорытындылай келе, академиялық жазылым – педагогикалық бағытта білім алатын студенттердің академиялық тұлғасын, педагогикалық ой-өрісін және кәсіби қабілетін қалыптастыратын даму жолы. Бұл бағыттағы білім беруді қолдау мақсатында ЖОО-лар диалогтік және рефлексивті, сондай-ақ студенттердің тілдік және мәдени ерекшеліктеріне бейімделген педагогикалық үлгілерді дамытуға басымдық беруі тиіс. Зерттеудің негізгі ғылыми үлесі – академиялық жазылымды оқытудағы қиындықтарды тек тілдік тұрғыда емес, эмоциялық, жанрлық және педагогикалық факторлармен сабақтас құбылыс ретінде көрсетуінде. Бұл зерттеуден алынған түсініктер әртүрлі және академиялық сауаттылықты арттыруға бағытталған ұлттық білім беру саясатын, оқу жоспарын әзірлеу және мұғалімдерді даярлау бағдарламаларын құруға ықпал ете алады.

Әдебиеттер

Асанбаева Е.Б. Кино дискурсы негізінде білім алушылардың жазылым дағдысын дамыту. – Торайғыров университеті хабаршысы. Филология сериясы, (4). – 2022. – 21-30-бб. https://doi.org/10.48081/EHLC2286

Балтабаева Ж.Қ., Кенжебаева Г.М. «Қазақ тілі» пәнінен жазылым дағдысын дамыту жолдары. Білім ғылыми-педагогикалық журналы, (3). – 2023. – 88-96-бб. https://doi.org/10.59941/2960-0642-2023-3-88-96

Килыбаев Т.Б., Молдағали Б., Акимбекова Ш.А. Қазақстан білім беру жүйесі мәнмәтінінде академиялық жазылым дағдыларының қалыптасу ерекшеліктері. Торайғыров университетінің хабаршысы. – Филология сериясы. – (3). 2022. – 86-97-бб. https://doi.org/10.48081/JGSV3296

Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым негіздері: оқу құралы. – Алматы: Толғанай Т, 2024. – 324 б.

Anderson, L.W., Krathwohl, D.R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom’s taxonomy of educational objectives. Longman. 2001. https://www.quincycollege.edu/wp-content/uploads/Anderson-and-Krathwohl_Revised-Blooms-Taxonomy.pdf

Cummins, J. Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire. Multilingual Matters. 2000. https://doi.org/10.1080/15235882.2001.10162800

Doiz, A., Lasagabaster, D., Sierra, J.M. English-medium instruction at universities: Global challenges. 2013. Multilingual Matters. ISBN 9781847698148.

Ivanic, R. Discourses of writing and learning to write. Language and Education, 18(3), 2004. Pp. 220-245. https://doi.org/10.1080/09500780408666877

Jafary, M., Soleimani, M., Haghdoust, A. A critical review on the second language academic literacy development in Iranian higher education system. English Language Teaching, 17(2). 2024. P. 58. https://doi.org/10.5539/elt.v17n2p58

Khammee, K., Liang-Itsara, A., Nomnian, S., Rhee, S. The effects of using scientific genre to promote undergraduate students' English academic writing in an ESP course. World Journal of English Language, 14(3). 2024. 170. https://doi.org/10.5430/wjel.v14n3p170

Lea, M.R., Street, B.V. Student writing in higher education: An academic literacies approach. Studies in Higher Education, 23(2). 1998. Pp. 157-172. https://doi.org/10.1080/03075079812331380364

Lekamge, R., Jenan, R. Enhancing academic writing proficiency among English as a second language users at the undergraduate level: A comparative analysis of student-lecturer perspectives and strategies. Research and Education, 10, 37. 2024. https://doi.org/10.56177/red.10.2024.art.4

Leki, I. Undergraduate writing in the disciplines: A longitudinal study. Routledge, 2007.

Lin, L.H.F., Morrison, B. Challenges in academic writing: Perspectives of engineering faculty and L2 postgraduate research students. English for Specific Purposes, 63, 59. 2021. https://doi.org/10.1016/j.esp.2021.03.004

Pajares, F. Self-efficacy beliefs, motivation, and achievement in writing: A review of the literature. Reading & Writing Quarterly, 19(2). 2003. Pp. 139-158. https://doi.org/10.1080/10573560308222

Rasulova, M., Ataullayeva, S. Teaching academic writing in English: Approaches and products. E3S Web of Conferences, 413, 3022. 2023. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303022

Swartz, C., Valeyeva, E. Module to scaffold the process of filling grant documents in English. Vestnik of Samara State Technical University. Psychological and Pedagogical Sciences, 17(2). 2020. 182. https://doi.org/10.17673/vsgtu-pps.2020.2.14

Tajik, M.A., Manan, S.A., Arvatu, A.C., Shegebayev, M. Growing pains: graduate students grappling with English medium instruction in Kazakhstan. Asian Englishes, 26(1). 2022. 249. https://doi.org/10.1080/13488678.2022.2119970

Tajik, M.A., Akhmetova, G.E., Fillipova, L., Shamatov, D., Zhunussova, G. Students' struggles with EMI in Kazakhstani universities. The Education and Science Journal, 24(8). 2022. 95. https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-8-95-115

Tardy, C.M. Building genre knowledge. Parlor Press, 2009.

Turner, J. Language in the academy: Cultural reflexivity and intercultural dynamics. Multilingual Matters. 2010.

Wenger, E. Communities of practice: Learning, meaning, and identity. Cambridge University Press, 1998. https://doi.org/10.1017/CBO9780511803932

Wingate, U. Using academic literacies and genre-based models for academic writing instruction: A "literacy" journey. Journal of English for Academic Purposes, 11(1). 2012. Pp. 26-37. https://doi.org/10.1016/j.jeap.2011.11.006

Zashikhina, I.M. Academic Writing: A Discipline or Disciplines? Vysshee Obrazovanie v Rossii = Higher Education in Russia, 30(2). 2021. 134. https://doi.org/10.31992/0869-3617-2021-30-2-134-143

References

Anderson, L.W., Krathwohl, D.R. (2001) A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. Longman. (in English)

Asanbaeva, E.B. (2022) Kino diskursy negizinde bilim alushylardyng zhazylym dagdysyn damytu. Torajgyrov universiteti habarshysy. Filologija serijasy. No. 4. 21-30-bb. [Asanbayeva, E.B. (2022) Developing students' writing skills based on film discourse, Bulletin of Toraigyrov University. Philological series. No. 4. Pp. 21-30.] https://doi.org/10.48081/EHLC2286 (in Kazakh)

Baltabaeva, Zh.Q., Kenzhebaeva, G.M. (2023) «Qazaq tili» paninen zhazylym dagdysyn damytu zholdary. «Bilim» gylymi-pedagogikalyq zhurnaly. No. 3. 88-96-bb. [Baltabayeva, Zh.K., Kenzhebayeva, G.M. (2023) Ways of developing writing skills in the Kazakh language subject, Scientific and pedagogical magazine "Bilim". No. 3. Pp. 88-96.] https://doi.org/10.59941/2960-0642-2023-3-88-96 (in Kazakh)

Cummins, J. (2000) Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire. Multilingual Matters. (in English)

Doiz, A., Lasagabaster, D., Sierra, J.M. (2013) English-medium instruction at universities: Global challenges. Multilingual Matters. (in English)

Ivanic, R. (2004) Discourses of writing and learning to write, Language and Education, Vol. 18. No.3. Pp. 220–245. https://doi.org/10.1080/09500780408666877 (in English)

Jafary, M., Soleimani, M., Haghdoust, A. (2024) A critical review on the second language academic literacy development in Iranian higher education system, English Language Teaching. Vol. 17. No. 2. P. 58. https://doi.org/10.5539/elt.v17n2p58 (in English)

Khammee, K., Liang-Itsara, A., Nomnian, S., Rhee, S. (2024) The effects of using scientific genre to promote undergraduate students' English academic writing in an ESP course, World Journal of English Language. Vol. 14. No. 3. P.

170. https://doi.org/10.5430/wjel.v14n3p170 (in English)

Lea, M.R., Street, B.V. (1998) Student writing in higher education: An academic literacies approach, Studies in Higher Education, Vol. 23, No. 2. Pp. 157-172. https://doi.org/10.1080/03075079812331380364 (in English)

Lekamge, R., Jenan, R. (2024) Enhancing academic writing proficiency among English as a second language users at the undergraduate level: A comparative analysis of student-lecturer perspectives and strategies, Research and Education, Vol. 10. P. 37. https://doi.org/10.56177/red.10.2024.art.4 (in English)

Leki, I. (2007) Undergraduate writing in the disciplines: A longitudinal study. Routledge. (in English)

Lin, L.H.F., Morrison, B. (2021) Challenges in academic writing: Perspectives of engineering faculty and L2 postgraduate research students, English for Specific Purposes. Vol. 63. P. 59. https://doi.org/10.1016/j.esp.2021.03.004 (in English)

Ospanov, E.T. (2024) Akademijalyq zhazylym negizderi: oqu quraly. Almaty: Tolganaj T. 324 b. [Ospanov, E.T. (2024) Fundamentals of academic writing. Almaty: Tolganai T. 324 p.] (in Kazakh)

Pajares, F. (2003) Self-efficacy beliefs, motivation, and achievement in writing: A review of the literature, Reading & Writing Quarterly, Vol. 19. No. 2. Pp. 139-158. https://doi.org/10.1080/10573560308222 (in English)

Qilybaev, T.B., Moldagali, B., Akimbekova, Sh.A. (2022) Kazakstan bilim beru zhujesi manmatininde akademijalyq zhazylym dagdylarynyng qalyptasuy. Torajgyrov universitetining habarshysy. Filologija serijasy. No. 3. 86-97-bb. (Kilybayev, T.B., Moldagali, B., Akimbekova, Sh.A. (2022) Features of the formation of academic writing skills in the context of the education system of Kazakhstan. Bulletin of Toraigyrs University. Philological series. No. 3. Pp. 86-97.] https://doi.org/10.48081/JGSV3296 (in Kazakh)

Rasulova, M., Ataullayeva, S. (2023) Teaching academic writing in English: Approaches and products, E3S Web of Conferences. Vol. 413. P. 3022. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303022 (in English)

Swartz, C., Valeyeva, E. (2020) Module to scaffold the process of filling grant documents in English, Vestnik of Samara State Technical University. Psychological and Pedagogical Sciences. Vol. 17. No. 2. P. 182. https://doi.org/10.17673/vsgtu-pps.2020.2.14 (in English)

Tajik, M.A., Manan, S.A., Arvatu, A.C., Shegebayev, M. (2022) Growing pains: graduate students grappling with English medium instruction in Kazakhstan, Asian Englishes. Vol. 26. No. 1. P. 249. https://doi.org/10.1080/13488678.2022.2119970 (in English)

Tajik, M. A., Akhmetova, G. E., Fillipova, L., Shamatov, D., Zhunussova, G. (2022) Students' struggles with EMI in Kazakhstani universities, The Education and Science Journal. Vol. 24. No. 8. Pp. 95-115. https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-8-95-115 (in English)

Tardy, C. M. (2009) Building genre knowledge. Parlor Press. (in English)

Turner, J. (2010) Language in the academy: Cultural reflexivity and intercultural dynamics. Multilingual Matters. (in English)

Wenger, E. (1998) Communities of practice: Learning, meaning, and identity. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511803932 (in English)

Wingate, U. (2012) Using academic literacies and genre-based models for academic writing instruction: A "literacy" journey, Journal of English for Academic Purposes, Vol. 11. No. 1. Pp. 26-37. https://doi.org/10.1016/j.jeap.2011.11.006 (in English)

Zashikhina, I.M. (2021) Academic Writing: A Discipline or Disciplines?, Vysshee Obrazovanie v Rossii Higher Education in Russia. Vol. 30. No. 2. P. 134. https://doi.org/10.31992/0869-3617-2021-30-2-134-143 (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 08.07.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 29.03.2026.

© Оспанов Е.Т., Кәрібекова А.Ж., Тұрарова А.Н., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.25 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-175-185

Issabekova Gulnur[1], Abdrakhman Gulnar[2], Kurmanbekova Zulfiya[3*]
[1]Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,
Muhammad Khaydar Dulaty Taraz Regional University, Kazakhstan, Taraz,
ORCID: 0000-0003-0599-4940 E-mail:gulnur_taraz@mail.ru
[2]Candidate of Philological Sciences, Muhammad Khaydar Dulaty Taraz Regional University,
Kazakhstan, Taraz, ORCID: 0000-0002-5598-1745 E-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru
[3*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,
Muhammad Khaydar Dulaty Taraz Regional University, Kazakhstan, Taraz,
ORCID: 0000-0002-2110-9027 Email: kurmanbekovazulfia02@gmail.com

EDUCATIONAL SITE "E-AGENT" AS AN EFFECTIVE WAY OF LEARNING ENGLISH

Abstract. In recent years, the use of SMART-technologies in education has gained increasing significance, particularly in foreign language instruction. This study investigates the effectiveness of the digital educational platform "E-agent" in teaching English. The objective is to evaluate the impact of SMART-technologies on English language learning within a differentiated framework adapted to various CEFR proficiency levels. The research examines the potential of SMART-technologies for individualized learning, with specific focus on the "E-agent" platform, and assesses their contribution to developing an interactive and adaptive learning environment. The scientific relevance of the study lies in enhancing language-teaching methodology through the integration of modern digital tools. The hypothesis was tested through a comparative pedagogical experiment, allowing for differentiation between the genuine cognitive effects of SMART-technologies and the temporary "novelty effect". This provides an evidence-based foundation for the integration of digital agents into educational practice. The methodology involved an experimental study with 50 students from the 6th grade, using the "E-agent" platform developed on the Tilda Publishing website builder, which ensures high interactivity and adaptive content delivery. The platform's effectiveness was evaluated through pre- and post-testing, complemented by questionnaire analysis. The results demonstrate that the use of "E-agent" significantly increases student engagement and improves English learning outcomes. The findings confirm the pedagogical value of SMART-technologies and the "E-agent" platform as effective tools for English language education. The practical significance of the study lies in the potential implementation of "E-agent" in educational institutions to enhance teaching quality and strengthen student motivation.

Keywords: SMART-technologies; educational site; English language education; E-agent; individualized learning; digital tools

For citation: Issabekova, G., Abdrakhman, G., Kurmanbekova, Z. Educational Site "E-Agent" as an Effective Way of Learning English. *Tiltanym*, 2026. No. 1 (101). Pp. 175-185.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-175-185

Гүлнұр Исабекова[1], Гүлнар Абдрахман[2], Зульфия Құрманбекова[3*]
[1]философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
Мұхаммед Хайдар Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.,
ORCID: 0000-0003-0599-4940 E-mail: gulnur_taraz@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты,
Мұхаммед Хайдар Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.,
ORCID: 0000-0002-5598-1745 E-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru
[3*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
Мұхаммед Хайдар Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.,
ORCID: 0000-0002-2110-9027 E-mail: kurmanbekovazulfia02@gmail.com

«E-AGENT» БІЛІМ БЕРУ САЙТЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Соңғы жылдары SMART-технологияларды білім беру процесінде қолдану, әсіресе шет тілдерін оқытуда ерекше маңызға ие бола бастады. Бұл зерттеу ағылшын тілін оқытуға арналған «E-agent» цифрлық білім беру платформасының тиімділігін анықтауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты – әртүрлі CEFR деңгейлеріне бейімделген сараланған оқыту аясында SMART-технологиялардың ағылшын тілін меңгеруге әсерін бағалау. Зерттеу барысында SMART-технологиялардың жекелендірілген оқытудағы мүмкіндіктері қарастырылып, «E-agent» платформасының интерактивті және адаптивті білім беру ортасын қалыптастырудағы рөлі талданды. Зерттеудің

ғылыми маңыздылығы – заманауи цифрлық құралдарды тіл оқыту әдістемесіне енгізу арқылы теориялық негізді кеңейтуінде. Гипотеза салыстырмалы педагогикалық эксперимент арқылы тексерілді, бұл SMART-технологиялардың нақты танымдық әсерін уақытша «жаңалық әсерінен» ажыратуға мүмкіндік берді. Осылайша, цифрлық агенттерді білім беру процесіне енгізудің деректерге негізделген дәлелдемесі ұсынылды. Зерттеу әдістемесі 6-сыныпта оқитын 50 оқушының қатысуымен жүргізілген экспериментке негізделді. Негізгі зерттеу құралы – Tilda Publishing платформасында әзірленген «E-agent» сайты. Платформаның тиімділігі алдын ала және қорытынды тестілеу нәтижелерімен, сондай-ақ сауалнама мәліметтерімен бағаланды. Нәтижелер «E-agent» оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, ағылшын тілін меңгеру нәтижелерін жақсартатынын көрсетті. Қорытындыда SMART-технологиялар мен «E-agent» платформасының ағылшын тілін оқытуда тиімді құрал екендігі дәлелденді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы білім беру мекемелерінде оқыту сапасын арттыру және студенттердің уәждемесін нығайту мақсатында «E-agent» сайтын енгізу мүмкіндігімен айқындалады.

Тірек сөздер: SMART-технологиялар; білім беру сайты; ағылшын тілін оқыту; E-agent; жеке оқыту; сандық құралдар

Сілтеме жасау үшін: Исабекова Г., Абдрахман Г., Құрманбекова З. «E-agent» білім беру сайты ағылшын тілін оқытудың тиімді тәсілі ретінде. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 175-185-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-175-185

Гульнур Исабекова[1], Гульнар Абдрахман[2], Зульфия Курманбекова[3*]

[1]доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,
Таразский региональный университет имени Мухаммеда Хайдара Дулати, Казахстан, г. Тараз,
ORCID: 0000-0003-0599-4940 E-mail: gulnur_taraz@mail.ru

[2]кандидат филологических наук,
Таразский региональный университет имени Мухаммеда Хайдара Дулати, Казахстан, г. Тараз,
ORCID: 0000-0002-5598-1745 E-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru

[3*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,
Таразский региональный университет имени Мухаммеда Хайдара Дулати,
Казахстан, г. Тараз, ORCID: 0000-0002-2110-9027 E-mail: kurmanbekovazulfia02@gmail.com

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ САЙТ «E-AGENT» КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В последние годы использование SMART-технологий в образовательном процессе приобретает всё большую значимость, особенно в преподавании иностранных языков. Данное исследование направлено на оценку эффективности цифровой образовательной платформы «E-agent» в обучении английскому языку. Цель работы – определить влияние SMART-технологий на усвоение английского языка в рамках дифференцированного подхода, адаптированного к различным уровням CEFR. В исследовании рассматриваются возможности SMART-технологий для индивидуализированного обучения, а также анализируется роль платформы «E-agent» в создании интерактивной и адаптивной обучающей среды. Научная значимость исследования заключается в расширении методики преподавания английского языка за счёт интеграции современных цифровых инструментов. Гипотеза была проверена посредством сравнительного педагогического эксперимента, что позволило отличить реальное когнитивное воздействие SMART-технологий от временного «эффекта новизны». Это обеспечило доказательную базу для дальнейшего внедрения цифровых агентов в образовательную практику. Методология исследования основана на эксперименте с участием 50-ти учащихся 6-го класса. Основным инструментом выступила платформа «E-agent», разработанная с использованием конструктора Tilda Publishing. Эффективность оценивалась на основе входного и итогового тестирования, а также анкетирования. Результаты показали, что использование «E-agent» повышает учебную мотивацию и улучшает показатели владения английским языком. Полученные данные подтверждают, что SMART-технологии и платформа «E-agent» являются эффективными средствами обучения английскому языку. Практическая значимость исследования заключается в потенциальном внедрении «E-agent» в образовательных учреждениях для повышения качества преподавания и усиления мотивации учащихся.

Ключевые слова: SMART-технологии; образовательный сайт; обучение английскому языку; E-agent; индивидуальное обучение; цифровые инструменты

Для цитирования: Исабекова Г., Абдрахман Г., Курманбекова З. Образовательный сайт «E-agent» как эффективный способ изучения английского языка. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). С. 175-185. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-175-185

Introduction

In the modern world, profound changes are taking place in all areas of life, including education. Traditional learning in classrooms with wooden desks and blackboards is gradually losing its relevance for the younger generation. Today's students prefer a more kinesthetic, interactive approach; they

acquire knowledge differently from previous generations. Born in the era of technology, they cannot imagine their lives without digital devices and social media. Therefore, teachers must keep pace with the times, adjust their teaching methods to students' needs, and integrate SMART-learning technologies into the educational process.

The key ideas are reflected in the national strategy *"Kazakhstan – 2050"*, which emphasizes that: *"To become a developed and competitive state, we must become a highly educated nation. In the modern world, simple literacy is no longer sufficient. Our citizens must be ready to constantly master the skills of working with advanced technologies and modern production"* (Nazarbaev, 2018). Similarly, President Kassym-Jomart Tokayev noted at the Digital Bridge 2023 Forum that: *"Kazakhstan should not stay away from this process – this is the demand of the time. Therefore, we are now paying special attention to the development of advanced technologies. The current task is to unite IT specialists, experts, scientists, and educators to effectively combine their efforts"* (Tokayev, 2023).

These statements stress the importance of modern educational solutions, particularly the transition toward SMART-education and the Education 4.0 paradigm. SMART-learning integrates a variety of digital tools and educational technologies into a unified system that enables both collective and individualized learning. It transforms classrooms into dynamic learning spaces connected through digital technologies and promotes accessibility, motivation, and student engagement.

In line with these principles, the present study is entitled "Educational E-agent as an Effective Way of Learning English".

The aim of this research is to determine the effectiveness of using SMART-technologies in teaching English through a digital educational website designed for learners of different CEFR levels.

The objectives of the study are:

- to identify the effectiveness of SMART-technologies in developing all aspects of English language proficiency;
- to design an educational website titled "E-agent" aimed at improving communicative skills;
- to conduct a study among school students to evaluate their attitudes toward the developed online platform.

The object of the research is the pedagogical and methodological aspects of teaching English through SMART-technologies.

The subject is the use of the E-agent website as an effective digital tool for improving all speech skills in English learning.

Research hypothesis: the implementation of the developed multimedia product ("E-agent") will enhance students' motivation and sustain their interest in learning a foreign language, leading to improved academic performance.

Methods and instruments include theoretical and methodological analysis, pedagogical observation, questionnaire, experiment, and testing.

To ensure the reliability and scientific validity of the results, the study involved 50 students in total. The experimental group (25 students) used the "E-agent" website as their primary learning resource, whereas the control group (25 students) continued their studies through traditional methods without SMART-technologies. The E-agent platform was developed by Tilda Publishing, which made it possible to incorporate adaptive design, interactive tasks, and multimedia materials to enhance learner engagement and provide accessible digital learning opportunities.

The integration of SMART-technologies transforms traditional education into SMART-education, where personalized learning plays a key role. Technology-supported learning enables continuous monitoring of student progress and content adaptation to individual needs through artificial intelligence. This personalized approach encourages self-paced learning, enhances comprehension efficiency, and sustains intrinsic motivation by tailoring educational content to specific learner requirements.

Materials and methods

The methodology of the research is based on an experimental approach aimed at determining the effectiveness of SMART-technologies in teaching English. It combines both qualitative and quantitative methods to ensure the reliability and validity of findings.

Research sample and participants:

The study was conducted during the 2023-2024 academic year at a secondary school. A total of 50 students from grades 8-9 participated. They were randomly divided into two groups: an experimental group (25 students) and a control group (25 students). The experimental group studied English using the specially designed SMART-learning website "E-agent", while the control group continued traditional instruction using textbooks and printed materials.

Phases of the experiment:

The experimental work consisted of three stages:

1. Preparatory stage – selection of methodological materials and development of the "E-agent" website, including its structure and learning modules.
2. Main stage – implementation of the experimental teaching process over eight weeks.
3. Final stage – collection of data, comparative analysis, and interpretation of results.

Instruments and methods:

- Theoretical analysis of literature on SMART-education, digital pedagogy, and methodology of English language teaching;
- Pedagogical observation to record students' engagement and motivation;
- Questionnaire to examine students' attitudes toward using the "E-agent" platform;
- Testing and experiment to collect measurable evidence of academic progress.

Description and procedure of the test:

Testing served as one of the central tools of empirical data collection. It consisted of two stages – pre-test and post-test.

Pre-test: conducted before the beginning of the experiment to determine the initial level of English proficiency in both groups. Tasks were designed according to the CEFR framework and assessed four core skills: listening, reading, speaking, and writing.

Post-test: administered after the eight-week training period using tasks of equivalent complexity and structure. The aim was to measure improvement and evaluate the effectiveness of learning through SMART-technologies.

Each skill was assessed on a 25-point scale (maximum score of 100). The results were then compared using indicators such as average performance, percentage of growth across skills, and overall learning gain.

Data processing and analysis:

The difference between the pre-test and post-test scores of both groups was calculated quantitatively using Excel tools. Mean values, percentage growth, and comparative diagrams were used to visualize learning progress. Qualitative analysis of questionnaire data further supported interpretation of results and validated experimental findings.

Technological base:

The "E-agent" website was developed on the Tilda Publishing platform, which integrates interactive features, multimedia resources, and automated testing modules. The platform allowed students to follow an individualized learning pace and enabled educators to evaluate the direct impact of SMART-technologies on learning outcomes.

This methodological design ensured transparency, replicability, and scientific soundness of the research, as well as a comprehensive assessment of both cognitive and motivational effects of using SMART-learning in English language teaching.

Literature review

In the scientific article *"E-learning as a Condition for the Innovative Development of System Education"* by domestic researchers G.K. Nurgaliyeva and E.V. Artykbayeva, who devoted their studies to the issues of electronic learning, emphasized that Kazakhstan follows the global Education 4.0 trend. The authors point out that for the first time, in the *State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan until 2020*, e-learning (Education 4.0) was considered a system-forming priority for the modernization of the national education system (Nurgaliyeva, 2012). This confirms that digital transformation is no longer an auxiliary process, but a strategic direction in the country's educational development.

In relation to the growing relevance of this field, many scholars have focused their research on

SMART-technologies and their implementation in education. According to E. Loshkareva, I. Ninenko, D. Sudakova, and others, the challenges of the modern world require a transformation from traditional to personalized education. The researchers argue that the basic principles of SMART-education, which form the foundation of Education 4.0, include *project-based learning, digitization and informatization of education, personalization of learning, and the integration of education, research, business, and high-tech industry* (Loshkareva, 2018). These principles demonstrate the shift toward competency-based and learner-centered approaches facilitated by digital tools (Ariza, 2026).

Further, in the article *"The Concept of SMART-Technologies in the Educational Process"* by D.Zholdybekova, Z. Kamalova, E. Manoshkina, and M. Akhmetova, particular attention is paid to the professional role of teachers in implementing digital education. The researchers state that the creation of high-quality educational and SMART control programs is a complex process demanding skilled educators, termed SMART-educators. According to them, teachers become SMART-educators through professional knowledge, experience, and continuous skill improvement, which introduce diversity and innovation into the learning process. Openness to new experience and the ability to adapt to changing professional conditions are becoming professional necessities for every teacher (Akhmetova, 2023).

The author of *"The Effectiveness of Teaching in Schools Using SMART-Technologies"* also highlights the changing role of teachers. The educator is seen not only as a source of information, but also as a facilitator and guide in the learning process, someone who helps students develop critical, analytical, and independent thinking (Kerimbayev, 2025). By using SMART-technologies, teachers are able to present complex topics in accessible and interactive ways, thereby increasing understanding and learner engagement. However, the author notes that SMART-technologies will never replace teachers but rather serve as auxiliary mechanisms to create a dynamic and adaptive educational environment (https://surl.li/ezqapt).

Based on the reviewed works, the use of SMART-technologies in education provides several key advantages:

Personalized learning, which tailors content to students' interests and learning styles, enabling deeper understanding and better retention of material;

SMART-content tools (e.g., SMART boards, interactive displays, intelligent software) that help sustain learners' motivation and engagement;

Development of digital literacy, critical thinking, creativity, and collaboration among students.

However, researchers also highlight notable challenges and drawbacks:

- Information overload and possible cognitive fatigue caused by continuous digital exposure;
- Inequality of access to technological resources among students;
- Potential risks and ethical dilemmas associated with the use of intelligent technologies. Some scholars note that SMART-technologies may form a "risk space" where inadequate decisions can emerge if used improperly. Modeling such risks allows researchers to outline a "threat field" reflecting the challenges of digitalization and the influence of transhumanist trends on modern education (http://project6169247.tilda.ws/).

In summary, the literature shows a clear consensus that the introduction of SMART-technologies contributes to educational modernization by enhancing learning quality, interactivity, and accessibility. Nevertheless, their integration requires the development of professional competencies, ethical frameworks, and equal technological access to ensure balanced and sustainable digital transformation within the education system.

Results and discussions

The practical part of the research included both quantitative and qualitative analysis based on data collected from 50 respondents – English language teachers and 6th-grade students of Grammar School №24 in Taraz city. The study applied an online questionnaire (https://forms.gle/z3zgCHfkVDtf7Vvp6) and experimental testing (pre- and post-tests) to evaluate the effectiveness of SMART-technologies and the newly developed digital educational site "E-agent."

Before the experiment, both the control and experimental groups demonstrated similar levels of English proficiency based on the pre-test results (average scores: 68% and 70%, respectively). The implementation phase lasted eight weeks, during which the experimental group used the "E-agent"

website as their main learning tool, while the control group continued studying through traditional textbook-based lessons without SMART-technologies. After the experiment, a post-test was conducted to compare progress. The results showed that the experimental group achieved an average score of 86%, while the control group improved only to 71%. The 15% difference in total performance indicates significantly higher learning progress among students who used the “E-agent” platform.

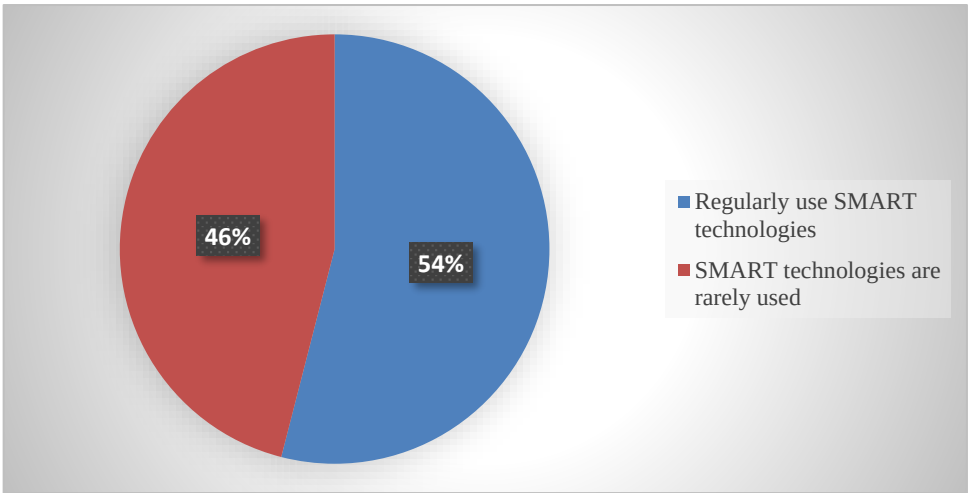

Diagram 1 – Usage of SMART-education and SMART-technologies in Educational Process
Диаграмма 1 – Білім беру үдерісінде SMART-білім беру мен SMART-технологияларды қолдану
Диаграмма 1 – Использование SMART-образования и SMART-технологий
в образовательном процессе

The survey revealed that 54% (27 respondents), including both teachers and students, are already familiar with and actively use SMART-education and SMART-technologies. This suggests a growing integration of digital tools into daily teaching and learning processes. Respondents indicated that such technologies help them understand the principles of innovative and interactive education using modern information and communication technologies.

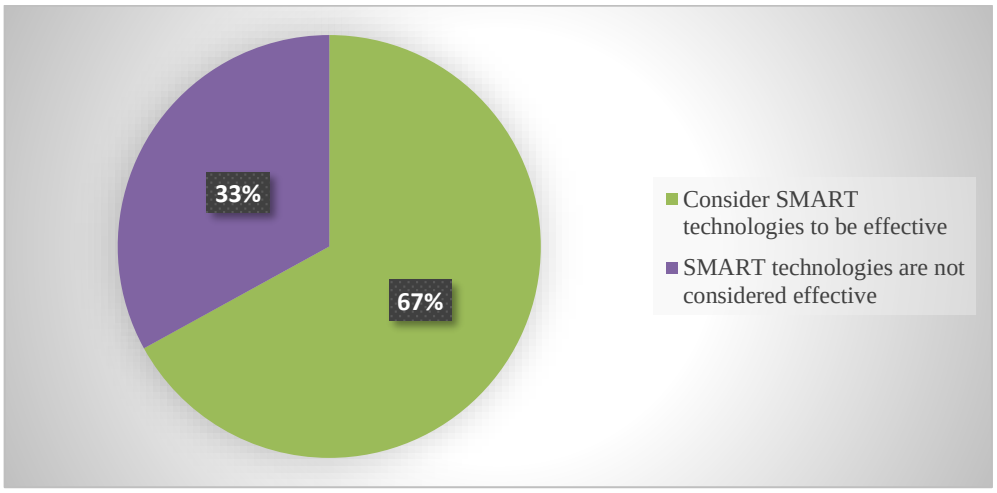

Diagram 2 – Efficiency of “E-agent” in the Educational Process
Диаграмма 2 – Білім беру үдерісіндегі «E-agent» тиімділігі
Диаграмма 2 – Эффективность «E-agent» в образовательном процессе

According to the respondents, 67% agreed that SMART-technologies – including interactive boards, VR/AR features, artificial intelligence, gamification, and access to online resources – effectively enhance learning motivation and engagement. Both teachers and students noted that these tools help

structure study time, monitor progress, and set personalized goals. Teachers, in turn, emphasized that SMART-technologies facilitate lesson planning, student progress tracking, and the adaptation of materials to learners' needs.

To verify the survey results, the experimental stage included an open lesson that integrated "E-agent" into classroom instruction. All four language skills – reading, listening, writing, and speaking – were tested in both groups before and after the intervention.

Table 1 – Comparative Analysis of Language Skill Improvement Based on the Implementation of the "E-agent" Platform
Кесте 1 – «E-agent» платформасын енгізу негізінде тілдік дағдылардың жақсаруын салыстырмалы талдау
Таблица 1 – Сравнительный анализ улучшения языковых навыков на основе внедрения платформы «E-agent»

Skill	*Control Group Improvement*	*Experimental Group Improvement*
Listening	+10%	+28%
Speaking	+9%	+26%
Reading	+12%	+20%
Writing	+11%	+19%

As shown in the table, the experimental group's improvement was consistently higher across all skills. The integration of multimedia, visual materials, and interactive tasks on the "E-agent" platform provided a strong kinesthetic and emotional learning component, which significantly enhanced language comprehension and retention compared to traditional methods.

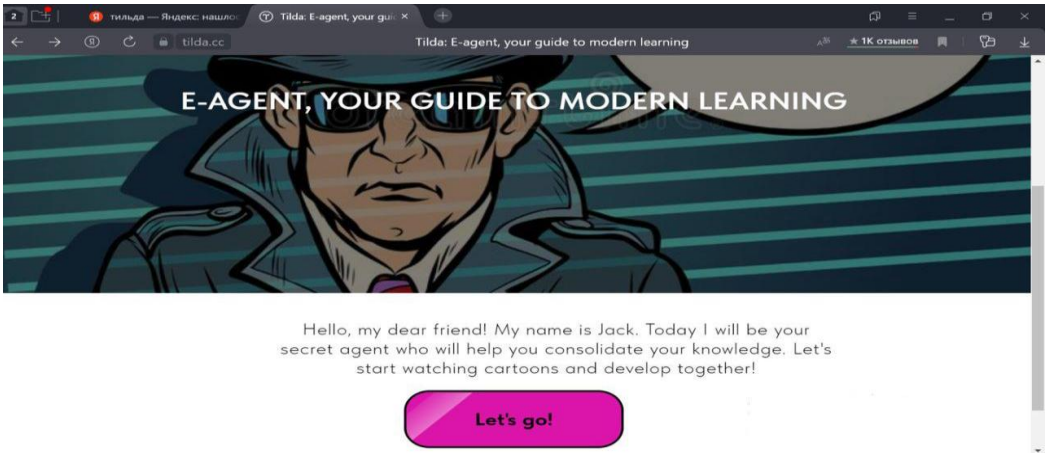

Screen 1 – Home Page of the Educational Site "E-agent"
Скриншот 1– «E-agent» білім беру сайтының басты беті
Скриншот 1 – Главная страница образовательного сайта «E-agent»

This site is suitable for those users who want to improve and strengthen their skills simply, quickly and entertainingly. On the site you can find cartoons for learning English. The cartoons do not contain slang, complex grammatical constructions, the speech rate is measured, which will not create difficulties in understanding and mastering the language. And since the information presented in the form of a cartoon is a factor of authenticity, a high level of trust in the information being studied is created on the part of the student.

Moreover, the audiovisual format makes learning effective and useful, as the video contains a large amount of information in a small space. A well-thought-out and well-made video reduces cognitive load and relieves stress, fatigue, and the feeling of dissatisfaction from trying to understand the meaning of a large amount of text in an irrelevant display. Watching the actions taking place in

cartoons stimulates the perception of information by both the logical hemisphere of the brain and the figurative hemisphere, which is responsible for intuition and creativity. This technique will allow you to master the language using associative connections.

Also, the educational site “E-agent” created by us ensures the organization of the educational process, regardless of time and place, assumes continuous access to the information base. One of the advantages of using this site is that during the learning process, students have access to control the information received, which will speed up the learning process depending on the needs. In other words, the student can choose the level of difficulty, which will initially correspond to the level of his knowledge and at the same time improve it, moving to more complex levels. The ability to choose among available lessons opens up unlimited advantages in learning, which provide freedom and independence to students.

The use of the basics of this method of work is an additional incentive for creating “healthy” competition in the classroom and helps to create comfortable conditions for the learning process, which in turn is an additional source of motivation when completing paired, group or team language assignments.

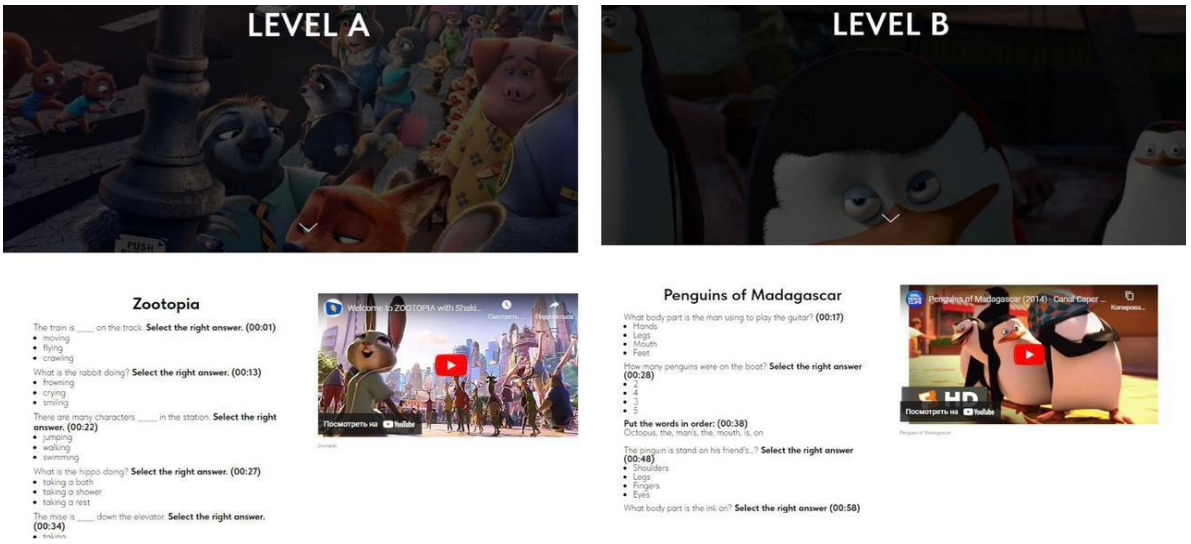

Screen 2 – Interface and Content of the eEducational Site “E-agent”
Скриншот 2 – «E-agent» білім беру сайтының интерфейсі мен мазмұны
Скриншот 2 – Интерфейс и содержимое образовательного сайта «E-agent»

During the experimental work, we conducted an open lesson in the 6th grade, where we tested all language skills, including reading, listening, writing and speaking, and came to the conclusion that in the group where elements from the educational site “E-agent” were used in the lessons, the level of assimilation of new information in English increased significantly. Specifically, in the control group, the improvement in listening and speaking skills was moderate (approx. 10%), whereas the experimental group showed a dramatic increase of 25-30% in these areas. This comparison proves that the interactive and kinesthetic nature of SMART-technologies addresses the needs of the modern generation more effectively than the traditional approach used in the control group. At the same time, interest and motivation for learning English also increased. According to the students, the lesson was more colorful, bright and exciting. The exercises became more interesting, since the tasks were developed in an unusual way. Thus, our findings were confirmed by the results of the survey, during which we found out that in the experimental group absolutely all students (100% of students) reacted positively to this innovation. The students noted that they felt a big difference between traditional and innovative lessons and argued this by improving their abilities and skills in English. Thus, 93% of students (13 respondents) in the experimental group left feedback that their language level had improved significantly, especially in speaking and listening. The survey results can be viewed in Diagram №3 and Diagram №4.

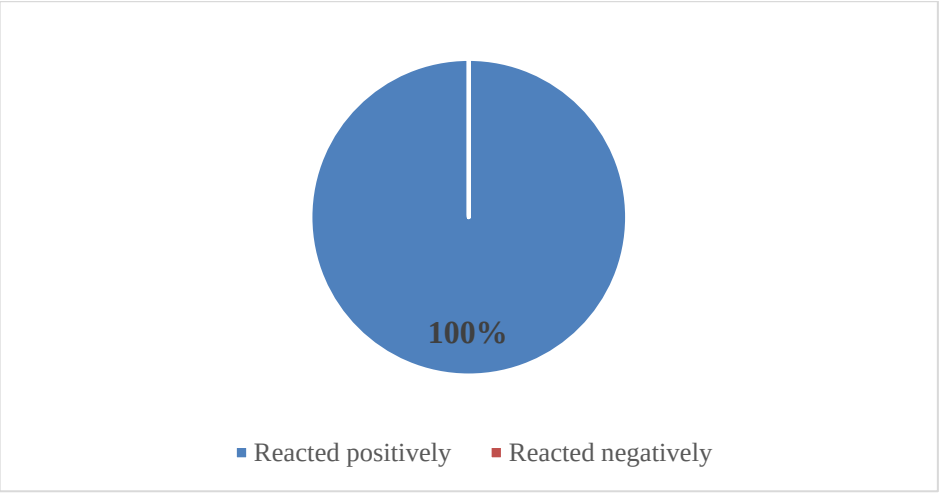

Diagram 3 – Attitude of Students in the Experimental Group
Towards the Implemented Educational Site "E-agent"
Диаграмма 3 – Эксперименттік топтағы студенттердің
енгізілген «E-agent» білім беру сайтына көзқарасы
Диаграмма 3 – Отношение студентов экспериментальной группы
к внедренному образовательному сайту «E-agent»

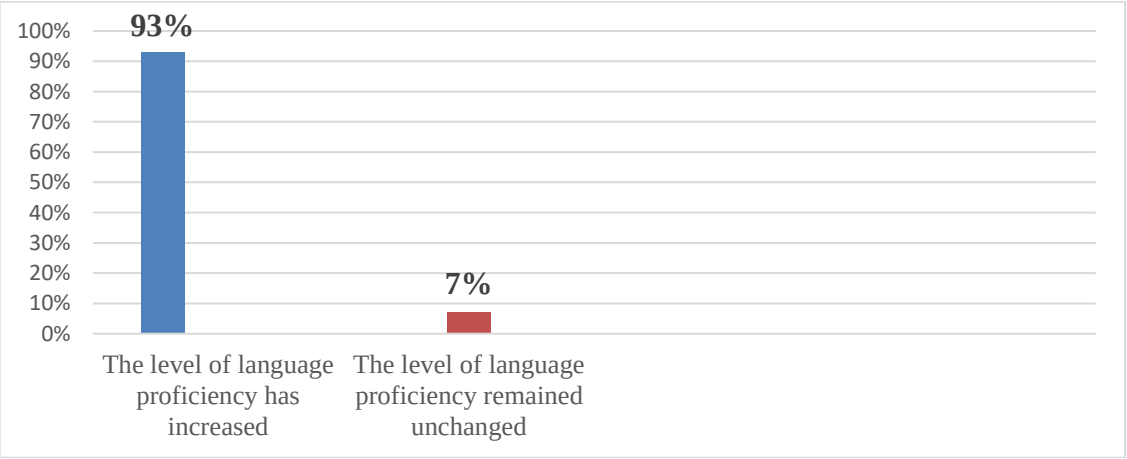

Diagram 4 – Dynamics in the Level of Knowledge and Skills in English
After the Introduction of the Educational Site "E-agent"
Диаграмма 4 – «E-agent» білім беру сайты енгізілгеннен кейінгі
ағылшын тіліндегі білім мен дағдылар деңгейінің динамикасы
Диаграмма 4 – Динамика уровня знаний и навыков по английскому языку
после внедрения образовательного сайта «E-agent»

Survey results confirmed quantitative findings: 100% of students in the experimental group responded positively to the innovation, emphasizing increased motivation and interest in learning English. Moreover, 93% reported that their language level improved significantly, particularly in speaking and listening. Students highlighted that the online resource was clear, engaging, and useful for self-study, and that the lesson format was "more colorful, exciting, and effective" than the traditional one.

The "E-agent" platform, created via Tilda Publishing, provided continuous accessibility to learning materials and allowed learners to choose their level of difficulty. The website contained interactive video exercises, short cartoons with moderate speech tempo, and audiovisual content fostering both logical and creative thinking. Such multimodal learning reduced cognitive overload and increased the authenticity of materials, thereby strengthening comprehension. By allowing self-paced

progression, students developed greater autonomy and responsibility for their learning outcomes.

In contrast, the control group, which studied without digital tools, showed slower progress and reported less motivation. This comparative analysis confirms that the observed improvement in the experimental group can be attributed to the incorporation of SMART-technologies rather than to novelty effects or additional teacher attention.

In conclusion, the research findings demonstrate that the use of SMART-technologies – and particularly the "E-agent" educational platform – significantly improves learning effectiveness. Students not only enhanced their linguistic performance but also developed digital literacy, self-regulation, and motivation. The comparative results between the two groups empirically validate that integrating SMART-learning into English language education provides measurable and sustainable improvements over traditional methods.

Conclusion

The conducted research confirmed that the integration of SMART-technologies into the educational process increases the effectiveness of foreign language learning and enhances students' motivation and engagement. The comparative analysis between the experimental and control groups demonstrated a clear advantage in favor of SMART-learning. Students who worked with the developed digital educational platform "E-agent" showed significantly higher results in all four communicative skills – listening, speaking, reading, and writing – compared to those who studied through traditional methods.

Quantitative data (a 15% overall improvement gap) indicate that the E-agent platform not only supports effective knowledge retention but also helps develop cognitive flexibility, critical thinking, and self-directed learning. The qualitative results from surveys reinforced these findings: students reported greater satisfaction, interest, and confidence in using English for communication. Teachers, in turn, noted that SMART-technologies make the organization of lessons more interactive and provide tools for monitoring individual learner progress.

Thus, integrating SMART-learning into English language education represents a strategic step toward the modernization of teaching practices. It reflects the principles of Education 4.0, which emphasize personalization, flexibility, and digital competence as essential components of contemporary education.

Recommendations

1. Institutional integration: Educational institutions should promote the systematic implementation of SMART-technologies across curricula, ensuring technical infrastructure and teacher training.
2. Teacher professional development: Teachers need continuous digital literacy and pedagogical training to effectively employ SMART tools and maintain a balance between innovation and pedagogy.
3. Curriculum enrichment: The use of platforms like E-agent can be embedded into language courses as supplementary or blended-learning components, promoting individualized learning pathways.
4. Monitoring and evaluation: Systematic assessment of pre- and post-learning data should be conducted to track measurable progress and identify best practices in SMART-education.
5. Further research: Future studies could broaden the sample size, explore long-term effects of SMART-learning, and investigate how adaptive technologies (AI, VR/AR) support students with diverse learning needs.

SMART-technologies have already proven their potential to transform learning from a passive process into an active, personalized, and creative experience. Ensuring balanced, equitable, and pedagogically sound integration of these tools will sustain motivation and improve academic outcomes, guiding Kazakhstan's education system toward a truly SMART and innovative future.

References

Akhmetova, M., Manoshkina, E., Kamalova, Z., Zholdybekova, D. (2023) The Development of Interactive Technologies in the Context of Smart Education in School. Scientific Collection "InterConf", (196). Pp. 83-88. (in English)

Ariza, J.A., Hernandez, C. (2026) Investigating the Impact of Education 4.0 and Digital Learning on Students' Learning Outcomes in Engineering: A Four-Year Multiple-Case Study". Informatics, 13(2),

18; https://doi.org/10.3390/informatics13020018 (in English)

Educational web-site. E-agent, your guide to modern learning [Electronic resource]. URL: http://project6169247.tilda.ws/

Kerimbayev, N., Adamova, K., Shadiyev, R. (2025) Intelligent educational technologies in individual learning: a systematic literature review. Open Access, Smart Learning Environments. Vol. 12. Article No. 1. Pp. 123-131. https://link.springer.com/article/ 10.1186/s40561-024-00360-3?utm_source=openai (in English)

Loshkareva, E. et al. (2018) Skills of the Future: How to thrive in the complex new world: Report by Global Education Futures and World Skills Russia. Moscow: Center for Education Transformation of the Moscow School of Management Skolkovo, 10 p. [Electronic resource]. https://www.gettingsmart.com/2018/01/23/skills-of-the-future-how-to-thrive-in-the-complex-new-world (date of access: Jan 23) (in English)

Nazarbaev, N. (2012) "Strategija Kazahstan – 2050": novyj politicheskij kurs sostojavshegosja gosudarstva: poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera nacii Nursultana Nazabaeva narodu Kazahstana ot 14 dekabrja. [Nazarbayev, N. (2012) "Strategy of Kazakhstan – 2050": a new political course of the established state: message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation Nursultan Nazabayev to the people of Kazakhstan dated December 14.] (in Russian)

Nurgaliyeva, G.K., Artykbaeva, E.V. (2012) E-learning as a condition for the innovative development of the education system. Bulletin of KazNU. Series "Pedagogical Sciences". Vol. 1. No. 35. Pp. 9-12. (in English)

Questionnaire. SMART-education, SMART-technologies. [Electronic resource] https://forms.gle/z3zgCHfkVDtf7 Vvp6 (in English)

Questionnaire. E-agent in the educational process. [Electronic resource] https://surl.li/ezqapt (in English)

Tokaev, K.K. (2023) AI: Tehnologii prevalirujut nad chelovecheskim razumom. Zakon.kz [Electronic resource] https://www.zakon.kz/tekhno/6410079-prezident-ob-ii-tekhnologii-prevaliruyut-nad-chelovecheskim-razumom.html [Tokayev, K.K. (2023) AI: Technology prevails over the human mind. Zakon.kz [Electronic resource] https://www.zakon.kz/tekhno/6410079-prezident-ob-ii-tekhnologii-prevaliruyut-nad-chelovecheskim-razumom.html] (date of access: 12.10.2023.) (in Russian)

Әдебиеттер

Назарбаев Н. «Стратегия Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства: послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назабаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 г.

Токаев К.К. ИИ: Технологии превалируют над человеческим разумом. [Электронный ресурс] https://www.zakon.kz/tekhno/6410079-prezident-ob-ii-tekhnologii-prevaliruyut-nad-chelovecheskim-razumom.html (дата обращения: 12.10.2023.)

Akhmetova, M., Manoshkina, E., Kamalova, Z., Zholdybekova, D. The Development of Interactive Technologies in the Context of Smart Education in School. Scientific Collection "InterConf". (196). 2023. Pp. 83-88.

Ariza, J.A., Hernandez, C. Investigating the Impact of Education 4.0 and Digital Learning on Students' Learning Outcomes in Engineering: A Four-Year Multiple-Case Study". Informatics, 13(2), 18, 2026. https://doi.org/10.3390/informatics13020018

Educational web-site. E-agent, your guide to modern learning. [Electronic resource] http://project6169247.tilda.ws/

Kerimbayev, N., Adamova, K., Shadiyev, R. Intelligent educational technologies in individual learning: a systematic literature review. Open Access, Smart Learning Environments. Volume 12, article number 1, 2025. Pp. 123-131. https://link.springer.com/article/ 10.1186/s40561-024-00360-3?utm_source=openai

Loshkareva, E. et al. Skills of the Future: How to thrive in the complex new world: Report by Global Education Futures and WorldSkillsRussia. Moscow: Center for Education Transformation of the Moscow School of Management Skolkovo, 2018. – 10 p. [Электронный ресурс]. https://www.gettingsmart.com/2018/01/23/skills-of-the-future-how-to-thrive-in-the-complex-new-world / (date of access: Jan 23, 2018)

Nurgaliyeva, G.K., Artykbayeva, E.V. E-learning as a condition for the innovative development of the education system. Bulletin of KazNU. Series "Pedagogical Sciences". Vol. 1. No. 35. 2012. Pp. 9-12.

Questionnaire. SMART-education, SMART-technologies. [Electronic resource] https://forms.gle/z3zgCHfkVDtf7 Vvp6

Questionnaire. E-agent in the educational process. [Electronic resource] https://surl.li/ezqapt

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 19.02.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 29.03.2026.

© Issabekova, G., Abdrakhman, G., Kurmanbekova, Z., 2026

CC BY 4.0

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.21.27 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-186-195

Лейла Юрьевна Мирзоева[1], Перизат Жанатовна Балхимбекова[2*]
[1]доктор филологических наук, ассоциированный профессор,
Университет Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-4174-9897 E-mail: Leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz
[2*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD), ассистент-профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана,
ORCID: 0000-0002-4510-8379 E-mail: peri_75_@mail.ru

ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ КОДОВ В ПРОЦЕССЕ ВИРТУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ ПОСРЕДСТВОМ МЕССЕНДЖЕРА

Аннотация. В настоящее время виртуальный формат общения порой замещает общение реальное, что дает возможность рассматривать зафиксированные в Интернет-коммуникации явления (в число которых входит переключение языковых кодов как один из частотных феноменов в условиях полиязычия) как специфическое отражение лингвистической реальности. Целью нашего исследования является определение особенностей и выявление функций переключения языковых кодов в процессе виртуальной коммуникации. В качестве материала исследования были избраны 137 речевых ситуаций, представленных в чатах популярного в Республике Казахстан мессенджера WhatsApp и наглядно демонстрирующих переключение языковых кодов в среде, где коммуниканты имеют одинаковый социальный статус и уровень образования. Большинство коммуникантов – би- и полилингвы, преобладающим типом полиязычия в данном случае является координативный билингвизм (русско-казахский / казахско-русский). При этом в целом ряде ситуаций общения отмечается переключение кода с использованием третьего (как правило, английского) языка. В результате нашего исследования была определена наиболее частотная функция переключения языковых кодов в процессе Интернет-коммуникации в рамках специфичной части социума, (референциальная функция). В то же время, значительная часть материала данной работы отражает и высокую частотность эмотивной функции, а также наличие метаязыковой и директивной функций переключения языковых кодов. Проведенное исследование вносит определенный вклад как в изучение особенностей Интернет-коммуникации, так и в исследование приоритетных функций переключения языковых кодов в условиях казахско-русского / русско-казахского билингвизма с элементами включения третьего (английского) языка. Практическое применение результатов возможно в преподавании элективных курсов, связанных с проблемами социолингвистики и функционирования языков в условиях полиязычия.

Ключевые слова: WhatsApp; переключение языковых кодов; коммуникативная ситуация; координативный билингвизм; виртуальная коммуникация

Для цитирования: Мирзоева Л.Ю., Балхимбекова П.Ж. Переключение языковых кодов в процессе виртуальной коммуникации посредством мессенджера. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 186-195.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-186-195

Лейла Юрьевна Мирзоева[1], Перизат Жанатовна Балхимбекова[2*]
[1]филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор,
Сүлейман Демирель Университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-4174-9897 E-mail: Leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz
[2*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD), ассистент-профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0000-0002-4510-8379 E-mail: peri_75_@mail.ru

МЕССЕНДЖЕР АРҚЫЛЫ ВИРТУАЛДЫ КОММУНИКАЦИЯ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТІЛДІК КОДТАРДЫҢ АУЫСУЫ

Аңдатпа. Қазіргі таңда виртуалды қарым-қатынас форматы кейде шынайы қарым-қатынасты алмастырып жатады, бұл интернет-коммуникацияда тіркелген құбылыстарды (соның ішінде полилингвизм жағдайында жиі кездесетін феномендердің бірі ретінде тілдік кодтардың ауысуын) лингвистикалық шындықтың өзіндік көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты виртуалды коммуникация үдерісіндегі тілдік кодтардың ауысу ерекшеліктерін анықтау және оның функцияларын айқындау болды. Зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасында кең таралған WhatsApp мессенджеріндегі чаттардан коммуникацияға қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі мен білім деңгейі шамалас болып келетін әрі тілдік кодтардың ауысуын айқын көрсететін 137 сөйлеу жағдаяты таңдап алынды. Коммуниканттардың көпшілігі – би- және полилингвтер. Полилингвизмнің көрініс тапқан

басым түрі – координативті билингвизм (орыс-қазақ / қазақ-орыс). Сонымен қатар қарым-қатынас жағдайында үшінші тілдің (әдетте ағылшын тілінің) қатысуымен болатын код ауыстыру құбылысы байқалады. Зерттеу нәтижесінде интернет-коммуникация кезіндегі код ауысуының ең жиі кездесетін қызметі референциалдық функциясы екені анықталды. Сонымен бірге материалдың едәуір бөлігі эмотивтік қызметінің жоғары жиілігін, сондай-ақ метатілдік және директивтік функциялардың бар екенін де көрсетеді. Жүргізілген зерттеу интернет-коммуникация ерекшеліктерін зерттеуге және қазақ-орыс / орыс-қазақ билингвизмі жағдайындағы (үшінші – ағылшын тілінің элементтерімен) код ауысуының басым функцияларын зерделеуге белгілі бір дәрежеде үлес қосады. Зерттеу нәтижелерін социолингвистика мәселелері мен көптілділік жағдайындағы тілдердің қызмет етуіне қатысты элективті курстарды оқыту барысында практикалық тұрғыдан қолдануға болады.

Тірек сөздер: WhatsApp; тілдік кодтарды ауыстыру; коммуникативтік жағдай; координативті билингвизм; виртуалды коммуникация

Сілтеме жасау үшін: Мирзоева Л.Ю., Балхимбекова П.Ж. Мессенджер арқылы виртуалды коммуникация үдерісіндегі тілдік кодтардың ауысуы. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). 186-195-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-186-195

Leila Mirzoyeva[1], Perizat Balkhimbekova[2*]

[1]Doctor of Philology, Associate Professor, Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-4174-9897 E-mail: Leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz

[2*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Assistant-Professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
ORCID: 0000-0002-4510-8379 E-mail: peri_75_@mail.ru

CODE-SWITCHING IN THE PROCESS OF VIRTUAL COMMUNICATION VIA MESSENGER

Abstract. Currently, virtual communication format sometimes replaces real communication, which makes it possible to consider phenomena recorded in Internet communication (including switching language codes as one of the frequent phenomena in a multilingual setting) as a specific reflection on linguistic reality. The purpose of our study was to identify the peculiar features and functions of switching language codes in the process of virtual communication, so 137 speech situations represented in WhatsApp chat, a popular messenger in the Republic of Kazakhstan, were selected as research material, and clearly demonstrate the switching of language codes in cases when communicants have the same social status and educational level. Most communicants were bilingual and multilingual people, so the predominant type of multilingualism in our case is coordinate bilingualism (Russian-Kazakh / Kazakh-Russian). At the same time, in a number of communicative situations, code switching involving a third language (usually English) has been observed. As a result of our research, the referential function was considered to be the dominant one for switching language codes in Internet communication. At the same time, a significant part of our material showed the high frequency of expressive/emotive function, as well as metalanguage and directive functions of code switching. The given research makes a definite contribution both to the study of Internet communication and to the study of the priority functions of switching language codes in the context of Kazakh-Russian / Russian-Kazakh bilingualism with elements of a third (English) language inclusion. The results can be implemented in teaching elective courses related to the problems of sociolinguistics and functioning of languages in the multilingual environment.

Keywords: WhatsApp; code-switching; communicative situation; coordinate bilingualism; virtual communication

For citation: Mirzoyeva, L., Balkhimbekova, P. Code-Switching in the Process of Virtual Communication via Messenger. *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 186-195. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-186-195

Введение

Последние десятилетия можно считать особой, принципиально новой эрой в развитии языковой коммуникации, как письменной, так и устной. Следует отметить, что трансформируются не только формы общения (что связано с процессом его диджитализации, переводу в виртуальный формат), но также и сам текст, который становится, с одной стороны, более сжатым, компрессированным, с другой же – обретает большую свободу, в меньшей степени следует устоявшимся нормам и в большей – коммуникативным задачам и потребностям. Если же мы имеем дело с виртуальной коммуникацией в цифровой среде (в частности, с коммуникацией в социальных сетях и мессенджерах), становится возможным говорить о том, что явления, прежде воспринимавшиеся как отклонения от нормы, в частности, переключение языковых кодов в ситуации полиязычной коммуникации, переходят в разряд реалий живой речи. В свою очередь, письменная речь становится менее консервативной и нормализованной. Так, в

частности, Н. Кушакова говорит о расширении жанрового репертуара в цифровом дискурсе (Кушакова, 2016: 60), К. Габибова акцентирует внимание на развитии особых стратегий виртуального дискурса (Габибова, 2021). Изучение текстовых сообщений в рамках электронной коммуникации – это сравнительно новая область, поэтому в данное время не существует общепринятых критериев оценки таких текстов и их влияния на процесс коммуникации в аспекте формы и содержания, когнитивной и эмотивной стороны. Поэтому исследование виртуальной коммуникации, особенно в условиях многоязычия, является весьма актуальным и имеет практическую значимость.

Письменное общение в WhatsApp (самом популярном мессенджере в Казахстане) избрано в качестве объекта для изучения полиязычной виртуальной коммуникации, поскольку обладает всеми ее особенностями, возможно также утверждать, что спонтанная коммуникация в чатах WhatsApp отражает и специфические особенности переключения языковых кодов. Предметом исследования является характер переключения языковых кодов в ходе коммуникации посредством мессенджера, в качестве материала исследования избраны чаты преподавателей, поскольку налицо общие коммуникативные цели и задачи такого общения. В ходе такого общения задействуется широкий спектр тем, разрабатываемых параллельно, без четких требований к выбору языка и стиля сообщения, как и в неформальном общении. Можно утверждать, что специфика полиязычной среды в Казахстане определяет особенности виртуального общения, одной из которых является переключение языковых кодов, что обусловливает актуальность данной работы. Учитывая вышесказанное, в цели исследования входит определение специфики переключения языковых кодов в процессе электронной коммуникации посредством мессенджера и рассмотрение наиболее типичных функций данного переключения.

Материалы и методы

Авторы проанализировали в целом 137 сообщений в трех чатах в WhatsApp, имеющих вид сообществ для рабочей/профессиональной коммуникации, количество коммуникантов в чатах – более 50 человек. К числу общих социолингвистических характеристик коммуникантов можно отнести наличие высшего образования/ученой степени, профессию (все три чата являются чатами преподавателей), а также высокий уровень сформированности языковых компетенций (в рамках триады *казахский – русский – английский* языки), т.е. большинство коммуникантов являются билингвами (казахско-русское либо русско-казахское двуязычие) с высоким уровнем владения третьим (английским) языком, как это будет показано ниже. Все группы являются своего рода «профессиональными сообществами» преподавателей, коммуникативные цели которых включают (а) быстрый обмен необходимой информацией, относящейся к профессиональной сфере, (б) передача эмоционального отношения к определенным событиям/фактам, важным для членов определенной языковой микрогруппы, (в) общение на социальные и бытовые темы. В одной из данных групп коммуникантами являются преподаватели-эдвайзеры, поэтому основной целью общения здесь является обмен информацией, помимо этого, в рамках данной группы происходит урегулирование проблем, связанных с учебным процессом, в частности, с регистрацией на учебные дисциплины и пр. Во всех группах преобладает координативный тип билингвизма, который заключается в ментальном отображении категорий и соответствующем вербальном выражении на определенном языке без посредничества родного языка, таким образом, у большинства коммуникантов оба языка выступают как «равнофункциональные параллельные системы» (Булгарова, Брагина и др., 2017: 388). В определенной мере на ситуацию переключения языковых кодов в рассматриваемых нами случаях виртуальной коммуникации влияет высокий уровень языковых компетенций в сфере английского языка (большинство коммуникантов владеют им на уровне от B2 до C2), в то же время, несмотря на влияние английского языка на процесс коммуникации и использование англоязычной терминологии, в том числе – профессионального жаргона, включающего ряд англицизмов, в данном случае нельзя говорить о координативном, полноценном полиязычии, т.к. использование английского языка ограничено сферой профессиональной коммуникации.

Таким образом, в ходе исследования нами были использованы качественные методы

исследования (прием сплошной выборки для сбора материала и анализ текстообразующих единиц (Пименова, 2017), используемых в рамках виртуальной коммуникации посредством WhatsApp при переключении языковых кодов).

Исследование включало в себя сбор материала путем анализа коммуникации в трех вышеупомянутых чатах в мессенджере WhatsApp и его структурирование в соответствии с выделяемой в современной научной литературе типологией функций переключения языковых кодов. Анализ данного материала позволяет дать ответ на следующие исследовательские вопросы:

Какие языки задействованы в процесс переключения языковых кодов в рамках коммуникации посредством WhatsApp?

Каковы основные функции переключения языковых кодов в ходе коммуникации посредством WhatsApp при общих профессиональных интересах полиязычных коммуникантов?

Обзор литературы

Разработка теории переключения языковых кодов изначально была связана с конвергентным подходом (задействование терминов и подходов теории информации, социологии и лингвистики). В то же время, основой ее разработки стала теория двуязычия, разработанная У. Вайнрайхом (Weinreich, 1968) и Э. Хаугеном (Haugen, 1956). В указанных работах термин переключение кодов отражает не только лингвистическое явление, но также и психологический феномен, или их комбинацию, поэтому можно рассматривать данный термин как междисциплинарный. В своей классической работе о языковых контактах Вайнрайх описывает идеального двуязычного говорящего как того, кто может переключаться с одного языка на другой в рамках определенных изменений в речевых ситуациях (Вайнрайх упоминает такие составляющие речевых ситуаций, как участники коммуникации и их предпочтения, темы и т.д.).

В дальнейшем, исследования по переключению кодов продолжались, помимо лингвистического, в двух иных аспектах, структурном и социологическом, но разнообразные термины (переключение кодов, смешивание кодов, чередование кодов) предлагались именно в лингвистических исследованиях. В итоге, в лингвистике закрепились такие термины, как *переключение языковых кодов* и *смешивание кодов*. Так, К. Майер-Скоттон использует термин переключение языковых кодов в качестве вспомогательного, подразумевая под ним изменения языка коммуникации в рамках одного разговора, а это означает, что переключение может происходить не только между языками, но и между диалектами одного и того же языка (Myer-Scotton, 2002). Дж. Гамперц, в свою очередь, определяет переключение языковых кодов как оперирование в рамках одного и того же речевого акта фрагментами речи, принадлежащими к двум разным грамматическим системам или подсистемам. Ш. Поплак использует данный термин в том же значении (Poplack, 2001). В ряде исследований отмечается также, что для переключения языковых кодов требуется дискурсивная интеграция правил двух задействованных языков (например, работа Сингха) (Singh, 1985).

Классическое определение термина было дано Хаугеном, который определил его как процесс употребления иноязычного слова при разговоре на родном или другом языке без какой-либо его ассимиляции (Haugen, 1956).

Роберто Эредиа и Жанетт Алтарриба утверждают, что переключение кодов, или смешение языков, происходит, когда слово или фраза на одном языке заменяют слово или фразу на другом языке (Heredia, Altarriba, 2001: 165).

В настоящее время представлены три общепризнанных модели переключения языковых кодов: 1) линейная модель (Poplack, 2001), 2) нелинейные модели (Chomsky, 1995), 3) матричная языковая фреймовая модель (Myer-Scotton, 2002). Линейная модель в основном ориентирована на переключение языковых кодов в рамках одного предложения (большинство случаев, представленных здесь, соотносится именно с линейной моделью). В свою очередь, нелинейные модели (Chomsky, 1995) исходят из основного утверждения о том, что механизмы переключения кода управляются общими грамматическими принципами, которые вытекают из трансформационной грамматики. Предполагается, что принципы, регулирующие переключение

кодов на двух языках, являются такими же, как и основополагающие законы грамматики в рамках одного языка. Фактически, в рамках данной модели утверждается, что параметрические вариации могут быть представлены на уровне лексикона, а затем находят отражение на уровне синтаксиса. В основе же матричной модели (Myer-Scotton, 2002) лежат психолингвистические теории производства речи. Исследователь предполагает, что лингвистические ограничения на переключение кодов в пределах одного предложения (или вообще любые внутрисмысловые ограничения) регулируются матричным языком, при этом матричный язык доминирует над «встроенным».

Существуют также различные принципы классификации функций переключения языковых кодов. Социолингвистическая классификация, например, связана с теорией Блома, Гамперца (1972), описывающей ситуационное и метафорическое (разговорное) переключение кодов. В ряде современных исследований, в частности, в работе А.С. Алиаскара (Алиаскар, 2024) рассматривается социолингвистический аспект переключения языковых кодов, автор указывает, что социальная идентичность и принадлежность к социальной группе играют важную роль. По мнению автора, коммуниканты часто меняют язык, чтобы соответствовать языковому фону своего собеседника, тем самым способствуя социальной сплоченности и взаимопониманию.

В нашей работе мы опирались в основном на классификацию Р. Якобсона, которая была трансформирована Рене Аппель и Питером Мёйскеном, которые выделили следующие социальные функции переключения языковых кодов: (1) референтная/референциальная функция (работает в случае невозможности вспомнить название объекта на языке общения либо в случае необходимости быстро отреагировать на тот или иной коммуникативный вызов), (2) директивная функция (выбор языка в зависимости от включения/исключения конкретного реципиента в определенную ситуацию), (3) экспрессивная (эмотивная) функция, когда один из языков используется с целью формирования эмоциональной модальной рамки, (4) фатическая функция (установление контакта) в случае использования переключения кодов для поддержания, установления или отмены контакта с двуязычным собеседником, (5) метаязыковая функция, (6) поэтическая функция (языковая игра и т.д.) (Appel, Muysken, 1987). Также необходимо упомянуть функцию этнической идентичности как общую черту переключения кодов.

Результаты и обсуждения

Анализ материала, извлеченного из трех чатов в мессенджере WhatsApp, показал, что преобладающей функцией переключения кода в нашем случае является референциальная. Как уже упоминалось выше, общение в WhatsApp требует быстрой реакции, в момент произнесения речи/написания сообщения отсутствует саморефлексия, поэтому билингв должен использовать определенное слово /фразу/, устоявшееся выражение, чтобы сослаться на определенное понятие и ответить на него. Более того, переключение кода является типичной реакцией на такой стимул. В приведенной ниже коммуникативной ситуации собеседники в группе №1 WhatsApp (преподаватели иностранных языков) обсуждают посещаемость студентов и оценки тех, кто не посещал занятия:

Ситуация 1.

Коммуникант 1: *Обычно студент жок болса не коюшы едик? 0 ма -1?*

Коммуникант 2: *Абсент (использование английской лексемы, транслитерированной с помощью кириллического алфавита, что связано как с профессиональной компетенцией в сфере английского языка, так и с быстрым, спонтанным характером коммуникации) емеспа?*

Коммуникант 1: *ОК, рахмет.*

Коммуникант 2: *(переключение на русский) Я не уверена*.

Аналогичен характер переключения языковых кодов в *Ситуации 2:*

Коммуникант 1: *Я устал своим первашам говорить нажимайте конферм. Екі күн болды қақсап жүргеніме.*

Коммуникант 2: *Потом забудут и будут сказки сочинять как они нажали, но что-то пропало. Курс не может исчезнуть сам по себе. Чтобы удалить ячейку, все студенты должны дропнуть предмет.*

Коммуникант 1: *Даже переместить всех студентов с группой на другое время*

невозможно если преподаватель выставил всем аттенданс. Сначала преподаватель убирает аттенданс и только потом меняют время.

Как видно из приведенного материала, английский язык в рамках трилингвального общения выполняет референциальную функцию в ограниченном объеме, скорее даже, он играет в подобных случаях технико-терминологическую роль, т.к. используется для обозначения названий действий, регулирующих учебный процесс. В то же время, как казахский, так и русский языки выполняют референциальную функцию в полном объеме, используются как полноценные средства коммуникации в цифровом формате. Отметим также, что термины на английском языке подвергаются морфологическому освоению на казахском и русском языках (ср. добавление казахских/русских служебных морфем в зависимости от языка коммуникации).

Приводимые ниже *Ситуации 3-6* демонстрируют весьма типичное для билингвизма взаимодействие казахского и русского языков, в каждом из данных случаев один из языков (в зависимости от предпочтений конкретного коммуниканта) играет роль матрицы, тогда как второй используется как своеобразная рамка, как правило, экспрессивно-эмоционального характера, которая оттеняет и акцентирует внимание на матрице высказывания:

Ситуация 3

Коммуникант 1: *Сәлеметсіздер ме. Мұғалімдер бөлмесіне портал бойынша сабақ қойылған ба? Сабақ немесе чаепитие өтіп жатыр.*

Коммуникант 2: *Болмайды чаепитие.*

Безусловно, словосочетание *шай кеші* у каждого из коммуникантов входит в активный словарный запас, тем не менее, при написании спонтанных сообщений, в рамках спонтанной письменной коммуникации и в условиях ограниченного использования метаязыковой функции (как мы уже указывали выше, коммуниканты не осуществляют рефлективный анализ своей речи), оба коммуниканта включают русскую словарную единицу в казахский текст.

Ситуация 4.

Коммуникант 1: *Я уже позвонила Канат агаю, но агай келем дегенше. Сабак басталып кетеды да…*

Коммуникант 2: *Айтишник обедте деген не сөз бұл.*

Данный случай отражает типичную ситуацию в плане использования синтаксических структур: синтаксическое обрамление высказывания Коммуниканта 1 соответствует структуре русского сложносочиненного предложения. Таким образом, в данном и подобных ему случаях референциальная функция переключения языковых кодов сочетает в себе характерную для русского языка синтаксическую рамку, лексическое же наполнение ориентировано в большей степени на продуцирование и восприятие речи на казахском языке.

Ситуации 5 и 6 демонстрируют приоритет референциальной функции в рамках спонтанного переключения с казахского языка на русский язык, а то же время, в данных и аналогичных им случаях налицо и эмотивный потенциал переключения языковых кодов:

Ситуация 5.

Коммуникант 1: *Регистрация жоқ болса, посещение де жоқ. Сол, мұғалім жаман болады. Сами дали студентам в руки козырь.* (Речь идет о том, что студенты, которые не зарегистрировались на какой-либо предмет, не посещают занятия)

Коммуникант 2: *Интересно негизи. По факту вы правы, физически студентов не было. Но и они не могли технически зарегистрироваться.*

В ряде подобных случаев в процессе полиязычной виртуальной коммуникации казахский язык может выполнять функцию эмотивной акцентуации.

Ситуация 6

Коммуникант 1: *Қайырлы күн! Көктемгі семестр туралы. Спринг брейк қашан болады?* Коммуникант 2: *21-28 март күндері включительно ғой иә?*

В группах № 2 и № 3 также много случаев переключения языковых кодов, таким образом, ситуация, описанная ниже (процесс выбора дисциплин по выбору), представляет собой аналогичную картину с некоторыми особенностями:

Коммуникант 1: *Апай, сізде студент сервис номері бар ма? Оларға хабарласып шешу керек*

болып тұр.

Коммуникант 2: *Кандай маселемен? Их много просто.*

Использование русского языка как эмоциональной рамки в данном случае органично сочетается с вопросом на казахском языке, более того, служит для него своеобразной эмоциональной рамкой.

Ситуация 7.

Коммуникант 1: *Вот так у всех выходит (т.е. у всех одинаковые проблемы с регистрацией на курсы).*

Коммуникант 2: *Те, кто confirm сделал, у них как? Алооо. Короче, то, что чузкается (choose), то выбирайте… Конферм не делать, если не все предметы выбрали.*

Здесь мы видим целую «палитру» кодовых переключений: во-первых, происходит включение слова или компонента из английского языка в коммуникативный процесс, происходящий в русском языке, смена независимых компонентов в русском и английском языках внутри предложения, а также очевидная лексикализация (*чузкаться* как полностью освоенное английское *choose,* образованное по модели русского глагола и имеющее все необходимые словообразовательные и грамматические элементы). Мы также наблюдаем лексикализацию в случае с *конферм*, потому что собеседникам было проще как написать, так и понять английское слово, транслитерированное кириллицей, чем использовать его русский эквивалент – подтвердить. Однако между собеседниками царит полное взаимопонимание: и автор высказывания, и ее партнеры по общению достаточно хорошо владеют языком, чтобы адекватно воспринимать данную языковую игру.

В следующей коммуникативной ситуации переплетаются три языка – казахский (как язык-матрица, поскольку структура предложения строится на казахском языке), русский (на уровне сомнения/уверенности) и английский в его референциальной функции (изи/легко) – легко:

Ситуация 8.

Коммуникант 1: *(по поводу ссылки, которую даст И2): Жарайд, дай.*

Коммуникант 2: *(дает ссылку) Мында вроде изи жазылган. Шаг за шагом*.

Сопредельными, но не тождественными можно считать случаи, подобные приведенному ниже:

Ситуация 9.

Коммуникант 1: *Получается, можно выбирать любую секцию?*

Коммуникант 2: *Мен түсінбедім, түрік тілінен кез келген любой апайды таңдауға бола ма студенттеріне? Жоғарыда басқаша айтылды ғой?*

Имеет также место отсутствие переключения кода (так, есть случаи, когда участники коммуникации говорят на разных языках, но понимание, тем не менее, достигается), при этом именно ключевое слово в высказывании Коммуниканта 1, произнесенное на русском языке (стыковка) индуцирует реакцию Коммуниканта 2 также на русском:

Ситуация 10.

Коммуникант 1: *Жалпы бірнеше студентте осы (код предмета) стыковка болып тұр.*

Коммуникант 2: *Это предмет первого курса. А они на втором. Потому стыковку мы не будем рассматривать.*

В целом, в рамках нашего исследования референциальная функция представлена в 72 контекстах, что составляет около 52% всех случаев. Вторая часто используемая функция – экспрессивная (эмоциональная/поэтическая) (43 случая, то есть 31%). На наш взгляд, с наибольшей интенсивностью она реализуется в тех случаях, когда общение в профессиональных чатах затрагивает темы повседневной жизни, такие, как приведенная ниже ситуация:

Ситуация 11.

Коммуникант 1: *Төмендегі донер жақсы вроде.*

Коммуникант 2: *Бірінші этажда донер вроде норм еді.*

Коммуникант 3 (Упоминается имя известного блогера) *келгенде солай позор болғанмын) Мақтап рекламасын жасаған донерді по глупости и стечению обстоятельств 3-ші этаждан ала салайық, 1 ұйым ғой дей салып едім). Короче, с тех пор больше за донером на третий этаж*

не ходим.

Очевидно, что использование русского языка в качестве эмотивной надстройки во всех высказываниях (отметим, что доминантным языком для всех трех участников коммуникации является казахский) реализует и экспрессивный потенциал рассматриваемого нами явления: при необходимости акцентировать внимание, сделать вывод, а также привлечь других участников коммуникации, при этом переключение языковых кодов имеет место.

Можно выделить фрагменты, репрезентирующие метаязыковую функцию (комментарии об определенных языковых явлениях и этикетных формулах приветствия/прощания, а также позиционирование в качестве носителя определенного языка), эти функции переключения кодов представлены в 16 случаях, что составляет около 12%. Остальные 6 случаев (около 5% от общего количества) можно соотнести с директивной функцией, однако у нас практически нет неприятия какого-либо собеседника (в нашем случае тех из них, кто не говорит по-казахски/по-английски). На наш взгляд, это можно рассматривать как свидетельство отражения многообразия языковой палитры в виртуальной коммуникации.

Соотношение функций, реализуемых в ходе переключения языковых кодов, можно наглядно продемонстрировать на следующей диаграмме:

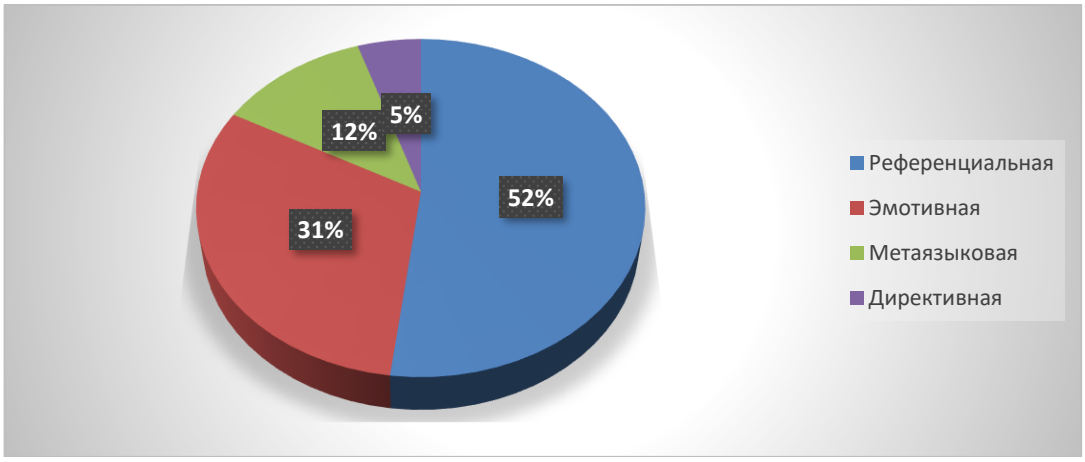

Диаграмма 1 – Функции переключения языковых кодов
Диаграмма 1 – Тілдік кодтарды ауыстыру функциялары
Diagram 1 – Code Switching Functions

Таким образом, проведенный анализ коммуникативных ситуаций, извлеченных из чатов популярного мессенджера WhatsApp при помощи сплошной выборки, позволяет дать ответом на исследовательский вопрос о том, какие языки задействованы в процесс переключения языковых кодов в рамках данного способа коммуникации в реалиях полиязычной микрогруппы профессионального характера, где общение преимущественно осуществляется на казахском языке: активно задействуется русский язык, причем в основном его референциальное употребление обусловлено спонтанным характером коммуникации и необходимостью быстрого реагирования. В то же время, материал настоящего исследования позволяет ответить на второй из поставленных исследовательских вопросов относительно функций переключения языковых кодов в ходе коммуникации посредством WhatsApp при общих профессиональных интересах полиязычных коммуникантов: налицо преобладание референциальной функции переключения кодов, тогда как экспрессивная функция (основанная на эмотивном характере переключения кодов) находится в рассмотренном нами материале на втором месте по частотности. Результаты исследования сопоставлены с ранее опубликованными работами, что позволяет говорить об определенной новизне исследования столь многоаспектного явления, каким является переключение языковых кодов, на материале виртуальной спонтанной коммуникации профессиональной группы в трехъязычной языковой среде.

Заключение

Виртуальная коммуникация в условиях билингвизма, преимущественно – самого высокого, координативного типа, в настоящее время недостаточно изучена. Результаты нашего исследования демонстрируют явное преобладание двух функций переключения языковых кодов в условиях общения билингвов в WhatsApp: референциальной функции и эмотивной функции. На наш взгляд, это предопределено особенностями общения в WhatsApp, предполагающими (а) быструю спонтанную реакцию на тот или иной коммуникативный стимул, (б) минимум размышлений о языковой форме, (в) близость письменного общения к устному. В свою очередь, довольно значительная часть нашего материала связана с реализацией эмотивной функции, в этом случае переключение языкового кода дает возможность средствами одного языка оттенить эмотивный потенциал высказывания и придать ему экспрессивную окраску. Все вышесказанное позволяет нам говорить о том, что в анализируемых случаях казахский язык выступает в качестве структурного «фрейма», в то время как русский выполняет функцию выражения эмоций, а роль английского языка в процессе переключения кодов представляется сравнительно эпизодической и несистемной. Мониторинг процессов переключения языковых кодов при цифровом общении через мессенджеры и социальные сети позволяет проследить отношение к использованию того или иного языка в поликультурной и многоязычной среде, а также определить спектр функций, выполняемых определенным языком в многоязычном контексте. Практическое применение результатов нашего исследования возможно также в преподавании элективных курсов, связанных с проблемами социолингвистики, виртуальной коммуникации и функционирования языков в условиях полиязычия.

Литература

Булгарова Б.А., Брагина М.А., Новосёлова Н.В., Золотых Е.А. Теоретико-методологические основы классификации и типологизации билингвизма // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. – 2017. – Т. 14. №3. – С. 384-392. DOI: https://10.22363/2312- 8011-2017-14-3-384-392

Виды лингвистического анализа: учебное пособие в 3 частях. Ч. 3. / Е.А. Абрамова [и др.], под ред. проф. М. В. Пименовой. Владимирский Гос. ун-т им. Столетовых. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2017. – 159 с.

Габибова К.А. Характерные особенности виртуальной коммуникации // Инновационная траектория развития лингвистических исследований в современном мире. Электронный сборник научных трудов. Избранное. / Сост. В.М. Шахназарян; под ред. Н.Ф. Михеевой. – Москва: Центр СНИ и ОТ, 2021. – С. 23-28.

Красина Е.А., Жаббалла М.Х. Переключение кодов: современное состояние // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2018. – Т. 9. №2. – С. 403-415. DOI: https://10.22363/2313-2299-2018-9-2-403-415

Кушакова Н.О. Специфические жанры sms-дискурса // Коммуникативные исследования. – 2016. – №1 (7). – С. 60-72.

Aliaskar, A.S. Challenges of Bilingualism: Code-Switching and Language Dominance in the Context of Kazakhstan. Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. 2024. No 2. Pp. 8-13. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.01

Appel, R., Muysken, P. Language contact and bilingualism. London, Baltimore, MD: Edward Arnold, 1987. 213 p.

Blom, J.P., Gumperz, J. Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc., 1972. Pp. 407-434.

Chomsky, N. The Minimalist Program. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1995. 426 p.

Haugen, E. Bilingualism in the Americas: A bibliography and research guide. Alabama: University of Alabama Press: Publication of the American Dialect Society, 1956. 159 p.

Heredia, R. , Altarriba, J. Bilingual Language Mixing: Why Do Bilinguals Code-Switch? Current Directions in Psychological Science, 2001. Vol. 10. Issue 5. Pp. 164-168.

Myer-Scotton, C. Contact Linguistics: Bilingual encounters and grammatical outcomes. Oxford: Oxford University Press, 2002. 360 p.

Poplack, Sh. Code-switching (Linguistic). In: International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Edited by Smelser Niel and Baltes Paul. Amsterdam: Elsevier Science Ltd, 2001. Pp. 2062-2065.

Singh, R. Grammatical constraints on code-switching: Evidence from Hindi – English. Canadian Journal of Linguistics. 1985. No. 30. Pp. 33-45.

Weinreich, U. Languages in contact. The Hague: Mouton, 1968. 149 p.

References

Aliaskar, A.S. (2024) Challenges of Bilingualism: Code-Switching and Language Dominance in the Context of Kazakhstan. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. No. 2. Pp. 8-13. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.01 (in English)

Appel, R., Muysken, P. (1987) Language contact and bilingualism. London, Baltimore, MD: Edward Arnold. 213 p. (in English)

Blom, J.P., John, J. Gumperz (1972) Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc. Pp. 407-434. (in English)

Bulgarova, B., Bragina, M., Novoselova, N., Zolotyh, E. (2017) Teoretiko-metodologicheskie osnovy klassifikacii i tipologizacii bilingvizma. Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Voprosy obrazovanija: jazyki i special'nost'. 14(3). Pp. 384-392. [Bulgarova, B., Bragina, M., Novoselova, N., Zolotykh, E. (2017) Classification and typology of bilingualism. RUDN Journal of Language Education and Trans-lingual Practices, 14(3). Pp. 384-392.] DOI https://10.22363/2312- 8011-2017-14-3-384-392 (in Russian)

Chomsky, N. (1995) The Minimalist Program. Cambridge, Mass.: MIT Press. 426 p. (in English)

Gabibova, K.A. (2021) Harakternye osobennosti virtual'noj kommunikacii. Innovacionnaja traektorija razvitija lingvisticheskih issledovanij v sovremennom mire. Jelektronnyj sbornik nauchnyh trudov. Izbrannoe. Sost. V.M. Shahnazarjan; pod red. N.F. Miheevoj. Moskva: Centr SNI i OT. S. 23-28. [Gabibova, K.A. (2021) Peculiar Features of Virtual Communication. In: Innovative Trajectory of the Development of Linguistic Research in the Modern World. Electronic Collection of Scientific Papers. Selected Works. Compiled by V.M. Shakhnazaryan; Edited by N. F. Mikheyeva. Moscow: Center for Scientific and Technical Information and Documentation. Pp. 23-28.] (in Russian)

Haugen, E. (1956) Bilingualism in the Americas: A bibliography and research guide. Alabama: University of Alabama Press: Publication of the American Dialect Society. 159 p. (in English)

Heredia, R., Altarriba, J. (2001) Bilingual Language Mixing: Why Do Bilinguals Code-Switch? Current Directions in Psychological Science Volume: 10 issue: 5. Pp. 164-168. (in English)

Krasina, E.A., Zhabballa, M.H. (2018) Perekljuchenie kodov: sovremennoe sostojanie. Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika, T. 9. No. 2. S. 403-415. [Krasina, E.A., Zhabballa, M.H. (2018) Current Situation with Code-switching. In: RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, Vol. 9. No. 2. Pp. 403-415.] (in Russian)

Kushakova, N.O. (2016) Specificheskie zhanry sms-diskursa. Kommunikativnye issledovanija. No. 1 (7). S. 60-72. [Kushakova, N.O. (2016) Specific genres of the SMS discourse. In: Studies in Communication. No. 1 (7). Pp. 60-72.] (in Russian)

Myer-Scotton, C. (2002) Contact Linguistics: Bilingual encounters and grammatical outcomes. Oxford: Oxford University Press. 360 p. (in English)

Poplack, Sh. (2001) Code-switching (Linguistic). In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Edited by Smelser Niel and Baltes Paul. Amsterdam: Elsevier Science Ltd. Pp. 2062-65. (in English)

Singh, R. (1985) Grammatical constraints on code-switching: Evidence from Hindi – English. In: Canadian Journal of Linguistics. No. 30. Pp. 33-45. (in English)

Vidy lingvisticheskogo analiza: uchebnoe posobie v 3 chastjah (2017) Ch. 3. / E.A. Abramova [i dr..], pod. red. prof. M.V. Pimenovoj. Vladimirskij gos. universitet imeni Stoletovyh. Vladimir: Izd-vo VlGU. 159 s. [Types of linguistic analysis: a textbook in 3 parts (2017) Part 3. / E.A. Abramova [et al.], edited by prof. M. V. Pimenova. Vladimir State University named after The Centenaries. Vladimir: Publishing House of the All-Russian State University. 159 p.] (in Russian)

Weinreich, U. (1968) Languages in contact. The Hague: Mouton. 149 p. (in English)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 18.02.2025.
Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 29.03.2026.

© Мирзоева Л.Ю., Балхимбекова П.Ж., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.31.02 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-196-205

Аида Серікханқызы Барменкулова[1*], Жамал Айткалиевна Манкеева[2], Сара Койшыбаевна Амиртаева[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-1471-5846 E-mail: bs.aida@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-7390-4778 E-mail: mankeeva1950@mail.ru
[3]магистр, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0000-8198-3376 E-mail: samirtayeva2@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДА ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ

Аңдатпа. Мақала Қазақ тілінің ұлттық корпус базасында анықталған этномәдени бірліктерді ішкорпусқа енгізу мәселелесіне арналған. Осымен байланысты этномәдени бірліктердің қазақ тілінің ұлттық болмысын, дәстүрін, дүниетанымын, рухани және материалдық құндылықтарын сақтаудағы кумулятивтік қызметін айқындауға назар аударылады. Мақалада этномәдени атаулардың үлгісі ретінде «тұсаукесер» рәсімінің лексикалық, мәдени-семантикалық және мәтіндік-контекстуалды деңгейдегі көріністері талданып, олардың мәдени коды айқындалады. Аталған бірлік негізінде ұлттық мәдени кодтың тілдегі көрінісі және оның символдық мәні, прагматикалық қызметі талданады. Бұл өз кезегінде тілдік деректерді тек құрылымдық емес, мазмұндық-мәдени қырынан да жүйелеудің маңызын көрсетеді. Зерттеу барысында лексика-семантикалық талдау мен алгоритмдік бағдарламалық тәсілге сүйенген модельдеу әдісі қолданылады. Зерттеу маңыздылығы этномәдени бірліктерді цифрландыру, оларды ұлттық корпус аясында жүйелеу арқылы қазақ тілінің ұлттық болмысын сақтауға, тіл мен мәдениеттің бірлігін жаңа технологиялық деңгейде дамытуға және заманауи лингвистикалық зерттеулердің әдіснамалық базасын кеңейтуге бағытталуымен өзектеледі. Зерттеу нәтижесі Қазақ тілінің ұлттық корпусын жетілдіруге, этномәдени бірліктерді цифрландыруға, жүйелеуге, тіл мен мәдениеттің сабақтастығын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: этномәдени бірліктер; Қазақ тілінің ұлттық корпусы; «тұсаукесер» рәсімі; модельдеу; мәдени код

Сілтеме жасау үшін: Барменкулова А.С., Манкеева Ж.А., Амиртаева С.К. Қазақ тілінің ұлттық корпусында этномәдени бірліктерді модельдеу. *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 196-205-бб.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-196-205

Аида Серикхановна Барменкулова[1*], Жамал Айткалиевна Манкеева[2], Сара Койшыбаевна Амиртаева[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-1471-5846 E-mail: bs.aida@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-7390-4778 E-mail: mankeeva1950@mail.ru
[3]магистр, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0000-8198-3376 E-mail: samirtayeva2@gmail.com

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена проблеме включения этнокультурных единиц, выявленных в базе Национального корпуса казахского языка, в специализированный подкорпус. В этой связи особое внимание уделяется выявлению кумулятивной функции этнокультурных единиц в сохранении национальной идентичности, традиций, мировоззрения, духовных и материальных ценностей казахского языка. В статье в качестве примера этнокультурных наименований рассматривается обряд «тұсаукесер», анализируются его проявления на лексическом, культурно-семантическом и текстово-контекстуальном уровнях, а также раскрывается его культурный код. На основе данной единицы исследуются языковые репрезентации национального культурного кода, его

символическое значение и прагматическая функция. Это, в свою очередь, демонстрирует важность систематизации языковых данных не только с структурной, но и с содержательно-культурной точки зрения. В ходе исследования используются методы лексико-семантического анализа и моделирования, основанные на алгоритмическом программном подходе. Актуальность исследования обусловлена его направленностью на цифровизацию этнокультурных единиц, их систематизацию в рамках национального корпуса, сохранение национальной идентичности казахского языка, развитие единства языка и культуры на новом технологическом уровне, а также расширение методологической базы современной лингвистики. Результаты исследования способствуют совершенствованию Национального корпуса казахского языка, цифровизации и систематизации этнокультурных единиц, а также выводу преемственности языка и культуры на новый уровень.

Ключевые слова: этнокультурные единицы; Национальный корпус казахского языка; обряд «тусаукесер»; моделирование; культурный код

Для цитирования: Барменкулова А.С., Манкеева Ж.А., Амиртаева С.К. Моделирование этнокультурных единиц в Национальном корпусе казахского языка. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 196-205. (на каз. яз.)

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993244 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов».

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-196-205

Aida Barmenkulova[1*], Zhamal Mankeyeva[2], Sara Amirtayeva[3]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-1471-5846 E-mail: bs.aida@mail.ru

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-7390-4778 E-mail: mankeeva1950@mail.ru

[3]Master's Student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0000-8198-3376 E-mail: samirtayeva2@gmail.com

MODELING OF ETHNOCULTURAL UNITS IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article addresses the issue of incorporating ethnocultural units identified in the National Corpus of the Kazakh Language into a specialized subcorpus. In this regard, particular attention is paid to identifying the cumulative function of ethnocultural units in preserving national identity, traditions, worldview, and the spiritual and material values embedded in the Kazakh language. The study examines the ritual “tusaukeser” as a representative example of ethnocultural nomenclature, analyzing its manifestations at the lexical, cultural-semantic, and textual-contextual levels, and elucidating its cultural code. Based on this unit, the research explores the linguistic representations of the national cultural code, as well as its symbolic meaning and pragmatic function. This, in turn, demonstrates the importance of systematizing linguistic data not only from a structural perspective but also from a content-oriented and cultural standpoint. The research employs methods of lexical-semantic analysis and modeling based on an algorithmic programming approach. The relevance of the study is determined by its focus on the digitalization of ethnocultural units, their systematization within the framework of the national corpus, the preservation of the national identity of the Kazakh language, the advancement of the unity of language and culture at a new technological level, and the expansion of the methodological framework of contemporary linguistics. The results of the study contribute to the further development of the National Corpus of the Kazakh Language, the digitalization and systematization of ethnocultural units, and the enhancement of the continuity between language and culture at a new level.

Keywords: ethnocultural units; National Corpus of the Kazakh language; ritual “tusaukeser”; modeling; cultural code

For citation: Barmenkulova, A., Mankeyeva, Zh., Amirtayeva, S. Modeling of Ethnocultural Units in the National Corpus of the Kazakh Language. *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 196-205. (in Kazakh)

The source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993244 “Enhancing the National Kazakh language Corpus as a megaproject of Smart-texts and Kazakh artificial intelligence base, development of its subcorpora”.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-196-205

Кіріспе

Қазіргі кезеңде тіл білімінде цифрлық технологияларды пайдалану қарқынды дамып келеді. Өйткені тілдік деректерді жинақтау, оларды жүйелеу және талдау арқылы тілдің құрылымдық және мәдени сипатын айқындауға жағдай жасалады. Солардың бірі – этномәдени бірліктерді модельдеу мәселесі. Бұл бағыт тілдің тек грамматикалық немесе лексикалық жүйесін ғана емес,

мәдени мазмұнын, халықтың дүниетанымдық бейнесін, мәдени-рухани құндылықтарын жүйелі сипаттауға мүмкіндік береді. Әсіресе ұлттық тіліміздің цифрлық кеңістіктегі репрезентациясы айтарлықтай артып отыр. Осымен байланысты қазіргі уақытта тілдік және мәдени деректердің модельдік негізін қалыптастыру – лингвистика мен мәдениеттанудың тоғысқан тұсындағы маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі.

Жаһандану жағдайында мәдениеттердің өзара ықпалдасуы мен ақпарат кеңістігінің шапшаң кеңеюі ұлттық ерекшеліктің әлсіреуіне емес, оны ғылыми негізде сақтап, жүйелеу және қайта зерделеу қажеттігінің артуына алып келеді. Осы үдерісте этномәдени бірліктерді модельдік жүйе арқылы қарастыру ерекше маңызға ие. Өйткені модельдеу ұлттық мәдени мазмұнды құрылымдық тұрғыдан сипаттауға, оның семантикалық қабаттарын айқындауға және тілдік деректер негізінде репрезентативті үлгісін жасауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл лингвистикалық және мәдени ақпаратты интеграциялау арқылы тілдің тек құрылымдық емес, мәдени-танымдық әлеуетін де кешенді түрде көрсетуге жағдай жасайды. Соның нәтижесінде ұлттық мәдени код цифрлық ортада жүйеленген, ғылыми негізделген форматта ұсынылады.

Этномәдени бірліктер тілдің тек құрылымдық емес, мәдени-танымдық деңгейін бейнелегендіктен, оларды модельдеу тіл мен мәдениеттің байланысын терең түсінуге жол ашады. Мұндай зерттеулер нәтижесінде ұлттық дүниетанымның цифрлық моделін қалыптастыруға, мәтіндегі мәдени мазмұнды автоматты түрде тануға және жасанды интеллект жүйелерінде этномәдени ақпаратты тиімді пайдаланудың ғылыми-әдістемелік негізін кеңейтуге жол ашылады. Этномәдени бірліктерді модельдеу олардың семантикалық өрісін, құрылымдық байланыстар жүйесін, прагматикалық қызметін, сондай-ақ мәдени ақпаратты жеткізу тетіктерін айқындауға бағытталады. Бұл үдеріс тілдік деректерді құрылымдау мен формализациялау арқылы этномәдени мазмұнды цифрлық ортада жүйелі және репрезентативті түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Модельдеу – шынайы нысанның (мысалы, этномәдени бірлік немесе мәдени семантиканың) құрылымдық бейнесін ғылыми мақсатта қайта жаңғырту тәсілі (Денисенко, 2005: 7-18). Лингвомәдени зерттеулерде модель белгілі бір ұғымның немесе мәдени феноменнің ішкі құрылымын, өзара қатынастар жүйесін және қызметтік сипаттарын көрнекі әрі талдауға қолайлы құрылымдық үлгі ретінде ұсынуға жағдай жасайды. Тілдік модель құру арқылы зерттеуші нақты мәдени бірліктің семантикалық өрісін, мәдени белгілер жүйесін, концептуалдық құрылымын және олардың өзара байланысын анықтай алады.

Қазақ тіл білімінде этномәдени бірліктерді *тіл~таным, тіл~ұлт, тіл~мәдениет* сабақтастығында зерттеудің бастауы Қ. Жұбанов, А. Байтұрсынұлы, І. Кеңесбаев т.б. ғалымдардың еңбектерімен байланысты болса, қазақ тіл білімінің кәсіби деңгейі қалыптасқан, өрісі кеңейген кезеңде бұл мәселе Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Е. Жанпейісов, Е. Жұбанов, Н. Уәли сияқты қазақ тілінің көрнекті зерттеушілердің этнолингвистикалық, лингвомәдени, лексикографикалық ізденістерінде жалғасын тауып, жаңа ғылыми өріске шықты.

Олар төл мәдениеттің тілдегі көрінісін, халықтық дүниетаным мен тілдік сана арасындағы байланысты, этнолексемалар мен фразеологизмдердің танымдық-мәдени сипатын жан-жақты сипаттады. Қазіргі таңда тілдік деректердің көлемі артып, оларды Ұлттық корпусқа енгізу мәселесі жан-жақты қарастырылуда. Осыған байланысты бұл үдерістің тек лексикографиялық сипатпен шектелмейтіні және оны жаңа деңгейде қарастыру қажеттігі өзекті болып отыр. Осы тұрғыдан Қазақ тілінің ұлттық корпусында мәдени мазмұндағы бірліктердің репрезентациясын модельдеу – тек тілдік емес, мәдени ақпаратты жүйелеудің ең тиімді әдісі. Сондықтан зерттеу мәдени деректерді корпус форматында жинақтап, олардың семантикалық байланыстарын, жиілік ерекшеліктерін, прагматикалық қолдану өрісін және мәдени мағыналық өрісін айқындауға мүмкіндік туғызатын осы бағыттағы зерттеулердің қажеттілігі айқындалып отыр.

Этномәдени бірліктердің цифрлық моделін жасау арқылы ұлттық тілдің мәдени кеңістіктегі орнын, мәдени кодтың даму динамикасын және ұлттық символдық жүйесін анықтау қазіргі таңда осы салаға тікелей қатысты өзектеліп отырған ЖИ (жасанды интелект) мәселесінде де аса маңызды. Осыдан келіп, Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы этномәдени бірліктердің құрылымдық-семантикалық моделін жасау мен олардың мәдени-репрезентациясын жүйелеуге

бағытталған зерттеудің негізгі мақсаты айқындалады.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде Қазақ тілінің ұлттық корпусы (ҚТҰК) құрамындағы этномәдени бірліктер мәдени мазмұндағы мәтіндер негізінде талданып, мәдени ақпаратты репрезентациялайтын мәтіндер жиынтығы – мәдени-репрезентативті ішкорпус аясында зерттелді. Қазіргі таңда бұл ішкорпуста метабелгіленімдермен қамтамасыз етілген бірнеше мың мәтіндік бірлік жинақталған. Материал сапалық тұрғыдан этномәдени мазмұнды репрезентациялайтын әртүрлі жанрлық және стильдік үлгілерді (көркем әдебиет, фольклорлық мәтіндер, публицистикалық мәтіндер, жарнама және медиа дискурс) қамтыса, сандық тұрғыдан ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісін кең көлемде сипаттайды.

Мақалада модельдеу әдісі корпус ішінде бірліктерді іздеу, топтау, жүйелеу және олардың мәдени-семантикалық мазмұнын көрсетуге септігін тигізеді.

Корпустық деректер этномәдени мазмұндағы бірліктердің нақты мәтіндік қолданысын анықтауға мүмкіндік береді. Осыған сәйкес зерттеуде қарастырылған этномәдени бірліктердің семантикалық құрылымы, мәдени мазмұны және коммуникативті қызметі корпус мәтіндеріндегі контекстік қолданыстар арқылы талданды.

Әдебиетке шолу

Қазіргі кезеңде тілі білімінде қалыптасу үстіндегі цифрландыру үрдісіне сәйкес басты ғылыми бағыттардың бірі – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын сандық және модельдік тұрғыда зерделеу. Әлемдік ғылыми тәжірибе көрсеткендей, тілдік деректерді цифрлық кеңістікке көшіру, этномәдени мазмұнды бірліктерді жүйелі модельдеу ұлттық тілдің мәдени кодын сақтаудың жаңа тетігіне айналды (Lakoff, Johnson, 1980).

Корпусқа негізделген модель тілдік бірліктер арасындағы вариацияны сандық және сапалы тұрғыда зерттеуге жол ашады. Бұл әсіресе грамматикалық, морфологиялық немесе семантикалық ерекшеліктерді салыстыруда маңызды (Hardie, 2017: 21).

Тілдік деректердің сандық және құрылымдық жүйесін, семантикалық өрісін көрсету, корпус арқылы алынған нақты мәліметтерді талдауды қолдайды. Яғни, бұл модель тілді қолдану заңдылықтарын бейнелейді (Dunn, 2021: 13).

Модельдеу әдісі – лингвистикада зерттеліп отырған нысанды құрылымдық және семантикалық жүйе түрінде бейнелеуге бағытталады. Ю.М. Лотман мәдениетті «таңбалар жүйесі» ретінде сипаттап, оның негізгі қызметі – мәдени ақпаратты сақтау мен жаңғырту деп түсіндіреді (Лотман, 1992). Бұл идея қазақ тіл білімінде «ұлт пен тіл біртұтас» деген академик Ә.Қайдар мектебінің этнолингвистикалық қағидасына сәйкес «этномәдени таңбаларды модельдеу арқылы тіл мен мәдениеттің тұтастығын, ұлт рухының тілдік көрінісін танимыз» деп анықталады (Манкеева, 2008: 29).

Қазақ тілі білімінде этномәдени мазмұнды модельдеудің ғылыми-теориялық негіздері профессор Асқар Жұбанов еңбектерінен бастау алады. Ол оның тілдік құрылымның артында халықтың ойлау жүйесі мен мәдени тәжірибесі жатқанын атап көрсетіп, «тіл – халықтың мәдени өмірінің көрінісі, оның ішкі рухани дүниесінің жүйелі бейнесі» деп тұжырымдаған (Жұбанов, 2014). Ғалымның бұл пікірі қазіргі заманғы мәдени модельдермен үндеседі, өйткені антропоөзектік парадигмада тілдік таңба тек коммуникативті құрал емес, мәдени ақпаратты тасымалдаушы код ретінде қарастырылады.

Профессор Асқар Жұбановтың пікірінше, «модельдеу әдісінің қажеттілігі, ең алдымен, зерттеу нысанымызды тікелей байқауға, яғни қолмен ұстап, көзбен көруге болмайтын жағдайлардан туындайды. Сондықтан осындай модельдеу әдісі, ол өзінше бір бөлек әдіс ретінде, көптеген ғылымдар саласында, соның ішінде қазіргі қазақ тілін зерттеуде де қолданыс тауып жүргені белгілі» (Жұбанов, 2013: 24). Демек, профессор Асқар Жұбанов тілдік модельді адамның ойлау мен қабылдау әрекетінің көрінісі ретінде қарастырып, ақиқат болмысты тілдік тұрғыдан бейнелеуде модельдеу тәсілінің тиімділігін негіздеген (Жұбанов, 2006: 56).

Корпустық лингвистикада тілді модельдеудің негізгі мақсаты – тілдің құрылымдық, лексикалық және прагматикалық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан сипаттау. Тіл әлеуметтік құбылыс ретінде қоғам өмірімен тығыз байланысты болғандықтан, оны ғылыми тұрғыдан

сипаттау үшін нақты деректерге сүйенген үлгі (модель) құру қажет (Барменкулова, Жаңабекова, Манкеева, 2023).

Компьютерлік модельдеу әдістерін пайдалану, оның ішінде іздеу және белгілеу жүйелерін енгізу зерттеу үдерісін оңайлатады: деректерді жылдам жинауға, жүйелеуге және талдауға жағдай жасайды. Сонымен қатар бұл тәсіл ірі ақпарат көлемдерін кешенді түрде өңдеуге, терең семантикалық және лингвистикалық талдаулар жүргізуге жол ашады, нәтижесінде зерттеу сапасы айтарлықтай артады (Tlegenova et al., 2024).

Этномәдени бірліктерді модельдеу барысында зерттеуші Бейсенбаева оларды алдымен тақырыптық топтарға бөліп жіктеуді ұсынады. Бұл тәсіл әрбір бірліктің семантикалық, құрылымдық және прагматикалық ерекшеліктерін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар тақырыптық топтарға бөлу этномәдени ақпаратты ішкорпусқа енгізу үдерісін жеңілдетіп, оның сандық және сапалық сипаттарын көрсетуге жол ашады. Мұндай әдістемелік негіз зерттеу материалын цифрлық форматта модельдеу мен ғылыми талдауда тиімді қолданылады (Бейсенбаева 2019: 89).

Қазақ тіл білімінің мемлекеттік мәртебесін нығайтып, қызмет ету өрісін кеңейту жолында этномәдени бірліктерді модельдеу – ұлттық мәдениетіміздің терең қабаттарын тілдік форма арқылы сипаттаудың иновациялық жолы. Бұл бағыт Асқар Жұбанов ұсынған тіл мен мәдениеттің өзара байланысын кешенді қарастыру ұстанымымен сабақтасып, қазіргі Қазақ тілінің ұлттық корпусын мазмұндық әрі мәдени тұрғыдан байыта түседі. Этномәдени бірліктердің корпус ішіндегі көрінісін модельдеу арқылы қазақ халқының мәдени коды мен рухани дүниесін қазіргі заманда өріс алып келе жатқан цифрлық деңгейде таныстыруға мүмкіндік береді.

Профессор Асқар Жұбанов ұсынған тілдік модель түрлері – құрылымдық, функционалдық, аралас модельдер – этномәдени бірліктерді корпус кеңістігінде жүйелі сипаттаудың ғылыми-әдіснамалық негізі болып табылады. Ғалымның пікірінше, модель – бұл күрделі тілдік және мәдени құбылыстардың формальды, ықшам және түсіндірмелі көрінісі (Жұбанов, 2006: 24). Демек, этномәдени бірліктерді модельдеу кезінде тілдің ішкі құрылымдық жүйесі, оның әлеуметтік-мәдени қызметі мен өзара сабақтастығы қарастырылады.

Нәтижелер және талқылау

Мақалада *лексикалық деңгей, дәстүр, символдар, қатысушылар, мәдени кодтар, функционалдық модель, концептуалды модель* сияқты компоненттердің сабақтастығына негізделген ішкорпустың құрылымдық моделі ұсынылады. Мұндай құрылым этномәдени деректердің жүйелі түрде сақталуын, ізденістер мен қайталап өңделуін қамтамасыз етеді. Соның нәтижесінде тіл мен мәдениет сабақтастығы мен қазақ мәдениетінің материалдық және рухани болмысының тілдік жүйеде қалай бейнеленетінін көруге болады.

Осы мақсатқа сай этномәдени бірліктердің репрезентациясын қамтамасыз ететін модельдік құрылым жасалып, олардың лексикографиялық, тілтанымдық және мәдени зерттеулерде қолданылу аясы айқындалды. Соған орай қолданылған модельдеу тәсілдері Қазақ тілінің ұлттық корпусының базасында этномәдени бірліктерді жүйелі жинақтап, олардың мәдени-семантикалық мазмұнын толық көрсетуге, сондай-ақ мәтіндік контекстердегі қолдану ерекшеліктерін талдауға жол ашады.

Соның бір үлгісі ретінде мақалада Қазақ тілінің ұлттық корпусы негізінде қазақ дәстүріндегі «тұсаукесер» рәсімі көпдеңгейлі тізбекті модель түрінде сипатталды. Нақты айтқанда, *тұсаукесер* этномәдени бірлігінің тілдік репрезентациясы төмендегідей тізбекті құрылымда жүзеге асатыны айқындалды (Сызба 1).

Сызба 1 – «Тұсаукесер» этномәдени бірлігін корпуста модельдеу
Схема 1 – Моделирование этнокультурной единицы «тусаукесер» в корпусе
Scheme 1 – Modeling the Ethnocultural Unit “Tusaukeser” in the Corpus

Бұл тізбекте корпустың әр компоненті тіктөртбұрыш түрінде ұсынылады да, ал сызықшалар олардың арасындағы байланысты көрсетеді. *Лексикалық деңгей, дәстүр, символдар, қатысушылар, мәдени кодтар, функционалдық модель, концептуалды модель* корпуста этномәдени бірліктердің зерттеу үшін қалай қолданылатынын анықтайды.

Тұсаукесер этномәдени бірлігінің лексикалық құрылымы – күрделі семантикалық өріске ие. Лексеманың екі негізгі компоненті анықталды: *тұсау* (байлау, шектеу) және *кесу* (босату, еркіндік). Бұл антонимдік байланыс рәсімнің мәдени мағынасын көрсетеді: баланың өмір жолының алғашқы қадамы арқылы шектеуден еркіндікке көшу идеясы жүзеге асады. Сонымен қатар *тұсау* сөзі метафоралық деңгейде қолданылып, әлеуметтік және моральдық шектеуді білдіреді. Лексикалық талдау мәдени-функционалдық байланысты айқындап, рәсімнің ғұрыптық

мәнін лингвистикалық тұрғыдан айшықтайды. Қазақ тілінде *тұсау* сөзі метафоралық мағынада қолданылады: *сөзге тұсау салу; аяққа тұсау болу*. Бұл оның физикалық емес, әлеуметтік және моральдық шектеуді білдіретінін көрсетеді. Осылайша, лексикалық талдау «тұсаукесер» рәсімінің мағыналық өрісін «шектеуден еркіндікке өту» моделіне сүйенетінін дәлелдеді. Рәсімнің басты мақсаты – өмір жолының ашық болуын тілеу. Демек, лексикалық мағына ғұрыптық функциямен тікелей байланысты.

Лексикалық-семантикалық модель. *Тұсаукесер* этномәдени бірлігінің мағыналық өрісі мынадай модель түрінде бейнеленеді: [*тұсау*] → (шектеу, кедергі, байлау) → [*кесу*] → (шектеуді жою, босату, еркіндік беру) → [*тұсаукесер*] → (баланың алғашқы қадамы, өмір жолының ашық болуы, болашаққа еркін қадам басуы).

«Тұсаукесер» рәсімі – баланың өмірлік жолының алғашқы қадамы ғана емес, сонымен қатар оның қоғамға бейімделуі, мәдени құндылықтарды қабылдауы және тәрбиелік бағдар алуын қамтамасыз ететін күрделі мәдени феномен. Бұл рәсімнің әлеуметтік және моральдық мәні рәсімге қатысушылар арасындағы өзара әрекет арқылы көрініс табады, олардың мәдени құндылықтарды меңгеруіндегі рөлін айқындайды.

Лексикалық-семантикалық және функционалды модельдер рәсімге қатысушылардың тілдік іс-әрекеттерін, атап айтқанда, *тұсауды кесу, бата беру* және *жақсы тілектер айту* әрекеттерін зерттеуге мүмкіндік береді. Мұндай тілдік әрекеттер перформативтік сипатқа ие болып, баланың болашағын қалыптастыратын ғұрыптық іс-әрекеттер ретінде қызмет етеді.

Модельдеуде лексикалық және функционалды байланыстарды былайша көруімізге болады: *лексика-фразеологиялық бірлік → мағыналық өзек → функционалды әсері* (коммуникативтік, эмоционалды, мәдени, прагматикалық) → *әлеуметтік әрекет* немесе *нәтиже*.

Осы модель арқылы *тұсаукесер* этномәдени бірлігі тек лексикалық деңгейде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-коммуникативтік және мәдени контексте де толық көрініс табады. Бұл тәсіл мәтіндерді корпустық талдаудағы функционалды лингвистикалық негізді қамтамасыз етеді және этномәдени бірліктердің семантикасы мен қолдану ауқымын жүйелі түрде сипаттауға мүмкіндік береді.

Модельде «тұсаукесер» дәстүрлік іс-әрекет ретінде: баланың алғашқы қадамы, тұсаудың кесілуі, балаға тілек айту және бата беру сынды кезеңдерден тұрады. Бұл әрекеттердің әрқайсысы арнайы мәдени кодтармен байланысты:

адалдық (ала жіп)
тазалық (ақ жіп)
көктеу (көк жіп)
ақ жол (ақ төсеніш)
ашу – баланың өмірлік жолының ашылуы мен болашағына қатысты символдар.

Мұндағы мәдени кодтар «тұсаукесер» рәсімінің маңызын күшейтіп, оның әлеуметтік, ғұрыптық мәнін көрсетеді. Атап айтқанда, ол рәсімге қатысушылар басты рөл атқарады. Бұл «тұсаукесердің» маңыздылығын арттырады, өйткені бұл салт баланың әлеуметтік ортаға бейімделуі мен қарым-қатынасын қамтамасыз етеді. Тұсауды әйел адамға кестірген; жолы болғыш, ақжолтай адамға кестірген; баланың затты таңдау арқылы кім болатындығын анықтаған. Осы рәсімнің субъектілерінің әрекеттері арқылы лексикалық бірліктердің функциясы анықталады: іс-әрекетке шақыру, құндылықты насихаттау, эмоционалды байланыс орнату және қоғамдағы нормаларды бекіту. Осы тұрғыдан «тұсаукесер» рәсімі тек дәстүрлі ғұрып ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдени семантикалық кодтарды бейнелейтін әлеуметтік-коммуникативтік феномен ретінде қарастырылады.

Сонымен, рәсімге қатысушылар:

Бала – рәсімнің негізгі объектісі, оның алғашқы қадамы мен өмірлік жолы рәсім арқылы ашылады.

Ата-ана – рәсімді ұйымдастырушылар, баланың тағдырына батасын берушілер және тәрбиелік қолдаушы адамдар.

Қонақтар – баланың ата-анасының айналасын қоршаған ортасы, тілекшілері. Олар баланың өмір жолына қоғамдық қолдау көрсетеді және оның әлеуметтік мәртебесін растауға

қатысады.

Бұл модель рәсімге қатысушылар арасындағы әлеуметтік және мәдени байланыстарды айқындайды. Әрбір қатысушының іс-әрекеті мен рөлі рәсімнің құрылымдық және прагматикалық мәнін анықтауда маңызды болып табылады. Мысалы, ата-ана мен қонақтардың қатысуы арқылы дәстүрдің әлеуметтік нормалары мен құндылықтары бекітіліп, баланың өміріндегі рөлі символикалық түрде белгіленеді. Сонымен қатар рәсім барысында қолданылатын лексикалық бірліктер мен көрнекі элементтер қатысушылар арасындағы қарым-қатынасты нығайтып, олардың мәдени мәртебесін көрсетеді. Осы тұрғыдан рәсімге қатысушылардың әрекеттері тек дәстүрлі ғұрыптық функцияны ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық байланыс пен әлеуметтік мәртебенің көрінісін де айқындайды. Олар адамның өмірінде алатын орны – отбасылық, әлеуметтік және мәдени тұрғыдағы маңызды рөлдерді көрсету арқылы тұлғаның қоғамдағы бейнесін қалыптастыруға үлес қосады. Бұл аспектілер «тұсаукесер» этномәдени бірлігінің лексикалық-семантикалық моделін толық әрі жан-жақты түсіндіруге жол ашады.

Осындай тұтастықта құрылған концептуалды модель «тұсаукесер» салтының құрылымын, лексикалық, мәдени, ғұрыптық, функционалдық құрамдастарын біртұтас жүйеде көрсетуге мүмкіндік береді. Концептуалды модель болашақта басқа салт-дәстүрлерді зерттеуге және ұлттық мәдениеттің толық дерекқорын жасау үшін негіз болады.

Аталған модельді құруда және талдау жүргізуде келесі дереккөздер мен материалдар қолданылады:

– этнографиялық жазбалар – қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін зерттеу барысында жинақталған салт-дәстүрлердің сипаттамасын құрайды. Этнографиялық деректер ұлттық дәстүрдің уақытқа байланысты өзгерістерін байқауға мүмкіндік береді;

– көркем әдебиет – қазақтың эпостық, прозалық шығармаларында «тұсаукесер» рәсімінің бейнелері, оған байланысты символдар, тілдік тіркестер кеңінен кездеседі. Бұл әдеби деректер салттық іс-әрекеттің маңыздылығы мен рухани мәнін тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ мәдени этнографиялық контексті толықтырады;

– ғылыми сипаттамалар – әдеби және этнографиялық материалдарды ғылыми талдау нәтижесінде алынған тұжырымдар, сондай-ақ функционалды және мәдени құндылықтардың сипаттамалары ҚТҰК мәдени-репрезентациялық ішкорпусына енгізіледі.

Бұл ғылыми сипаттамалар концептуалдық модельдердің теориялық негізін қалыптастырып, әдістемелік тұтастықты қамтамасыз етеді. Осы үш дереккөздің ықпалымен «тұсаукесер» салтының концептуалды моделін құру жан-жақты, кешенді зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар модельдің лексикалық сапасын арттыруға, салттың мағыналық және семантикалық құрылымын нақтылауға ықпал етеді.

Қорытынды

Жоғарыда көрсетілген модель «тұсаукесер» рәсімінің тілдік, мәдени, ғұрыптық және әлеуметтік аспектілерін кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Рәсім баланың өмірлік жолының алғашқы қадамы ретінде ғана емес, қоғамға бейімделуі, мәдени құндылықтарды қабылдауы және тәрбиелік бағдар алуында маңызды функция атқарады. Осы зерттеу «тұсаукесер» рәсімінің барлық моделін біріктіріп, оны ғылыми тұрғыдан жүйелі сипаттаудың, сондай-ақ ұлттық мәдениетті кешенді талдаудың негізін ұсынады.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық реалийлердің лингвомәдени репрезентациясы мен жүйеленуін қамтамасыз ететін ішкорпустың модельдік құрылымы түзіледі. Бұл модельді болашақта лексикографиялық, лингвомәдени, лингвоаксиологиялық және корпустық зерттеулерде қолдануға болады. Қазақ тілінің ұлттық корпусы базасында этномәдени бірліктерді модельдеу ұлттың мәдени-семантикалық мұрасын сақтауға, танытуға және цифрландыруға қызмет етеді.

Әдебиеттер

Барменкулова А.С., Жаңабекова А., Манкеева Ж.А. Этномәдени бірліктердің корпуста берілу жолдары // Tiltanym. 2023; 89(1): 56-66-бб. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-56-66

Бисенбаева М.К. Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары

негізінде): философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2019.

Денисенко В.Н. К обоснованию теории языкового моделирования // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2005. – №1. – С. 7-18.

Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингистика: Формальды модельдеу. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 280 б.

Жұбанов А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе: монография. – Алматы: «КИЕ лингвоелтану инновациялық орталығы», 2013. – 204 б.

Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 209 б.

Жұбанов А.Қ. Принципы автоматизации морфологической разметки текстов Национального корпуса казахского языка (НККЯ) // Материалы Международный научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». 29-30 октября 2014 года в Минском государственном лингвистическом университете. – Минск. – 4 комп.стр.

Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. Корпустық лингвистика. – Алматы: Қазақ тілі, 2017. – 336 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: ТОО «Әлем Даму Интеграция», 2017. – 4-том. – 856 б.

Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПб, 1992. – 704 с.

Манкеева Ж. Тіл және мәдениет: лингвомәдениеттанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Елтаным, 2008. – 350 б.

Dunn, J. Representations of language varieties are reliable given corpus similarity measures. Proceedings of the Eighth Workshop on NLP for Similar Languages, Varieties and Dialects. Kyiv, Ukraine: Association for Computational Linguistics, 2021. Pp. 28-38.

Hardie, A. Modelling linguistic variation with corpora. Quantitative corpus linguistics with *R*. Routledge, 2017. Vol. 3. Iss. 3. Pp. 201-204. https://doi.org/10.47689/2181-3701

Lakoff, G. Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Tlegenova, G.B., Rysbergen, K.K., Zhanabekova, A.A. Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora. International Journal of Society, Culture & Language. Vol. 12(1). 2024. Pp. 374-395. https://doi.org/10.22034/ijscl.2024.2017262.3288

References

Barmenqulova, A.S., Zhangabekova, A.A., Mankeeva, Zh.A. (2023) Jetnomadeni birlikterding korpusta berilu zholdary. Tiltanym. 89(1): 56-66-bb. [Barmenkulova, A.S., Zhanabekova, A.A., Mankeyeva, Zh.A. (2023) Ways of Transmitting Ethnocultural Units in the Corpus. Tiltanym. Vol. 89(1). Pp. 56-66.] https://doi.org/10.55491/2411-6076 (in Kazakh)

Bisenbaeva, M.K. (2019) Jetnomadeni leksikanyng tanymdyq-qatysymdyq qyzmeti (ajmaqtyq leksika materialdary negizinde): Filosofija doktory (PhD) ... dissertacija. [Bissenbayeva, M.K. (2019) Cognitive and Communicative Functions of Ethnocultural Vocabulary (Based on Regional Lexical Materials): Dissertation PhD. Almaty.] (in Kazakh)

Denisenko, V.N. (2005) K obosnovaniju teorii jazykovogo modelirovanija. Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika. No. 1. S. 7-18. [Denisenko, V.N. (2005) On the substantiation of the theory of linguistic modeling. Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics. No. 1. Pp. 7-18.] (in Russian)

Dunn, J. (2021) Representations of language varieties are reliable given corpus similarity measures. Proceedings of the Eighth Workshop on NLP for Similar Languages, Varieties and Dialects. Kyiv, Ukraine: Association for Computational Linguistics. Pp. 28-38. (in English)

Hardie, A. (2017) Modelling linguistic variation with corpora. Quantitative corpus linguistics with R. Routledge. Vol. 3. Iss. 3. Pp. 201-204. https://doi.org/10.47689/2181-3701 (in English)

Lakoff, G., Johnson, M. (1980) Metaphors We Live by. Chicago: University of Chicago Press. (in English)

Lotman, Ju.M. (1992) Semiosfera. SPb.: Iskusstvo-SPb. 704 s. [Lotman, Yu.M. (1992) Semiosphere. SPb.: Iskusstvo-SPb. 704 p.] (in Russian)

Mankeeva, Zh.A. (2008) Til zhane madeniet: lingvomadeniettanudyng ozekti maseleleri. Almaty: Eltanym. 350 b. [Mankeyeva, Zh.A. (2008) Language and culture: actual problems of linguoculturology. Almaty: Eltanym. 350 p.] (in Kazakh)

Tlegenova, G.B., Rysbergen, K.K., Zhanabekova, A.A. (2024) Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora. International Journal of Society, Culture & Language. Vol. 12(1). Pp. 374-395. https://doi.org/10.22034/ijscl.2024.2017262.3288 (in English)

Zhubanov, A.K. (2006) Qoldanbaly lingvistika: Formal`di model`deu. Oqu quraly. Almaty: Qazaq universiteti. 280 b. [Zhubanov, A.K. (2006) Corpus linguistics: Hull models: in Wormel modeling. Textbook. Almaty: Qazaq universiteti. 280 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, A.Q. (2013) Komp`juterlik lingvistikaga kirispe. Monografija. Almaty: “KIE eltanu” innovacijalyq oqtalygy. 204 b. [Zhubanov, A.K. (2013) Introduction to Computational Linguistics. Monograph. Almaty: Innovation Center “KIE linguoeltanu”. 204 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, A.K. (2013) Qoldanbaly lingvistika: qazaq tilining statistikasy. Monografija. Almaty: Qazaq universiteti.

209 b. [Zhubanov, A.K. (2013) Corpus Linguistics: Kazakh language statistics. Monograph. Almaty: Qazaq universiteti. 209 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, A.K. (2014) Principy avtomatizacii morfologicheskoj razmetki tekstov Nacional`nogo korpusa kazahskogo jazyka (NKKJa). Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii “Kontrastivnye issledovanija i prikladnaja lingvistika” 29-30 oktjabrja, v Minskom gosudarstvennom lingvisticheskom universitete. Minsk. 4 comp. [Zhubanov, A.K. (2014) Principles of Automating Morphological Markup of the National Corpus of the Kazakh Language (NCL). Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Contrastive Studies and Applied Linguistics”. October 29-30, at the Minsk State Linguistic University. Minsk. 4 comp.] (in Russian)

Zhubanov, A.Q. Zhangabekova, A.A. (2017) Korpustyq lingvistika. Almaty: Qazaq tili. 336 b. [Zhubanov, A.K., Zhanabekova, A.A. (2017) Corpus Linguistics. Almaty: Kazakh language. 336 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 06.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.03.2026.

© Барменкулова А.С., Манкеева Ж.А., Амиртаева С.К., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-206-221

Құралай Елібайқызы Тәшпенова[1*], Күлзат Қаниқызы Садирова[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ., ORCID: 0009-0001-4732-2598 E-mail: kuralai.tashpenova@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.,
ORCID: 0000-00016092-8191 E-mail: kulzat.sadirova.70@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ ДИСКУРС: ТІЛДІК СИПАТЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ МӘТІНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада дискурсологиядағы жаңа бағыт саналатын цифрлық дискурс қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – цифрлық дискурстың тілдік сипатын анықтау. Осыған сәйкес мақаланың негізгі бағыты – дискурсология, негізгі идеясы: интернет кеңістігінде орындалатын дискурс цифрлық дискурсқа жатқызылады, оның өзіне тән тілдік ерекшеліктері бар. Цифрлық дискурс – бұл интернеттегі тілдік қарым-қатынастың барлық формаларын, соның ішінде сайт, блог, әлеуметтік желідегі жазбалар ұғымдарын қамтитын термин. Ұсынылған мақалада цифрлық дискурстың тілдік сипаты Instagram, Facebook, Threads әлеуметтік желі материалдарын, цифрлық қарым-қатынас стилін талдау негізінде анықталды. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы зерттеу нәтижесінің дискурсология теориясын жаңа тұжырымдармен толықтыруымен, практикалық маңыздылығы әлеуметтік желі материалдарына дискурстық талдау жасау үлгісінің осындай бағыттағы өзге жұмыстарға пайдалануға жарамдылығымен анықталады. Зерттеу әдіснамасын цифрлық дискурсқа қатысушылардың Instagram, Facebook, Threads-тегі тілдік қолданыстары мен стилін танытатын материалдарды талдауда пайдаланған лексика-семантикалық және дискурстық талдау әдістері құрайды. Зерттеудің негізгі нәтижелерімен талдау: 1) цифрлық дискурстың тілдік сипаты, негізінен, арнайы символдық таңбалар жұмсалуымен, мысалы: #хэштег, эмодзилер, пост фонын таңбалау (обложка) ерекшеленеді; 2) цифрлық дискурстың лексикалық және грамматикалық ерекшеліктері: қысқартулар, инверсия, сөздерді созып қолдану, әріптердің түсіп қалуы, тіл шұбарлануы т.б. Зерттеу жұмысының қорытындылары: цифрлық дискурс – өзіндік тілдік ерекшелікке ие, интернет кеңістігінде интерактивті жүзеге асатын, қоғамға ықпалы зор және нәтижесі цифрлық мәтінде таңбаланатын сөйлеу әрекеті. Жүргізілген зерттеудің құндылығы дискурсология метатілін дамытуға қосқан үлесімен (цифрлық дискурс, цифрлық мәтін т.с.с.) анықталады. Жұмыс қорытындысының практикалық маңызы: цифрлық дискурстағы тілдік қолданыстар мен коммуникациялық стиль ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың мәдени үдерістерге ықпалы мен әлеуметтік маңызын талдау барысында алынған нәтижелерді лингвистикалық бағыттағы зерттеулерде қолдануға болады.

Тірек сөздер: интернет кеңістігі; әлеуметтік желі; коммуникация; цифрлық дискурс; тілдік қолданыстар
Сілтеме жасау үшін: Тәшпенова Қ.Е., Садирова К.Қ. Цифрлық дискурс: тілдік сипаты (әлеуметтік желі мәтіндері негізінде). *Tiltanym,* 2026. №1 (101). 206-221-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-206-221

Куралай Елибайкызы Ташпенова[1*], Кульзат Каниевна Садирова[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант,
Актюбинский региональный университет имени Кудайбергена Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
ORCID: 0009-0001-4732-2598 E-mail: kuralai.tashpenova@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор,
Актюбинский региональный университет имени Кудайбергена Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
ORCID: 0000-00016092-8191 E-mail: kulzat.sadirova.70@mail.ru

ЦИФРОВОЙ ДИСКУРС: ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА (НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТОВ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ)

Аннотация. В статье рассматривается цифровой дискурс как новое направление в дискурсологии. Цель исследования – определить языковую характеристику цифрового дискурса. В соответствии с этим основное направление статьи – дискурсология, основная идея заключается в том, что дискурс, осуществляемый в интернет-пространстве, относится к цифровому дискурсу и обладает присущими ему языковыми особенностями. Цифровой дискурс – это термин, охватывающий все формы языковой коммуникации в интернете, включая такие понятия, как сайт, блог, публикации в социальных сетях. В представленной статье языковая характеристика цифрового дискурса была определена на основе анализа материалов социальных сетей Instagram, Facebook, Threads, а также стиля цифровой коммуникации. Научная значимость работы определяется тем, что результаты исследования дополняют

теорию дискурсологии новыми выводами, практическая значимость заключается в возможности использования предложенной модели дискурсивного анализа материалов социальных сетей в других исследованиях данного направления. Методологическую основу исследования составляют лексико-семантический и дискурсивный методы анализа, применённые при изучении материалов, отражающих языковое употребление и стиль участников цифрового дискурса в Instagram, Facebook, Threads. Основные результаты исследования и анализа: 1) языковая характеристика цифрового дискурса прежде всего отличается использованием специальных символических знаков, например: #хэштегов, эмодзи, маркировки фона поста (обложки); 2) лексические и грамматические особенности цифрового дискурса: сокращения, инверсия, растягивание слов, выпадение букв, смешение языков и др. Выводы исследования: цифровой дискурс – это речевая деятельность, обладающая собственными языковыми особенностями, реализуемая интерактивно в интернет-пространстве, оказывающая значительное влияние на общество и фиксируемая в цифровом тексте. Ценность проведённого исследования определяется его вкладом в развитие метаязыка дискурсологии (цифровой дискурс, цифровой текст и др.). Практическая значимость результатов работы заключается в возможности их применения в лингвистических исследованиях при анализе особенностей языкового употребления и коммуникативных стилей в цифровом дискурсе, а также при изучении их влияния на культурные процессы и социальную значимость.

Ключевые слова: интернет-пространство; социальная сеть; коммуникация; цифровой дискурс; языковые употребления

Для цитирования: Ташпенова К.Е., Садирова К.К. Цифровой дискурс: языковая характеристика (на материале текстов социальных сетей). *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 206-221. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-206-221

Kuralai Tashpenova[1*], Kulzat Sadirova[2]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Kudaibergen Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe, ORCID: 0009-0001-4732-2598 E-mail: kuralai.tashpenova@mail.ru

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Kudaibergen Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe, ORCID: 0000-00016092-8191 E-mail: kulzat.sadirova.70@mail.ru

DIGITAL DISCOURSE: LINGUISTIC CHARACTERISTICS (BASED ON SOCIAL MEDIA TEXTS)

Abstract. The article examines digital discourse as a new direction in discourse studies. The aim of the research is to determine the linguistic characteristics of digital discourse. Accordingly, the main focus of the article is discourse studies, and its core idea is that discourse carried out in the Internet space belongs to digital discourse and possesses its own specific linguistic features. Digital discourse is a term that encompasses all forms of linguistic communication on the Internet, including websites, blogs, and social media posts. In the present article, the linguistic characteristics of digital discourse were identified through the analysis of materials from the social networks Instagram, Facebook, and Threads, as well as the style of digital communication. The scientific significance of the work lies in the fact that the research findings contribute new conclusions to the theory of discourse studies; its practical significance is determined by the applicability of the proposed model of discourse analysis of social media materials to other studies in this field. The research methodology consists of lexical-semantic and discourse analysis methods used in examining materials that demonstrate the language use and stylistic features of participants in digital discourse on Instagram, Facebook, and Threads. The main research findings and analysis show that: 1) the linguistic characteristics of digital discourse are primarily distinguished by the use of special symbolic signs, such as #hashtags, emojis, and post background marking (cover); 2) the lexical and grammatical features of digital discourse include abbreviations, inversion, word elongation, omission of letters, code-mixing, etc. The conclusions of the study indicate that digital discourse is a type of speech activity characterized by specific linguistic features, implemented interactively in the Internet space, having a significant impact on society, and represented in digital text form. The value of the conducted research is defined by its contribution to the development of the metalanguage of discourse studies (digital discourse, digital text, etc.). The practical significance of the results lies in their potential application in linguistic research to analyze the features of language usage and communicative styles in digital discourse, as well as their impact on cultural processes and social significance.

Keywords: internet space; social networks; communication; digital discourse; language use

For citation: Tashpenova, K., Sadirova, K. Digital Discourse: Linguistic Characteristics (Based on Social Media Texts). *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 206-221. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-206-221

Кіріспе

«Дискурс» термині «коммуникация» мен «мәтін» терминдерімен сабақтасып түсіндіріледі. Себебі дискурс анықтамаларында «тілдік қарым-қатынастағы сөйленген сөз не жазылған мәтін» мен оны түзушілер мен қабылдаушылардың қай уақытта, қандай жағдайда айтқаны не жазғаны, коммуниканттардың психологиялық күйі мен физиологиялық ерекшеліктері, әлеуметтік

деңгейлері т.с.с. экстралингвистикалық факторлар қоса есепке алынатындығы айтылады. Ал «коммуникация» терминіне зерттеушілер әртүрлі анықтама беріп келеді. Көбісі оны технология мен техниканың жарыққа шығуымен байланыстырса, енді бірі «индустриалдық революциямен» ұштастырады, тіпті кейбірі бұқаралық ақпаратпен байланысты екендігін алға тартып, «байланысу мен тілдесудің тәсілі» ретінде баға береді. Американдық зерттеуші ғалымдар М.Л. Дефлер мен С.Дж. Болл-Рокич коммуникацияны дұрыс жүзеге асыру өркениеттің дамуымен байланысты болады дей келе, «бұл дабыл қағу, сөйлеу, хат, баспа ісі, коммуникацияның дамуын ажырата білу дәуірі болды», – деп көрсетеді (Дефлер, Болл-Рокич, 1989: 18).

Цифрлық технологияның дамуы бүкіл әлемдегі қоғамдық коммуникация саласын айтарлықтай өзгертті (Khin, Ho, 2019). Интернет және әлеуметтік медиа жеке адамдар мен топтардың пікір білдіруінің, әлеуметтік әңгімелер құруының және саяси пікірталасқа қатысуының негізгі құралына айналды (Longstreet, Brooks, 2017). Қазіргі күні адамның әлеуметтік өмірінің көп бөлігі интернет кеңістігіне ауысты және цифрлық технологиялар негізінде жедел коммуникация қарқынды жүріп жатыр. Осының нәтижесінде пайдаланушылардың жеке өмірімен қатар кәсіби, отбасы және қызметі ортасындағы қарым-қатынас кеңістігі ұлғайып, жариялық пен ашықтық жалпылама сипатқа ие бола бастады. Байланыс құралдарының (компьютер, ұялы телефон, планшет) көмегімен жүзеге асатын коммуникация үдерісі қарым-қатынастың мазмұнына, табиғатына, хабар жеткізуге, ақпаратты қабылдауға тікелей әсер етіп, тың ғылыми тұжырымдарды тудыруға мүмкіндік беріп отыр. «Батырма мәдениеті» кеңістігінде адамның жаңа түрі – «виртуалды адам» түсінігі жарыққа шықты. Хаттар («біреуге бірдеңе хабарлау үшін жіберілген жазбаша мәтін») (Ожегов, 1987: 750) тұлғалар арасындағы хабарды жеткізу және коммуникацияны жүзеге асыру құралы ретінде бұрыннан қолданылып келеді. Қазіргі мұндай өзара әрекеттесудің басым бөлігі интернет кеңістігінде жүзеге асып отыр және оны мақсатқа сай қолдану барысында көптеген платформалар, бағдарламалар, техникалық құралдар пайдаланылады.

Бүгінгі күні цифрлы орта әрдайым қозғалыста болатын, бұрын болмаған қасиеттерге ие күрделі әрі өз-өзін ұйымдастыра алатын байланысу ортасы атанды. Осы тұстағы технологиялық құралдарды пайдалану қажеттілігі басқа коммуникантпен байланысу үшін ғана емес, сонымен қатар адресат дәл сол жерде, сол уақытта нені ойлайтынын, не істейтінін, нені сезінетінін, не тыңдайтынын, тіпті не жария еткісі келетінін және өз тәжірибесін бөлісуге, сол арқылы қоғамда өзіндік «менін» дәлелдеуге тырысқан ұмтылысымен тығыз байланысты болып отырғандығын жоққа шығаруға болмайды. Сонымен техникалық жаңалықтардың тиімділігі және олардың белгілі бір өзгерістерге ұшыраған әлеуметтік қатынастар мен қазіргі заманғы коммуникация қызметіндегі өзгерістері виртуалды кеңістікте қарым-қатынастың жаңа түрлерінің қолданысқа енуі жайында толығырақ айтуға мүмкіндік беріп отыр.

Қазақ тіл білімінде цифрлық кеңістіктегі қарым-қатынастың тілдік ерекшеліктері тілдік санаға, қоғамдық қарым-қатынас мәдениетіне әсерін зерттеу заманға сай қалыптасқан тілдік үдерістерді түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу *тақырыбының таңдалуы* осы айтылғандармен байланысты. Зерттеу *мәселесінің өзектілігі* цифрлық дискурстың қазіргі ақпараттық қоғамда тек тілдік қарым-қатынас құралы ғана емес, қоғамдық пікір қалыптастырушы, идеология таратушы факторға айналып отырғанымен, оның тілдік, прагматикалық, стильдік сипатының, жанрлық құрылымының кешенді зерттелуінің жеткіліксіздігімен анықталады. *Зерттеудің мақсаты* – цифрлық дискурстың тілдік сипатын анықтау. Бұл зерттеу тіл дамуының қазіргі бағытын саралауға септігін тигізеді деп ойлаймыз. Зерттеу мақсатына қол жеткізудегі *міндеттер*: цифрлық дискурс терминінің анықталуын және теориялық негіздерін талдау, қазақ тіліндегі цифрлық ортадағы мәтіндердің тілдік сипаттамасын беру, цифрлық дискурстың тілдік нормаға әсерін талқылау. Осы мақсат-міндеттерді шешуге Instagram, Facebook, Threads платформасынан қазақ тіліндегі жазбалар мен пікірлер жинақталып, оларға лингвистикалық талдау жасалды. Жинақталған жазбалардағы тілдік таңбалардың сипаты, стильдік ерекшеліктері нақты зерттеу материалы ретінде пайдаланылды.

Материал және әдістер

Мақала жазу барысында дискурс, интернет дискурс және саяси-мәдени дискурс мәселелерін зерттеген отандық (К.К. Кенжеканова, О. Ошанова, Д. Қалибекұлы, А. Елешева, А.Д. Серікбаева) және шетелдік ғалымдардың (И.Н. Галичкина, Л.Ю. Щипицина, А.А. Бекетова) ғылыми мақалалары мен еңбектеріндегі тұжырымдар ескерілді. Цифрлық коммуникацияның тілдік аясын анықтау мақсатында тілдік материал ретінде әлеуметтік желілердегі мысалдар қарастырылды. Зерттеу жұмысының негізгі дереккөзі ретінде Instagram, Facebook, Threads әлеуметтік желілерінің әрбірінен 10 жазба (пост), барлығы 30 мәтін және оларға жазылған 3000 пікір (комментарий) (Instagram-нан 1000, Facebook-тен 1000, Threads-тен 1000) мәтіні пайдаланылды. Дәл осы қарым-қатынас алаңдарын таңдау себебіміз мынадай: қазақ тілді оқырмандар бұл желілерді кеңінен қолданады әрі аталған желілер халық арасында әлеуметтік, саяси мәселелерді жариялауымен танымал. Сонымен қатар таңдалып отырған платформаларды пайдаланушылардың мақсаты мен жас ерекшеліктерінде де, соған сәйкес тілдік қолданыстарында да айырмашылық байқалады, бұл цифрлық дискурстың тілдік сипатын анықтау мүмкіндігін арттырады. Зерттеу барысында жазбаларды таңдауға негіз болған өлшем: посттың әлеуметтік желі қолданушыларының әртүрлі қабылдауына ие болуы, олардың әлеуметтік көңіл күйіне әсер етуі.

Комментарийлерді іріктеуде олардың бір постқа жазылған саны (500-ден жоғары болуы) негізге алынды. Осы талаппен таңдалған мысалдар (оқырман пікірі) іріктеліп, сипаттау, жүйелеу, лексика-семантикалық, мәтінді дискурстық талдау әдісімен талданды. Лексика-семантикалық талдау әдісін цифрлық дискурстың тілдік сипатын ерекшелейтін бірліктердің (*фейк, кибербуллинг, агрессия, қара пиар, #хэштег, эмодзилер, пост фонын таңбалау (обложка)* мағыналарын түсіндірме, синонимдік, фразеологиялық сөздіктерді пайдаланып анықтауда қолдандық, талдауға алынып отырған цифрлық мәтіндерді дискурстық тұрғыдан талдауда тіл формасы мен қызметі қарастырылды. Бұл зерттеу әдістері цифрлық мәтіндер арқылы цифрлық дискурстың тақырыптық, тілдік, құрылымдық ерекшелігін негіздеуге мүмкіндік береді.

Зерттеуді дискурс, цифрлық дискурс мәселелерін талдаған ғылыми теориялық зерттеулерді оқып, зерделеуден бастап, зерттеу нысанына сай Instagram, Facebook, Threads платформасынан кеңінен танылған, оқырмандар тарапынан талқыланған пост мәтіндерін жинаумен жалғастырдық, жиналған материалдарды лексика-семантикалық, дискурстық талдау әдістерімен талдап, сипаттап, соңғы зерттеу кезеңінде алынған мәліметтерді жүйелеп, ғылыми нәтижелерді тұжырымдадық. Зерттеу *болжамымыз*: цифрлық дискурс – қоғамдағы тілдік қарым-қатынастың ерекше сипаттағы жаңа формасын танытатын дискурстық кеңістік, оның өзіне тән тілдік құрылымы бар, ол дәстүрлі тілдік нормаға әсер етіп, тіл дамуының жаңа бағытын қалыптастырып жатыр.

Әдебиетке шолу

Қазіргі тіл білімінде «дискурс» ұғымы терең зерттеліп жүргені аңғарылады. Д. Әлкебаева *дискурсты* нақты айтылған сөз мағынасымен сәйкестендіреді және мағыналық-ақиқаттық мазмұнымен қатар экстралингвистикалық факторларымен жүйеленетін сөйлесімдер (Әлкебаева, 2007: 19) екендігін алға тартады. Ж. Кеншінбаева қолданыстағы мәтінді дискурс деп есептеп, нақты коммуникативтік қарым-қатынас орнағандағы сөйлеу тілінің қызметі дискурсты жүзеге асырады деп санайды (Кеншінбаева, 2005: 3). Н. Уәли дискурстың құрылымдары («фреймі – «автор», «сөз актісі» – «адресат» және сөз жағдаяты») болатынын әрі ол «коммуникативтік уақиғаға» негізделгендігін айтады (Уәли, 2007: 28). А.А. Кибриктің пікірінше, коммуникация мен мәтіннің қосындысы дискурсты құраса (Кибрик, 2002: 307), Г.Г. Бүркітбаева мәтін және интеракцияға қатысушылар мен коммуникативтік жағдаят қосылғанда ғана дискурсты туындатады деп есептейді (Бүркітбаева, 2005: 57). Осы анықтамаларға сүйене отырып, *дискурсты* белгілі бір уақытта, нақты орында, белгілі бір коммуниканттардың (адресант пен адресат) сөз жағдаятын ескере отырып, когнитивтік, тілдік, аялық білімдерін қолдану арқылы жүзеге асатын мақсатты түзілген сөйлесу әрекеті деп түйіндеуге болады. Аталған тұжырымға сәйкес дискурс құрылымының бірнеше сипаты бар екенін байқаймыз: нақты орны, уақыты бар және коммуниканттар арасында жүзеге асатын әрекет деп түсінеміз. Басқаша айтқанда, «оқиға

қайда, кіммен, қалай жүзеге асты?» деген сұрақтарға жауап бергенде ғана дискурс толық орындалады және өз мақсатына жетеді деп түйіндейміз. Дискурстың жанрлық ерекшеліктері де дискурстың қай орында, қай уақытта, кімдермен, қалай өткендігіне қарай ажыратылады. Мәселен, оқытушы мен студент немесе мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас оқу орнында, мектепке жүзеге асады, соған сай сабақ дискурсы туындайды. Осындай сипаттарын басшылыққа ала отырып, дискурстың басқа да түрлері (саяси дискурс, газет дискурсы, кинодискурс, интернет дискурсы, цифрлық дискурс және т.б.) жіктеліп беріліп жүр. Осы ғылыми зерттеуде цифрлық дискурс термині қолданылды, оның мазмұнына интернет кеңістігінде жүзеге асқан дискурс түрлері кіреді, цифрлық коммуникацияның тілдік сипатын, өзіндік ерекшелігін жан-жақты қарастыруға ұмтылдық.

Қазақ ғалымдары қазақ тіліндегі дискурс талдаудың әдіснамалық негіздерін қалыптастырып, интерактивті коммуникация, сөйлеу жанрлары, дискурстық құрылымдардың қалыптасу заңдылықтары сияқты мәселелерді зерттеп жүр. Ғалым Б. Қалиев дискурстың когнитивтік және прагматикалық қырларын сипаттап, қазақ тіліндегі ресми, бейресми, ғылыми және бұқаралық дискурстардың ерекшеліктерін анықтаса (Қалиев, 2011: 8-14), А. Фазылжанова, А. Аушеновалар қазақтілді цифрлық ортада қазіргі әлеуметтік желі қолданушыларының тілдік ерекшеліктерін, құзіреттілігін, тілдік сипатын қарастырады (Фазылжанова, Аушенова, 2017: 466-473).

Цифрлық дискурс – бұл интернеттегі тілдік қарым-қатынастың барлық формаларын қамтитын кең ауқымды түсінік. Оған әлеуметтік желілердегі жазбалар, форумдардағы пікірталастар, блогтар, чаттар, электронды хаттар және басқа да цифрлық коммуникация формалары жатады. Яғни, цифрлық коммуникацияда ауызша да, жазбаша да сөйлесу әрекеті қатар жүреді. И.Н. Галичкина интернет дискурсын сөйлесудің ерекше формасы ретінде қарап, бірнеше белгілерін атап көрсетеді: электрондық сигнал байланыс арнасы ретінде; қашықтық – кеңістік пен уақытқа қатысты бөлінуі және бір мезгілде синхронды жүзеге асуы; виртуалдық – анықталмаған топпен, белгісіз әңгімелесушілермен байланыс жасау; өткізгіштіктің жоғары көрсеткіші (кез келген қолданушы компьютерлік байланыстың пайдаланушысы бола алады); жанама жүзеге асуы, креолизациялану (жанрлық араласу); гипермәтінділік; байланысқа қатысушылардың мәртебелік теңдігі; әртүрлі дискурс түрлерінің үйлесімді қолданылуы; эмоция мен сезімді білдіру үшін «смайликтердің» қолданылуы; спецификалық компьютерлік этиканың сақталуы (Галичкина, 2011). А.А. Бекетова осы қатарға анонимділік сипатты қосады. Оның ойынша, бұл интернет қолданушыларға еркіндік береді (Бекетова, 2017). А.Д. Серікбаева анонимділік сипатымен қоса рөлдік икемділікті қатар қояды: «интернет пайдаланушылары шынайы тұлғаларын жасырып, лақап ат (никнейм) қолдана алады. Бұл олардың өзін еркін сезінуіне немесе керісінше, жасырын пікір білдіруге жағдай жасайды (троллинг, хейт, фейк)» (Серікбаева, 2025). Л.Ю. Щипицина бұған қоса гипермәтінділігін (дауыс, видео, анимация, графиктердің бір өнімде тоғысуы); интерактивтілігін (оқырманның компьютерлік бағдарламалар мен электронды ресурстардың тақырыптық бағытына, мазмұнына, сыртқы көрінісіне әсер ету, сөйлесушімен байланыс құру және қарым-қатынас барысында ойын ұғу, өз пікірін білдіру қабілеті); синхрондылығын (қарым-қатынас онлайн, офлайн форматта өтуі), коммуниканттардың мәртебесін сөз етеді (Щипицина, 2009).

Интернет кеңістігінде орындалатын цифрлық дискурстың негізгі ерекшеліктерін жоғарыда айтылған тұжырымдарға сай былайша жинақтап беруге болады деп ойлаймыз:

1. Тілдік қарым-қатынастың эмоцияға ықпалын арттырып, қабылдауын жеңілдететін мәтін, бейне, дыбыс және графика элементтері цифрлық дискурста біріктіріледі. Осыған сай цифрлық дискурс *мультимодальды* сипатқа ие болады.

2. Цифрлық ортада аудитория мен контент жасаушылар арасындағы өзара әрекеттесу мүмкіндігі көп. Пайдаланушылар пікір қалдырып, контентті талқылай алады, бұл тілдік қарым-қатынастың демократиялық сипатта болуына ықпал етеді. Осыдан цифрлық дискурстың *интерактивтілігі* туындайды.

3. Цифрлық дискурс интернет арқылы тез таралады, сондықтан ол *жылдамдығымен* ерекшеленеді.

4. Цифрлық дискурс интернетте жүзеге асатындықтан, тілдік қарым-қатынасқа қатысушылар өздерінің шынайы деректерін жасыруы мүмкін, бұл оның тағы бір ерекшелігін – *анонимділік* сипатын туғызады. Осы арқылы цифрлық дискурста еркін пікір алмасу мүмкіндігімен қоса, қарым-қатынасқа түсушілер тарапынан жауапсыздық, дөрекілік, тіпті ашу-ыза, қоқан-лоқы көрсету де орын алады. Бұл цифрлық дискурстың қоғамдық қарым-қатынасқа оң не теріс ықпал етуін туғызады, ал ол ықпал цифрлық дискурс нәтижесінде түзілген мәтін бірліктерінде таңбаланады.

Цифрлық технологиялардың дамуы қазіргі қоғамның коммуникациялық құрылымын түбегейлі өзгерткен. Әсіресе, интернеттің кең таралуы әлемдегі ақпараттық алмасу мен әлеуметтік өзара әрекеттесу тәсілдерін жаңа деңгейге көтерді. Цифрлық дискурс – бұл интернет платформаларында пайда болатын тілдік қатынастар жиынтығы. Ол тек ақпарат алмасу мен коммуникацияның жаңа формаларын ғана емес, сонымен қатар мәдени, әлеуметтік және саяси үдерістердің дамуын да қамтиды. Осы орайда американдық философ Майкл Хейм цифрлық дискурсты коммуникация мазмұнының қозғалыс формасы тұрғысынан қарастыру қажеттігіне тоқталады. Ғалымның пікірінше, субъективті позицияның жаңа типі осы үдеріс барысында ғана туындайды (Хейм, 1997).

Соңғы онжылдықта интернет-коммуникацияның жедел дамуы әлеуметтік коммуникация түрлерін, әдіс-тәсілдерін айтарлықтай өзгертті. Цифрландыру үдерісі коммуникацияның қалыптасқан ауызша түрлерінен (бетпе-бет сөйлесу, телефонның көмегімен сұхбат құру, конференция, көпшілік алдында сөйлеу және т.б.) жазбаша және ауызша қарым-қатынас түрлеріне (чат-боттар, әлеуметтік желілер, форумдар, блогтар, микроблогтар, интернет-конференциялар, қашықтықтағы семинарлар, интернет-хабарламалар т.б.) ауысты. Бұл дегеніміз – жаңа сөйлесу тілін (жазбаша айтылым тілін) тудырды. Коммуникацияның жаңа үрдістері барлық әлемдегі коммуникациялық стратегияларға біртіндеп еніп жатыр әрі бұл үдеріс қалыпты жағдайға айналып үлгерді. Мұндай әрекет коммуникативті мінез-құлықтың өзгеруін тудырары сөзсіз: ендігі жерде айтушы өз пікірін, ойын шама келгенше анық әрі қысқа және өз интонациясын, сезімін, көңіл-күйін жеткізу мақсатында нені айту керектігін емес, нені жазу керектігін бірінші ойлануы қажет. Басқаша айтқанда, сөйлем құру барысында сөздерді, тыныс белгілерін және эмотикондарды дұрыс қолдануы тиіс. Осы тұрғыдан А.А. Баркович: «Виртуалды форматтың мәтіндік мүмкіндіктері тілдің лексикалық, грамматикалық және стилистикалық вариативтілігін едәуір кеңейтті. Ғаламторда жаргон, аббревиатура, акроним, портманто, смайликтердің көп қолданылуы кездейсоқ емес. Алайда, олардың интернет желісінде біркелкі дискурстық қолданыс табуы тіл жүйесінің бірлігіне нұқсан келтіре алмайды» (Баркович, 2015: 288), – деп тұжырымдайды.

Интернет барлық әлемдегі қолданушыларға бір-бірімен тез арада байланысуға септігін тигізді және бір-бірімен хабар алысу, ақпарат бөлісу тұрғысынан төңкеріс жасай білді. Дегенмен бұл үрдістің пайдалы тұсымен қатар зиянды жағы да бар екендігіне көз жеткізіп келеміз, яғни қазіргі күні интернет зиян тигізу ықпалын да арттырып отыр. Мысалы, жек көрушілік пен зорлық-зомбылық, ұрлық жасау, қиянат келтіру сынды зиянды әрекеттер жөнінде хабарламалар әлеуметтік желілерде бұрын болмаған жаңа тәсілдер арқылы тез таралуда және күннен күнге күшейіп отыр. Бұл мәселені О. Ошанова, Д. Қалибекұлы, А. Елешевалар «Цифрлық коммуникациядағы өшпенділік тілі және оны құқықтық реттеу» атты ғылыми мақаласында ашып көрсетеді (Ошанова, Қалибекұлы, Елешева, 2023: 28). Интернет-дискурстың теріс әсерін туғызатын себептердің бірі – коммуникацияға қатысушының анонимділігі. Анонимділігі мен интерактивтілігі интернеттегі агрессия мен кибербуллингтің таралуына алып келеді. *Кибербуллинг* – бұл цифрлық технологияларды пайдалана отырып қорқыту және қинау. Ол әлеуметтік медиада қолданылады, хабарлама алмасу үшін қосымшаларда, ойын платформаларында және ұялы телефондарда да орын алуы мүмкін (https://www.gov.kz/situations/316/810). Бұл мәселелер жастар мен балалар үшін әсіресе қауіпті болмақ. Фейк жаңалықтар мен дезинформацияның таралуы қоғамдық пікірді бұрмалауға, саясаткерлердің беделіне нұқсан келтіруге, тіпті әлеуметтік дүрбелеңге себеп болуы мүмкін. *Фейк* – 1) жасанды, жалған зат; 2) жасанды зат, әдетте арнайы редакторлық

бағдарламалар көмегімен өзгертілген сандық фотоны немесе бейне файлдарды атау үшін пайдаланылады. *Фейк-ньюс* – оқырмандарды тарту мақсатында немесе белгілі бір тақырып аясында саяси және қоғамдық дүрлігу туғызу үшін бұқаралық ақпарат құралдары ұсынатын тексерілмеген, жалған ақпарат (Құрманбайұлы, Исакова, Мизамхан, 2019). Бұл аталған терминдер цифрлық дискурста адамның эмоциялық күйзеліске, депрессия мен әлеуметтік оқшауландыруға ұшырауының себептерін таңбалайды. Әлеуметтік желілерде өзіндік имиджді қалыптастыру үшін бәсекелестік сезімі адамдарды күйзеліске ұшыратуы мүмкін екендігін психологтар да атап көрсетіп жүр.

Цифрлық дискурс қоғамдық қатынастар мен мәдени үдерістерге де елеулі әсер етеді. Ол ақпараттың жылдам әрі кең көлемде таралуын қамтамасыз ететіндігін жоғарыда айтып өттік. Бұл, әсіресе, әлеуметтік мәселелер мен саяси қозғалыстарды қозғауда маңызды рөл атқарады. Мысалы, әлеуметтік желілерде *#хештегпен* берілетін қолданыстар тез тарайды әрі белгілі бір мәселе немесе оқиға туралы хабар таратады. Соңғы уақыттарда әлеуметтік желіні шулатқан 16 жасар Шерзаттың қазасы туралы барлық ақпарат *#зашерзата хештегіне* таңылған. Іздеу бағанасына аталған хештегті жазар болсаңыз, 1000-ға жуық мәлімет шығады, оқиғаның бүге-шүгесіне дейін, кімдердің қалай ақпарат таратып жатқанын білуге болады. Осы сияқты қозғалыстардың пайда болуы әрі оның хештегпен жылдам таралуы қоғамдық санада үлкен өзгеріс туғызбай қоймайды.

Саяси коммуникацияның дамуына да бұл дискурс түрінің ықпалы зор. Цифрлық дискурс саясаткерлер мен азаматтар арасындағы байланысты нығайтады. Саяси науқандар кезінде әлеуметтік желілердің рөлі артып, кандидаттар өз идеяларын тікелей электоратқа жеткізеді. Дегенмен фейк жаңалықтар мен манипуляциялардың таралуы саяси дискурсқа теріс әсер етуі де ықтимал. *Манипуляция* – (франц. mani-pulation – уысында ұстау) қандай да бір көздеген айлалық мақсатқа жету үшін фактілерді бұрмалап, қулыққа, айлакерлікке бару; арамдықпен мұратқа жетушілердің жасайтын әрекеті (Саяси-түсіндірме сөздік, 2007). *Манипуляция* – басқа адамдардың мінез-құлқын немесе түсінігін жасырын, алдау және зорлық-зомбылық тактикасы арқылы өзгертуге тырысуды білдіретін әлеуметтік-психологиялық құбылыс (Уоллейс, 2019).

Мәдениетаралық коммуникацияға да интернет кеңістігіндегі цифрлық дискурстың әсері бар. Әртүрлі мәдениет өкілдері арасында пікір алмасу, тәжірибе бөлісу мүмкіндіктері артады, мәдени қарым-қатынасты жеңілдетеді. Интернет-дискурс ақпараттық сауаттылық пен сын тұрғысынан ойлауды талап етеді. Бұлай дейтін себебіміз, интернетте жалған (фейк) ақпараттар көп болады. Әсіресе, танымал әншілер мен әртістер туралы фейк мәліметтер тез таралып кетеді. Қолданушылардың көбі мұны әдейі ойластырылған пиар деп есептейді. *«Қара пиар»* белгілі бір тұлға немесе нысанның имиджін түсіру мақсатында құрастырылады, алайда қазіргі қолданыста керісінше, танымалдығын арттыру мақсатында қолданылып жүр. *Пиар* – (ағыл. public relations) қоғамдық пікір қалыптастырудағы әрекет, жасанды белсенділік; тұлға, тауар, компания, оқиға туралы қоғамдық пікірді қалыптастыру не жарнамалау (Құрманбайұлы, Исакова, Мизамхан, 2019). Пиар сөзі ағылшын тілінен қысқартылып алынған «public relations/ PR». «Қоғаммен байланыс (PR) – бұл жеке тұлғаның немесе ұйымның (мысалы, бизнестің, мемлекеттік мекеменің немесе коммерциялық емес ұйымның) жұртшылықтың қабылдауына әсер ету мақсатында ақпаратты басқару және тарату тәжірибесі» (Grunig, Hunt, 1984). Сондықтан желіні пайдаланушыларының цифрлық дискурсқа түсуінде қабылдайтын ақпаратының шынайы не жалған екенін ажырата білуі олардың білім деңгейіне ғана емес, тілдік және коммуникативтік, дискурстық құзыреттіліктеріне де байланысты болады. Цифрлық дискурста бұл коммуниканттардың тілдік қолданыстарынан, коммуникативтік стратегияларынан анық байқалады. Біз осы айтылғандарды зерттеу мақсатымызға сай төмендегі жазбаларды талдау арқылы дәйектеуге тырысамыз.

Нәтижелер мен талқылау

Instagram әлеуметтік желісінде Астанадағы Sport city (сол жағалау) тұрғын үй кешенінде болған оқиғаның бейнебақылауға түскен сәті жарияланған. Белгісіз ер азаматтың бейтаныс әйелге пышақ тақаған видеосы 2 млн 400 мың қаралым жинап, 4538 пікірге ие болған (https://www.instagram.com/reel/DDZS4SLtia_/?igsh=cmI0cmlvcTRtNXFv). Оқырманның барлығы

дерлік «*масқара, Алла сақтасын, аурума ужас енді лифткеде міне алмайтын болдықпа құдай сақтады лифттен аман-есен шыққан қызды*»,«*Қазіргі еркектер хайуаннан бетер болып барады ғой, жүрегім қысылып телефонның арғы жағынан мен қорқып кеттім ана әйелдің қандай күй кешкенін айта алмаймын*», «*лифттан шығып кеткенше жүрегім қысылып қалды ғой (бетін басқан смайлик) пышағы да ұзыын екен Құдай сақтасын», «женский мужской купе деген шықты поездарда. Теперь требуем женский (детям 2в1) лифт и мужской лифт отдельно, осыдан былай құрылысшылар соны ескеріп үй салса екен деймін. Ато бұл болмайды екен балаларымыз тұрмақ өзіміз лифтке кіруден қорқып қалдық*»,«*Пышақ ұстап алған ба? Құдай сақтады ана әйелді!!! Таза мал екен ғой... мына жемтік неме...», «дәлел көрініп тұрған жоқпа. Бұл қақпастарға барлығын бір жерге жинап өртеп жіберу керек. Кішкентай балдар, жас бадар жазығы жоқ адамдар өліп жатады. Бұндай аюан қақбастарға ештене жолмайды, я өкімет, я сот не жазасын бермейді. Құдай жазасын берсін (ашуланып тұрған смайлик)», «Осындай аурулар қаптап кетіпті алла сана берсін», «уф, ұстадыма, басқаға зияны теймей тұрғанда көзін құрту керек, кешірім бермесін*» деген пікірлерді жазған. Осы пікір мәтіндеріне лингвистикалық талдау жасасақ, мына мәселелерді анық аңғарамыз: 1) орфографиялық норма сақтала бермейді, оны мына мысалдар дәлелдейді: *балдар, жас бадар, ештене жолмайды, зияны теймей;* 2) түбірге қосымша жалғауда қажетті дәнекер әріптерді жазбау ұшырасады: *лифткеде* (дұрысы, лифтіге де), *лифттен* (дұрысы, лифтіден), *лифтке* (дұрысы, лифтіге); 3) орфографиялық ереже бойынша дәстүрлі принциппен жазылатын *айуан* сөзінің *аюан* болып жазылуы; 4) сұраулық шылаудың түбір сөзбен бірігіп жазылуы: *аурума, болдықпа, жоқпа, ұстадыма;* 5) тіл шұбарлығы, атап айтқанда, орысша сөздердің араласуы: *ужас, женский мужской купе, Теперь требуем женский (детям 2в1) лифт и мужской лифт отдельно, Ато;* 6) қыстырма сөздердің, сөйлемдердің арасындағы тыныс белгілерін қоймау ұшырасады: *масқара, Алла сақтасын, аурума ужас* (тыныс белгісі қойылуы керек)*, енді лифткеде міне алмайтын болдықпа* (тыныс белгісі қойылуы керек), *құдай сақтады лифттен аман-есен шыққан қызды* ... 7) инверсияланған синтаксистік құрылымдар кездеседі: *Құдай сақтады ана әйелді!!! Таза мал екен ғой... мына жемтік неме...», «дәлел көрініп тұрған жоқпа.* 8) смайликтердің қолданылуы: *(бетін басқан смайлик), (ашуланып тұрған смайлик);* 9) әріптерді қайталап жазу не тыныс белгісін қайталау арқылы сөз екпінін, дауыс сазын жеткізу: *пышағы да ұзыын екен, Құдай сақтады ана әйелді!!!*

Келесі ұлын денесімен жауып, құтырған иттің талауынан қорғап жатқан ананың видеосы 1,6 млн қаралым жинап үлгерген. 1543 пікір жинаған видео-постқа 24 500 оқырман лүпіл басқан (https://www.instagram.com/reel/DGsTpWzN1Gq/?igsh=eGM3ZWRlNzZteHg5). Пікірлердің басым бөлігі «*осындай кутырган иттерди козин курту керек барынан жогы», «мына итті өлтіре салмай ма, осындай иттің иесін жазалау керек», «өздері ит жақсы көреді қасқа ротвеллер деген ит агресивті ит құтырған болса бітті ештенеге қарамайды атып тастау керек бітті ит ататын заңды қайта шығару керек», «ит қорғаушылар қайда? Даладағы иттерді ату керек, балдарды мектепке жіберуге қорқамын, мусорды аралаған топ иттер, құлақтарына белгі салып, кастрация жасағаннан не пайда? Сол үшін де асыра алмайсың ба, ит алма. Ит баланы таласа көшеде кімді жазалайды??? Бұрында аулада талай иттерді атып тастайтын еді, ни че сонша ит көктемде қайта шығып жатады...»,«осы қаңғыған иттер қанша адамның өміріне қауіп төндіріп тұрсада ешқандай шешім жоқ адамның өмірі құнсыз боп кетті ғой»* деген пікірлер қалдырған, енді бірі *«жанымауу (жылап тұрған смайлик) Алла сақтасын, ешқандай ананың басына салмасын», баланың аяғы шығып жатыр, соны тістейді ма деп жүрегім ұшты ау, құтқарылған видеосын жүктегенде», «жарық өмір сыйлаған, ана жамандыққа қимаған ана*» деп, бала үшін жанын құрбан еткен анасының ерлігіне тамсанса, қалған бөлігі «*видеоға түсіріп тұрған адамның есі дұрыспа?», «қолындағы тырмамен басынан неге ұрмайды иттің (ашуланып тұрған смайлик) неғылған еркек мынау», «видеоға түсіргенше көмектеспей ма», «Алла не боп жатыр адамдар, қатігез сондай тек қызық керек кейбіреулеріне (жылап тұрған смайлик)», «мына жерде быр еркек жок ба или малдар журма», «телефонға түсіріп ұялмай қалай қарап тұр, көмектеспейма*» деген пікірлерін қалдырып, видеоға түсірушіге наразылықтарын білдірген.

Аталған екінші посттың пікір мәтіндерінде де бірінші посттағы пікір мәтіндеріндегідей мәселелер қайталанады: 1) орфографиялық норманың сақталмауы: *неғылған (не қылған), быр (бір);* 2) сұраулық шылаудың түбір сөзбен бірігіп жазылуы: *дұрыспа?, журма, көмектеспейма*; 3) тіл шұбарлығы, орысша сөздердің араласуы: *ни че, или;* 4) қыстырма сөздердің, шылаулардың, сөйлемдердің арасындағы тыныс белгілерін қоймау ұшырасады: *ұшты ау* (дефис қойылу керек), *өздері ит жақсы көреді қасқа ротвеллер деген ит агресивті ит құтырған болса бітті ештенеге қарамайды атып тастау керек бітті ит ататын заңды қайта шығару керек* (тыныс белгілері қойылу керек), *осы қаңғыған иттер қанша адамның өміріне қауіп төндіріп тұрсада ешқандай шешім жоқ адамның өмірі құнсыз боп кетті ғой* (тыныс белгілері қойылу керек); 5) инверсияланған синтаксистік құрылымдар кездеседі*: қатігез сондай тек қызық керек кейбіреулеріне, қолындағы тырмамен басынан неге ұрмайды иттің;* 6) смайликтердің көп қолданылуы ұшырасады: *(жылап тұрған смайлик), (ашуланып тұрған смайлик);* 7) тыныс белгісін қайталау арқылы сөз екпінін, дауыс сазын жеткізу кездеседі: *Ит баланы таласа көшеде кімді жазалайды???*

Осы желідегі келесі талдауға алынып отырған 3-ші бейне-пост оқырмандардың назарын аудартпай қоймады. Алматы аэропортында болған оқиғада белгісіз ер адам аэропорт қызметкерін қорқытып кепілге алған. 1,4 млн қаралым жинаған постқа 1865 оқырман пікір білдірген (https://www.instagram.com/reel/DG4_c1EtECX/?igsh=MTQ4bmN0aGZ0c2JrMg==).

Оқырманның басым бөлігі: «*Бұрын шетелде болыпты деп еститінбіз. Алла сақтасын», «Құдай сақтасын, өмір сүру қорқынышты болып кетті ғой, жастарды жас бала дейміз, мынау ақыл тоқтатқан адам, не деген қорқынышты сәт, адам басына салмасын*» деп қорыққандарын алға тартса, енді бірі «*ана қыз өмір бойы ұмытпайтын болды ау бұл күнді», «өмірлік травма», «ана қыз қатты стресс алды-ау», «ана қыздың орнында болсам, ішімнен иманымды үйіре беретін сияқтымынго! Білетін сүрелерімді оқып ойбай», «ана қыз қатты стресс алды точно (жылап тұрған смайлик),«онбаған біреудің қаршадай қызына пышақ тақап пидараз. Мына қыздың ағаларының қолына түспе сен жағыңды жаханнамаға қаратады точно», «сорлылар әйелге ғана әлі келген. Шамасы келсе еркекке шаппады ма мал! Нағыз хайуан, санасыз. Аямай ата салу керек осындай иттерді*» деген пікірлерін қалдырып, зардап шеккен аэропорт қызметкеріне аяушылық білдірген. «*Полиция кәсіби түрде әрекет еткен жоқ, қарапайым ер адам батылдық танытып қыздың орнына өзі кепіл болды және пышақты өзі суырып алды, халық көріп отыр», «Полиция кәсіби түрде деп неге өтірік ақпарат жазасыздар! Бір ер адам ғой құтқарып алған, қарапайым азамат құтқарды полиция емес!»,«Полиция қаяқтың кәсіби тұрғысында жұмыс жасады. Олар просто тек сөзбен құлақтан теуіп тұрды, сол үшін наградтау керек бірақ олда ерлік екен ғой (күлген смайлик)*» деген пікір қалдырған үшінші тарап өкілдері зардап шегушіні құтқарған полиция қызметкері емес, қарапайым ер адам екенін айтып әлек.

Осы пікір мәтіндеріне лингвистикалық талдау жасасақ: 1) әдеби норманың сақталмауы, бейәдеби сөздердің кездесуі: *пидараз, хайуан, мал, санасыз, иттер, жағыңды жаханнамаға қаратады, құлақтан теуіп тұрды, онбаған, сорлылар;* 2) орфографиялық норманың сақтала бермеуі: *қаяқтың*; 4) шылаудың түбір сөзбен бірігіп жазылуы: *сияқтымынго (ғой);* 5) орысша сөздердің араласуы: *травма, стресс, точно, просто, наградтау;* 6) қыстырма, шылау сөздердің, сөйлемдердің арасындағы тыныс белгілерін қоймау ұшырасады: *болды ау* (дефис қойылуы керек), *білетін сүрелерімді оқып ойбай* (тыныс белгісі қойылу керек), *сол үшін наградтау керек бірақ олда ерлік екен ғой* (тыныс белгісі қойылу керек); 7) инверсияланған синтаксистік құрылымдар кездеседі: *ұмытпайтын болды ау бұл күнді*, *Аямай ата салу керек осындай иттерді*; 8) смайликтердің қолданылуы жиі ұшырасады: *(күлген смайлик), (жылап тұрған смайлик.*

Facebook әлеуметтік желісінде фон таңбасына *(обложка) «*Абай болайық» деп жазылған бейне-пост жарияланған (https://www.facebook.com/share/v/1DWo7DnML3/?mibextid=wwXIfr). «Жақында Астанада бір сұмдық оқиға болды» деп басталатын посттың қысқаша мазмұны мынадай: Семейдің бір жігіті Астананың қызымен танысады. Екеуі біршама уақыт онлайн сөйлесіп жүреді. Қыз ақша сұрай бастайды, жігіт 50, 70, 100 мың көлемінде ақшалай сыйлық

жасап жүреді, қыздың сұраған соңғы үлгідегі ұялы телефонына дейін алып береді. Кездеседі, қарым-қатынас үйленуге дейін барады. Астанадан арнайы қызы үшін келген жігіт қызын таппай қалады. Жұмыс орнына барып, ақыры іздеп тауып сөйлеседі. Қыз ұнатпайтынын айтып, жігітке аулақ жүруін талап етеді, жігіт ашуға булығып, қызды жарақаттағаны үшін сотталып кеткен екен. Бейне-пост соңында автор жігіттерге соқыр есеп, бақай есепке сеніп, ұлы мұраттарды мақсат етпеңіздер деп өтініш айтады және қарындастарына кім көрінгеннен сыйлық алуды қойыңыздар деп ескертеді. Пікірлердің басым көпшілігі қазір ешкімге сенуге болмайтынын, ұл-қыз өсіріп, осындай мәселелерден қорқатындықтарын жеткізген, болашаққа алаңдаған: *«Жастарға сабақ болсын (бас бармағы көтірілген смайлик)», «Қыз-жігіттер, етек-жеңдеріңді жиып, дұрыс өмір сүруге көшейікші! Екі жақ та өз жауапкершілігін білу керек! Не сұмдық мынау!», Құдай сақтасын, өзіміз де бала өсіріп отырмыз. Ата-анасы қызға да ұлға да дұрыс тәрбие беруіміз керек», «Қазір ешкімге сенуге болмайды. Алаяқ еркек те, әйел де көп», «Қыздардың құлағына алтын сырға», «Қазір ұлдардыңда, қыздардың да тәртібі қиындап барады. Кейбір жастар шектен шығып барады», «Судың да сұрауы бар» дегенді ұмытқан бейбақтар-ай... «Ақша кетті» деп, жем болғанына өкінген бейбақтың ендігі өмірін түрмеде өткізетіні өкінішті. Ар, ұят, иман, әдеп деген ТӘРБИЕ арқылы келеді. «Тәрбие – тал бесіктен басталады» дейміз, бірақ ЖЕЛІ мен ҒАЛАМТОР дегеннің пайдасынан зардабы көп болып барады. Қайтпек керек?!»*. Қалған пікірлер екіге бөлінген, бірінші тарап, қызды да жауапқа тарту керек деп санаса: *«Негізі қыздікі де дұрыс емес. Бағалы сыйлық пен ақшасын алып, «Мен сені ұнатпай қалдым» дегеніне қарағанда әу баста пайдалану болған ғой мақсаты», Еркектен ақша сұрау ұят деген түсінік жоқ қазір шамасы, Қызда арамза екен. Жігітте неғып сонша бейтаныс сырын жақсы білмейтін қызға шашылып сұрағанын бере берді екен!, Сұмдық! (бетін басқан смайлик) Қыз оңбаған екен», «Алаяқ қыздар көп қазір!», «Қыз дұрыс адам емес», «Бізде оқиғаның салдары ғана сотталады, ал себебі ақталып шығады. Негізі себеп те жауап беру керек. Біздің заңның әлсіз жері де – осы»*; екінші тарап жігіттің іс-әрекетін сынаған: *«Өзімен бәкі алып жүрген жігіт, жүрмеймін дегені үшін қызды пышақтаған жігіт – қылмыскер. Қалған әңгіме – далбаса», «Жігіт ақымақ, басын істету керек қой. Көрмей кездеспей сыйлық алып беріп», «Алмақтың да салмағы бар деген. Обал болған жігітке»*. Мәтіндерді талдау барысында смайликтердің көп қолданылмағандығы байқалды, яғни пікір берушілер ешқандай эмоция білдіретін эмодзилер қолданбай, өз ойларын мәтін түрінде білдірген. *«Судың да сұрауы бар», «Тәрбие – тал бесіктен басталады»* деген секілді мәтелдерді қолданған. Сонымен қатар кей сөздерді ерекшелеп (бас әріптермен жазу) көрсеткен: *ТӘРБИЕ, ЖЕЛІ, ҒАЛАМТОР*. Бұл – назар аудартудың, сол сөзге нақты фокус қоюдың бір жолы.

Келесі бейне-пост «Атырауда автобуста орын бермеген студент қызды әйел шашыннан жұлып, тырнап тастады» деген атаумен бейнежазба түрінде жарияланған (https://www.facebook.com/share/r/18J2znpgQn/?mibextid=wwXIfr). Пікірлердің бір бөлігі орын бермеген қызға кінә тақса: *«Қазіргі жастарда сыйластық нөл», «Дұрыс болған тәрбиесіз мәңгүртке», «Дұрыс жасады. Үлкен кісіге орын беру керек. Тәрбиесіз қыз», «жастар орын беру керек, бедірейіп отырып алмай», «Үйде алмаған тәрбиені автобуста алды»;* қалған бөлігі орын бермегендігі үшін шашын тартқан әйелдің іс-әрекетін сынға алған: *«Апаға не болған, отырғысы келсе таксимен жүрсін, жас қызғо неге ұрады, жастардың жаны жоқпа???», «Әйелдікі ұят болды. Жастар кінәлі емес соған үлгі көрсетіп тәрбие беретін жасы үлкендер кінәлі. Не ексең соны орасың демей ме», «Қалғаны не қарап тұр? Шашын жұлып жатқан қатынды түйгіштеп, далаға лақтыратын кісі табылмады ма?», «Орын беруге міндетті емес», Мына әйелді тауып алып қатаң заң жүзінде жазалау керек, неге жас қыздың шашынан жұлып, ұрады. Олай жасауға құқығы жоқ», «Ұру тұрмақ тіл тигізуге қақы жоқ, ол әйел жағымен жауап беру керек. Орын беруге мүмкіндік болмаған шығар», «Орын бермесе шашын жұлама. Ұятай біреудің қызында несі бар».*

Осы пікір мәтіндеріне лингвистикалық талдау жасасақ, мына мәселелерді анық аңғарамыз: 1) орфографиялық норма сақтала бермейді, оны мына мысалдар дәлелдейді: *қызго,* 2) инверсияланған синтаксистік құрылымдар кездеседі: *«жастар орын беру керек, бедірейіп отырып алмай», «Дұрыс болған тәрбиесіз мәңгүртке»; 3)* сұраулық шылаудың түбір сөзбен

бірігіп жазылуы, тыныс белгісінің қойылмауы: *жұлама* (жұла ма?), *жоқпа (жоқ па?), Ұятай* (ұят-ай); 4) қате қолданыстардың кездесуі: *қақы жоқ* (қақысы), *жағымен жауап беру* (басымен жауап беру). Сонымен қатар басқа мәтіндермен салыстырғанда орысша сөздер мүлде қолданылмаған және ешбір эмоция білдіретін эмодзилердің пайдаланбағандығы анықталды.

Threads әлеуметтік желісінде «не сухур, а СӘРЕСІ, не ифтар, а АУЫЗАШАР. Мы не арабстан, а ҚАЗАҚСТАН!!!» деген пост жарияланған (https://www.threads.com/@sayazhan.realtor/post/DVJDO4iCEUL?xmt=AQF05Yi3gU_H3kUu9as38RqDCBLfFeMED__tEqPKjPXs5tGFOL4MQUYWvfORXmH6b5mR4Sd&source_surface=35&slof=

Аталған постқа 1100 пікір білдірілген. Пікірлер үш тарапқа бөлінген: бірі – араб тілінде емес, қазақ тілінде қолданысқа енуін дұрыс санап, постты қолдаса: *«исраф емес, ЫСЫРАП! Акхи емес, БАУЫРЫМ», «идея на СУХУР деген рецепт көрсем қаным қарайып кетеді», «Ма ша Алла, девушка, жақсы айттың»*; енді бірі – Құран араб тілінде жазылғандығын алға тартып, сол тілде қалуын қолдайды: *«араб тілі Алланың таңдаған тілі. Құран кітап – араб тілінде! Сондықтан әркім өзі біледі қалай атасада!», «кім қалай айтқысы келеді солай айтат неге сол үшін мозга тонкайта бересіңдер», «Жалпы түркі тілдерінің сөздік қорының жартысынан көбі араб және парсы сөздерінен құралады, қарапайым мұғалім, кітап, қалам, т.б. сөздер араб тілінен келген кірме сөздер, ислам арабтардан келген, дінге қатысты сөздерді арабша айту бұл норма!»;* қалған үшінші тарап қазақша сөйлеу керектігін айтып, пост мәтінінің авторына тиіскен: *«Сол себеппен С. (автордың аты) осыған дейінгі бүткіл бұтақтарын орыс тілінде жазды. Казахстан секілдіғой осыған қарағанда. Показуха дейма бұндайды?», «Жазғандарың орысша, біз орыстан емеспіз, Қазақстанбыз», «қазақша сөйле мал», «онда толығымен қазақша жазсаңызшы, біз Россиястан емеспіз ғой», «Мықты болсаң қазақша айтпайсың ба орысстан)))», «мен көрген контентіңіздің 100-ы орысша, қазаққұл болсаңызшы», «Ей, мәңгүрт қазақша жаз!».* Осы пікір мәтіндерінде де жоғарыдағы мәтіндер секілді мәселелер қайталанады: 1) орфографиялық норманың сақтала бермеуі: *бүткіл (бүкіл), солай айтат* (айтады); 2) шылаудың түбір сөзбен бірігіп жазылуы: *атасада* (атаса да), *дейма* (дей ме); *секілдіғой* (секілді ғой); 3) орысша сөздердің араласуы: *девушка, показуха, норма*; 4) әдеби норманың сақталмауы, бейәдеби сөздердің кездесуі: *мозга тонкайта бересіңдер, мал, мәңгүрт, Россиястан, орысстан, қазаққұл*.

Келесі пост мәтіні: «Күйеуіңізді қалай сақтап қойдыңыздар, қыздар? Мен осылай» депті де, «Қымбаттым» деп сақтаған скриншотын көрсеткен. Постқа жиналған пікірлер екіге бөлінген: бір бөлігі – *«Хан ием датым бар», «негізі нерв деп сақтағанмын ғой (күлген смайлик) қазір қарасам өзі өзгертіп тастапты», «сенімді серіктесім», «киюм», «мой фанат», «тегін бай тегін такси», «Менде Қажекем (қағбаның эмодзиі), мен ол кісіде Қатыным (жүрек эмодзи) деп тұр», «менде муж деп тұр, ол үйдегі қатын деп қойған (көзін алартып тұрған смайлик) ауыстырып қойсам таппай қаламын деп ашуланады (тырқылдап күліп тұрған смайлик)», «от аға (оттың эмодзиі)», «мендеде үйленгелі қымбаттым деп тұр телефонда аллах қаласа отау құрғанымызға 5жыл болады», «Дәу Көт», «нөл бүтін оннан бесім (0,5-ім (жүрек эмодзи)», «екі нөмірі бар. Бірін тақсыр, екіншісін қасқыр деп (күлген смайлик)* деген жауаптар қалдырып, күйеулерін қалай атайтындарын бөліскен. Енді бірі – *«Бұндай қазір кринж деп аталады (тілін шығарып тұрған смайлик), «Піффффф, азан шақырып қойған аты бар, сонысымен тұр да», Ержан (күлген смайлик), олда мені официально атыммен сақтап қойған, нифига себе ханием, жүрегім деп сақтай алмайды екенмін», мыналарды менің жігітім көрмесін», «өз есімі жазылып тұр, егер жаным деп сақтаған күні ұрысамыз, қайта есімін жазсам норм жүреміз», «Жұмағым, жан, жарым, миллионерім т.б. ұнамайды осындай сөздер», жұмағым тақсырым патшам деген не сөз ол (құсқысы келіп тұрған смайлик) е мое», «қашаннан бері ер адамға қымбаттым деп айтылатын болған», «қымбаттым деп әйелге айтылған сияқты естіледі», «Біздікі атымен. Муж пуж жәннатым деп маска кие алмаймыз»* деген пікірлер жазып, өз атымен атайтындарын жеткізген. Бұл мәтіндер де: 1) орысша сөздердің араласуы: *муж, официально, нерв, норм*; 2) сөйлемдердің арасындағы тыныс белгілерін қоймау: *тегін бай тегін такси, үйленгелі қымбаттым деп тұр телефонда аллах қаласа отау құрғанымызға 5жыл болады*, т.б.; 3) Көнерген сөздерді қолдану: *«Хан ием датым бар», тақсыр, патшам*;; 4) әдеби норманың

сақталмауы, бейәдеби, жаргон сөздердің кездесуі: *«Дәу Көт», нифига себе, е мое, кринж*; 5) одағай сөздердің ұшырасуы: *Піффффф* (сөзді созу арқылы интонациялық реңк қосқан); 6) орфографиялық норманың сақталмауы: *«киюм» (күйеуім)* кездеседі.

Бұл талдаулар көрсеткендей, цифрлық дискурс қатысушыларының дәстүрлі орфографиялық нормадан ауытқып жазуы мен инверсиялар бұл кеңістікте ауызша және жазбаша сөйлеу стилінің араласқан сипатын танытады, әрі бұл сипат жазба иелерінің интернет кеңістіктегі анонимділігі мен тілді жұмсауда өз басына жауапкершілік алмауынан туындаған деп ойлаймыз, өзге жазбаларды талдаудан да аңғарғанымыздай, цифрлық дискурс мәтіндерінің мұндай сипаты дәстүрлі тіл мәдениетіне қайшы келгенімен, интернет кеңістігінде нормаға айналғаны байқалады. Цифрлық дискурста интернет кеңістігіндегі, біздің жағдайымызда Instagram, Facebook, Threads платформасындағы жазбалар дәстүрлі тіл мәдениетіне кері әсерін де тигізеді.

Талданған пікір-мәтіндердің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін жинақтап берейік:

1. Әлеуметтік желіні пайдаланушы цифрлық дискурста өз эмоциясын ашық білдіреді, мұны әсіресе көңіл күйді білдіретін смайликтер (эмодзи) көмегімен толықтырады (жылап тұрған, ашуланып тұрған, күлген смайликтер).

2. Сөздерді созу арқылы интонациялық реңк қосады. Мәселен жоғарыдағы мысалдардағы *«ужаааас», «пышағы да ұзыыын екен», «жанымауу»* т.б.

3. Тіл шұбарлануы көп кездеседі, бұл да өз ойын толық жеткізу мақсатында қолданылса керек: «*женский мужской купе деген шықты поездарда. Теперь требуем женский (детям 2в1) лифт и мужской лифт отдельно, осыдан былай құрылысшылар соны ескеріп үй салса екен деймін. Ато бұл болмайды екен балаларымыз тұрмақ өзіміз лифтке кіруден қорқып қалдық».*

4. Инверсия құбылысының орын алуы: *құдай сақтады лифттен аман-есен шыққан қызды», «қолындағы тырмамен басынан неге ұрмайды иттің...»* және т.б.

5. Сөздердің ықшамдалып, қысқартылып қолданылуы көрінеді: «Полиция *қаяқтың* кәсіби тұрғысында жұмыс жасады...» (қаяқ – қай жақ), «ана қыздың орнында болсам, ішімнен иманымды үйіре беретін сияқтымын*ғо*!...» (сияқтымын ғой).

6. Дисфемизм сөздер кездеседі: «масқара, Алла сақтасын, *аурума* ужас енді лифткеде міне алмайтын болдықпа», «Осындай *аурулар* қаптап кетіпті алла сана берсін», «Аямай ата салу керек осындай *иттерді*» т.б.

7. Әдеби нормаға жатпайтын, бейәдеби сөздер көп қолданылады: «Аюан» (айуан), «қақбас», «пидараз», «нағыз хайуан, санасыз», «*сорлылар* әйелге ғана әлі келген», «мына жерде быр еркек жок ба или *малдар* журма», «Таза *мал* екен ғой... мына *жемтік* неме...» т.б.

Қорытынды

Заман ағымына сай, цифрлық дискурстың дамуы болашақта да жалғасады. Жаңа үрдіс ретінде жасанды интеллектінің дамуымен тілдік қарым-қатынастың жаңа формалары пайда болады. Мысалы, чат-боттар мен виртуалды ассистенттер цифрлық дискурстың тиімділігін арттыра алады. Сонымен қатар виртуалды шындық технологиялары интернеттің көмегімен жүзеге асатын дискурсты жаңа деңгейге көтереді. Пайдаланушылар виртуалды кеңістікте бір-бірімен өзара әрекеттесіп, жаңа тәжірибе алады. Сондай-ақ болашақта ақпараттық сауаттылықты арттыруға арналған бастамалар мен бағдарламалар көбейеді. Бұл қоғамның ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектеседі.

Цифрлық коммуникацияның тілдік сипатына сай интернет-дискурс мәнмәтінінде бірнеше аспектілер қамтылды. Біріншіден, интернеттегі цифрлық дискурстың дамуы жаңа тілдік бірліктердің пайда болуына ықпал етті. Мысалы, әлеуметтік желілерде қолданылатын тілдік қолданыстар, қысқарған сөздер, аббревиатуралар, хэштегтер мен эмодзилер – бұлар коммуникацияның жылдамдығын арттыру үшін қолданылады. Бұл «тілдің жаңа эволюциясын» тудырады. Екіншіден, цифрлық дискурс тілдік қарым-қатынастың жаңа жанрларын туғызады. Мысалы, блогтар, подкасттар және мемдер – бұлардың барлығы дәстүрлі тілдік жанрлардың шекарасын кеңейтті. Үшіншіден, жаңа коммуникациялық стильді тудырды. Цифрлық дискурс, көбінесе, бейресми тілдік стильде жүзеге асырылады. Бұл стильдің ерекшеліктері – қысқа,

түсінікті сөйлемдер, эмоцияның басым болуы, юмор, тіпті агрессия. Мұндай стильдің пайда болуы аудиторияның назарын аудару қажеттілігімен байланысты.

Болашақ зерттеулер дискурстық үдерістердің когнитивтік және цифрлық негіздерін тереңірек қарастырып, олардың сөйлеу әрекетіне әсерін зерделеуі қажет.

Қорыта айтқанда, біздің «цифрлық дискурс – қоғамдағы тілдік қарым-қатынастың ерекше сипаттағы жаңа формасын танытатын дискурстық кеңістік, оның өзіне тән тілдік құрылымы бар, ол дәстүрлі тілдік нормаға әсер етіп, тіл дамуының жаңа бағытын қалыптастырып жатыр» деген болжамымыз зерттеу нәтижелерімен расталды. Атап айтқанда:

1. Интернет кеңістігінде орындалатын дискурс цифрлық дискурсқа жатқызылады, оның өзіне тән тілдік ерекшеліктері бар. Ол тілдік ерекшеліктер цифрлық дискурс қолданушыларының ойлау ерекшеліктерін де танытады, әрі содан туындайды. Цифрлық дискурстың тілдік сипатын әлеуметтік желі материалдары негізінде талдауымыз аталған дискурсты жиі қолданушылардың аналитикалық ойлау стилі, сол ойды жеткізуде тілді қолдану мен қарым-қатынас мәдениеті өзгеріске ұшырап жатқанын айқын танытты. Цифрлық дискурс мәтіндерін талдау нәтижелері қолданушылардың аналитикалық ойлауының, соған сай тілді цифрлық кеңістікте әдеби тіл нормасына сай қолданудың да әлсірегенін аңғартты. Оны талдау нысанымызға алған пост пен оған жазылған комментарийлердің басым бөлігінің дәлелдемесіз жазылуы, жазылған мәтіндердегі нормадан ауытқып қолданылған бірліктердің молдығы дәлелдейді. Біздіңше, цифрлық дискурс эмоционалды ойлауға жетелейді. Бұл мәселе талданған үш платформада айқын көрінеді. Коммуниканттардың қолданған тілдік бірліктерінен барлық талданған пікір мәтіндерінің 80 пайызында эмоционалды ойлау, ал 20 пайызында рационалды ойлау көрінді. Эмоционалды ой иелері өз қолданыстарында эмоциялы, экспрессивті (нормаға сай келетінін де, бейәдебиін де) сөздерді, эмодзилерді кеңінен қолданса, өз пікірлерін ақыл таразысына салып пайдаланушылар өз дәлелдемелерін ұсынуда қыстырма сөздерді кеңінен қолданған: *менің ойымша, меніңше,* т.б.; ойларын санамалап жеткізуге тырысқан: *біріншіден, екіншіден*; өз дәлелдемелерінде себеп-салдарлық қатынас көрініс тапқандары да кездесті: *мен бұлай ойлаймын, оны .... дәлелдейді, айқындап тұр* т.с.с.

2. Әлеуметтік желілерде адамдар бірін-бірі жақын танымай-ақ араласады, сондықтан ойына келген пікірін таразыламай жаза беру ықтималдығы жоғары, цифрлық дискурстың тілдік ерекшелігін туғызатын себептің бірі де осымен байланысты (танымайтындықтан да, тілді жауапсыз қолданады). Өзара таныс адамдар мен бетпе-бет кездеспеген адамдарға жазған пікірлерде айырмашылық байқалады. Бұл мәселе Дуа А. Эльхия зерттеуінде де көрсетілген, оның айтуынша, адамдар тілдік нұсқаларды әр контексте әртүрлі қолданады. Қоғамдық орындарда, мысалы, жұмыста немесе оқу барысында, адамдар кәсібилігін немесе құзыреттілігін көрсету үшін тілдің стандартты немесе ресми нұсқасын қолдануы мүмкін. Ал неғұрлым жақын, мысалы, отбасының жақын мүшелерімен немесе достарымен қарым-қатынаста, олар таныстық пен жақындықты білдіру үшін сөйлеу тіліне тән немесе бейресми нұсқаны таңдауы ықтимал (Elhija, 2023).

3. Цифрлық дискурс – дискурстың жеке түрі, оның өнімі – цифрлық мәтін. Цифрлық мәтіндерді талдау барысында цифрлық сауаттылық, цифрлық құзіреттілік мәселелері алға шығады. Вэйхуа Ван цифрлық сауаттылық пен цифрлық құзыреттілік өзара байланысты, бірақ мағыналық екпіндері әртүрлі екі ұғым екенін көрсетеді: «Цифрлық сауаттылық адамның цифрлық ақпаратты түсіну, пайдалану және бағалау қабілетін айқындайды. Ол бағдарламалық қамтамасыз етуді және қосымшаларды қолдану сияқты негізгі техникалық әрекеттерді, сондай-ақ цифрлық ақпаратты талдау мен бағалауды қамтиды» (Вэйхуа Ван, 2024). Цифрлық дискурсты дискурстың жеке түрі ретінде қарастыру цифрлық мәтіндегі ақпаратты түсіну, пайдалану, бағалаудың тілдік таңбалануын талдаумен сабақтасады. Цифрлық сауаттылық пен цифрлық құзыреттілік мәселелерін тілтанымдық аспектіде қарау қажеттігі де дау туғызбайды.

4. Цифрлық дискурстың өзіндік ерекшеліктерін былай жинақтап ұсынуға болады: а) цифрлық дискурс – уақыт пен кеңістікке тәуелсіз, ақпарат жылдам әрі тез таралатын интернеттегі қарым-қатынас; ә) цифрлық дискурс өнімі тек ауызша не жазбаша мәтіннен ғана тұрмайды, оның құрылымына эмодзи, бейне, GIF, стикерлер, мемдер енеді; б) қолданушылардың

жас ерекшеліктеріне, әлеуметтік деңгейлеріне, кәсібіне сай цифрлық дискурс мәтіндерінің тілдік сипаты ерекшеленеді; в) әлеуметтік желілердің мәтіндерінің тілдік сипаты да бір-бірінен ерекшеленеді (талдау бөлімінде келтірілгендей, Instagramда эмодзилер мен GIF файлдары кеңірек қолданыс тапса, Facebook, Threads-те бұл символдар қолданысы инстаграммен салыстырғанда жиі қолданылмайтындығы байқалады).

5. Интернет кеңістігіндегі қарым-қатынаста цифрлық құралдарды шамадан тыс пайдалану дәстүрлі тіл дағдыларын әлсірету мүмкіндігін арттырып отыр, әрі рационалды ойлаудан эмоционалды ойлауға көшу айқын аңғарылады.

Осы зерттеу нәтижелері қазақ тілін меңгеру әдістемесін дамытуда, сондай-ақ агрессия, кибербуллинг секілді қоғамдық ықпал ету амалдары сөйлеу кезіндегі қателерді түзетуде, цифрлық дискурстың коммуникативтік-прагматикалық тәсілдерімен үйлесімді түрде қолданылуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар тілдік әрекеттің когнитивтік және дискурстық аспектілерін тереңірек түсінуге ықпал етеді. Қазақ тіл білімінде цифрлық дискурсқа қатысты зерттеулер жоқтың қасы. Сондықтан цифрлық мәтіндерді талдаудағы аталған зерттеу түрі мен зерттеу нәтижелері болашақта тіл меңгерудің, сөйлеу әрекетін қалыптастырудың, дискурстық құрылымдарды талдаудың жаңа әдістерін ұсынуға әсер етеді. Зерттеу үшін жиналған деректер тек цифрлық мәтінмен шектелді, бұл аралас сөйлеу тілінің (ауызша не жазбаша) интернет кеңістігінде қолданылу ерекшеліктерін толықтай көрсете алмауы мүмкін, бірақ нәтижелер әлеуметтік желідегі пікір мәтіндерінің нақты тілдік белгілерін (эмодзи, созылым, қысқарту, тіл шұбарлануы, инверсия, дисфемизм, бейәдеби лексика) жүйелеп көрсеткендіктен, практикалық тұрғыдан құнды. Қол жеткізген нәтижелерді цифрлық ортадағы мәтіндерді талдау, модерация өлшемдерін нақтылау, тілдік нормаға қатысты мониторинг жүргізу барысында қолдануға болады.

Түйіндей келе айтарымыз, цифрлық дискурстың тілдік сипатына тән өзіндік ерекшеліктері бар. Цифрлық дискурс мүмкіндіктерін тиімді пайдалану үшін ақпараттық сауаттылықты арттыру, сын тұрғысынан ойлауды дамыту және кибербуллинг сияқты теріс құбылыстармен күресуге назар аудару қажет және бұл айтылғандардың цифрлық дискурс өнімі – цифрлық мәтінде таңбалануын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу қазақ тіл білімінің жаңа нысанының бірі деп санауға болады.

Әдебиеттер

Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 244 б.

Баркович А.А. Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная связь: учеб. Интернет-дискурс: компьютерная коммуникация: учебник. – Москва: Флинта: Наука, 2015. – 288 с.

Бекетова А.А. Системообразующие признаки интернет-дискурса и ценностная картина мира // Вестник АГУ. – 2017. – Вып. 2 (197). – С. 32-37.

Бүркітбаева Г.Г. Іскерлік дискурс. Онтология және жанр. – Алматы: Ғылым, 2005. – 232 б.

Галичкина Е.Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках (на материале жанра компьютерных конференций): дис. … канд. филол. наук. – Астрахань, 2001. – 212 с.

Кеншинбаева Ж. Қазақ мәтінінің семантика-интонациялық мүшеленуі (эксперименттик-фонетикалық зерттеу): филол. ғыл. канд. … автореф. – Алматы, 2005. – 27 б.

Кибрик А.А. Дискурс и возникновение функционализма. / А.А. Кибрик, В.А. Плунгян // Современное американское языкознание: Фундаментальные направления. – Москва: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 307-309.

Қазақ тілінің кірме сөздігі. / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

Қалиев Б. Дискурс және оның тілдік бірлігі // «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференция. 27-28 мамыр, 2011. – 1-том. – Ақтөбе, 2011. – 8-14-бб.

Мемлекеттік органдардың интернет-ресустарының бірыңғай платформасы https://www.gov.kz/situations/316/810 (интернет ресурс)

Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1987. – 750 с.

Ошанова О., Қалибекұлы Д., Елешева А. Сандық коммуникациядағы өшпенділік және құқықтық реттеу // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Хабаршысы. Журналистика сериясы, 2023. – 144 т. – П. 3. – 27-39-бб. https://doi.org/10.32523/2616-7174-2023-144-3-27-39

Саяси түсіндірме сөздік. – Астана: Жүйелі зерттеулер институты, 2007. – 616 б.

Серікбаева А. Виртуалды коммуникациядағы тілдік жаңартпалар: кодификациялау және лексикографиялау: PhD, филос. ғыл. док. … дис. – Алматы, 2025. – 137 б.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. … автореф. – Алматы, 2007. – 49 б.

Уоллейс П. Интернет психологиясы: ғылыми басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 392 б.

Фазылжанова А., Аушенова А. Әлеуметтік желі пайдаланушыларының классификациясы // Научный журнал Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова. – Павлодар, 2017. – С. 466-473.

Щипицина Л.Ю. Понятие текста компьютерно-опосредованной коммуникации // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета, 2009. 4-2. – С. 54-60.

Defleur, M.L., Ball-Rokeach, S.J. Theories of Mass Communication. New York-London: Longman, 1989. 368 p.

Elhija, D. Code Switching in Digital Communication // Open Journal of Modern Linguistics, 2023. 13. P. 355-372. https://www.scirp.org/journal/ojml

Grunig, J.E., Hunt, T. Public Relations (6th ed.) Orlando, FL: Harcourt Brace Jovanovich, 1984. 550 p.

Heim, M. Virtual Realism. New York: Oxford Un. Press, 1997. 238 p.

Khin, S., Ho, T.C.F. Digital technology, digital capability and organizational performance: A mediating role of digital innovation. International Journal of Innovation Science, 2019. 11(2). Pp. 177-195. https://doi.org/10.1108/IJIS-08-2018-0083

Longstreet, P., Brooks, S. Life satisfaction: A key to managing internet & social media addiction. Technology in Society, 2017. 50. Pp. 73-77. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2017.05.003

Weihua, Wang Research on Teachers' Digital Competence in STEM of Higher Education in the Context of Digital Transformation. Open Journal of Social Sciences, 2024. 12. Pp. 207-215. https://www.scirp.org/journal/jss

References

Alkebaeva, D. (2007) Qazaq tilining pragmastilistikasy. Almaty: Zijat-Press. 244 b. [Alkebayeva, D. (2007) Pragmastilitics of the Kazakh language. Almaty: Intellect-Press. 244 p.] (in Kazakh)

Barkovich, A.A. (2015) Internet-diskurs: kompjuterno-oposredovannaja kommunikacija: ucheb. posobie. Moskva: Flinta, Nauka. 288 s. [Barkovich, A.A. (2015) Internet discourse: computer-mediated communication: textbook. Moscow: Flinta, Nauka. 288 p.] (in Russian)

Beketova, A.A. (2017) Sistemo obrazujushhie priznaki internet-diskursa i cennostnaja kartina mira. Vestnik AGU. Vyp. 2 (197). S. 32-37. [Beketova, A.A. (2017) System-forming features of the Internet discourse and the world's value picture. Bulletin of ASU. Issue 2 (197). Pp. 32-37.] (in Russian)

Burkitbaeva, G.G. (2005) Iskerlik diskurs. Ontologija zhane zhanr. Almaty: Gylym. 232 b. [Burkitbayeva, G.G. (2005) Business discourse. Ontology and genre. Almaty: Gylym. 232 p.] (in Kazakh)

Defleur, M.L., Ball-Rokeach, S.J. (1989) Theories of Mass Communication. New York-London: Longman. 368 p. (in English)

Elhija, D. (2023) Code Switching in Digital Communication. Open Journal of Modern Linguistics. 13. Pp. 355-372. https://www.scirp.org/journal/ojml (in English)

Fazylzhanova, A., Aushenova, A. (2017) Aleumettik zheli paidalanushylarynyng klassifikacijasy. Nauchnyj zhurnal Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta imeni S. Torajgyrova. Pavlodar. S. 466-473. [Fazylzhanova, A., Aushenova, A. (2017) Classification of social network users. Scientific journal Pavlodar State University named after S.Toraigyrov. Pavlodar. Pp. 466-473.] (in Kazakh)

Galichkina, E.N. (2001) Specifika kompjuternogo diskursa na anglijskom i russkom jazykah (na materiale zhanra kompjuternyh konferencij): dis. … kand. filol. nauk. Astrahan`. 212 s. [Galichkina, E.N. (2001) The specifics of computer discourse in English and Russian languages (on the material of the genre of computer conferences): dissertation. ... cand. philol. science. Astrakhan. 212 p.] (in Russian)

Grunig, J.E.; Hunt, T. (1984) Public Relations (6th ed.), Orlando: FL, Harcourt Brace Jovanovich. 550 p. (in English)

Heim, M. (1997) Virtual Realism. New York: Oxford Un. Press. 238 p. (in English)

Kenshinbaeva, Zh. (2005) Qazaq matinining semantika-intonacijalyq mushelenui (jeksperimenttik-fonetikalyq zertteu): filol. gylymd. kand. … avtoref. Almaty. 27 b. [Kenshinbayeva, Zh. (2005) Semantic-intonational division of the Kazakh text (experimental-phonetic research): philological. science. cand. … autoref. Almaty. 27 p.] (in Kazakh)

Khin, S., Ho, T.C.F. (2019) Digital technology, digital capability and organizational performance: A mediating role of digital innovation. International Journal of Innovation Science. 11(2). Pp. 177-195. https://doi.org/10.1108/IJIS-08-2018-0083 (in English)

Kibrik, A.A. (2002) Diskurs i vozniknovenie funkcionalizma. / A.A. Kibrik, V.A. Plungjan. Sovremennoe amerikanskoe jazykoznanie: fundamental`nye napravlenija. Moskva: Editorial URSS. S. 307-309. [Kibrik, A.A. (2002) Discourse and the emergence of functionalism. / A.A. Kibrik, V.A. Plungian. Modern American linguistics: Fundamental directions. M., Editorial URSS. P. 307-309.] (in Russian)

Longstreet, P., Brooks, S. (2017) Life satisfaction: A key to managing internet & social media addiction. Technology in Society. 50. Pp. 73-77. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2017.05.003 (in English)

Memlekettik organdardyng internet-resurstarynyng birynggaj platformasy. (internet resurs) [Unified platform of internet resources of state bodies] https://www.gov.kz/situations/316/810 (internet resurs) (in Kazakh)

Oshanova, O., Qalibekuly, D., Elesheva, A. (2023) Sandyq kommunikacijadagy oshpendilik zhane quqyqtyq retteu. L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ulttyq universiteti habarshysy. Zhurnalistika serijasy. 144 t. P. 3. 27-39-bb. [Oshanova, O., Kalibekuly, D., Yelesheva, A. (2023) Hate speech and legal regulation in digital communication. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. Vol. 144. P. 3. Pp. 27-39.] https://doi.org/10.32523/2616-7174-2023-144-3-

27-39 (in Kazakh)

Ozhegov, S.I. (1987) Slovar` russkogo jazyka. Moskva: Russkij jazyk. 750 s. [Ozhegov, S.I. (1987) Dictionary of Russian language. Moscow: Russkiy yazyk. 750 p.] (in Russian)

Qaliev, B. (2011) Diskurs zhane onyng tildik birligi. “Diskurs teorijasynyng ozekti maseleleri” atty halyqaralyq gylymi konferencija. 27-28 mamyr. 1-tom. Aqtobe. 8-14-bb. [Kaliyev, B. (2011) Discourse and its linguistic unity. International scientific conference “Actual problems of discourse theory”. May 27-28.Vol. 1. Aktobe. Pp. 8-14.] (in Kazakh)

Qazaq tilining kirme sozdigi (2019) Qurastyrgandar: Sh. Qurmanbajuly, S. Isaqova, B. Mizamhan zhane t.b. Almaty: “Ulttyq audarma bjurosy” qogamdyq qory. 596 b. [Dictionary of the Kazakh language (2019) Compiled by: Sh. Kurmanbayuly, S. Issakova, B. Mizamkhan and others. Almaty: Public fund “National Translation Bureau”. 596 p.] (in Kazakh)

Sajasi tusindirme sozdik. (2007) Astana: Zhujeli zertteuler instituty. 616 b. [Political Explanatory Dictionary. (2007) Astana: Institute for systematic research. 616 p.] (in Kazakh)

Serikbaeva, A. (2025) Virtualdy kommunikacijadagy tildik zhangartpalar: kodifikacijalau zhane leksikografijalau: PhD. dok. … diss. Almaty. 137 b. [Serikbayeva, A. (2025) Language updates in virtual communication: codification and lexicography: Dissertation prepared for the degree of PhD. Almaty. 137 p.] (in Kazakh)

Shhipitcina, L.Yu. (2009) Ponjatie teksta kompjuterno-oposredovannoj kommunikacii. Vestnik Vjatskogo gosudaurstvennogo gumanitarnogo universiteta. 4-2. S. 54-60. [Shchipitsina, L.Y. (2009) The concept of the text of computer-mediated communication. Bulletin of the Vyatka State University for the Humanities. 4-2. Pp. 54-60.] (in Russian)

Uali, N. (2007) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi: filol. gyl. dokt. … avtoref. Almaty. 49 b. [Uali, N. (2007) Theoretical foundations of Kazakh speech culture: Abstract of the diss. prep. for the degree of Doctor of Philol. Sciences. Almaty. 49 p.] (in Kazakh)

Uollejs, P. (2019) Internet psihologijasy: gylymi basylym. Almaty: Ulttyq audarma bjurosy. 392 b. [Wallace, P. (2019) The Psychology of the Internet: scientific publication. Almaty: National Translation Bureau. 392 p.] (in Kazakh)

Weihua, Wang (2024) Research on Teachers’ Digital Competence in STEM of Higher Education in the Context of Digital Transformation. Open Journal of Social Sciences. 12. Pp. 207-215. https://www.scirp.org/journal/jss (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.08.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.03.2026.

© Тәшпенова Қ.Е., Садирова К.Қ., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.31.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-222-232

Гулмира Жомартқызы Шынасылова[1], Шолпан Таубаевна Кудьярова[2*], Перизат Келдибаевна Елубаева[3]
[1]докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0002-2864-6623 E-mail: guka9523@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD),
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0003-6304-5433 E-mail: kudyarova.72@mail.ru
[3]педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-5534-0841 E-mail: perizat_fmo@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ МЕДИАСАУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕДИАМӘДЕНИЕТТІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Заманауи ақпараттық қоғамда медиамәдениет пен медиасауаттылық негізгі құзыреттерге айналуда. Мақалада студенттердің медиасауаттылығын қалыптастырудағы медиамәдениеттің рөлі қарастырылған. Қазіргі қоғамда студенттердің ақпараттық қоғамға тиімді бейімделуі мен саналы шешімдер қабылдау қабілеттерін дамыту маңызды болып табылады. Студенттерде сыни медиасауаттылық дағдыларын қалыптастыру, жастардың ақпаратты талдай білуге, оған сыни көзқараспен қарау және өз бетінше шешім қабылдау қабілетін жетілдіруге ықпал етеді. Зерттеудің мақсаты – медиасауаттылықты дамытуға байланысты негізгі ұғымдарды түсіндіру, тақырыпқа қатысты әдебиеттерді талдау, студенттерге берілген әртүрлі тапсырма негізінде медиамәдениет пен медиасауаттылықты қалыптастыру. Зерттеу барысында сапалық, сандық және тест әдістері негізінде жоғары оқу орындары студенттері арасында сауалнама жүргізілді. Заманауи ақпараттық технологияларды тиімді пайдалана білу, медианың ықпалын түсіну және бағалау дағдыларын дамыту олардың жеке және кәсіби өмірінде маңызды рөл атқарады. Медиасауаттылық студенттерге БАҚ хабарламаларын сыни тұрғыдан бағалауды, ақпаратты талдау және синтездеу дағдыларын жетілдіруді, сондай-ақ әртүрлі медиа форматтарын тиімді пайдалануды үйренуді қамтамасыз етеді. Бұл дағдылар жаңа идеяларды құруда тіл мен қарым-қатынасты дұрыс қолдануды түсіндіруде практикалық маңызы бар. Зерттеу көрсеткендей, медиасауаттылық студенттерге тілдік сабақтарда жалған ақпарат, фейк жаңалықтар және манипуляциядан сақтануға, оларды анықтап, шындықты ажыратуды үйренуге мүмкіндік береді. Осылайша, медиасауаттылық дағдыларын дамыту қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында студенттердің практикалық, кәсіби және зерттеу қабілеттерін жетілдірудің маңызды құралы болып табылады.

Тірек сөздер: медиасауаттылық; медиамәдениет; ақпараттық қоғам; медиабілім; сыни тұрғыдан талдау
Сілтеме жасау үшін: Шынасылова Г.Ж., Кудьярова Ш.Т., Елубаева П.К. Студенттердің медиасауаттылығын қалыптастырудағы медиамәдениеттің рөлі. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). 222-232-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-222-232

Гулмира Жомартқызы Шынасылова[1], Шолпан Таубаевна Кудьярова[2*], Перизат Келдибаевна Елубаева[3]
[1]докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0002-2864-6623 E-mail: guka9523@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD),
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0003-6304-5433 E-mail: kudyarova.72@mail.ru
[3]кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-5534-0841 E-mail: perizat_fmo@mail.ru

РОЛЬ МЕДИАКУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ МЕДИАГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В современном информационном обществе медиакультура и медиаграмотность становятся одной из основных компетенций. В статье рассматривается роль медиакультуры в формировании медиаграмотности студентов. Развитие медиаграмотности и медиакультуры способствует успешной адаптации молодежи, в том числе студентов, к современному информационному обществу и принятию осознанных решений. Это помогает студентам

развивать умение критически оценивать информацию, проводить её анализ и принимать независимые решения. Цель исследования заключается в разъяснении основных понятий, связанных с развитием медиаграмотности, анализе литературы по теме, формировании медиакультуры и медиаграмотности через различные задания для учащихся. В рамках исследования был проведен опрос среди студентов университета с использованием качественных, количественных и тестовых методов. Способность эффективно использовать современные информационные технологии, понимать и оценивать влияние средств массовой информации играет важную роль в их личной и профессиональной жизни. Медиаграмотность дает студентам возможность критически оценивать медиасообщения, совершенствовать навыки анализа и синтеза информации, а также учиться эффективно использовать различные медиаформаты. Эти навыки имеют практическое значение для объяснения правильного использования языка и коммуникации при создании новых идей. Исследования показали, что медиаграмотность позволяет студентам распознавать дезинформацию, фейковые новости и манипуляции на уроках языка, учиться их выявлять и отличать правду от реальности. Таким образом, развитие навыков медиаграмотности является важным инструментом для повышения практических, профессиональных и исследовательских навыков студентов в условиях современного информационного общества.

Ключевые слова: медиаобразование; медиакультура; информационное общество; медиаобразование; критический анализ

Для цитирования: Шынасылова Г.Ж., Кудьярова Ш.Т., Елубаева П.К. Роль медиакультуры в формировании медиаграмотности студентов. *Tiltanym*, 2026. №1 (101). С. 222-232. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-222-232

Gulmira Shynassylova[1], Sholpan Kudyarova[2*], Perizat Yelubayeva[3]

[1]Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0002-2864-6623 E-mail: guka9523@mail.ru

[2*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0003-6304-5433 E-mail: kudyarova.72@mail.ru

[3]Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-5534-0841 E-mail: perizat_fmo@mail.ru

THE ROLE OF MEDIA CULTURE IN THE FORMATION OF STUDENTS' MEDIA LITERACY

Abstract. In today’s information society, media culture and media literacy have become essential competencies. This article explores the significance of media culture in shaping media literacy among students. The advancement of media literacy and media culture plays a key role in enhancing students’ abilities to critically engage with media successful adaptation of young people, including students, to the modern information society and making informed decisions. The relevance of this work is a review of the basics in developing media literacy, analyze the literature on this topic and provide examples of practical tasks for students that aid in the enhancement of their media culture and media literacy through independent work. The study included a survey of university students using qualitative, quantitative and test methods.It is important to help students develop critical media literacy, which is an important skill in today's information society. Media literacy gives students the opportunity to critically evaluate media messages, improve the skills of analysis and synthesis of information, and also learn to effectively use various media formats. These skills are of practical importance for explaining the correct use of language and communication when creating new ideas. Studies have shown that media literacy allows students to recognize disinformation, fake news and manipulation in language lessons, learn to identify them and distinguish truth from reality. Thus, the development of media literacy skills is an important tool for improving the practical, professional and research skills of students in the conditions of the modern information society.

Keywords: media literacy; media culture; information society; media education; critical analysis

For citation: Shynassylova, G., Kudyarova, Sh.,, Yelubayeva, P. The Role of Media Culture in the Formation of Students' Media Literacy. *Tiltanym*, 2026. No.1 (101). Pp. 222-232. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-222-232

Кіріспе

Медиабілімге деген қызығушылықтың артуы мәдениетаралық коммуникацияның белсенді дамуымен түсіндіріледі. Өмірдің барлық салаларында ашықтық маңызды рөл атқарады. Қазіргі заманда ғы тығыз халықаралық қатынастар мен академиялық ортада медиамәдениет пен медиабілімді зерттеудің маңызы ерекше. Медиа еліміздегі және әлемдегі маңызды оқиғалар туралы ақпарат ұсынады. Қазіргі уақытта интернет-технологиялар медиа және ақпараттық сауаттылықты бірдей меңгеруді талап етеді. ЮНЕСКО медиа және ақпараттық сауаттылық (МАС) ұғымын енгізді, ол барлық коммуникациялық құралдарды (медиа), бұқаралық ақпарат

құралдарын (газеттер, радио, теледидар, кино, жарнама, интернет) және басқа ақпарат көздерін (кітапханалар, мұрағаттар, мұражайлар) т.б. қамтиды.

Ақпараттық сауаттылық дегеніміз – ақпаратты таңдау, түсіну, бағалау, сақтау, жазу, қолдану және ұсыну қабілеті. Ақпараттық сауаттылықты меңгерген және сыни ойлауға қабілетті адам ақпаратты дұрыс пайдаланушы ретінде бағаланады. Студенттер осы дағдыларды меңгергенде жеке, әлеуметтік және білім саласындағы мақсаттарына жетуге мүмкіндік алады. Бұл, өз кезегінде, оларды ақпараттың пайдалы жағын түсініп, сыни тұрғыдан талдай білу үшін медиасауаттылық дағдыларын меңгеруге бағыттайды.

Қазіргі таңда көптеген ғалымдар медиабілім беру мәселелерін зерттеуге назар аударғанымен, қоғамда медиакеңістіктің пайдасы мен зияны туралы нақты жауаптар жоқ. Кейбіреулер медиаақпараттардың жастар психикасына теріс әсерін, олардың әлеуметтік желілерге тәуелділігін, ақпараттың сенімсіздігі мен түсініксіздігін атап өтеді. Ал басқалары ақпараттық технологиялар білім алуға кең мүмкіндіктер беріп, қажетті ақпаратты алуды жеңілдетіп, жаңа дағдыларды меңгеруге көмектеседі деп санайды.

Медиасауаттылық пен медиамәдениетті дамыту жастардың, студенттердің заманауи ақпараттық қоғамға сәтті бейімделуіне және саналы шешімдер қабылдауына ықпал етеді. Бұл дағдыларды меңгерген студенттер ақпаратты сыни тұрғыдан талдай білу, оның сапасы мен сенімділігін бағалау қабілеттерін жетілдіреді. Осылайша, медиасауаттылық пен медиамәдениеттің дамуы жастардың ақпараттық қоғамда тиімді әрекет етуіне және өз мақсаттарына жетуіне мүмкіндік береді, саналы шешімдер қабылдауына әсері етеді.

Сондықтан бүгінгі күннің талабы – жастардың ақпараттық қоғамдағы маңызды дағды болып табылатын сыни медиасауаттылығын дамыту. Мақалада студенттермен жұмыс жасауда медиасауаттылықты енгізудің маңыздылығы қарастырылған. Практикалық маңыздылығы студенттердің медиасауаттылығын қалыптастыруда оны әртүрлі тапсырма арқылы қолдану мүмкіндігімен байланысты. Мысалы, ақпараттарды талдау, блок құру, постер, презентация немесе подкаст жасау сияқты тапсырмалар арқылы студенттердің медиа ақпараттарды анықтау дағдылары мен сыни пікір білдіру қабілеттері дамиды.

Материал және әдістер

Медиасауаттылық – бұл ұсынылатын ақпараттың түріне, жасалу пішіндеріне қарамастан хабарламаларды талдау, бағалау мен жасауға мүмкіндік беретін дағдылар жиынтығы. Медиасауаттылық адамдарға көргені және оқығаны туралы сыни пікір қалыптастыруға үйретеді. Бұл қабілет адамдарға медиа хабарламаларын талдауға, жаңалықтар мен қоғамдық бағдарламалардағы үгіт-насихат, цензураны, біржақтылықты анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ақпаратқа әсер ететін құрылымдық элементтерді түсінуге көмектеседі.

Медиасауаттылықтың мақсаты: қабылданған ақпаратқа сыни тұрғыдан қарау, манипуляциялардан хабардар болу, шындық туралы идеяларды қалыптастырудағы БАҚ және т.б. медиа ресурстардың рөлін бағалай білу.

Зерттеуде әсіресе студенттердің тұжырымдамалық әдіс, талдау, сараптау және салыстыру әдістері арқылы мәселенің зерттелу деңгейі, тақырыптың өзектілігі анықталды. Әртүрлі көзден алынған жаңалықтарды берудегі жалпы үрдістер мен айырмашылықтар талқыланды. Студенттерге таңдалған тақырып бойынша сенімді ақпарат көздерін (ғылыми мақалалар, ресми баяндамалар, сарапшылармен сұхбат т.б.) пайдалана отырып зерттеу жүргізу көрсетілді. Жиналған деректер әртүрлі перспективалар мен сыни аспектілер бойынша талданды.

Әдебиетке шолу

Теледидар, кино, музыка және әлеуметтік медиа сияқты бұқаралық ақпарат құралдарының әртүрлі нысанын қамтитын медиамәдениет XX ғасырдың ортасында академиялық зерттеу нысанына айналды. Медиамәдениеттің алғашқы зерттеулері (1940-1960 жж.) бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға әсеріне бағытталды. Медиамәдениет – қазіргі қоғамның негізгі буыны болып табылатын ақпараттық қоғам мәдениетінің ерекше түрі. Ақпарат көздерінің жеке тұлғаны ақпараттандыруда, ойлауы мен сезімін, мінез-құлқын қалыптастыруда маңызы зор.

Медиасауаттылық студенттердің ақпараттық қоғамда дұрыс әрекет етуіне, өз мақсаттарына жетуіне мүмкіндік береді. Осы дағдыларды меңгере отырып ақпаратты сыни тұрғыдан талдай

білуге, сапасы мен сенімділігін бағалау қабілеттерін жетілдіруге жол ашады. Осы негізде Пол Лазарсфельд және Роберт Мертон сияқты зерттеушілер радио мен теледидардың қоғамдық пікірді және мінез-құлықты қалай қалыптастыратынын зерттеді (Лазарсфельд, Мертон, 1948).

Стюарт Холл бұқаралық ақпарат құралдарының хабарламаларын аудиторияның қалай қабылдайтынын зерттеген мәдениеттанушы ғалым. Оның «Кодтау және декодтау» теориясында медиа хабарламалар белгілі бір кодтармен жасалады, ал аудитория оларды әртүрлі тәсілмен түсінеді. Ол медиа хабарламаларының мағынасы тек хабарламаны жасаушының ниетімен ғана емес, сонымен қатар аудиторияның мәдени және әлеуметтік контекстімен де анықталатынын түсіндіреді. Бір хабарлама әртүрлі аудитория арасында әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін, ол хабарламаны жеткізіп ғана қоймай, сонымен қатар мәдениет пен идеологияны қалыптастырады деп есептеді. Сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметтік құндылықтарды, өлшемдер мен наным-сенімдерді қалай бейнелейтіні мен қалыптастыратынын талдады (Hall, 1980).

Дуглас Келлнер 1980 жылдары медиасауаттылық тұжырымдамасында бұқаралық ақпарат құралдарын сыни тұрғыдан талдау мен түсінудің маңыздылығын көрсетіп, білім беру бағдарламаларын оқушылардың сыни ойлау және медианы талдау дағдыларын дамытуға бағыттады (Келлнер, 2003).

Цифрлық технологиялар мен интернеттің дамуы (1990 жылдардан бастап) медиамәдениетті айтарлықтай өзгертті. Зерттеушілер цифрлық медианың контентті тарату және тұтыну тәсілдеріне әсерін зерттеп, күрделі сандық медиаландшафтында шарлау үшін қажетті медиасауаттылықтың жаңа түрлерін анықтайды. Медиасауаттылықтың қазіргі тұжырымдамасы ақпаратты сыни тұрғыдан қабылдау, ықтимал манипуляциялардан хабардар болу, БАҚ және т.б. медиа ресурстардың шындықты қалыптастырудағы рөлін бағалау қабілеттерін қамтиды.

«Бүгінгі медиамәдениет – бұл ақпарат ағынының қарқындылығы (ең алдымен, аудиовизуалды: теледидар, кино, бейне, компьютерлік графика, интернет), ол адамның қоршаған әлемді өзінің әлеуметтік, адамгершілік, психологиялық, интеллектуалдық аспектілері бойынша жан-жақты дамыту құралы болып табылады» (Кириллова, 2006: 31).

Медиамәдениеттің білім беру мен қоғамның дамуына әсері күшті. Қазақстанда да медиамәдениет пен медиасауаттылық мәселелеріне ерекше назар аударылуда. Мысалы, педагогика ғылымдарының кандидаты Б.А. Искаковтың «Ресурстық орталық жағдайында оқытушылардың медиақұзыреттілігін дамыту» еңбегінде медиасауаттылықты дамыту арқылы жастар мен студенттердің ақпараттық қоғамға сәтті бейімделуіне және сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етуге болатындығы жайлы зерттеу жүргізілген (Искаков, 2013).

Қазақстанда медиамәдениет пен медиасауаттылықты зерттеу және дамыту бағытында бірқатар жұмыстар жүргізілуде. Медиасауаттылық, медиаақпарат, медиабілім тақырыптарына арналған ғылыми еңбектер, ғылыми мақалалар бар. Мәселен, П.Б. Сейітқазы (2009; 2014), Л.Ахметова т.б. (2014), М. Иманқұлов (2018), У. Кэролайн (2018), С. Штурхецкий (2019), Г.Қошанова (2021) және т.б. зерттеулері ерекше назар аудартады.

Сондай-ақ Л.С. Ахметованың БАҚ-тың білім беру мәселелерін зерттеудің даулы сипаты туралы (Ахметова, 2014), С. Барлыбаеваның жаһандық цифрландырудан туындаған Қазақстандағы ақпараттық және білім беру үдерістерін түсіну қажеттілігі жайында (Барлыбаева, 2019), П.К. Елубаева және т.б. авторлардың «Тұрақты даму үшін тілдік білім беру бағдарламасына медиасауаттылықты енгізу» атты мақаласында медиасауаттылықтың тіл біліміне әсері қарастырылған (Елубаева, 2023).

Нәтижелер және талқылау

«Медиамәтін» термині XX ғасырдың 90 жылдары ағылшын тілінде пайда болып, содан кейін халықаралық академиялық ортада, ұлттық медиадискурстарда тез таралды. Медиамәтін ұғымының тез қабылдануы зерттеушілердің медиатілдік проблемаларын, бұқаралық коммуникация саласындағы тілдің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеуге деген қызығушылығының артуына байланысты болды (Есенова, 2007: 37).

Медиамәтін – кез келген медиа жанрындағы хабарлама, ақпарат. Қазіргі таңда медимәтін арнайы терминге айналып, бұқаралық ақпарат құралдарының тілі ретінде бекітілді. Соның

негізінде медиамәтін медиалингвистика, медиастилистика, медиамәдениет, медиабілім сияқты бірнеше ғылым салаларының жаңа бағыттарының базалық категориясы мәртебесіне ие болды (Сейдалиева, 2017: 24).

Медиамәдениет адамның интеллектісіне, эмоцияларына, дүниетанымына, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттеріне, сондай-ақ эстетикалық аспектілеріне әсер ете отырып, тұлғалық дамуына ықпал етеді. Ол адамның жеке және кәсіби өмірінде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар білім беру саласында адамдардың медиа-қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында олардың денсаулығы мен дамуына зиян тигізетін ақпараттан қорғау үшін кешенді жұмыстар жүргізу қажет. Бұл шаралар жастарды зиянды ақпараттан қорғауға және олардың ақпараттық сауаттылығын арттыруға бағытталуы тиіс.

Медиа әлемі қазіргі заманда әрбір адамның өміріне терең енген, әсіресе жастар оның белсенді қолданушылары болып отыр. Олардың өмірінде медиа маңызды рөл атқарады: алуан түрлі танымдық ақпараттар, жаңалықтар, білім беру, демалыс, ойын-сауық, қарым-қатынас және т.б. Осыған байланысты қазіргі таңда әрбір ұстаз оқыту үдерісін әлемде болып жатқан өзгерістерді ескере отырып ұйымдастыруы қажет.

Сыни медиасауаттылықтың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін қарастырсақ:

1. *Медиа хабарламаларды талдау.* Сыни медиасауаттылық әртүрлі көзден алынған ақпаратты талдауға мүмкіндік береді. Олар ақпараттың сенімділігін анықтай алады, фактілерді тексереді және манипуляцияны тани алады.

2. *Медимәтіндердің құрылымын талдау.* Сыни сауатты адамдар медиамәтіндердің қалай құрастырылғанын, аудиторияға әсер ету үшін қандай әдістер қолданылатынын түсінеді.

3. *Дереккөздердің сенімділігі мен беделін бағалау.* Сыни медиасауаттылық сенімді дереккөздерді сенімсіздерден ажыратуға көмектеседі, басылымның авторын, контекстін және мақсатын тексеруді үйренеді.

4. *БАҚ психологиясын түсіну.* Сыни сауатты адамдар БАҚ мәтіндерін талдау кезінде психологиялық аспектілерді ескере отырып, ақпараттың ықтимал әсерін түсінеді. Олар ақпараттың құрылымы, тілдік құралдар, бейнелер мен эмоциялық элементтер арқылы қалай әсер ететінін зерттейді. Бұл тәсілдер ақпараттың ықтимал әсерін түсінуге және оны сыни тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Сыни сауатты адамдар психологиялық аспектілерді ескере отырып, ақпаратты талдайды, бұл олардың ақпараттық сауаттылығын арттырады, ақпаратты дұрыс қабылдап, бағалауына көмектеседі.

5. *Жалған ақпараттан өзін-өзі қорғау.* Сыни медиасауаттылық жалған ақпарат, жаңалықтар және айла-шарғыларды түсінуге көмектеседі. Адамдар шындықты көркем әдебиеттен ажыратуды үйренеді. Осындағы ескеретін жайт – фейк. Бұл қазіргі медиадағы манипуляцияның кең тараған түрі. Фейк жаңалықтарды шығарудың түрлі себептері бар. Мысалы, қалжың үшін, өміріміздегі оқиғаларды мысқылдап жеткізу үшін, бір мәселеге назар аударту үшін т.б. Көбінесе «жаға ұстататын» жаңалықтар аудиторияның назарын тез аударатындықтан фейктер әдейі жасалады.

Медиасауаттылыққа оқыту пәнін енгізу керек. Мұны әсіресе лингвистикалық сабақтарда тілдерді оқыту кезінде қолдануға болады. Студенттерді қазақ тіліндегі медиасауаттылықтың негізгі тұжырымдамаларымен таныстыру және медиа мәтіндермен жұмыс істеу барысында, сыни ойлау дағдыларын дамыту мақсатында «Кәсіби қазақ тілі және медиасауаттылық» курсы бойынша эмпирикалық әдіс қолданылды. Студенттердің медиамәтіндерді талдау бойынша тапсырмаларға берген жауаптарының нәтижесі төмендегі кестеде (Кесте 1) көрсетілген.

Барлық қатысушылардың берген жауаптары бойынша «Кәсіби қазақ тілі және медиасауаттылық» курсы бойынша тапсырмаларды студенттердің 40,86% дұрыс орындаса, 59,14% дұрыс жауап бере алмады.

Кесте 1 – Студенттер арасында өткізілген «Кәсіби қазақ тілі және медиасауаттылық» курсының статистикасы
Таблица 1 – Статистика проведенного среди студентов курса «Профессиональный казахский язык и медиаграмотность»
Table 1 – Statistics of the Course “Professional Kazakh Language and Media Literacy” Conducted among Students

Барлық қатысушылар	Курстың нормасы	Дұрыс жауаптар %	Өтті %
137	192	40,86%	56,01%

Диаграмма 1 – Студенттер арасында өткізілген
«Кәсіби қазақ тілі және медиасауаттылық» курсының статистикасы
Диаграмма 1 – Статистика проведенного среди студентов курса
«Профессиональный казахский язык и медиаграмотность»
Diagram 1 – Statistics of the Course ”Professional Kazakh Language and Media Literacy”
Conducted among Students

Демек, жоғарыда көрсетілгендей, студенттерге тапсырма беру барысында олар фейк ақпараттарды ажыратуда жиі қателіктер жасайды. Бұл үшін медиасауаттылық дағдыларын және тілдік құзыреттіліктерді дамыту, медиамәтіндерді сыни тұрғыдан бағалай білу, әлеуметтік желілердегі ақпараттарды талдап, жалған мәліметтерді анықтау арқылы талдау жасау стратегияларын әзірлеуді үйрету қажет. Бұл курс арқылы студенттерге медиаконтентті сыни тұрғыдан қабылдап, әртүрлі медиаформаттарды түсініп, қазіргі цифрлық кеңістікте ақпараттарды дұрыс түсінуге бағдарланған қажетті тілдік дағдыларды дамытуға көмектесуге тырыстық.

Зерттеу нәтижелері бойынша, сауалнамаға қатысқан студенттердің 60%-ы медиасауаттылық деңгейін әлі де дамыту қажеттілігін көрсеткені анықталды. Бұл көрсеткіш студенттер арасында ақпаратты сыни тұрғыдан талдау, жалған ақпаратты ажырату және медианы жауапкершілікпен қолдану дағдыларын жетілдіруге бағытталған арнайы оқу-тәрбиелік жұмыстарды жүргізудің маңызды екенін айқындайды. Сондықтан медиасауаттылықты дамытуға арналған тренингтер, семинарлар және білім беру бағдарламаларын ұйымдастыру өзекті.

«Кәсіби қазақ тілі және медиасауаттылық» курсы бойынша студенттерге жүргізілген сұрақ-жауаптар нәтижелеріне талдау жасай отырып, медиасауаттылықты қалыптастыруда студенттерге келесі тапсырмаларды ұсынуға болады:

1. *Жаңалық мақалаларын талдау.* Студенттерді ақпарат көздерін сыни бағалауға үйрету үшін жаңалықтардағы мақалаларды талдау тиімді әдіс болып табылады. Осы мақсатта екі түрлі ақпарат көздерінен алынған бір тақырыптағы мақалаларды салыстыру ұсынылады.

Студенттерге берілетін тапсырманың құрылымы:

1. Мақалаларды таңдау. Студенттер екі мақаланы таңдайды: біреуі халықаралық, екіншісі ұлттық ақпарат көздерінен болуы ұсынылады. Бұл әртүрлі көзқарастарды салыстыруға мүмкіндік береді.

2. Фактілерді салыстыру. Мақалалардағы негізгі фактілерді салыстырып, деректердің сәйкестігін және айырмашылықтарын анықтау қажет. Бұл ақпараттың дәлдігі мен сенімділігін бағалауға көмектеседі.

3. Мазмұнды талдау. Мақалалардың тілін, стилін және эмоционалды сөздерді талдау арқылы ақпараттың ықпалын түсіну маңызды. Эмоционалды сөздер мен сөз тіркестері ақпараттың қабылдануына әсер етуі мүмкін.

4. Дереккөздер мен сілтемелерді тексеру. Мақалаларда қолданылған дереккөздер мен сілтемелердің сенімділігін бағалау қажет. Бұл ақпараттың негізділігін анықтауға көмектеседі.

5. Бейтараптықты бағалау. Ақпараттың бейтараптығын немесе үгіт-насихат белгілерін анықтау маңызды. Мысалы, белгілі бір фактілерді қосу немесе алып тастау, тақырыптың бір аспектісіне назар аудару арқылы ақпараттың қабылдануына әсер етуі мүмкін.

6. Қорытынды есеп. Студенттер өз бақылаулары мен қорытындыларын қысқаша есеп түрінде жазып, салыстырмалы талдау кестесін көрсетуі қажет. Бұл олардың аналитикалық дағдыларын дамытуға көмектеседі.

7. Топтық пікірталас. Қорытынды жұмысты топтық пікірталас түрінде ұйымдастыру ұсынылады. Бұл студенттердің өз пікірлерін қорғауға және басқалардың көзқарастарын тыңдауға мүмкіндік береді.

Студенттер алынған екі мақаланы мұқият оқып шыққаннан кейін, кесте жасау керек (ол төмендегі мәліметтерді қамтуы керек, Кесте 2):

Кесте 2 – Мақалаларды салыстыру кестесінің үлгісі
Таблица 2 – Пример таблицы сравнения статей
Table 2 – Example of a Comparison Table of Articles

Мақала №1 (халықаралық)	Мақала №2 (ұлттық ақпарат көздері)
Мақала атауы	Мақала атауы
Мақала авторы (аты-жөні)	Мақала авторы (аты-жөні)
Жариялаған күні	Жариялаған күні
Ақпарат көзінің атауы (газет, журнал т.б.)	Ақпарат көзінің атауы (газет, журнал т.б.)
Мақала түрі (ғылыми, жаңалық, сараптама т.б.)	Мақала түрі (ғылыми, жаңалық, сараптама т.б.)
Аудиториясы (жалпы жұртшылыққа, жастарға т.б.)	Аудиториясы (жалпы жұртшылыққа, жастарға т.б.)
Мақсаты (ақпарат беру, талқылау т.б.)	Мақсаты (ақпарат беру, талқылау т.б.)
Мазмұны (қысқаша сипаттама)	Мазмұны (қысқаша сипаттама)
Стилі (ғылыми, ресми, публицистикалық т.б.)	Стилі (ғылыми, ресми, публицистикалық т.б.)
Тілі (қазақ, орыс, ағылшын т.б.)	Тілі (қазақ, орыс, ағылшын т.б.)
Мәліметтер (дәлдігі мен сенімділігі)	Мәліметтер (дәлдігі мен сенімділігі)
Мазмұны (өзгешеліктер мен ұқсастықтар)	Мазмұны (өзгешеліктер мен ұқсастықтар)
Авторлық көзқарас (көзқарасы мен бейтарап пікірі)	Авторлық көзқарас (көзқарасы мен бейтарап пікірі)
Ақпарат көзі (сенімділігі мен беделі туралы пікірі)	Ақпарат көзі (сенімділігі мен беделі туралы пікірі)
Қорытынды (қорытынды пікір мен бағалау)	Қорытынды (қорытынды пікір мен бағалау)

Осылайша, ұсынылған тапсырма екі мақаланы салыстыру арқылы студенттердің медиасауаттылығын дамытуға, ақпаратты сыни тұрғыдан талдауға және дереккөздердің

сенімділігін бағалауға бағытталған тиімді әдіс болып табылады.

2. *Блог немесе бейне блог құру.* Бұл шағын топтарда жұмыс істеуге арналған тапсырма. Студенттерге медиасауаттылықты дамытуда өз ана тілінде немесе орыс және шет тілінде блог жүргізу және рөлдік ойындар сияқты әдістер тиімді құралдар болып табылады. Олар студенттердің коммуникация дағдыларын жетілдіруге, сыни ойлау қабілеттерін арттыруға және ақпаратты талдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

3. *Рөлдік ойындар.* Журналист, жаңалықтар жүргізушісі немесе сұхбат беруші рөлдерін ойнау арқылы студенттер өздерінің коммуникация дағдыларын жетілдіре алады. Рөлдік ойындар олардың қоғамдық сөйлеу қабілеттерін, шебер сөйлеу дағдыларын және ақпаратты тиімді жеткізу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

4. *Әлеуметтік-мәдени айырмашылықтарды зерттеу.* Студенттерге әртүрлі елдің бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) қоғамдағы маңызды мәселелерді, құндылықтарды және стереотиптерді бейнелейтін негізгі алаң болып табылады. БАҚ мәтіндерін талдау арқылы өзекті тақырыптарды, көрініс тапқан құндылықтарды және кездесетін стереотиптерді анықтауға болады.

5. *Бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) өкілдері туралы презентациялар жасау.* Студенттер белгілі БАҚ өкілдері туралы презентациялар дайындау арқылы олардың кәсіби қызметі, жетістіктері және қоғамға қосқан үлесі туралы ақпаратты жинақтап, жүйелеуге мүмкіндік алады. Бұл тапсырма студенттердің зерттеу дағдыларын, ақпаратты талдау және синтездеу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Студенттер таңдалған тақырып бойынша материалдарды сенімді дереккөздерден (мысалы, ғылыми мақалалар, ресми есептер, танымал БАҚ жаңалықтары) мұқият іздеуді талап етеді. Олар маңызды деректер мен фактілерге назар аудара білуі керек.

Сыни ойлау және ақпаратты талдау дағдыларын дамыту үшін интерактивті ойындар ұйымдастыру да өте тиімді. Мысалы, рөлдік ойындар арқылы студенттер журналист, жаңалықтар жүргізушісі немесе сұхбат беруші рөлдерін ойнап, коммуникация дағдыларын жетілдіре алады.

Бұл студенттердің кәсіби тіл мен шеберлікті меңгеруіне, сондай-ақ медиамәдениетін дамытуға ықпал етеді. Мұндай тапсырмалар студенттерге ақпаратты тиімді жеткізу, сыни ойлау және әртүрлі медиа форматтарын пайдалану дағдыларын дамытуға көмектеседі.

6. *Постер жасау.* Коммуникация дағдыларын дамыту үшін студенттерге ағымдағы оқиғалар туралы ақпараттық постер жасау ұсынылады. Мысалы, экологиялық немесе әлеуметтік мәселелер т.б. тақырыптар туралы постерлер жасау арқылы студенттер ақпаратты қысқаша әрі тиімді түрде жеткізу дағдыларын меңгереді.

Студенттерге тапсырманы орындау кезеңдерін түсіндіру қажет: 1. Тақырыпты таңдау; 2. Зерттеу және мәліметтер жинау; 3. Постер құрылымын жоспарлау; 4. Көрнекі мазмұнды құру; 5. Дизайн және безендіру; 6. Тексеру және реттеу; 7. Постер презентациясы.

Постер жасау барысында оның негізгі бөлімдерін анықтау және көрнекі мазмұнды тиімді құру маңызды. Мұны Canva, Adobe Spark немесе PowerPoint сияқты графикалық және дизайн бағдарламаларын пайдалану арқылы жасауға болады. Бұл ресурстар постер жасау үдерісін жеңілдетуге және кәсіби деңгейде орындауға көмектеседі. Диаграммалар, постерді көрнекі түрде тартымды ететін және негізгі ойды жеткізуге көмектесетін суреттер мен иллюстрациялар болуы керек.

Мазмұнды жобалау кезінде дизайн принциптерін ұстану керек: қарама-қарсы түстерді пайдалану, оқылатын қаріптер, элементтердің логикалық орналасуы. Мәтінді қысқа әрі түсінікті етіп, ақпаратты қолдау үшін көрнекі элементтерді сақтауды ұмытпау. Постердегі қателер мен түсініксіздікті тексеру үшін студенттер мұғаліммен кері байланыс жасап, қажетті өзгерістерді енгізу қажет.

7. *Сыни пікір.* Студенттерде мәліметтерді талдау дағдыларын дамыту үшін фильмдер мен кітаптарға сыни пікір жазу тапсырмасын орындатуға болады. Студенттер өздері оқытушы ұсынған тізімнен фильмді немесе кітапты таңдайды немесе өз бетінше еркін таңдауға да болады. Фильмді мұқият қарап, кітапты оқығанда сюжетіне, кейіпкерлерге, стиліне аса назар аудару

қажет. Сюжет пен кейіпкерлерді талдауда шығармадағы негізгі ойға, басты кейіпкерлердің дамуына, мотивтеріне баға беріледі. Сонымен бірге автордың стилін талдау арқылы әңгіме ұйымдастыруға болады. Автордың әдеби стилін, тілін, мәтін құрылымын және әдеби құралдарды пайдалануына өз пікірін білдіре алуы керек. Талдау нәтижесінде жұмыстың негізгі хабары немесе идеясы анықталады.

Студенттер фильм немесе кітаптың хабарды қаншалықты жеткізе алғандығын, ол үшін қандай әдістер қолданылатыны туралы пікірін тұжырымдау керек. Фильм немесе кітаптан алынған нақты мысалдар негізінде оларды өз талдауы бойынша бағалап сыни пікір айта білуі қажет. Жұмысты аяқтаған соң мәтінді кіріспеге, талдаудың негізгі бөліктеріне және қорытындыға бөліп, 3-5 беттік (шамамен 1000-1500 сөз) шолу жазу керек.

Бұл оларға аналитикалық ойлау қабілетін дамыту мен шығармашылық жұмыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сыни пікір жазу дағдыларын дамытуға арналған пайдалы ақпараттар ұсынады.

8. *Подкаст жасау.* Қазіргі медиамазмұнды тұтынудың танымал форматы. Осы үдерісті тиімді жүзеге асыру үшін бірнеше маңызды қадамды орындау қажет. Ол үшін:

1. Тыңдармандарға қызықты әрі маңызды тақырыпты таңдай отырып, сарапшыларды (ғалымдар, журналистер, қоғам қайраткерлері т.б.) шақыруға мұқият дайындалу қажет.

2. Audacity, GarageBand сияқты дыбыс жазу және өңдеу бағдарламаларын пайдалана отырып, сапалы микрофондар, құлаққаптар және дыбыс жазу құрылғыларын дайындау.

3. Дайындалған сценарий бойынша сарапшылармен сұхбат жүргізіп, жазып алғаннан соң жазбаны тыңдап, қажетсіз үзілістерді, қателерді және шуды алып тастап, дыбыс сапасын жақсарту.

4. Sound Cloud, Anchor, Spotify сияқты подкасттарды жариялау платформаларын таңдай отырып, подкасттың мұқабасын, сипаттамасын жасап, оны таңдаған платформаға жүктей отырып, әлеуметтік желілер мен т.б. арқылы подкастыңыздың таралуын қамтамасыз ету. Осы қадамдарды орындау арқылы студенттер сапалы әрі тыңдармандарға қызықты подкаст жасай алады.

Сонымен, медиасауаттылық пен медиамәдениет – студенттердің аналитикалық дағдылары мен сыни ойлауын дамытуға ықпал ететін негізгі құзыреттер. Медиабілімнің негізі – медиамәдениет. Медиабілім беру оқытушының студенттермен жұмысында міндетті компонент болуы керек.

Қорытынды

Қорытындылай келе, медиамәдениет студенттердің теориялық және практикалық негіздер арқылы әр түрлі мәліметтерде сыни тұрғыдан қабылдау, талдау және тиімді пайдалану үшін ақпараттық ортада бағдарлану қабілетін дамытады. Зерттеудегі медиамәдениеттің білім беру жүйесіне интеграциялануы студенттердің сыни ойлау қабілетін жетілдірумен қатар, олардың медиа кеңістігінде белсенді, әрі жауапкершілігі мол жұмыстар орындауына өз септігін тигізері сөзсіз.

Студенттермен жұмыс жасау барысында медиасауаттылық пәнін оқытуды енгізу керек. Медиамәдениет медиасауаттылықтың негізін қалыптастыратын фактор ретінде студенттерге ақпараттың сенімділігі мен объективтілігін бағалауға көмектеседі. Сонымен қатар ол ақпарат көздерін талдау арқылы пікірлердің шынайы немесе жалған екенін ажыратып, ақпаратты сыни қабылдау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Оларға манипуляция мен үгіт-насихат түрлерін айқындауға, жалған ақпараттан қорғану қабілетін қалыптастыруға, сондай-ақ әртүрлі медиа форматтарында ұсынылған мазмұнды сыни тұрғыдан бағалауға үйретеді.

Медиасауаттылықты тиімді дамыту мақсатында медиамәдениетті әртүрлі оқу пәндеріне біріктірудің маңызы зор. Себебі оларға мәдениет, саясат, экономика және экономикалық білім салалары арасындағы өзара байланысты ақпараттық талдау мүмкіндіктері негізінде тереңірек түсінуге, жетілдіруге мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеулер медиамәдениеттің қазіргі заманғы білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі екенін және оның студенттердің медиасауаттылығын жан-жақты дамытуына, ақпараттық қоғам жағдайында өмір сүруіне әрі еңбек нарығына бейімделуіне ықпал ететінін көрсетеді.

Осымен байланысты медиамәдениетті зерттеу мен оны білім беру мекемелеріне кеңінен енгізу – жастардың медиасауаттылығы мен сыни ойлау қабілетін арттыруға бағытталған маңызды стратегиялық қадам.

Әдебиеттер

Ахметова Л.С. Медиаобразование в Казахстане //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – Москва, – №3-2. – 2014. – С. 37-38.

Ахметова Л.С. Медиабілім берудің әдістемесі: Оқу құралы. – Астана: ТОО «Идеал-ИС», 2014. – 121 б.

Барлыбаева С. Modern media education in Kazakhstan // Вестник Казахского национального университета. Серия журналистики. – Том 53. – №3. – 2019. – С. 55-62.

Елубаева П. и др. Включение медиаграмотности в программу языкового образования в интересах устойчивого развития // Вестник РОО «Национальной академии наук республики Казахстан». – №6(406). – 2023. – С. 102-112.

Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы: филол. ғыл. док. ... дисс.: Алматы, 2007. – 345 б.

Искаков Б.А. Развитие медиакомпететности учителей в условиях ресурсного центра: автореф. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2013. – 24 с.

Иманқұлов М., Усупбаева А., Текімбаева А., Данилова Н., Штурхетский С. Кожобекова Б. Медиаақпараттық сауаттылық: мұғалімдерге арналған ресурстық кітап. – 2018. – 269 б.

Келлнер Д. Медиаграмотность в эпоху конвергенции. – Массачусетс: Массачусетский технологический институт, 2003.

Кириллова Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну. – Москва: Академический проект, 2006. – 448 с.

Қошанова Г.Д., Абенова Р.Р., Тәжібаева Ж.Қ. ЖОО-да ақпараттық технологияларды оқыту процесінде медиасауаттылықты қалыптастыру // Ғылыми сараптамалық журнал. – №1 (33). – 2021.

Лазарсфельд П.Ф., Мертон Р.К. Коммуникация, массовые средства массовой информации и народ. – Нью-Йорк: изд. Колумбийского университета, 1948.

Медиа және ақпараттық сауаттылық: оқытушыларға көмекші құрал. / Кэролайн Уилсон, Алтон Гриззл, Рамон Туазон т.б.; орыс тілінен ауд.: Г. Сұлтанбаева, Б. Әлікожа. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 194 б.

Медиалық және ақпараттық сауаттылық // Авторлық ұжым: Ахметова Л., Шорохов Д., Ниязгулова А., ЮНЕСКО-ң Алматыдағы бюросы. – 2015. – 36 б.

Сейдалиева Г. Мерзімді баспасөздердегі стреотиптердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері: философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2017. – 185 б.

Сейітқазы П.Б. Болашақ мұғалімдерді БАҚ арқылы тәрбие үрдісіне дайындау. Монография. – Астана, 2009. – 311 б.

Сейітқазы П.Б. Медиабілім берудің әдістемесі. Оқу құралы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасы, 2014.

Штурхецкий С. Медиасауаттылық. Жоғары оқу орындарына арналған медиа және ақпараттық сауаттылық бойынша оқу құралы. – Алматы, 2018. – 152 б.

Hall, S. Encoding/decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79. London: Hutchinson, 1980.

References

Ahmetova, L.S. (2014) Mediaobrazovanie v Kazahstane. Mezhdunarodnyj zhurnal prikladnyh i fundamental'nyh issledovanij. Moskva. No. 3-2. S. 37-38. [Akhmetova, L.S. (2014) Media education in Kazakhstan. International Journal of Applied and Fundamental Research. Moscow. No. 3-2. Pp. 37-38.] (in Russian)

Ahmetova, L.S. (2014) Mediabilim beruding adistemesi: Oqu quralı. Astana: TOO «Ideal-IS». 121 b. [Akhmetova, L.S. (2014) Methodology of Media Education: Textbook. Astana: LLP “Ideal-IS”. 121 p.] (in Kazakh)

Barlybaeva, S. (2019) Modern media education in Kazakhstan. Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta. Serija zhurnalistiki. Tom 53 No. 3. S. 55-62. [Barlybayeva, S. (2019) Modern media education in Kazakhstan. Bulletin of the Kazakh National University. Journalism Series. Volume 53. No. 3. Pp. 55-62.] (in English)

Elubaeva, P. i dr. (2023) Vkljuchenie Mediagramotnosti v programmu jazykovogo obrazovanija v interesah ustojchivogo razvitija. Vestnik ROO «Nacional'noj akademii nauk respubliki Kazahstan». No. 6(406). S. 102-112. [Yelubayeva, P. and others (2023) Inclusion of media literacy in the language education program in the interests of sustainable development. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. No. 6 (406). Pp. 102-112.] (in English)

Esenova, Q. (2007) Qazirgi qazaq media-matinining pragmatikası: filol. gyl. dok. … dis. Almaty, 345 b. [Yessenova, K. (2007) Pragmatics of modern Kazakh media text: doctoral dissertation in Philology. Almaty. 345 p.] (in Kazakh)

Hall, S. (1980) Encoding/decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79. London: Hutchinson. (in English)

Imanqulov, M., Usupbaeva, A., Tekimbaeva, A., Danilova, N., Shturhetskij, S. Kozhobekova, B. (2018) Mediaaqparattyq sauattylyq: mugalimderge arnalgan resurstyq kitap. 269 b. [Imankulov, M., Usupbayeva, A., Tekimbayeva,

A., Danilova, N., Shturkhetskiy, S., Kozobekova, B. (2018) Media Literacy: A Resource Book for Teachers. 269 p.] (in Kazakh)

Iskakov, B.A. (2013) Razvitie mediakompentnosti uchitelej v uslovijah resursnogo centra: avtoref. ... kand. filol. nauk. Barnaul. 24 s. [Iskakov, B.A. (2013) Development of media competence of teachers in a resource center: Author's abstract. ... Philol. Sci. Barnaul. 24 p.] (in Russian)

Kellner, D. (2003) Mediagramotnost' v jepohu konvergencii. Izd: Massachusetskogo tekhnologicheskogo instituta. [Kellner, D. (2003) Media literacy in the era of convergence. Massachusetts: MIT Press.] (in Russian)

Kirillova, N.B. (2006) Mediakul'tura: ot moderna k postmodernu. Moskva: Akademicheskij projekt. 448 s. [Kirillova, N.B. (2006) Media culture: from modernity to postmodernity. Moscow: Academic project. 448 p.] (in Russian)

Lazarsfel'd, P.F., Merton, R.K. (1948) Kommunikacija, massovye sredstva massovoj informacii i narod. New-York: izd: Kolumbijskogo universiteta. [Lazarsfeld, P.F., Merton, R.C. (1948) Communication, mass media and the people. New York: Columbia University Press.] (in Russian)

Medialyq zhane aqparattyq sauattylyq. Avtorlyq uzhym: Ahmetova, L., Shorohov D., Nijazgulova, A. (2015) UNESKO-nyng Almatydagy bjurosy. 36 b. [Media and information literacy. Author team: Akhmetova, L., Shorokhov, D., Niyazgulova, A. (2015) UNESCO office in Almaty. 36 p.] (in Kazakh)

Media zhane aqparattyq sauattylyq: oqytushylarga komekshi qural (2018) / Kérolayn Wïlson, Alton Grïzzl, Ramon Twazon [zhane t.b.]; orys tilinen aud.: G. Sultanbaeva, B. Aliqozha. Almatı: Qazaq universiteti. 194 b. [Media and Information Literacy: A Teacher's Guide (2018) / Caroline Wilson, Alton Grizzle, Ramon Tuazon [et al]; From the Russian language: G. Sultanbayeva, B. Alikozha. Almaty: Kazakh University. 194 p.] (in Kazakh)

Qoshanova, G.D., Abenova, R.R., Tazhibaeva, J.Q. (2021) ZhOO-da aqparattyq texnologijalardy oqytu procesinde mediasauattylyqty qalyptastyru. Gylyımi saraptamalyq zhurnal. No.1 (33) [Koshanova, G.D., Abenova, R.R., Tazhibayeva, Zh.K. (2021) Formation of media literacy in the process of teaching information technologies in universities. Scientific expert journal. No.1 (33).] (in Kazakh)

Seidalieva, G. (2017) Merzimdi baspasozdegi stereotipterding lingvopragmatikalyq erekshelikteri: Filosofija doktory (PhD) … dis. Almaty. 185 b. [Seidaliyeva, G. (2017) Linguo-pragmatic features of stereotypes in periodicals: Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty. 185 p.] (in Kazakh)

Sejitqazy, P.B. (2009) Bolashaq mugalimderdi BAQ arqyly tarbie urdisine dajyndau. Monografija, Astana. 311 b. [Seyitkazy, P.B. (2009) Preparing future teachers for media education. Monograph, Astana. 311 p.] (in Kazakh)

Sejitqazy, P.B. (2014) Mediabilim beruding adistemesi. Oqu quralı. Astana: L.N. Gumiljov atyndagy Eurazija Ulttyq universitetining baspasy. [Seyitkazy, P.B. (2014) Methodology of media education. Ammunition. Astana: Publishing house of L. N. Gumilyov Eurasian National University.] (in Kazakh)

Shturheckij, S. (2018) Mediasauattylyq. Zhogary oqu oryndaryna arnalgan media zhane aqparattyq sauattylyq bojynsha oqu quraly. Almaty. 152 b. [Shturkhetskiy, S. (2018) Media Literacy. Media and information literacy textbook for higher education institutions. Almaty. 152 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 16.02.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.03.2026.

© Шынасылова Г.Ж., Кудьярова Ш.Т., Елубаева П.К., 2026

CC BY 4.0

TILTANYM
№1 (101), 2026
ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Иманғазина М.А.
29.03.2026 басуға қол қойылды.
Пішімі 70х100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 14,5.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№1 (101), 2026
научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Бисенгали А.З.
Технический редактор: Имангазина М.А.
Подписано в печать 29.03.2026.
Формат 70х100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 14,5.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтурсынулы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
No.1 (101), 2026
scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Bissengali A.Z.
Technical editor: Imangazina M.A.
Signed to the press on 29.03.2026.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 14,5.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

16+